

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No.

3609

Title

मानकपत्र पुराण

Author

x

Extent

263

Age

x

Subject

पुराण माहात्म्यं

३७०१

६९

१ मार्कण्डेयपुराणम्

मोक०

१

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय यद्योगिभिर्भवमयान्तिविनाशं योग्यमासाद्य वन्दितमतीव विविक्तविशैः
उद्धः पुनातु हरिपादसंरोज युग्ममाविर्भवत्कमवितंति तथु भुवः स्वः पद्योत्सवः सकलमर्षभेददत्तः
हीरोदद्विफालभोगनिविष्टमूर्तिः आसावधूतमलिलोत्कणिकाकरालः मधुः प्रवृत्तमिव यमक
रोति संगत नारायणानमस्कृत्य तरेव तरे नमं देवीं धरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् तपः स्वा
ध्यायनिरतं मार्कंडेयं महाभुक्तिं आसशिष्यो महातेजो जैमिनिः पर्यपृच्छत् भगवन् भारतारव्यान्
व्यासेनोक्तं महात्मना पूर्वमस्मयमनेः शुभेनानाशास्त्रमुच्यते जातिशुद्धिमभायुक्तं माधुशब्दोप
दोपशोभितं पूर्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठा समन्वितं त्रिदशानां यथाविद्युर्द्विपदा ब्राह्मणोपया
भूषणानां सर्वेषां यथावृद्धामनिर्वरः तथेह सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमं श्रवणं श्रवणं
श्रुत्वा मोक्षश्च वस्यते परस्परानुवदाश्च मानुवन्वाश्च ते पृथक् कामशास्त्रमिदं श्रेष्ठमथशास्त्र
मिदं परं मोक्षशास्त्रमिदं वाग्र्यं धर्मशास्त्रं तथोत्तमं चातुराग्र्यमुक्तानामाचारस्थितिशासनं

प्राक्तमेतन्महाभागवेदव्यासेनधीमता तथातातकृतं ह्येतद्वासिनोदारकर्मणा यथाशास्त्रं यथाव्या
प्तमहाशास्त्रं विरोधेनोभिभूयते व्यासवार्कजलौघेन कुकेर्मतमहारिणा वेदशैलावतीर्षेन निरज
स्का महीकृता कलशद्वयमहादंष्ट्रं महाख्यानवराख्यं कथाविस्तीर्णमलिलं कादंष्ट्रं वेन्दमहाद्रुदं
तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरं तत्त्वतो ज्ञातुं कामोदं भगवन्मुपस्थितः कस्मान्मानुषतां प्रा
प्नोति गुणोपि जनार्दनः वामुदेवो जगत्स्थितिस्थिति संघमकारणं कस्माच्च पांडुपुत्राणां मेकासाद्वयदा
त्मजा पञ्चानां महिषी कृष्णाऽवनः संशयो महात्तु भेषजं ब्रह्मदत्तायावलं देवो महावलः तीर्थयात्रा
प्रसंगेन कथं चक्रे हलायुधः कथञ्च द्रोपदेयास्तेऽकृतदारा महारथाः पांडुनाथामहात्मानो वधं प्रा
पुरनाथवत् केशवेन महायेन तथा गांडीवधन्वना एतत्सर्वं विस्तरशो ममाख्यातुं त्वमर्हसि भवा
न्वो मूढबुद्धीनामवबोधकरः सदा इति तस्य वचः श्रुत्वा मार्कंडेयो महा मुनिः दशाष्टमोऽप्येवमि
तो वक्तुं समुपचक्रमे मार्कंडेय उवाच क्रियाकालो यमस्माकं संप्राप्तो मुनिमत्तम विस्तरे वापि व

भां क०

१

कथं नैष कालः प्रदास्यते ये तु वक्ष्यन्ति वक्षिष्येता न हं जैमिनि तव यथानष्टमन्दे हं त्वं करिष्यन्ति पक्षिणः
पिंगाश्च श्रुतिराधश्च सुपुत्रः सुमुखस्तथा द्रोणा पुत्राः खगश्चेष्टास्तत्त्वज्ञाः शास्त्रविनकाः वेदशास्त्रार्थ
विज्ञानेनैषा मद्याहतामतिः विन्ध्यकन्या वमधस्त्या स्नानुयास्मवचपृच्छच एवमुक्तस्तदा तेन भार्क
देयेन धीमता प्रोवाच मुनिशार्दूलं विस्मयोत्प्लवलोचनः जैमिनि रुवाच अत्यद्भुतमिदं ब्रह्म न
गवां वागिरमानुषी यत्पक्षिणस्तद्विज्ञानमायुरत्यन्तदुर्लभं तिर्ष्यन्त्या यदि भवन्तेषां ज्ञानं कुतो भ
वत् कथञ्च द्रोणा तनयाः प्रोच्यन्ते ते पतत्रिणाः कश्च द्रोणा इति व्यातो यस्पुत्रवत्सृष्टं जातं गुणवतां ते
घाधर्मज्ञानं महात्वं ना भार्क देय उवाच शृणु प्रावर्हिजो विप्र यद्वृत्तं नन्देन पुरा शक्रस्याप्सरसाञ्चैव पु
नारदस्य च संगमे नारदो नन्देन पश्यत् पुंश्चली गणमध्यां शक्रं मुराधिराजानं तत्सुखासक्तलो
चनं स तेन विवरिष्ठेन दुष्टमात्रः शचीपतिः समुन्नस्थो स्वकं चास्मै ददानासनमादरात् त
वृत्रघ्नमुत्थितं त्रिदशंगताः अग्निमुज्जाश्च देवर्षि विनया वनतो स्थिताः तामिरभ्यञ्जिता सोऽथ उपवि

पु
१

मा-

प्रेषतक्रतो यथाहि कृतसद्यसः कथाश्चक्रे मनोरमाः ततः कथानरेशक्रस्तमुवाच महा मुनिं देह्या
तां नृत्यतामासां तव घोभिर्मतेति वै रम्भो वाक्यकेशावाथ उर्वशयतिलोत्तमा धृताचीमेनकोवापि य
त्रवाभरतो रुचिः एतश्चत्वा द्विजं श्रेष्ठवाक्यं शक्रस्य नारदः विचिन्त्याप्सरसः प्राद्विनयावनताः स्थिताः
युष्माकमिह सर्वसां रूपोदार्यगुणाधिका आत्मानं मन्यते यातुमानृत्यतुममाग्रतः नृत्येनालमरूपे
ण सिद्धिनाद्यस्य रूपतः चार्वेधिष्ठानवन्तं नृत्यमन्यद्विरम्बना मार्कण्डेय उवाच तद्वाक्यसमकालश्च
एकैकं स्थितताडतः अहं गुणाधिकानर्त्तनत्वं चान्यात्र वीदिदं तासां सस्त्रममालोक्य भगवन् पाकशा
सनः पृच्छते ममितीत्याह मुनिमातात्मगुणाधिका शक्रश्चन्दानुयाताभिः पुंड्रताभिः सनारदः प्रावा
चयतदा वाक्यं जैमिनेतन्निबोधमे तपस्य नं न गेन्द्रस्थं यावः क्षोभयते वलात् दूर्वासं मुनिं श्रेष्ठं तां वो
मन्ये गुणाधिका मार्कण्डेय उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वा वैपितकन्धराः अस्माभिः शक्यते नैतद्वन्द्व
शश्चक्रिरेकथाः तत्राप्सरसवपुर्नाममक्षिद्वेत्तनपर्विता प्रत्युवाच श्रुत्वा स्मामिषत्रासौ संस्थितो मुनिः

भाक०

३

अमृतं देहयनारं प्रत्युक्तेन्द्रियवाजिनं स्मरशस्त्रगलद्रश्मिकरिष्वाभिकुमारधिं ~~अ~~ आज नार्द्धनोवापि
यदिवानीललोहितः तथाप्यत्यकरिष्वाभिकाभवाशास्त्रतानर् इत्युक्ताप्रजगामाद्यप्राप्तेयाद्विव
युक्तदा मुनेस्तपप्रसादेन प्रशानश्चापदाश्रमं सायुस्कोकिलमाधुर्यं यत्रास्तेसमदा मुनिः क्रोश
मात्रस्थिता तस्मादशावतवराश्रमः तद्गीतधनिमाकर्ण्य मुनिर्विस्मितमानसः जगाम तत्र यत्रास्ते सा
वालारुचिराश्रमः तां दृष्ट्वा चरुसर्वीर्गी मुनिः सत्यमानसं शोभनायागता ज्ञात्वा कोपामर्षसमन्वि
तः उवाचे दंततो वाक्यं महर्षिस्तां महातपाः यस्माद्दुःखार्जितस्येदं तपसो नाशकारणात् आगता सिम
क्षन्मतेममदुःखाय खेचरिः तस्मात्सुपरी गोविते माक्रोधकलुषीकृता जन्मप्राप्यसिद्धयसे
यावद्वर्षाणि षोडश निजरूपं परित्यक्ता पक्षिणां रूपधारिणी चत्वारस्ते तु नृनया जनिष्यन्त्यध
माश्रयः अप्राप्यतेषु च श्रीर्निशस्त्रपूता पुनर्द्विवि वासमाप्स्यसि वक्तव्यं नो नृरते कथं न इति न च न
मशक्यं कोपमं रक्तदृष्टिश्चलकलवलयांतां मानिनीं श्रावयित्वा तरलतरतरंगां परित्यज्य विप्रः

पु०

३

प्रथितगुणगणौवांसंप्रयाताः स्वर्गग ॥ ७ ॥ इति मार्कंडेयपुराणोवाच ॥ मार्कंडेय उवाच अ
रिष्टनेमिदात्रोभूतगरुडो नाम पक्षिराट् गरुडस्याभवत्पुत्रः सम्पत्तिरिति विश्रुतः तस्याप्यासीत् सु
तः शूरः स्वपार्श्वोवायुविक्रमः सुपार्श्वतमयः कुनिः पुत्रः प्रलोलुपः तस्यापि तनया वास्तो कक्कः कन्द
रएव च कंकः कैलासशिखरे विद्युन्दुपेति विश्रुतं ददृशाद्युजयत्राहं रावसंभनदानुर्गं आपानशक्त
मनसं स्रष्टामाद्यवधारितं भाषासहायया --- शिलपट्टेऽमलेषु मे सट्टमात्रं कक्केतरत्वाः रत्न क्रो
धसमन्वितं प्रोवाच कस्मादायातस्मासि --- सन्विकर्षेतिष्ठन्तं कस्मान्मा मुपसपेसि नैषधर्माः
सुबुद्धीनामिथो निष्प्राद्यवस्तुषु कंक उवाच साधारणोऽयं सैलेन्द्रो यथा तव तथा मम अन्येषां चै
व जल्लुतां मम तात वतोऽत्र का मार्कंडेय उवाच क्रवणौमित्यखसिलकंक --- कंकसः शरत्कृत
प्रवीभसं विस्फुरन्मचेतनं कंकं विनिहतं कृत्वा कन्धरः क्रोधमूर्च्छितः विद्युदपवधाया मुमनश्च त्रे
कंकः --- सगत्वा शैलशिखरं कक्को रत्रहतः स्थितः तस्य सप्तसं कामलं चक्रे भ्रातृर्ज्येष्ठस्यैव रः

मं० क०

४

५

कोपामर्षविवृताहोनांगेन्दुवनिःश्वसन उगमसचयत्रास्तेभ्रातृत्वातस्यराहसः पञ्चवातेनमहताचाल
घन्मूधरानुधरां वेगात्पयोदजालानिविद्धिपनक्षतजेहृणाः क्षणात्कुपितनेत्रः ससंक्रान्ताक्रान्तभू
धरः पानासक्तमर्तितत्रतन्ददर्शनिशावरं आताम्रवक्रनयनं हेमपर्यङ्कमाश्रितं स्रग्दामापूरितशिखं
हरिचन्दनरुषितं केतकीगर्वपत्राभैर्दलैर्वीरतरुतनं वामोरुमाश्रिताश्वासददर्शयतलोचना पत्रीम
दनिकानामपुंस्केकिलकलस्वनां ततोरोधपरीतात्माकन्दरः कन्दरस्थितं तमुवाचसुदृष्टात्मान्वदि
युध्यस्त्वैमम यस्माद्येष्टोममभ्राताविशस्त्रोवातिनस्त्रया तस्मात्वांमदासंयुक्तंनयिष्येयमसादनं विशे
स्त्रवातिनांलोकायेतस्त्रीवालवातिनां यास्यसेनिरयाभिष्यसत्स्वामभ्यमयाहतः इत्येवंपतंगेन्देहा
प्राक्तंस्त्रीमन्विधौतदा रक्षः क्रोधसमाविष्टप्रत्युभाषितपवितां राक्षसउवाच यदि तेनिहतोभ्राता
पौरसंतदिदर्शितं त्वामप्यत्यहनिष्पेहंस्वदेनानेनखिचर तिष्ठक्षणांनमजीवन्पतंगाधमयास्यसि
इत्युक्त्वाञ्जनपुआभंविमलंस्वदेमाददे ततः पतंगराजस्यरक्षोपभटस्यच वभूवयुद्धमत्तलंयथाग

पु०

४

रुडशक्रयोः ततश्च राक्षसः कोपात् खड्गमाविध्यवेगतः चिक्षेप पतंगेन्द्राय निर्वीराणां गारुडं च प
तंगेन्द्रश्च तं खड्गं किञ्चिदुत्तुल्यभूतलात् वक्रैः शजप्रादुर्गतादगुरुः पतंगं यथा हस्तपदतले भेत्का
चक्रैः क्षोदमथाङ्गः तस्मिन् भग्नैः ततः खड्गे वाह्युद्धमवर्त्तत ततः पतंगराजेन रक्षसां क्रम्य रक्षसः
हस्तपादतले वा शुशिरसा चरित्योजितः तस्मिन् विनिर्दत्ते मास्त्री खगं शरशामस्वगातं किञ्चित्संजातं स
त्रासा प्रादुर्भाषा भवामिते तामादाय खगं श्रेष्ठः स्वकं गृहमगात्पुनः गत्वा सनिष्कृतिं प्रातु विधुदुप
निपातनात् कन्धरस्य च सावेश्म प्राप्येच्छारूपधारिणीं मेनकां तनया सुभ्रुः सौपसां रूपमाददे सत
स्याञ्जनया मासता दीनामसुतानदा मुनिशापाग्निविश्रुष्टां वपुश्चाप्सरसाम्बरं तस्य नाम तदा चक्र
तादीं मिति विदग्धमः मन्दपालसुताश्चासंश्रुत्वा रोमितु बुद्धयः जवितारि प्रभृतयो द्वौ शाना द्विजस
त्तमाः तेषां अधेत्यो धर्मात्मा विदवेदांगपारगः उपये मे सताना दीं कंभरानुभतेः स्वतां कस्यसि
दूयकालस्य तादीं गर्भमवापद सप्तकक्षाहिने गर्भे कुरुक्षेत्रं जगाम सा कुरुपांडवयोर्धुदेवनेमा

मार्क०

५

नेमुदारुणो भावित्वावैवकार्यस्पर्शमध्यमिवेशसा सापश्यततदायुद्धं भगदन्नकिरीटिनो निरनरं
शरैश्चासीदाकाशंशलभैरिव पाद्यकोदंडनिर्युक्तमासन्वमतिवेगवत् तस्याभल्लमतिश्यामंत्वर्चविच्छे
दजाहरी भिन्नेकोष्ठेशशांकाभभृपुण्ड्रचतुष्टयं आयुषः सावशेषद्वानवाशारिवापमुत्त उवा
तसमकालश्च सुप्रतीकाकुजोन्नमात् पपातमदतीव शढावाण संछिन्नवन्धना समसुमनसंप्राप्ता
विमिस्रवरणातल ह्यादयनीखगाडानिस्थितादिपिप्पितोपरि कृतेचतस्मिन्पुणो भगदत्तेनरेष्वरे वद
न्यहान्यभूद्युद्धकुरुपांडवंसैन्ययोः वृत्तेयुद्धेधर्मपुत्रेगतेशान्नतरानकम भीष्मस्यगदतोः शेषान
स्त्रातुन्धमोन्महात्मनः दृष्टागतानितिष्ठनियत्रांडानिद्विजोन्नम आजगामतमुद्देशसमीकोनामसं पु०
यमी सतत्रशर्मभूतो द्वितीकुचीतिवासताम वाल्यादस्फुटवाक्यानांविस्तारनेपिपरमति अथपिः ५
शिष्यमर्दितोवृष्टस्वपोथविस्मितः स्वमातृपितृपद्माणिशिष्युकानिददशेह तानितत्रतथाभूमा
समीकोभगवानृषिः दृष्ट्वा सविस्मयाविष्टः प्रोवाचानुगतान्विजान सप्तगुक्तेद्विजाप्रेषासुके

गोमनमाख्यम पलायनपरातदृष्टादित्यसैन्यं स्वर्गद्वितमं नगनद्यन्त्रिगतं काकस्माद्वज्रतभूतरा
उत्सृज्यशोष्यपशसीकृगतामरिष्यच नश्यतोऽधुतोवापितावद्भवतिजीवितं घावद्वातासृजत्पूव
मयावन्नमनेच्छति एकेनृपतेस्वर्गद्वेषलायनोऽपरजनाः भुञ्जन्तोऽन्वनेवापः पिवन्तोनिध
नंगताः तथाविलासिनामन्येकामयानानि रामयाः सारिद्धतांगाः शस्त्रेश्वधेत रामवशंगताः अ
न्यतपस्यभिरताः नीताः धेतनृपान्वगेः योगाभ्यासरताश्चात्येनेवप्रापुरमृत्युतां सस्वरायपुराहि
म्रवज्जंकुलिशपाणिता हृदयोऽभिहतस्तनतथापिनमृतोऽस्वरः तेनेवस्वत्पुजेसातेनेवेवैवशादा
नवाः प्राप्तकालेक्षतादैत्यास्तत्क्षणाविधनंगताः विदित्वैवंनसंवासः कर्तव्योवित्तिवर्तत ततो
निवृत्तास्तेदैत्यान्त्यक्तामरणाजंभयम् इतिमुक्त्वचः सत्यं कृतमेभिः स्वगात्मजैः धेयुर्द्वेषिनसं
प्राप्तापश्चत्वमभिमानुषे काशरानांपतनद्विप्राः कदापिपतनंसमं कचमासवसारं केभूमेरा
स्तशक्रिया केप्येतेसर्वथाविधानेतेसामान्यपक्षिणाः देवान्कूलतालोकेमहाभाग्यप्रदर्शिनी

मार्क०

६

६

एवमुक्तामतान्वीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् निवर्त्तताश्च मया त गृहीत्वा पश्चिवालकात् मार्जोराक्षभयं य
त्रैतेषामंडजजन्मनां श्येनतोतकुलाद्यापिक्रियनानत्र पक्षिणाः द्विजाः किञ्चातिथ्यन्ते न धार्यन्ते क
र्मभिः स्वकैः क्षन्ते चाखिला जीवा यथैते पश्चिवालकाः तथापि यत्तः कर्त्तव्यो नरेः सर्वेषु कर्मषु कुरु
त्तु पुरुषकारं तु वाच्यतां धातिनो मतम् इति मुनिवरचोदिता स्तुतस्ते मुनिजनयाः परिगृह्य पक्षिणा स्तान्
तस्मिन् विष्टपमाश्रितानि संवत्स्रयस्वस्त्रापुं सरस्य माश्रमर्त्त सचापिरूपं मनसाभिकाक्षितं प्रगृह्य नूनं कुरु
मं फलं कुशात् चकार चक्रा युध रुद्र वेध सां सुरेन्द्रैव स्वतजातं वेदसां अपां पते गोपति विनैरक्षिणोः
सरीरं सापितथा द्विजोत्तमः धातुर्विधातुस्त्वय वैश्वदेविकान् श्रुतिः प्रयुक्ता विविधा तु सत् क्रियाः पु०
॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे जैमिनिस्मृतिनामः द्वितीयः ॥ २ ॥ मार्कंडेय उवाच अहं गृह्णामि वि
त्रेन्द्रः संतेषां मुनिपुंगवः चकाराक्षरपयसा तथा गुह्या च पोषणं मासमात्रेण जन्मुत्ते भानोः स्य
न्दनवर्त्तनि कोत्तु हलविलोलाक्षैश्च मुनिकुमारकेः दृष्ट्वा महीमनगरं साम्ना निधिपरिहराम्

रथचक्रप्रमाणात्तेषु नराश्च समागताः अमकान्तानरात्मानो महात्मानो विजो निजाः शिष्याः
नुकम्पायं ब्रुवतो धर्मनिश्चयं कृत्वा प्रदक्षिणं सर्वं चरणं रभ्यवा दधेन उचुश्च मरणाच्चो रत्नो द्वि
ताः स्मस्तु यामुने आवासमभ्युपयसा ह्नो दाता पिता गुरुः गर्भस्थानां मृता माता पित्रा नैव स्मया
लिताः त्वयानो जीवितं दत्तं शिशवो धेन रक्षिताः द्वितारक्षतं ते जास्वं कृमीणां मित्रं शुष्पतां गजव
शं समुत्पाद्य कृतवानहः खरेचनं कथं मृद्धिं स्वरवलाः स्वस्थानूद्व्याम्यदं कदा कदा भूमेर्दमनस्मा
द्वक्षे वृक्षान्तरंगतान् कदा मे सहजा कान्तिः पांशुना नाशं मे ष्यति एषा पद्मानिलोत्थे नमस्तु रीपरीता
रिणा इति चिन्तयता तात भवता परिपालिताः तेषां प्रतं प्रवृद्धाः स्मः प्रवृद्धाः करवा मकिं इत्यृषिव
चननेषां अद्वा संस्कारवस्फुटं शिष्यैः परिवृतः सर्वैः सह पुत्रेण संगिणा कोतुल्लपरो भूत्वा रोमाञ्च
पुटममृतः उवाच न ह्नो ब्रुत प्रवृत्तेः कारणांगिरः कस्य शापादिषु प्राप्ता भवद्भिर्विक्रियापरा रूप
सवचसंश्चैव तन्मे वक्तुमिहा ह्यथ ॥ १ ॥ पक्षिणामुचुः विपुलस्थामिति ख्यातः प्रागासीन्मुनि सत्तमः

भाक० तस्य पुत्रद्वयं जने स्वकृशक्तं सुरुक्तं च स्वकृशस्य वयं पुत्राश्च त्वारः संयतात्मनः तस्यैर्विनयाचारमक्ति
नम्राः संदेवदि तपश्चरणाशक्तस्य शास्यमांशोन्दिष्यस्य च यथाभिमतमस्माभिस्तथा तस्योपपादितम्
समित्युष्पादिकं यच्चैवास्ववृद्धारिकम् एव न त्रायवसतान्नस्यास्या कश्च कानने आजगाम मदावर्मा
भग्नपद्मो जरावितः श्रुतो मुनेत्रः श्रुतात्मा पद्मी भूत्वा सुरेश्वरः सत्यं शोचन्माचारमतां वोदारमान
सम जिज्ञासुस्तमृषिष्वेष्टमस्मच्छापभवाय च पद्मी उवाच द्विजेन्द्रमांश्च क्वाविष्टं परिव्राजुमिदार्हसि
भक्षणाथीमदाभागगतिर्भवममातुल विन्वस्य शिखरेतिष्ठ न्यतिपत्रेरितेति वै प्राजितोऽस्मि मदाभा
गश्च मनेनातिरेह सा सोहृन्मोहसमाविष्टो भूमौ सप्ताहमस्मृतिः स्थितः सप्तोष्टमेनाह्लाचेतनां प्राप्ता पु०
वानहं प्राप्तचेताः क्वाविष्टो भवनं सरणागतः भक्ष्याथी विगता नन्दो भूयमानेन चेतसा सकुरुस्वा
मलमते मन्त्राणां धावला मतिः प्रयच्छमन्त्रमिष्टं प्रशाया त्राहमस्मम् सेवमुक्तः प्रोवाच तमिन्दं
पद्मिरुपिशां प्राणमन्त्रारणायायदास्ये भक्षंतं वेप्सितं इत्युक्त्वा पुनरप्येतामपृच्छत्सद्विजोत्तमः श्री

हारः कलवाद्याषडपकल्पो भवेन्मया सचाहनरमासेन तृप्तिर्भवति मे परा अधिरुवाच कौमारनेत्य
निकान्तमतीतं यौवनं च ते वयसः परिणामस्ते वर्तते नूनमंडजं यस्मिन्वशशां सर्वेषामशेषेच्छानिव
र्तते सकस्माद्दृढभावेऽपि स्वमृशं सात्मको भवान् कमानुषस्य पिशितं वयश्च वरमनव सर्वथा द्रष्टु
भावानां प्रशमो नोपपद्यते अथवा किं ममैतेन प्रोक्तेनास्ति प्रयोजनम् प्रतिश्रुत्य सदा देयमिति नो
भावितमनः इत्युक्तांतं सविप्रेन्द्रस्तथेति कृतनिश्चयः शीघ्रमस्मान्माह्वयगुणतो न्वप्रशस्य च उवाचा क्वच
हृदयो मुनिर्वाक्यं मुनिषुरं विनयावनतान् सर्वान्नाक्तियुक्तान् कृताञ्जलीन् कृतात्मानो द्विजश्रेष्ठा मशौच्युक्ता
मया सह जातं श्रेष्ठमपत्यमौघूयस्ममयथा द्विजाः गुरुः पूज्यो यदिमतो भवतां परमः शिता ततः कुरुत
मेवाक्यं निर्वर्त्तनी केन च तस्मा तद्वाक्यं समकालं च प्रोक्तमस्माभिवाद्यते यद्वक्ष्यति भवंस्तत्वे कृतमेवावधा
र्यतां अधिरुवाच मामेष शरणां प्राप्नोविहगः कृतजयितः युष्मन्मांसेन येनास्य वशो तृप्तिर्भविष्य
ति तृष्णा ह्यश्वरकेन तथा शीघ्रं विधीयतां ततो वयं प्रयायिताः प्रकम्पोद्भूतमाधवाः कष्टं कष्टमिति

मं क०

८

प्राक्कानैतत्कर्मितिचावुवत् कथं परशरीरस्यहितोर्द्धं स्वकंबुधः विनाशयेवातयेद्वायथाह्यात्मा तथा
सुतः पितृदेवमनुष्पाशां पात्युक्तानि अशातिवै तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रदः सुतः तस्मान्नैतत्किरि
ष्वाप्नोता वीर्यं यत्पुत्रात्तनैः जीवनत्राण्यवाप्नोति जीवनपुण्यं करोति च मृतस्य देहनाशश्च धर्मात्तु पर
मनाकाः आत्मानं सर्वतो रक्ष्यमातुर्द्धर्मविदस्तथा अपि राहताः श्रुत्वा तथास्माभिरुदाहृतं कोपरक्तवि
वृत्तादोषिकशब्दपरुषस्वचः प्रतिज्ञायवचोमध्यस्मान्नैतत्कृतं सुताः तस्मान्नास्त्यपि निर्दोषास्तिर्यक्कथो
नोपयास्यथ एवमुक्ता तदा सोस्मास्तस्मिहंगममेव वीत अन्येष्टिमात्मनः कृत्वा शास्त्रतश्चोर्द्धदेहिकम
भक्षयस्व सुविश्रब्धो भामत्यद्विजसत्तम आहारी कृतमेतन्नेमया देहमिहात्मनः एतावदेव विप्रस्यत्रा ५०
सुतात्वं प्रचक्षते यावत्पतंगजात्यग्र असत्य परिपालमम नयनेर्द्धेहितावद्विस्तृत्युत्तमं प्राप्यते महत् ८
कर्मणा न्येन वा विप्रै र्यसत्य परिपालनात् दूर्युधैर्वचनं श्रुत्वा सो न विस्मयति भवः प्रत्युवाच मुनिशक्रः
किरुपधरस्तदा योगमास्थाय विप्रेन्द्रत्यजे स स्वकलेवरम् यावज्जीवनविप्रेन्द्र न भक्ष्यामि कथञ्चन

तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा योगयुक्तो भवन्मुनिः ततस्परि श्रुयं ज्ञात्वा शक्रं प्राह स्वदेहभृत् भो भो विप्रेन्द्र बुद्ध्या स्वबु
द्ध्या शक्रो ह मागतः जिज्ञासा र्धमया यने अपराधः कृतो न व तत्तत्त्वमस्वात्मन मात का चेच्छ क्रियता न रपा
लनात्सत्यवाक्यस्य प्रीतिर्मै परमा त्वयि स्वत्य प्रभृति ते ज्ञानं मैत्रं प्रादु र्भविष्यति तपस्य धनया धर्मैर्न ते
विद्वो भविष्यति इत्युक्त्वा तु गते शंके स कोप समन्वितः प्रणम्य शिरसा स्माभिविद युक्तो महा मुनिः विस्व
तामरणात्ता तत्वमस्मा क न्मदा भते हनुमदसिद्धी नाना जीवितप्रियता हितः त्वगस्थिमांस संवृते पृथ
शोणित पूरिते कर्तव्या न रतिर्यत्र तत्रास्मा कमिधं रतिः श्रयताश्च महा भाग यथा लोको विमुह्यते काम
क्रोधादिभिर्द्दीर्घै रवशः प्रवला रिभिः प्रज्ञा प्राकार संयुक्तमस्थि स्तृणं परस्मदत्त चर्म भित्ति महा रो
धं मांस शोणित लेपनं नरद्वारं महा या संश्वेतः स्नायु वेष्टितम् नृपश्च पुरुष स्तत्र चेतना वान व्यवेस्थि
तः मंत्रिशो गतस्य बुद्धिश्च मदश्चैव विरोधि नो यतते वैवनाशाय ता बुभा विनरं रत्नम् नृपस्य तस्य चत्वा
रो नाश मिच्छन्ति विद्विषः कामः क्रोधस्तथा लोभो मोहश्चान्यस्तथारिपुः यदा तु स नृप स्तानि द्वा रण्या

प्रादुर्भावदभ्येतिपुत्रकाः देवमत्रपरमान्यधिकपौरुषमनथकम् त्रकार्यकरितोयेनवलादह
सचिन्तितम् यस्माच्चयुष्माभिरहं प्रणिपत्यप्रसादितः तस्मान्तिथ्येकत्वमापन्वाः परंज्ञानमवाप्स्य
थ ज्ञानदर्शितमार्जाश्चनिर्द्धृताक्लेशकल्पघाः मत्प्रसादानसन्दिग्धापरसिद्धिमवाप्स्यथ एवंशप्ताः
सुभगवनपित्रादेववशात्पुत्रे ततः कालेनमहताद्योन्यनरमुपागताः जाताश्चरणमध्यैवेभवता
परिपालिताः वयमिदं द्विजं श्रेष्ठं खगत्वं समुपागताः नास्म्यसाविदुर्संशयानां ह्येनवाधते मार्क
देवउवाच इति तेषाम्बचः श्रुत्वाशमीको भगवानृषिः प्रत्युवाच महातेजाः समीपस्थायितो द्विजान् दू
र्वमेवमया प्रोक्तं भवतां सन्निधारिदं सामान्यपक्षिणो नैते केप्येते द्विजसन्तमाः येयुद्धेपिनसंप्राप्ताः प
श्वत्वमतिमानुषे ततः प्रीतिमनस्कैर्न तेनुज्ञातामहात्मना जम्बुः शिखरिणां श्रेष्ठं चिन्मंक्रमलतावृ
तम् घावदत्यस्थिता तस्मिन्वचनेत्रे पक्षिणाः नपः साधायनिरूताः समाधिकृतेतसः इति सुनिवर्ल
व संक्रियास्ते मुनिजनपाविहगत्वमश्रुपेताः गिरिवरगहनंतिपुण्यतोयेयतमनसो निवसन्ति

मांक०

१०

विन्ध्यपृष्ठे ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणो धर्मपद्धि शोऽपत्तिः ॥ ० ॥ मार्कंडेय उवाचः एवमेतद्देशात्तनयाः
पद्धि शोऽपत्तिनो भवन् वसन्ति तावन्लेविन्ध्ये तानुपास्य च पृष्ठे च इत्युषिवचनं श्रुत्वा मार्कंडेयस्य
जेमितिः जगाम विन्ध्यशिखरं यत्र ते धर्मपद्धि शाः तथा पासन्न भूतश्च शुभा वपठता धर्मि श्रुत्वा
च विस्मया विष्टश्चिन्तयामास जेमितिः स्थानं सोऽष्टवस्य मन्त्रं जितस्वाप्तमविस्वरं शुविश्वष्टमदोषश्च
पद्यते द्विजसन्तु मेः विद्योतिमपि संप्राप्ता ते तान् यत्पुनिदारकाम् चित्रमेतद्दहमान्य न जहाति स
रस्वती वलुवर्गस्तथा मित्रं यच्चैष्टमपरं गुह्यं तत्कागच्छति तत्सर्वं न जहाति सरस्वती इति मन्त्रिन्तय
नेव विवेश गिरिकन्दरं प्रविश्य च दृष्ट शोऽसौ शिला पटगतान् द्विजान् पठत स्तान् लेख्य सुखदोषवि १०
वर्जितान् सोऽथ शोकेन दृष्ट्वा सर्वानेवास्वभाषते स्वस्त्यस्तु वा द्विजेषु जेमितिर्मान् विवोधत द्या
मशिष्य मनुप्राप्तं भवता न्दशेनोत्सुकः मृत्युः खलु न कर्तव्यो यत्पि त्राती वमत्युना शप्ताः स्वर्ग १०
त्वभाषन्वा सर्वथानिष्ठमेव तत् स्फीतत्रयकुले केचित् जाताः किल मनस्विनः द्रव्यनाशे द्विजेन्द्रे

राशरीत स्वशान्तिः दत्वायावनि पुरुषादत्वावधानिवापरे पातयित्वा च पाद्यनेत एव भवसंघपात
एवं दृष्टं हि वदुःशो विपरीत नयामया भावाभावममुं देवजसंघाकुलजगत् इति सञ्चिन्त्य मनसा
नशोर्ककर्तुं मर्दय ज्ञानस्य फलमेतावच्छेदकदधैर्न मुच्यते ज्ञानसंज्ञेति निर्मर्षपाद्याद्यौघामपूजयत्
अनामयश्च पप्रच्छः प्रणिपत्य महा मुनिं अथोचुः स्वगमाः सर्वे वा स शिष्य न पो निधिं सुखोपवि
ष्टुं विज्ञानपदानि लहत क्रमं पक्षिणोचुः अद्यनाम फलं जन्मजीवितश्च सुजीवितं यत्पश्याम सुखे
वेत्यनवपादाम्बुजद्वयं पितृकौपाग्निरुद्धतो घो नो दे देषु वर्तते मोघशान्तिं गतो विप्रश्च दृष्टं
वारिणा कञ्चित् कुशलं ब्रह्मनाग्रमेमृगपक्षिषु वृक्षेष्टथलतागुल्मे त्वकसारतया जातिषु अद्य वाने
न दत्तं हि सम्यगस्माभिराहृतैः भवता सर्गो मोघघानेषाम कुशलं कुतः प्रसादश्च कुरुष्व भवतु
गमनकारणम् देवानामिव संसर्गो भवता भुदयो महात्मा येनास्मद्भाग्यगुरुणा ज्ञातीतो दृष्टि
गोचरम् जैमिनिरुवाच अघतां द्विजशार्दूलाः कारणा येन कन्दरं विभ्रं पदागतो रम्यं रेवावारि

मां क०

११

कणोदितम् सन्देहा न्नारते शास्त्रेतांश्च प्रष्टुमिहागतः मार्कंडेयस्महात्मानं पूर्वभृगुकुलोद्दम तम्
हंपृष्टवान्पूर्वसन्देहान्नारतां प्रति सच पृष्टो मया प्राह सति विन्धे महाबलं दोषा पुत्रा महात्मानं ते
वक्ष्यतेऽथ वन्नव तद्वाक्यं चोदिताः श्वेता मागतो हं महागिरिं तच्छृणुध्वमशेषेण श्रुत्वाद्याख्यातुमर्हथ
पक्षिणान्वुः विषये सति वक्ष्यामो निर्वचकं शृणु स्वतः कथनेन वदिष्यामो यदस्मद्बुद्धिगोचरम्
चतुर्धूपि हि वेदेषु धर्मशास्त्रेषु चैव हि समस्तेषु तथांगेषु यच्चान्यदेदमस्मितम् संतेषु गोचरोऽस्माकं
बुद्धेर्ब्राह्मणमन्त्रमप्रतिज्ञातुममारेचु नथापि दिनशक्रमः तस्माद्ददस्व विश्रवं सन्दिधं मदिभा
जिते वक्ष्यामस्तव धर्मज्ञनचमोदो भविष्यति जैमिनि रुवाच सन्दिधानीदधस्तूनिभार्तप्रतिपानि पु०
मे शृणुध्वममलानानि श्रुत्वाद्याख्यातुमर्हथ कस्मान्मानुषतां प्राप्ते कृतकृत्योपि स प्रभुः वासुदे ११
वोऽखिलाधारः सर्वकारणकारणम् कस्माच्च पांडुपुत्राणां मेकासादुपदात्मजा पश्चानामदिषी
कस्मात्समदानवसंशयः भेषजं ब्रह्म हत्यायावतंदेवो महाबलः तीर्थयात्राप्रसंगेन कस्माच्च

हलायुधः कथञ्चिदपि देयांतेऽकृतदागमहारथाः पांडुनाथा महात्मानो वधं प्राप्नुनाथवत् एत
त्सर्वं कथ्यतां मे सन्दिग्धं स्मरतं प्रति कृतायः सत्सुख्येन गच्छेयं निजमाश्रमम् पक्षिणञ्चुः यो सोच
राचरुगुरुः परमात्मा जनाद्देनः वासुदेव परं धाम गतीनामुन्नमा गतिः नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभ
विष्णवे पुरुषाय पुराणाय शाश्वताया यथायच चतुर्ह्यहमनेतस्मिन्निगुणाय गुणाय च वरिष्ठाय गति
प्रायवरेण्यायामृताय च यज्ञांगाय खिलांगाय वेदाद्यैरीरिताय च यस्मादश्वत्थरत्नास्ति यस्मान्वास्ति
वृद्धतरम् येन विष्णुमिदं व्याप्तं येन जगदादिना आविर्भावति रोभावदृष्टादृष्टविलक्षणम् वदन्निघ
त्सृष्टमिदं तद्येवानेच संकृतम् ब्रह्मणे चादिदेवाय नमस्कृत्य समाधिना अकृता मातुंगिरन्वैकैर्यः
पुनर्निजगत्रयम् प्रणिपत्य तद्येशानं मे कवाणविनिर्दीतैः यस्याम्वरगणैर्धजावित्वप्यनेन यद्विना
प्रवक्ष्यामि मत्तं कृत्स्नं चासंस्पृष्टं कर्मणाः येन भारतं मुद्दिश्य धर्माद्याः प्रकटीकृताः अणिना
राज्ञि प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदक्षिभिः अयननस्यताः पूर्वजिननारायणोऽस्मृतः स देवभगवान्सर्वं वा

मां क०

१२

12

पतारायणो विभुः चतुर्द्धा संस्थितो ब्रह्मसगुणो निर्गुणस्तथा एकामूर्तिमनिर्दिष्टां शुक्लां पश्यति
तां बुधाः ज्वाला मालोपरुद्धां गीतिष्ठासां योगिनां पूरा दूरस्था चानि कस्याच विज्ञेया सा गुणातिगा
वास्तुदेवाभिधानोऽसौ निर्ममत्वेन दृश्यते रूपवत्सादयस्तस्यानभावाः कल्पनामयाः अस्त्युत्सास
दाशुद्धा सुप्रतिष्ठेकरूपिणी द्वितीया पृथिवी मूढी शेषा ख्याधारयत्यधः तामसीता समाख्यातानि
र्यकत्वं समुपाश्रिता तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालनतत्परा संतोषिता तु सा ज्ञेया धर्मसंस्थानका
रिणी चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पन्नगतल्यगा रजस्तस्या गुणाः स हिंसा करोमि शदेवादि पातनीयाद
रे मूर्तिः प्रजापालनतत्परा सा तु धर्मव्यवस्थानं करोति नियतं भुवि प्रोदुता नृस्वरानुदति धर्मा वि
च्छिन्नकारिणाः पाति देवान्मतश्चान्यान् धर्मैरक्षा परायणान् यदायदा हि धर्मस्य आति भवति जे
मिने अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा तानं सृजत्यसौ भूत्वा मरुता वराहवापोऽत्रेणापो निरस्य च एकधा द
ह्युद्योतत्वा तानानि नीरवमुत्तरा कृत्वा नृसिंहरूपं हि दिशरण कसिपुर्दत्तः विप्रचिन्ति मुक्ताश्चान्यदा

पु०

१२

नवाविनिपातिताः वामनादींस्तथैवान्यान्वचसंख्यातुमुत्सहे अवतारा न ज्ञेयं ह मायुरा माप्यतस्त्वयं
इति मासादिकी मूर्तिरवतारं करोति वै प्रद्युम्नेति च साख्यातारहा कर्मण्यवस्थितो देवत्वय मनुष्यत्वेति
योग्यो नौ च संस्थिता गृह्णाति तत्समावश्वा सुदेवे ह्यपा सदा इत्येतन्नेम माख्यातं कृतकृत्योपि यत्प्रभुः मा
नुषर्द्धगतो विष्णुः शृणु स्वास्यो नरमवचः ॥ ० ॥ इति मार्कंडेय पुराणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ० ॥ पाणिना जुषुः ॥ ० ॥
दष्टः पुत्रे गतिं ब्रह्म नू पूर्वमैन्द्रस्य तेजसः ब्रह्म हत्याभिभूतस्य पराहानिश्चामत तदा धर्मो विवेकाय शक्यते
जोपचारतः निस्तेजाश्चाभवच्छक्रो धर्मो तेजसि निर्गते ततः पुत्रं हतं श्रुत्वा दंष्ट्रा पुत्रः यजायतिः क्वचलुण
जटा मेका मिदमवचनमब्रवीत् अयं पश्य न मे वीर्योऽत्र यो लोकाः स देवताः स च पराह दर्वुदिर्ब्रह्मदापा
कशासनः स्वकर्माभिरतो येन मत्सुतो विनिपातितः इत्युक्त्वा कोपरकाहो जटा मग्नीज्वा वताम ततो
वृत्रः समुत्तस्थो ज्वाला माली महासुरः महाकाया महादंष्ट्रो भिन्ना अमच यो यमः बुद्धश्चक्रमेयाता
दुष्टस्तेजोपवृद्धितः अहं न्यहनि सोऽवर्द्धेदिषु पातन्महाबलः वधाथ मात्मनो दह्या वृत्रं शक्रो महास्वरम्

भाक०
१३

प्रेषयामास सप्तषीन सन्निभिन्न भयातुरः सख्यश्चक्रस्तस्मिन् वृत्रेण समयनया आषयः प्रीतिमनसः
सर्वभूतहिते रताः समयस्थितिमुल्लंघयदाशक्रेण वारितः वृत्रहत्याभिभूतस्य तदावलमसी र्धन तद्वक्त्र
देहविभ्रष्टवलम्मारुतमाविशत् सर्वथापिनमद्यक्तम्वलस्यैवाधिदेवतं अहत्याश्च यदाशक्रो गोतमं रु
पमास्थितः धर्षयामास देवेन्द्रस्तदारुपमशी र्धन अंगप्रत्यंगलावण्यं यदतीव मनोरमं विहाय दृष्टं देवे
न्द्रेनासत्या वागर्तुतत धर्मेश तेजसायुक्तं वलहीनमरुपिणं ज्ञात्वा सुरेशं देते पातयेच्च कुरुधमम्
राजा मुत्रिक्तवीर्याणां देवेन्द्रविजिगीषवः कुलेष्टुतिवलां देत्या अजायत महाभुने कस्यचिद्वयकालस्य ध
रणीभारपीडिता जगाम मेरुशिखरं सदा यत्र दिवौ कर्मा तेषां मा कथया मास भूमिर्भा राव पीडिता दनु
जा तमजं देत्योत्थं विदकारणमात्मनः येने भवद्विरसुरा निहताः पृथुलो जसः ते सर्वे मानुषे लोके जाता
ते देषु भूभुजा अक्षो हि णो दिवहुलास्तद्गारा नो ब्रजाम्यधः तथा कुरुधं विदशा यथा शानिर्भवेत्
म पक्षिणान् चुः तेजो भागीस्ततो देव अयं ते रुर्महीन्दिवः प्रजानामनुकम्पा र्धं भूभारहरनाय च यदि

पु०
१३

द्वंद्वेहजंतेजस्तन्ममोचस्वयंवृषः कुन्याजातोमहातेजास्ततो राजा युधिष्ठिरः वलंममोचपवनस्त
त्रभीमोद्यजायत उत्पन्नो जमजो माद्रांशकरूपो महाद्युती शक्रवीर्यो दत्तंश्वेवयंसेपाथो धनञ्ज
यः पञ्चधा भगवानित्यमवतीर्त्तः शतक्रतुः तस्योत्पन्ना महाभागा पत्नी कृष्णादुताशनात् शक्रस्यैक
स्य प्रापत्नी कृष्णानान्यस्य कस्यचित् योगीश्वरः शरीराणि कुर्वन्निवदलान्यपि पञ्चानामेकपत्नीत्व
मित्येतत्कथितं नव ऋषतां वलदेवोऽपि यथायातः सरस्वतीम् ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे द्वंद्ववि
क्रिया ॥ ० ॥ पक्षिणो ननुः वामः पार्श्वे परं प्रीतिं ज्ञात्वा कृष्णस्य लंगली चिन्तयामास वदधा किं कृतं
सुकृतं भवेत् कृष्णेन हिविना नादंयास्येदं धनानि कम पांडवे यान्त्समाश्रित्य कथं दये धनं नृपम्
जामातरं तथा शिष्यं वा तयिष्ये न रे श्वरं तस्मान्न पार्थयास्यामि नापि दुर्योधनं नृपं तीर्थेष्वाप्तावपि
मितावदात्मानमाह च कुरुणा पांडवानाश्च यावदनाय कल्पते इत्या मंत्र्य कृष्णकेश पाथदंयाध
नावपि जयामद्वारकेशोरिः स्वसैन्यपरिवारितः गत्वा द्वारवतीं रामो हृष्टपुष्टजनाकुलाम् श्याग

भाक०

१४

नयेषुतीयेषुपपोपार्लदलायुधः पीतपानोजगामार्थवैरतोद्यानमृद्धिमत दस्थेष्टहीत्वासमंदारेवृती
मप्परःसर्मा स्त्रीकदम्बकमधस्थाघयो मन्त्रपदः खलं ददर्शचवनं वीरो मलीयमनुत्तमम् सर्ववि
तरुपुष्पाक्षं शाखा मृगमभाकुलं पुण्यपञ्चवनोपेतं सपत्न्यलमहावनं सशृणुनप्रीतिजननानव
हन्मदकलानुभूतान् श्रौत्ररम्पानस्वमधुरानशब्दान् स्वगमुखिरितान् सर्वस्वफलभाराद्यान् सर्व
त्वकुसुमोज्ज्वलान् अपश्यत्पादपांसत्रविहंगैरनुनादितान् आम्रानाम्रातकान् यानारिकेलान्
तिन्वकान् अविल्वलंस तथा जीवान्दादिमान् वीजपुरकान् पतमान् लकुचान् मोक्षान् वीपीश्वान्
मनोरमान् पारावतास्तथा कोस्त्रानलितान् मन्वेतमान् भल्लातकान् मल्लकान् सिद्धकान् शुभ्रान्
फलान् दंडान् दान्धान् महीश्वरान् कविभीतकान् एतानान्यांश्च पुनरुद्धदर्शयदन्तः संधेवा
शोकपुन्नागकेतकीवकुलान् तथा चम्पकान् समपत्नींश्च कालिकांश्च मालतींश्च पारिजाता
जविदारान् मन्दारिन्दीवरान् तथा पाटल्यः पुष्पितारम्पादेवदारुद्रुमास्तथा शालाशालास्तमा

पु०

१४

लाश्चिक्किंशुकान्ज्वलनप्रमान चकोरैः शतपत्रैश्चमृंगराजैस्तथाशुकैः कोकिलैः कलविंक्षैश्चहारीतैर्जी
वजीवजीरकैः प्रियपुत्रैश्चातकैश्चतथान्यैर्विविधैः खलैः श्रोत्ररम्यं स्वमधूरं कुजद्विष्वाप्यधिष्ठितः श
रंमिचसप आनिमनोजसलिलानिच कुमुदैः पुंडरीकैश्चतथारोहितरोत्पलैः कद्दारैः कमलैश्चापि
आचितानिसमन्ततः कादम्बैश्चक्रवाकैश्चतथैवजलकुकुम्भैः कोरुंदरैः प्रवेदसैः कुर्मैर्मदुभि
रेवच एतैश्चान्यैश्चकीर्त्तानितथान्यैर्जलचारिभिः क्रमोणात्यंतं शोरिः प्रहमानो मनोरमं जगामा
नुगतस्त्रीभिर्लताभिरिवपादपः सदृशो द्विजास्तत्र वेदवेदांगपारगान् कोशिकाभ्यागवांश्चैवभार
द्वाजान्संगीतमान् विविधेषु च समुत्तान् वंशेषु द्विजुमतमान् कथाश्रवणवत्त्वोक्तानुपविष्टान्महत्सु
च कृष्णाजिनोत्तरीयेषु कुशेषु च वृषीषु च स्रजश्च तेषां मधुसूतं कथयानं कथाः शुभाः पौराणिकाः
सुखीणा माद्याताश्चरिताश्रयाः दृष्ट्वा रामं द्विजान् सर्वमधूपाणां रुणोदरां मनोयमिति मन्वानाः
समस्तस्त्वविराजिताः पूजयन्तो हलधरं शतं स्रजतन्दनं ततः क्रोधसमाविष्टो हलीस्रतं मदा

मोक
१५

वलः निजवानविष्टताहः होभिताशेषदानवः अधासतिपदं ब्राह्मनास्मिन्सृजेतिपातिते निष्क्रान्ता
मेद्विजाः सर्वे वलात्कृष्णाजिनाम्बराः अवधूतं तदात्मानं मन्यमानो हलायुधः चिन्तया माससुभ
दन्मयापापमिदं हतं ब्रह्मासनगतो ह्येष यत्सृजेति विनिपातितः तथाहीमेद्विजाः सर्वे मासवेद्यवि
निर्माताः शरीरस्य च भोगक्षोभो हस्ये वा सुखावहः आत्मानश्चावागच्छामि ब्रह्म ब्रह्मिव कुस्मितम
धिगमयेन्न तथापानमभिमानमभीरुतां यैराविष्टेन स्वमदन्मयापापमिदं कृतं ततोऽब्रुवन्परिष्ठा
मि ब्रतं द्वादशवर्षिकं स्वकर्मस्यापनं कुर्वन् प्रायश्चित्तमनुत्तमम् अथ चेयं सभारखाती यथावा
मयाधुना एतामेव प्रयास्यामि प्रतिलोमां सरस्वतीं ततो जगाम रामोऽप्यप्रतिलोमां सरस्वतीं
तः परं शृणु प्रियं पादवेप कथाश्रयम् ॥ ० ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ ० ॥ पविताञ्जनुः हरिश्चन्देति
पुत्रमिवासीद्देतायुगेपुरा धर्मात्मा पृथिवीपालः प्रोक्तस्तत्र कान्तिरुत्तमम् ननु भिक्षुन च याधि
नो नाले मरणात् नृपस्य नाधर्मरुचयः योरास्मिन् शाश्वतपायि च नवभूत्तयो नमन्नाधनवीर्य

पु०
१५

र गोमर्देः नाजाननस्त्रियश्चैव केचिदप्राप्तयोवर्त सकदाविनादावाहुररणोत्तरम् रन्मृगम् शुभ्रा
वृषाहम् सकृत्वायस्वेत्यथ योषितां सविहायमृगं राजा माभैषीति भाषत सयि शासति दुर्मिषा
कोयमन्यायवृत्तिमान् तत्क्रन्दितानुसारवमवीरम्विवातकृत एतस्मिन् नरैरेन्द्रो विव्रराट्
समचिन्तयत् विश्वामित्रो यमत्तुलं तप आस्थाय चीर्यवात् प्रागसिद्धा भवादीनां विद्या साधयति व
ती साध्यमानाश्च मांशोचचित्तसंयमितास्वनो एताभ्यर्त्ता क्रन्दनिकायकार्याभिर्दमया तेजस्वीको
शिकश्रेष्ठो वयमप्यस्य दर्वलाः क्रोशन्त्येता तथा भीताः पारं प्रतिभर्ति मे अथ चायं नृपः प्राप्तो माभै
रिति वदन्मुहुः इममेव प्रविश्यामुसाधयिष्ये यथेष्टं इति सञ्चिन्त्यैरेन्द्रो विव्रराजे न वेततः त
दाविष्टो नृपः क्रोधादिर्द्वचनमब्रवीत् कोयं वभ्राति वस्त्राने पावकं पापकृत्वरः वताने तेजसीदी
प्रेमयिपत्यावुपस्थिते कोऽयमकार्मुकादीप्रविदीपितदिगन्तरेः शरैर्विभिन्नसर्वांगोदीर्घनि
द्राप्रवेक्षति विश्वामित्रस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा तन्मृपतेर्वच क्रुद्धवर्षिर्वरतस्मिन्नुविद्याः दशमेततः

भाक०

१६

सचापिराजातं दृष्ट्वा विश्वामित्रं तपोनिधिं भीतः प्रारिपताद्यर्थं सहसा श्वत्थपुत्रवत् सत्वरथविविध
दामुनिस्तिष्ठेति चावेवीत् ततः सराजाविनया त्रिणिपात्यास्वभाषत भगवन्वेषमेधमोनापराधम
मप्रभो न क्रोधमहसि मुनेति जधम रतस्य मे दातव्यं रक्षितव्यं अधर्मं जेतुं मदीक्षिता चापश्चोद
म्यघोदव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः विश्वामित्र उवाच दातव्यं कस्य के रक्षाः के घोदव्यं ते नृप क्षिप्रमेत
न्ममाच स्वयत्तधर्ममभयनव राजोवाच दातव्यं द्विजमुख्येभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तयः रक्ष्यामिताः सतोयु
द्धं कर्तव्यं परिपक्षिभिः विश्वामित्र उवाच यदि राजा भवान्मम प्राजधर्ममवेद्यते निर्वेषु कामो विप्रो
दं दीयतामिष्टदक्षिणा पक्षिणोऽयुः एतत्राजावचः श्रुत्वा प्रकृष्टेनान्नरात्मना पुनर्जातमिवात्मानं मे पु०
नेन्द्राहव कोशिकं उवाच भगवन्मातुदातव्यमपिशक्तिं दत्तमित्येव तद्विद्विषयपि स्यात्सुदृक्कर
म् हिरण्यश्चासुवर्गश्चापुत्रपत्नीकलेवरं प्राणाराज्यं पुरं लब्धीयं दातुं श्रेयसात्मनः विश्वामित्र उ
वाच शजनप्रतिगृहीतोऽयं यस्तदन्नः प्रतिग्रहः प्रथक् प्रथमं तत्र दक्षिणां रजसोति की राजोवाच न

पु०

१६

हस्तामपि दास्यामि दक्षिणां भवतो वयं त्रिषतां प्रथमं तावत् यत्नं वेष्टुः प्रतिग्रहः विश्वामित्र उवाच
समागरं वने प्रेक्षां सभूभृद्भामपन्ननां राज्यश्च सकलं वीररथाश्च गजसंकुलां को----- कोष्ठ
अथ चान्यद्विद्यते तव विना भार्या च पुत्रं च शरीरश्च तवानव धर्मश्च तव धर्मं तयोयात्तु भद्रगच्छति व
दुना वाकिमुक्तेन सर्वमन्यश्च दीयताम् पक्षिण उवाचः प्रकृष्टेनैव मतसामोऽविकारमुखो नृपः तस्य
पेवचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः विश्वामित्र उवाच सर्वस्व यदि ते दत्तं राज्यं सुवीर्यं च त्वं प्रभुत्वं
कस्य राजर्षे राज्यं ह्येतापमेभयि हरिश्चन्द्र उवाच यस्मिन्नपि न दत्तांते काले राज्यं वती मही तस्मिन् अपि
भवानस्वामी किमु ताद्य महीपति विश्वामित्र उवाच यदि राजन त्वया दत्ता मम सर्वं वसुधरा यत्र मे वि
षये स्वाम्य न स्मान्निष्कालं मर्हसि श्रोणी सूत्रादि सकलं मुक्ताभूषणं संग्रहं तरुवल्कलमविधमह
पत्न्या युतेन च पक्षिण उवाच तथेति चोक्ता कृत्वा च राजा गच्छं प्रचक्रमे स्वपत्न्या मे यया साहं बाल
केनात्मजेन च व्रजतः स ततो रुद्ध पत्न्या नं प्राह तं नृपं कथां शमीत्यदत्त्वा मे दक्षिणां राजसूयिकाम्

भाक०

१७

राजोवाच भगवन् राज्यमेतन्नेदन्ननिहतकण्टकं अवशिष्टमिदं ब्रह्म न तथेदं प्रयत्नम विश्वामित्र उ
वाच तथापि खलु दातव्या त्वया मेघ स दक्षिणा विशेषतो ब्राह्मणानो ह न्यदत्तं प्रतिश्रुतं धावतो यो
राजसूये ब्राह्मणानां न वेनृप तावदेव न दातव्या दक्षिणा राजसूयिकी प्रतिश्रुतं च दातव्यं यो
द्वयश्चाततायिभिः रक्षितव्यास्त्वया स न स्वयैव प्राक प्रतिश्रुतं राजोवाच भगवन् सांप्रतं नास्ति दा
स्ये कालक्रमेणांते प्रसादं कुरु विप्रर्षि प्रदास्ये दक्षिणाधनं विश्वामित्र उवाच किं प्रमाणं मया कालः
प्रतीक्षस्ते जनाधिप शीघ्रं मा चक्ष्वापाग्निमन्यथा कः करिष्यति राजोवाच मांसेन तत्र विप्रर्षि प्रदास्ये
दक्षिणाधनं सांप्रतं नास्ति मे विप्रं अनुसां दातुमर्हसि विश्वामित्र उवाच गच्छ गच्छ नृप श्रेष्ठ त्वधर्ममनु
पालय शिरश्चपन्था भवतु मा भलु परिपन्थिनः पक्षिणां नृपः अनुज्ञातः समवेति जगाम वसुधैवि
यः यद्गामनुचितो गतुमनु गच्छ स्वर्गं प्रिया तं सभाये नृप श्रेष्ठं निर्दोशं ससुतं पुरातनं दृष्टं प्रवृत्तं सु
तोयः राजैश्चैवानुयायिनः दानाद्यर्कजं दास्यस्मान् नित्याति परिपरिदत्तात् त्वधर्मतत्परा राजन्दीना

पु०

१७

नुग्रहकृतथा नयास्मानपिराजर्षेयदिधर्मनवेत्तमे सुहृत्तनिष्ठराजिन्द्रमधोमुखपंकजम्
पिवामनेवभमरेः कदाद्रक्षामहेपुरः यस्यप्रयातस्यपुरायातिप्रष्टेचपाथिवाः तस्यानुयातिभा
र्षेयगृहीत्वावालकंयुतं यस्यभृत्याः प्रयातस्ययान्यग्रेगजसंस्थितः पृथपक्षाराजेन्द्रोदरिश्चन्दो
यगच्छति हाराजस्वकुमारनेसुभ्रस्वद्वरमुन्नमं पथिपांशुपरिक्षिप्तमुखीभृगुरिष्यति निष्ठति
पुनपश्वेष्टस्वधर्ममनुपालय आनृशंस्यपरंधर्मः क्षत्रियाणांविशेषतः इतिपौरदवाः कलाराजा
शोकपरिप्लुतः अतिष्ठततदामायेतेषामिवानुकम्पया विश्वामित्रोपितदृष्ट्वापोरवाक्याकुलावृताम्
रोषामर्षविवृताक्षोसमागत्यववोब्रवीत् धिक्त्वादृष्टमनाचारमहतंजिह्वाभ्रितं मयराजंदि
दत्वायः पुनश्चाकर्षमिच्छसि इत्युक्तः परुषनेनगच्छामीति संवेपथुः ब्रुवन्नेवंयथोशीघ्रमाकर्ष
न्दयित्वाकरं कर्षतस्माप्रियाभार्यास्वकुमारीश्चमातुरा दंडकाष्टेनसहसातातयामामकौशिक
तातथाताडितादृष्ट्वाहरिश्चन्द्रो नरेश्वरः गच्छामीत्याददः खार्त्तनायतकिञ्चिददाहरत् अथवि

भा.क०
१८

श्वेतदादेवाः पञ्च प्राद्वृकपातरः विश्वामित्रस्वपापस्त्वं कानलो कान्त्समवाप्स्यसि येनायं यद्विनां श्रेष्ठः
स्वराज्यादवरोपितः कस्य वा अद्भुतं पुनस्तत्सोमं महाधरे पीत्वा वयं प्रयास्यामो मुदं मन्त्रपुरःसरं
इति तेषां वचः श्रुत्वा कौशिकीति रुषान्वितः शशाप तान्मनुष्यं सर्वं धूम्रमवाप्स्यथ प्रसादितं स्तुतेः
प्राह पुनरेव महासुनिः मानुषं द्वेपि भवतां वित्री नैव सन्ततिः मदारसं ग्रहं श्वेव भविता तच्च मत्सरः
कामक्रोधविहीनाश्च भविष्यथ सुराः पुनः पक्षिणाञ्चुः ततोऽवृत्तेरुं मेः स्वेद्वैवासी कुरुवेशमनि द्रोप
दीर्गर्भसंभूताः पञ्च वेपांडुनन्दनाः एतस्मात्कारणात् पञ्च पांडवेषां मदारथाः मदारसं ग्रहं प्राप्ताशा
पातस्य महासुनेः एतन्ने सर्वमाख्यातं पांडवेय कथा अथ प्रश्नत्रयं समाख्यातं किमन्यच्छेत्तुमि- पु०
च्छति ॥ द्रोपदेयोल्यतिः ॥ ० ॥ जैमिनिरुवाच भवद्भिरेव माख्यातं पथा प्रश्नमनुक्रमान् महत् १८
कोतुहलं मेति हरिश्चन्द्रकथां प्रति अहो महात्मना तेन प्राप्तं कुरुमनुत्तमं कश्चित्तु त्वमनुप्राप्त
तादृगेव द्विजोत्तमाः पक्षिणाञ्चुः विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सराजा प्रययौ शनैः मैत्र्यानुगतो दः खी

मार्ग्यावालपुत्रया सगत्वावसुधापालोदियां वाराणासीपुरी नैषा मनुष्यभोग्येति शूलयाशिः परि
ग्रहः जगाम पञ्चाङ्गः खान्तेः सत्पत्न्या समाकुलः पुरीप्रवेशे ददृशे विश्वामित्रमुपस्थितम् तद्वद्वामम
मुप्राप्तुं विनयावनतो भवत् प्राद्वैवाञ्जलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो महासुनिः इमे प्राणाः सुगन्धायमिधं
पत्नी मुने मम येन ते कृत्य मरुत्याश्च गृहाणां च मनुजैर्मम यच्चान्यत्कार्यं मस्माभिस्तत्तथा ख्यातुम
हेसि विश्वामित्र उवाच पूर्यः समाप्तो भद्रो दीयतां मम राजत्यगनिमित्तं हि सप्यते स्वर्गो यदि
हरिश्चन्द्र उवाच ब्रह्मन् यद्यममं पूर्य मासोऽज्ञानतपोधन तिष्ठत्येतद्दिनाद् दीयत इत्यतीह स्वमाचि
रम् विश्वामित्र उवाच एवमुक्तमदा राज आगमिष्याम्यहं पुनः शापनरप्रदास्यामितवेदद्यप्रदा
स्यसि पक्षिणाञ्चुः इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा च विनयतदा कथमस्मै प्रदास्यामि दक्षिणाया प्र
तिश्रुता कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतो न्यः सांप्रतं मम प्रतिग्रहः प्रदष्टो मेतश्च पाचामहं कथं किं नु
प्राणान्विमुञ्चामि अथ प्रदाय प्रतिश्रुतं ब्रह्म स्वदा कृमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः अथ वा यतांया

मांक०
१६

स्येवरमेवात्मविक्रमः पक्षिणञ्चुः राजानंश्चाकुलं दीनं चित्तयानमधोमुखं प्रत्युवाच तदा पत्नी वाम्परा
दुदयागिरा त्यज चित्तां महा राजस्वमापप्रपालयः श्मशानवद्भुजनीयोतरः सत्यवदि स्फुटः नातः पर
तरं धर्मवदनि पुरुषस्य च यादृशं पुरुषश्चाब्रुवत् सत्यपरिपालनं अभिदोत मधीतश्च दानाद्याः सक
लाः क्रियाः भजने तस्यैव फलं यस्य वाक्यं मकारणं सत्यमत्यन्तमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमतां तादृशाया
मृतं तद्वत्पतनाया कृतात्मनां सप्ताश्वमेधानाकृत्य राजसूयश्च पाथिव कृतिर्नाम च्युतः स्वहादसत्य
वचनात्मकत राजनूजातमपत्यने द्रुत्युक्ता पुरुरोदह वाष्पासु प्लुतनेत्राना स्वरावेदं मदीपतिः
राजोवाच विमुश्च भद्रे सत्रासमयनिष्ठति वालकः तद्यतां वक्तुं कामोमिथ द्वा द्वा गज गामिनि पत्यु
वाच राजनूजातमपत्यमे सदा पुत्रफलाखियः समाप्रदाय विनेन देहि विप्राय दक्षिणां पक्षि
राजञ्चुः एतद्वाक्यनतः श्रुत्वा पयोमोहं मदीपतिः प्रतिलभ्य च सत्रा सविललापातदः खितः स
हृदुः खमिदं भद्रे यत्त्वमेव व्रवीसि मां किं न वसि मां सलापा मम पापस्य विस्मृताः हाहा कष्टं त्वया

पु०
१६

सोचदः स्वमेतच्छचिस्मिन्ने दुर्वाद्यमेतद्वचनं कर्तुं शक्याम्यहंकथं इत्युक्त्वा स नृपः पृष्ठोषिविगित्य
सकृद्बुवनं निपपातमहीपृष्ठे पृच्छयातिपरिहृतः शयाननरितं दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रं महीपतिम् उवाच
हंसकरुणं राजपत्नी सुदःखिता हामहाराजकस्येदमपेधातन्मुपागतम् धृत्वयिपतिनो भूमौ वाक्
राक्षरशोचितं येन कोयश्च मेवित्तं विप्राणामपवर्जितम् स एव पृथिवीपालो भूमौ स्वपिति मे पतिः
हाकष्टं किं नवानेन कृतं देवमहीक्षितं यदिन्द्रोपेन्द्रतुल्योय --- समाधिनीदशा इत्युक्त्वा सापि सु
श्रीणी मुच्छितानिपपातह भर्तुदः स्वमहाभारेणासह्येन निपीडिता तौ तथापतिनो भूमावनाथोपि
तं रोशिशुः दृष्ट्वा दार्ढ्यं कृधाविष्टः प्राह वाक्यं सुदःखितः तात तात ददस्वानं ददस्वाम्वा शुभोजनं
कृन्मेवलवती जाता जिह्वा ग्रंथुष्यते मम पक्षिण उचुः एतस्मिन्वर्तरे प्राप्नोविश्वाभिन्नो महात
पाः सवारिणा समभ्युक्ष्य राजानुमिदमब्रवीत् उन्निष्ठोन्निष्ठ राजेन्द्रतां ददस्वैष्टदक्षिणां अ
र्णधारयतोदः स्वमहान्यहनिवर्तते आप्पाप्यमानः सतदा हि मशीतनवारिणा श्रवाप्यचेतना

भाक०

२०

राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य त पुनर्मोहं समापेदे अथ क्रोधं धीमो मुनिः समाश्रम्य च राजानं वाक्यमाह
द्विजो नमः दीयतां दक्षिणां सामिघादिधर्ममवेक्ष्य सत्येनार्कः प्रतप्रति सत्येति प्रतिनिदिनी सत्य
चोक्तः परोधर्मैः सर्जैः सत्ये प्रतिष्ठितः अथवा किममैतत्तमाया प्रोक्तेन कारणा अनार्ये प्राप
संक्रमे क्रमेशा भूतवादिनि त्वयिराज्ञि प्रभवतः सप्तावः क्रयतामम अद्य मे दक्षिणा राज नदास्य
तिभवान्यादि अस्ताचलमघातेर्केशप्यामित्वानशंशयः दूत्युक्ता प्रययौ विप्रो राजायासीद्गयातु
रः कादिभूतो धनो नित्यो नृशंसधनितादितः भार्यासंभूयः प्रादिदं क्रियतां वचनं मम माशापा
नलनिर्द्विधः पशुत्वमुपयास्यमि सतया चोद्यमानस्तु राजपत्या पुनपुनः प्राह भद्रं करोम्येष
विक्रयनवनिर्घृणाः नृशंसैरपि मत्कर्ममशक्य तत्करोम्यहम् यदि मेशक्यं तवाणी वक्तुमी
दृक् सुदुर्वचः एवमुक्ता ततो भार्या गत्वानगरमातुरः बाष्पापिहितकण्टा दक्षतौ वधनभव
दीत् भोभो नागरकाः सर्वशृणु ध्वं वचनमम किमापृच्छत कस्त्वमो नृशंशो हममातुषः राज

पु०

२०

सोवातिकठिनः ततः पापतरोपिवा विक्रंददधितं येन प्राणान्न व्रजाम्यहं यदि वा कस्यचित्का
र्येदास्याप्राणोष्ट्रयामम साव्रवीर्तद्वरायुक्तोपावत्तभारयाम्यहं पक्षिणोऽनुः अथ वृद्धोऽद्विजः
कश्चिदागत्याहनराधिपं समर्पयस्वमेदामीमहं केतावनप्रदः अस्मिमेवित्तमस्मि कं स्वकुमा
रावमेप्रिया गृहकर्मेनशक्नोतिकर्म्मामस्मत्प्रयत्ने कस्मौचारवधोरुपशीलानां नरयोषितं
अन्नरुपमिदं विन्तं गृहाणापि यमेववा एवमुक्तस्य विप्रेणा हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः विदीप्यतमनोदः
खान्त्वेव किञ्चिदब्रवीत् ततः स विप्रो नृपतेर्वत्कलाने दृढं धनं वक्त्रां केशेषु ध्यादाय नृपपत्नीम
कर्षत राजपत्न्युवाच मुश्चार्प्य मुश्च तावन्माया रूपश्याम्यहं शिशुम् दुर्लभं दर्शनं विप्रपुनरस्य भ
विष्यति पशोदिवत्समा मेव मातरं दासतां गतां मामां प्राद्वीराजपुत्रदृष्ट्या हंतवाधुना ततः
स बालः सहसा दृष्ट्वा दृष्ट्वा मातरं समभ्यधावदस्विति वदन्सा आविलेक्षणाः हस्येन वस्त्रमाकृ
ष्य कर्षित्वा कपक्षधरः स्वलनं तमागतं द्विजः क्रोधाद्बालमत्याहनत्पदा वदंस्तथापि सोऽथेति ने

मांक०

२१

२१

वामुश्चतमातरं राजयत्युवाच प्रसादं कुरु मे नाथ क्रीणी स्वात्तश्च कालकं क्रीतापि नाहं भवतो वि
नेलं कार्यं साधिका इत्यमामाल्य भाग्यायाः प्रसादमुमुखो भव मांसं योजय वालिन वसेन वपयसि
नी ब्राह्मण उवाच गृह्यतां विनम्रमेतद्भो दीयतां मम बालक स्त्री पुंसो द्वे मे शास्त्रज्ञेः कृतमेव हि वे
तनम् पक्षिण उचुः तथैव तस्मै तद्वित्तं वद्धोत्तरपथैततः प्रगृह्य बालकं मात्रासंकेतं कृतं मम बन्ध
त नीयमानो नृतो दृष्ट्वा भार्या पुत्रो स पाथिवः विललाप मुदः खान्तेति श्वस्योर्ध्वं पुनः पुनः पान्द
वायुर्वचादित्योनेन्दुर्वच पृथग्जनः दृष्ट्वा तः पुरा पत्नी मेयं दासी त्वमागता सूर्यवशः प्रसृतो यं सु
कुमारकरं गुलिः संप्राप्तो विक्रयं बालो विष्णुमस्तु मुदमिति हाप्रिये हाशिशो वत्तसमाना यं सु पु०
दुर्जयेः देवाधीनां दशां प्राप्नो नृतो स्मितयापि धिक पक्षिण उचु एवं विलपतो राज्ञः सविप्रो न २१
वधीयत दृष्ट्वा गदादिभिस्तं गे स्तावादाय ददरादितः विष्णुमित्रः ततः प्राप्नो त्वपं विनम्रमुपावत
मे स मर्षया मामहरिश्चन्द्रोऽपि तद्वृत्तम् तद्वित्तं मत्पुत्रेण दत्तं विक्रयं मम रम् शाकाभि

भूतं राजानं कुपितः कोशिको ब्रवीत् ह्यत्र वन्द्यो ममेमांस्व सदृशी यस्तद्विशं भन्यमे पदित तत्तद्विप्रं प
श्यत्वं मे परं वलं तपसो व्र सुतप्तस्य ब्राह्मणस्यामलस्य च मत्प्रभावस्य चोग्रस्य शुद्धस्याध्ययमस्य च रा
जो वाच श्रान्दान्दास्यामि भगवत्कालः कश्चित्प्रतिद्वयतां सांप्रतं नास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालकः विश्वा
मित्र उवाच चतुर्भागः स्थितो यो यं दिवसस्य नराधिपः एष एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्यो नरत्रया पक्षिणश्च
चुः तमेव मुक्ता राजानं निर्दृशं निष्ठुरं वचः तदा दायधनं तस्मै कुपितः कोशिको ययौ विश्वामित्रे रजोभ
यशोकाक्षि प्रधयः सर्वकारं विनिश्चित्य प्रोवाचो वैरधो मुखः वित्तक्रीतेन पोह्यथी मया पथेन मान
वः स ब्रवीत् नद्धरा युक्तो यावत्तपति भास्करः अथा जगाम द्वावतो धर्मश्चंडालरूपेष्टकं भृगुणा भिवृ
त्तो वीरो यष्टिहस्त्यो निराकृतिः चंडाल उवाच अहमन्वीत्स्वयाशीघ्रं कथय स्वात्मवेतनं सौकेन व
दुना वापि येन बालभ्यते भवान् पक्षिणश्चुः तन्नादृशमथालस्य कुरदृष्टिं स्वनिष्ठुरम् वदन्तम
निदः चंडाल उवाच चंडालो ह्यमिह ख्यातः प्रवीरेति पुरो नमं विख्यातो वध

भा.क०

२२

२२

वधकोमृतकम्वलहारकः राजोवाच नाहं श्वं डालदा सत्वं मिच्छेयं मधूगदिमं वृंशायाग्निनादधोनचंडा
लवर्शगतः पक्षिणाञ्जुः तं स्पेवं वदतः प्राप्नो विश्वामित्रतपोनिधिः कोपामर्षविविष्टनाहः प्राह चेद
नुराधिपम् चंडालाय मनस्येनोदातुं विश्वमुपस्थितं कस्मान्न दीयते मध्यमशेषाय नृदक्षिणा हरिश्च
न्द्रमुवाच भगवानसूर्यो वंशोत्थमात्मानं वेत्ति कोशिक कथं श्वं डालदा सत्वं गमिष्ये वित्तकामताः
विश्वामित्रमुवाच यदि चंडालवित्तं त्वमात्मविक्रयजं मम तत्प्रदास्यसि काले तशः शृणु मित्वा मम शयम्
पक्षिणाञ्जुः हरिश्चन्द्रस्ततो राजा विना वस्थितजीवनः प्रसीदेति वदन् पादानुषेजं प्राह विद्वलः दा
शो स्यात्तोस्मि भीतोस्मि त्वद्वक्तृत्वविशेषतः कुरु प्रमादं विप्रर्षेकं पृथ्वा डालशंकरः मतेयं वित्तं शेषे ५०
शा सर्वकर्मकरो वशः तवैव मुनिशार्दूलप्रेष्यश्चिन्ता नुवृत्तकः विश्वामित्रमुवाच यदि प्रेष्या यदि म २१
वा श्वं डालाय ततो भया दासभावमनु प्राप्नोदतो विना वैदेतवै पक्षिणाञ्जुः एवमुक्ते ततस्ततो नृपा
क्रोहप्रमानसः विश्वामित्राय तद्व्यदत्ता वद्वानवश्वं दंडप्रहारसंभोजनमपीव थाकुलेन्द्रियम्

इष्टवत्सुविद्योगार्त्तमानयन्निवपन्तनं हरिश्चन्द्रस्तोराजावसंश्रुं डालपन्तरो प्रातर्मध्याह्नसमये
 सायश्चेतदयायत वालादीनसुखीदृष्ट्वा वालं दीनमुखं पुनः भास्मरत्य सुखारिष्टा मोक्षप्रियतिमां
 नृपः उपात्तविन्नो विप्राय दत्वा विन्नमतो धिकं नमामां मृमसाराक्षीविति पापतरंकुतय राज्यानां संसु
 हत्यागो भार्यातनयविक्रयः प्राप्ता चंडालतावेयमहोदः स्वपरंपरा एवंमनिषमनितं स्मरश्चदधि
 तं सुतं भार्याश्चात्मसमामिष्टां कृतमर्वस्वमातुरः कस्यचित्त्वथ कालस्य मृतं चेलापहारकः हरिश्चन्द्रो
 भरद्वाजश्मशानेतत्त्वशानुगः अथाजगाम स्वसुतं मृतमादाय लापिनी भार्यातस्य मेरुद्वयस्य पदं
 हिवालकम् हायुवहावत्स शिशो इत्येवं वदती मुहुः कृपाविवर्त्तामलिना पांशुधस्त शिशोरुहा पत्यु
 वाच हा राजन्वात्य वालं पश्य मीलं मदीतले रममाणं पुरा दृष्ट्वा दृष्ट्वा हि न सुतम् तस्या किना
 पशद्वन्माकस्य सनराधिपः जगाम त्वरितनवभाविता मृतकम्बलः तां सरोरुदती भार्यानाभ्यजा
 मतपाथिवः विरघ्रवामसनं प्राप्नुवतीतामिवावलाम सापितं वारुं केशानं पुरा दृष्ट्वा जटालकम्

मगशरित

मांक० नाष्टजामनृपसुतासुक्कृष्टोपमंनृपम सोपकृष्टपदेवालं दृष्ट्वा शीविषपीडितं नरेन्द्रलक्ष्मीपेताश्चि
 १३ नाभापनरेश्वरः अहो कष्टं नरेन्द्रस्य कस्यप्येष कुलेशिशुः जातो नीतः कृतानेन कामप्याशां दरात्मना
 एवं दृष्ट्वादिमेवालं मातुरुत्संगशायिनं स्मृतिमभ्यागतो वालो रोहिताश्चोऽवलोकनः सोपेतामेव
 २३ वत्सो मेव यो रस्तामुपागतः नीतो यदि लघोरेणा कृतानेनात्मनो वशम् पत्युवाच हावत्स कस्य पापस्य
 अपध्यानादिदं महत् दुःखमापति तं वीर्यस्या नो नो पलभ्यते हाताथ राजन् वतामामनाश्वासदः
 खिताम् कापि सनिष्ठतास्थाने विस्ववस्थीयते कथं राज्यनाशः सुहृत्यागो भार्यातनयविक्रयः हरिश्च
 नृस्य राजर्षिः किं विधेन कृतं त्वया इति तस्यावचः कृत्वा राजा संस्थानतश्च्युताम् प्रत्यभिज्ञाय दयिता पु०
 पुत्रश्च निधनं गतम् कष्टं मे सैव पत्नीयं वालकश्चापि मे सुतः ज्ञात्वा रुरोद मनसो मूर्च्छा मभिजगा १३
 मह मावतं प्रत्यभिज्ञायतामवस्था मुपागतं मृच्छिता विपपाता नीतिश्चेष्टा धरणीतले चेतः संप्रा
 प्य राजेन्द्रो राजपत्नी च तोसमं विलेपनः सुसंतप्तो शोकभागवपीडितो राजोवाच हावत्स सुकुमा

रुने सुवि भ्रनामिकालकम् पश्यातो मे सुखं दीर्घं हृदयं न विदीर्यते ताततांति मधुरं वृवाणं स्वयं
भागतं उपगृह्य वदिष्ये कं वत्सवत्सेति सो हृदात् कस्य राजप्रतापेन विगतेन विरिणाम् ममोत्त
रीयमुत्सर्गं नथोगमलमेष्यति अंगप्रत्यंगसमूहमनो हृदयनन्दन मया कुत्रापि ह्यपुत्रविक्री
तो येन वस्तुवत् कृत्वा राज्यमशेषमेव समाधरधनममहत् देवादिना नृशंसैर्न दद्यामेतन्नयस्त
तः अहं देवादिदृष्ट्यपुत्रस्याननपंकजं निरीक्षन्वपि चोरेण विषेणाधः कृतोत्तना एवमुक्त्वा
तमादाय वालकं वास्यगगादः परिश्रज्यचनिश्चेष्टो मूर्च्छयानि पपात ह पत्युवाच अयं स पुरुष द्या
वः स्वरेणैवोपलब्धते विद्वज्जनमनश्चन्दो हरिश्चन्दो नशंशयः तथा स्य नासिका तुंगाश्च प्रतोषो मु
खं गता दन्ताश्च कुसुमप्रख्याः स्यात्कीर्त्तये महात्मनः श्मशानमागतः कस्माद्यधिषसत् रश्मिः अ
पहाय पुत्रशोकं सापश्यत्यति तं पतिम् प्रकृष्टाविस्मिता दीना भर्तृपुत्राधिपीडिता वीहन्ती सा तथा
पश्यद्भर्तुर्दृष्टं जुगुप्सितं श्वपाकार्दमन्तो मोहं जगामायतलोचना प्राप्य घेतश्च मनकेः स गद्गदम

भाक०
२४

भाषत विक्रतां देवाति करुणा निर्मया दं जुगुप्सितं येनायममरप्रख्यो नीतो राजा श्रुपाकताम राज्य
नाशं सुहृत्पार्श्वभाषाततयविक्रयम् प्रापयित्वापि येनायचंडालोर्ध्वकृतो नृपः हारातन्यतसनापा
मित्यस्मान्धरशीतलात् उत्थाप्य नायपूर्य्यकमारुहेतिकिमुच्यते नात्यपश्यामि तेच्छत्रं भृंगारमथवा
पुनः चामरं यजनं वापि कोर्धविधिविपर्ययः यस्यास्य व्रजतः पूर्वराजानो भृत्यतांगताः शोचन्तीषुः कुर्व
न्तीरजद्वं महीतलं शोर्धकपालसंलग्नवटीपटनिरन्तरे मृतनिर्माल्यसूत्रानलमकेशेषु दारुणो वसा
विम्वन्दसंशुष्कमहीपुटकमंडिते भस्मागाराद्धेदाधस्थिमज्जसंवटभीषणे मृध्रगोमायुतादानेनष्ट
कद्रविदंर्गमे चिताधूमाततिरुचानीलीकान्दिगन्तरे कुलपास्वादने मुदासंप्रकृष्टनिशाचरे चरत्यमे
धिराजेन्द्रशमशानेदः स्वपीडितः एवमुक्त्वा समाश्लिष्य कण्ठराजो नृपात्मजा कष्टशोकशताधारावि
ललापार्तथागिरा राजनस्वप्नोऽथतथ्यवायदेतन्नान्यते भवान् तत्कथ्यतां मदा भागभनो वै सुख्यते मम
यद्येतदेवं धर्माजनास्ति धर्मं सहायता तथेव विप्रदेवादि पूजने गालनेपि वा नास्ति धर्मः कृतः सत्यं

पु०
२४

नार्थेवंनानृशमता यत्र त्वं धर्म परमः स्वराज्यादवरोपितः इति तस्यावकाशः क्त्वानिश्च स्योर्ध्वं सगगा
दं कथयामास तत्त्वं ग्या यथा प्राप्तं स्वपाकतां रुदित्वा सापि सुचिरं निःश्वस्योर्ध्वं सुदुःखिता स्वपुत्रम
रणाभीरुर्घथा वृत्तं न्यवेदयत् राजोवाच प्रिये नरोचते दीर्घकालं क्लेशमुपासितुं नात्मायत्नश्च तत्त्वं
निपश्य मे मन्दभाग्यतां चंडालेनामनुज्ञात प्रवेक्ष्य ज्वलनं यदि चंडालदासतां प्रापे पुनरप्यन्यजन्
नि नरके च पतिष्यामि कीटकः कृमिभोजनः वैतरण्या महाप्रयवसासकस्त्रायुपिच्छिलं वसिपत्रय
नं प्राप्य छेदं प्राप्यामि दारुणं तार्य वा स्वमहत्प्राप्य महाशैरवशैरवौ भग्नस्य हः पुनरप्येव पारः प्राण
विधौ जन्तं भग्नदेवास्तु वेगेन पुनः शोपि वलीयसा कथे प्राणान्विमुञ्चामि परापतो सिद्धमेति अ
थ वामार्तिना क्लिष्टो नरः पापभवेक्ष्यते तिरोक्तेनास्ति तद्दुःखं नापि पत्रवर्णे तथा वैतरण्या कुतसा
दृग्वा दृशं पुत्रविप्लवे शोर्ध्वं सुतशरीरेणादीप्य माने हताशने निपतिष्यामि तत्त्वं गिह न च कुलत
न्मम अनुज्ञाता च गच्छ त्वं विप्रवेशमविस्मिन्ते भगवत्कथञ्च तत्त्वं निरोधात् तमानसः यत्तथा दस

माक०

२५

ताकिश्चिद्रहस्ये कामविस्मृते अमीलशुक्लात्मवद्वनद्यममयाचतः राजपत्नीतिगर्वतनावसेयः स
तेद्विजः सर्वयत्नेनतेतोष्यः स्वामीदेवतवक्षुभे पत्युवाच अहमप्यत्र राजर्षेदीप्यमानेदुताशने दुः
खेभावासहाद्यैवसहयास्यामिदेवतया पक्षिणानुचुः ततः कृत्वाचिंतारजा आयेप्यतनयंस्वका
आरुरोहततः प्राप्नोधमः शक्रोथगाध्रिजः धर्मउवाच साराजन्माह संकाषी ईर्ष्यादंवा मुपाग
तः तितिश्चोदमसत्याद्यैः स्वर्गुणैः परितोषितः हरिचन्द्रउवाच हरिश्चन्द्रमहाभागप्राप्तः शक्रोस्मि
तेनिकं त्वयासभाष्यः पुत्रेणाजितालोकाः सनातनाः आरुरोहत्रिदिवं राजनीर्यापुत्रमगन्वितः
सुदुष्प्रापंनरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभिः पक्षिणानुचु समुत्तस्थोततः पुत्रोरासस्य महाज्ञानः
सुकुमारतनुः स्वस्तः प्रसन्नः प्रीतिमानसः ततोराजाहरिश्चन्द्रपरिस्वज्यमुत्तनतः भाष्यथासु
प्रियायुक्तोदित्यमात्या म्वरान्वितः स्वस्थः संपूषे हृदया मुदापरमयायुतः वभूवततद्वगा
दिन्द्राभूयश्चेतमभाषत सभाष्यस्त्वसपुत्रश्च जलोकं गतिपरां समाशेहमहाभागनिजानां

पु०

२५

कर्मशाफलम् हरिश्चन्द्र उवाच देवराज न्वनुज्ञातः स्वामिनः स्वपदेनैव अगत्वा निष्कृतिं न स्पृता
शेखरेन्दुशालयं धर्म उवाच त्वैव न भावितं क्लेशमवगम्यात्ममायया आत्माश्च पाकतां नीता दर्शितं
निजपक्तां इन्द्र उवाच प्राप्य ते यत्परं स्थानं समुक्ते मनुजैर्भुवि तद्विदो ह हरिश्चन्द्र प्राप्ते पुण्यकृतां
नृणां हरिश्चन्द्र उवाच देवराज मम स्तब्धं वाक्यं श्रुत्वा निरोधमे प्रसादस्वमुखो यद्वै ब्रवीमि प्रश्रया
न्वितः भस्त्रोकमग्नमलसः कोशलेन गरेजनाः तिष्ठन्ति तालपां स्पैवं कथं यास्याम्यहं दिवं ब्रह्म हत्यायु
रोर्ध्वो तो गोवधः स्त्रीवधस्तथा तुल्यमेभिर्महापापं भक्त्या गाददाहृतम् भजनं न कृतं मृत्या ज्ये मरुष्टं
त्यजतः सुखं नेह तामुत्र पश्यामि तस्माच्च कदिवं ब्रज यदि ते महिता स्वर्गि मया यानि सुदेश्वर ततो ह
मपि यास्यामि नरकं वापि तेः सह इन्द्र उवाच बहूनि पुण्यपापाणि तेषां भिन्नानि वै पृथक् कथं संवात
भोज्यं स्तब्धभूयः सर्जं मभीप्ससि हरिश्चन्द्र उवाच शक्यं कुरुते नृपो राज्ञं प्रभावेन कुरुस्विना यजेते च
महायज्ञैः कर्मपूर्वं करोति च तद्देहेषां प्रभावेन मया सर्वमनुष्ठितम् उपकारिणो बभूवुः सन्त्यजेतानहं

मां क०

२६

स्वर्गलिप्सया तस्माद्यन्ममदेवेशकिञ्चिदस्तिस्ववेष्टितम् दत्तमिष्टमथोजप्तं सामान्यं तैस्तदस्तुताः व
दुकालोपभोग्यश्च फलं यन्ममकर्मणाः तदस्तुदिनमप्येकैतैः समं त्वत्प्रसादात् पक्षिणोवावः एत
मविष्मतीत्युक्ताशक्रस्त्रिभुवनेश्वरः प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः विमानकोटिं संव
दुमास्वलोका ममहीतलं शत्वा घोषांजनं प्राह दिवामारुह्यतामिति पक्षिणोवावः तदिन्द्रस्य वचः
श्रुत्वा प्रीत्या तस्य च भूपतेः सपुत्रभृत्यदारांस्तोदिवमारुरुह्यताः पदे पदे विमानान् त्वविमानगमनवरः
तदा स स्मृतहर्षास्ते हरिश्चन्द्रः स पाथिवः सम्प्राप्य भूतिमहलं विमानैः समही भूषणैः आशाचक्रे पु
रकारेव पुष्पाकारसंवृते ततस्तस्य त्विमा लोकाः श्लोकमत्रोशनजगो देवाचार्यं महाभातः सर्वशास्त्रा पु०
यत त्ववित् अहोति ति द्यामाहा त्स्य महोदान फलं महत् यदा गतो हरिश्चन्द्रः पुरीचन्द्रत्वमाप्नुवान्
पक्षिणोवावः एतन्ने सर्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रविवेष्टितं अतः परं कथा शेषं श्रुयतां द्विजसत्तम विपाकी २६
राजसूयस्य पृथिवीश्च यकारकः तद्विपाकनिमित्तं ययुर्दुभाडीव कन्महत् ॥ ० ॥ इति मार्कण्डेय

पुराणो हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥ ८ ॥ पक्षिणोऽयं राज्यं युते हरिश्चन्द्रे गते च विदशालयम् निश्चक्रा
ममहातेजा जलवासात्पुरोहितः वसिष्ठो द्वादशाह्वाते गंगा पर्युसितो मुनिः शुभ्रावचममस्तनद्वि
श्वामित्रविघेष्टितम् हरिश्चन्द्रस्य नाशश्च राज्यस्योदारकर्मणाः चंडालसंघयोगश्च भार्यातनयवि
क्रयम् सश्रुत्वा समदाभागः प्रीतिमानवनीयतौ चकार तेजनेजस्वी विश्वामित्रमृषीं प्रति दक्षिणवा
यु मम पुत्रशतं तेन विश्वामित्रेणाघातितं तत्रापि नाभवत् क्रोधस्तदृशो घातृशोचमे श्रुत्वा नराधिप
मिमं स्वराज्यादवरोपितं महात्मानं महाभागं देवब्राह्मणपूजकं यस्मात्स सत्यवादान्नः शत्रावपि
विमत्सरः अरागाश्चातिधर्माश्च प्रमत्तोऽमदाश्रयः सपत्नीभृत्यपुत्रस्तु प्रापितो न्यान्दृशो नृप स्वरा
ज्याश्चावितो येन वत्तशश्च खलीकृतः तस्माद्दुरात्मा ब्रह्मद्विद्यज्विना भवरोपिता मच्छापोपदतामृ
दः सवकत्वमवाप्स्यति पक्षिणोऽयं श्रुत्वा शपं महातेजा विश्वामित्रोऽथ कौशिकः तमाप्सा
दिर्भवस्वेति प्रतिशप्य मयच्छत अन्योन्यशापां नौ प्राप्नोति र्यकत्वं परमद्युती वसिष्ठश्च महा

भांक०

१७

तेजाविश्वामित्रश्चकोशिकः अन्यजातिसमायोग्याभावप्यमितो जमो युधुधानेति संख्यौ महाभूतप
राक्रमो योजनानामहस्त्रेद्वेप्रमाणेनाभिरुद्धितः धर्मवत्यधिकं ब्रह्मरुमहस्रद्वितयं वकः ते
तुपक्षप्रहारो वै रन्योन्यस्योरुविक्रमो प्रहरनोभयंतीव प्रजानाश्चक्रतस्तदो विधूयपक्षानि
वकोरकोद्धृतानिराह नत् आतिरप्युन्नतग्रीवौ वकं पद्भ्यामगूडयत् तयोः पक्षानिलापास्ताः प्र
थेत्तुर्गिरयोभुवि गिरिप्रपाताभिहताचकम्पेचवसुधरा ह्माकम्पमाना जलधीन्वहतामृशुका
रह ननामवैकपार्श्वेन पातालगमनोत्सुका केचिद्गिरिनिपातेन केचिदम्नो विवारिणा केचिन्मही
सञ्चलनात्प्रययुः प्राणिनः ह्यथम इति सर्वं पवित्रसंहादाभूतमचेतनमजगादासीत्संभ्रान्तो पु०
र्यस्तद्विति मंडलम् दावत्सदाकालशिशो प्रयाद्येषोऽस्मि संस्थितः हाप्रियेकानंशेलोयं पतत्या १७
सुपलायत इत्याकुलीकृते लोके सत्रासविमुषेतदो स्त्रेपरिरतः सवैराजगामपितामहः प्रत्यु
वाचविश्वेशस्तावुभावपि कोपितो युद्धम्वाविरभंदेतलोकास्वात्मव्रजलुच शृणुतावपि

तौ ताकां ब्रह्मणो वक्तुं जन्मनः कोपामर्षसमायुक्तौ युयुधाने न तस्थतुः ततः पितामहो देवस्तद्व्या
लोकं संमूहं तयोश्च हितं निच्छं स्तिर्यग्भावमपासुदत्तं तस्थौ पूर्वदेहस्थो प्राह देवः प्रजापतिः युदंस्तौ
तामसं भावेषु कृशिकर्षभो बुद्धिर्वत्सवसिष्ठं त्वं त्वं कौशिकसन्तमः तामसं भावमाश्रित्य दृष्ट्वा
द्विचिकिर्षतः राजसूयविपाको यं हरिश्चन्द्रस्य भूयतेः युवयोर्विग्रहश्चायं पृथिवीद्वयकारकः नृचा
पि कौशिकश्चेष्टुस्तस्य राज्ञा पराधीनं स्वर्जप्राप्तिकरो ब्रह्मन्वपकारपदे स्थितः तपोविद्वत्स्य कर्त्ता
रो कामक्रोधवसंगतो परित्यजत भद्रं वो ब्रह्मदिप्रच्छवृत्तं एवमुक्तौ ततस्ते न लज्जितौ तावुभाव
पि ह्रमयामासतुः प्रीत्या परिस्वज्य परस्परं ततः स्वैरैव रक्ष्यमानौ ब्रह्मालोकं निजं यथौ वसिष्ठोऽप्या
त्मनः स्थानं कौशिकोऽपि स्वमाश्रमं एतदाशीरकं युद्धं हरिश्चन्द्रकथानथा कथयिष्यन्ति विमती
यच्च श्रोष्यन्ति तत्पराः तेषां पापापनोदलुक्कृतं ह्येतत्करिष्यति न चैव विद्वत्कार्याणि भविष्यन्ति
कदाचन ॥ ० ॥ मार्कंडेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं समाप्तम् ॥ ० ॥ जैमिनिरुवाच संशयं

भाक०

२८

द्विजशार्दूलः प्रवृत्तममपृच्छतः आविर्भावतिरोभावो भूतानां यत्र संस्थितो कथं संजायते जलः कथं वा
स विवर्द्धते कथञ्चोदरमध्यस्थस्तिष्ठत्यंगनिपीडितः निष्क्रान्तिमदने प्राप्य कथं स्वाशुद्विमुच्यते
उक्तानि काले च कथं विद्वावेतु विमुच्यते कस्यो मृतस्तदाश्चेति गुभे सुकृतदुष्कृते तथश्चेति तदा तस्य
फलं समापद्यन्त्युत कथं जीर्यते तत्र पिडीकृतदवाशये स्त्रीकोष्ठे यत्र जीर्यते भुक्तानि स्वगुरुणापि
महागति तत्र नो जलु जीर्यते कथं मत्पकः एतन्मेव तस्य कलं सन्देहोक्तिविवर्जितं तदेतत्पूरमंगुलं
यत्र युध्यन्ति जलवः पक्षिणाञ्चुः प्रभुभारो यमत्तुलस्त्वया स्मा सुनिवेशितः दुर्वाद्याः सर्वभूतानां
भावाभावसमाश्रितः तं शृणुष्व महाभाग यथा प्रादुर्पितः पुराः पुत्रः परमधर्मात्मा सुमतिर्वाचना पु०
मतः ब्राह्मणो भार्गवः कश्चित्सुतमाह महासतिः कृतोपनयनं शान्तं स्वमतिं जडरूपिणां वेदान्त २८
धीस्वस्वमते यथानुक्रममादितः गुरुमुक्कषणो यथा भैक्षान्नकृतं भोजनः ततो गाह्यं मास्थाय
दृष्ट्वा यज्ञाननुक्रमात् शिष्यमुपादयापत्य माश्रयेथावनततः संवेथा स्थितो वत्सपरिव्राजि

परिग्रहः एवमाप्स्यसितद्वययत्रगतानशोचसि पक्षिणञ्चुः इत्येवमुक्तो वदुशो जटं प्राह कि
ञ्चन पितापितं स्ववृद्धशः प्राह प्रीत्या पुनः पुनः इति पित्रा सुतसेवा प्रलोभं मधुराक्षरं सचोद्य
मानो वदुशः प्रहस्येदमथाब्रवीत् तातेन वृद्धाभ्यस्यं यत्तया द्यौ पदिश्यते तथैवात्यानिशाखा
शिशिल्यानि विविधानि च जन्मनामसतं सार्धं मम स्मृतिपथं गतं निर्वेदाः परितोषाश्च ये च वृद्ध
दयेतराः शत्रुमित्रकलत्राणां वियोगाः संगमास्तथा मातरे विविधा दृष्टा पितानाना विधास्तथा
अनुभूतानि शोखा निदः खानिं सहस्रशः वान्धवा विविधाः प्राप्ताः पितरश्च पृथग्विधाः विन्मुत्र
पिस्थिले स्त्रीणां तथा कोष्ठे भयोषिता पीडाश्च स्वभृशं प्राप्ता दारुणाश्च सहस्रशः गर्भेदः खान्यने
काशि वालं देयोर्वने तथा वृद्धतायां तथा प्लानितानि सर्वानि संस्मरे ब्राह्मण द्वित्रियविशां सुव्राता
आपियोनिषु पुनश्च पशुकीटानां मृगानां मय पक्षिणां तथैव राजभृत्यानां राजा मादवशालिनां
समुत्पन्नास्मिर्गणेषु तथैव तव वेश्मनि भृत्यानां दासतांश्चैव गतोस्मि वदुशो नृणां स्वामी त्वमीश्व

भा.क०

२६

रत्नश्चदरिद्रत्नतथागतः दत्तमयादत्तश्चान्यैर्दत्तमेवातितस्तथा दत्तममान्यैरन्योभ्योमयादत्तमने
कशः पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्रादिकृतेनच दृष्टोऽसकृन्नथादेत्यमश्रुधौताननोगतः एवं संसार
चक्रेस्मिन् भ्रमतातातसंकेते ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसंप्राप्तिकारकं विज्ञाते यत्र सर्वे वायम्
म्यजुः साम संसितः क्रियाकलापविगुणोत्तमम्यकप्रतिभातिमे तस्मादुत्पन्नरोधस्यैवैह किमप्य
योजनम् गुरोर्विज्ञानतत्त्वस्य निरीहस्य महात्मनः षट्प्रकारक्रियादः स्वमुखदर्शने रसैश्च य
त् गुरोश्च वर्जितव्रज्ज्वालात्प्राप्यामि परंपदं वसहर्षभयोद्देगक्रोधानन्यजवाद्युक्तं विज्ञाता
मेमृगश्चादि संशयाशेषताकुला तस्माद्यास्याम्यहन्तात युक्ते नंदः स्वसन्निधिं त्रयीधर्ममप
मां ह्यं किंपाकफलमन्विभम् तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हर्षविस्मयगददं पिताप्राप्तमहाभागः स्व
सुतं दृष्टमानसः ॥ पितो वाच किमेतद्वाचसे वत्स कुतस्ते ज्ञानमश्नुवः केन ते जडतापूर्वमिदं
नीश्वप्रबुद्धता किन्नुमापविकारोऽयं मुनिदेवकृतस्तव यत्ने ज्ञानं तिरोभूतं याविर्भावमुपाग

पु०

२६

तम पुत्र उवाच शृणु तात यथा वृत्तं भवेदं सुखदः खदं यच्चाह मामभन्यासितं तन्मया स्मात्परक
यः अहमासं पुरा विप्रो न्यस्तास्वापरमात्मनि आत्मविद्याविचारेषु परिनिष्ठां परंगतः सततयो
गयुक्तस्य सतता स्मामसंगमात् सत्संयोगात् सत्त्वभादाद्विचारविचारविधिशोधनात् तस्मिन्नेव पर
प्रीतिममामीधुजतः परे आचार्यताश्च सम्याप्रशिष्यसन्देहकृतमः ततः कालेन महामयिका
निकमुपागतः अहं तारिष्ट सद्भावो विपन्नश्च सादतः उत्क्रान्तिकालादारभ्य स्मृतिलोपोतमे
भवत् यावदद्यात्सुतश्चैव जन्मनां स्मृतिमागतं पूवाभ्यासेन तेनैव सोदतातजितेन्द्रियः धृति
ष्णामितया कर्तुं नृभविष्ये यथा पुनः तानदानफलं ह्येतद्यजातिस्मरणं मम नृह्येतासाप्येतानां
त्रयीधर्माश्चित्तैर्वैः सोढं पूर्वाश्रमादेव निष्ठाधर्ममुपश्रितः एकान्तित्वमुपागम्य धृतिष्ण
म्यात्ममोक्षो तदबुद्धित्वं महाभाग यत्ते संशयितं हृदि एतावतापि ते प्रीतिमुत्पात्या दृश्यमा
प्नुयात् पश्चिन्नाजुः पिता प्राह ततः पुत्रं अहं वानश्च तद्वचः भवता वद्व्यं पृष्टं संसारग

भा.क०

३०

दत्ताश्रयम् पुत्रवत्तु शृणुतातयथाश्चेत्तदनुभूतमथासकृत् संसारचक्रमजरं स्थितिर्घस्य
नविद्यते सोऽहं दामिते सर्वं भवेवानुसयापितः उत्क्रान्तिकालादारभ्य यथानाद्ये ददिस्य
ति उष्णपुकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः भित्तिसममस्थानानि दीप्यमानो निरिन्धनः उदा
नो नाम पवनस्ततश्चोर्द्धं प्रवर्तते भक्तानामम्बुमहाशानामधोगतिनिरोधकत्वं ततोऽपि नाबुद्धा
नानि कृतान्यनुरमास्तथा दत्ताः सतस्य आत्मा दमापदि प्रतिपद्यते अन्वतिथे तदन्तानि श्र
द्धापूर्तेन चेतसा शोपितस्मिन्मवाप्नोति विनाप्यन्वेन चेतसा येनानृतानि नोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो
न च आस्तिकः श्रद्धावानश्च स मुखं मृत्युमृच्छति अगारदादिनोदाहं कृषश्चानमुदायिनः पु०
प्राप्नुवानि नराः काले तस्मिन्मृत्यावुपास्थिते देवब्राह्मणपूजायां ये रताश्चानसूयव शुक्रा
वदन्त्याः कीमन्तस्तनराः सुखमृत्येव योनिकाभानुसंरम्भानदृष्ट्वा धर्ममुत्सृजन्त यथोक्तका ३०
रं शोमश्च स मुखं मृत्युमृच्छति शीतअयनीभनदाक्षापश्चन्दनदायिनः प्राणाघ्रांवेदता

कष्टं ये चान्योद्देशकारिणः मोहज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति सह नमः कूटं शास्त्री मृषावादी यश्चास
दनुशास्तिर्वै ते मोहमृत्यवः सर्वतथा ये वेदनिन्दकाः विभीषणाः पूतिगन्धा कूटमुदुरपातायः आ
गच्छन्ति दुरात्मानो यमस्य पुरुषस्तदा प्राप्नुषुदकपथनेषु जायते तस्य वेपथुः क्रन्दन्मविरतं सो
य भ्रातृमाह सुतास्तथा सास्यवागस्फुटांतं त एकवक्त्रा भविष्यति दृष्टिर्विभ्राम्यति त्रासाच्छासाच्छ
ष्यद्यथा धरम् ततः संवेदनाविष्टस्तच्छरीरं विमुञ्चति वायुप्रसारीतद्रूपं देहमन्ययपद्यते तत्क
र्मजं जातनाथ ममाह पितृसम्भवम् तत्प्रमाणवयो वस्था संस्था शोः प्राश्नवं यथा ततो हतो यमस्या
शुपांशोर्वेदातिदारुणोः दंडप्रहारसंभ्रान्तं कर्षते दक्षिणादिशं कुशकरा कवल्मीकशकुपापा
णकर्करे तथा प्रदीपज्वलने कचिच्छुभ्रसतोत्कटे प्रदीप्तादित्यतः प्रेवदह्यमानस्तदंशुभिः कू
ष्पते यमदूते शुश्रिवा सन्वा दभीषणो भ्रुकृष्णमाशांशुर्वीरेर्भक्षमाशाः शिवाशंतेः प्रयाति दारुण
मार्गो पापकर्मा यमालयं छत्रोपानप्रदातारो ये च वैश्वप्रदानताः ते जानि मनुजा मार्जितमु

भा.क०

३१

३१

स्वेततथासुदाः एवं क्लेशाननुभवन्वशः पापपीडितः नीयते द्वादशोदेन प्रेत राजपुराचरः कलेवरे
दहमाने महानंदाहमर्त्ति नश्यमानो तथेवार्त्ति विद्यमानो सुदारुणो क्लिष्टमाने विद्वत्तं जनुदेः रा
मपस्यते स्वेन कर्मविपाकेन देहान्तरगतोऽपि सन्न तत्र यद्वा स्ववाक्त्रोयं प्रयच्छति तिलैः सह य
च्च पिंडं प्रयच्छति नीयमानस्तदश्नुते तैलाभ्यंगो वान्धवानां भंगसम्पादनश्च यत्र तेन चाप्यायते जनु
यश्चाभ्रतिस्वरानुवाः भूमौ स्वपदि नोत्पद्यं क्लेशमाप्नोति वान्धवैः दानं ददति श्रुतथा जनु राप्पा
यते मृतः नीयमानः स्वर्गं गेहं द्वादशाहं प्रपश्यति उपभुंक्ते तथा दत्तं तोयं पिंडादिकं भुवि द्वादशा
हान्तरं चोत्प्राप्य संभीषतां कृतं याम्यपश्यन्वयोजनु कृष्णमाणाः पुरातनः गतमात्रातिरक्ताभिन्वा
अनवयप्रभं मृत्युकालान्कटीनां मध्ये पश्यति देयं दंष्ट्राकरालवदनं भृकुटीदारुणा कृतिं
विक्रुपे भीषणौ वक्रैर्वृत्तं व्यापिशतिः प्रभुं दडाशक्तमहाबाहुं प्राशदस्य सुमेरुं तन्निर्दिष्टान्तोपाति
गतिं गालु शुभां शुभां शरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चावृत्तो नरः तस्य स्वरूपमुदती शीरस्य निशामय

पु०

३१

यो जनानां सदस्ये देवैरवश्यप्रमाणात्; जानुमात्रप्रमाणात्तजः शुभं सुदुस्तरं तत्रागारवधीघेनकृत
अधरणीसमं ज्वालाभालातितीव्रेणातापितासुरभूमिना तन्मद्येपापकर्मणां विमुच्यति यमानुगाः
सदस्यमाणातीव्रेणावह्निना तेन धावति पदेपदे च पादोऽस्य जायते शीर्षेते पुनः अंदोरांवेतोदरा
म्यादन्यासश्च गच्छति एवं सदस्यं विस्तीर्णो यो जनानां विमुच्यति ततो न्यपापशुद्धये तोदलिं रयमर्च
ति ततः सर्वेषु निस्तीर्णः पापीतिर्यक्त्वमश्नुति कृभी कीटपतंगेषु श्वापदे कशपादिषु गत्वा द्रुमगजा
घेषु गोघृषेषु तथैव च अन्यासु चैव पापा मुदः खदा धिमुच्योनिषु मानुष्यं प्राप्य कुञ्जो वा कुम्भि
नो वा समोऽथवा चांडालप्रकशाद्याधुन रयोनिषु जायते अवशिष्टेन पापेन पुण्येन च समन्वितः तत
श्चारी दिशी याति शूत्रवेश्यनृपादिकं विप्रदेवन्दुतां याति कदाचिदवरोहिणीम् एवं हि पापकर्म
णो नरकेषु पतन्त्यधुः यथा पुण्यकृतो याति तन्मनि गदतः मृणु तेन मेन विनिर्दिष्टा याति पुण्यां गति
र्वराः प्रगीतमन्वर्गगणाः प्रवृत्ताप्सरसकुलाः हारनृपरमा धूर्यशोभितान्यमनावितु प्रयान्त्याश्च

मांक० विमानानिदिद्यगभस्त्रगुज्वलाः तस्माच्चप्रच्युता राज्ञामन्येषाश्च महात्मनाम् जायन्ते तीक्ष्णगोहसदृश
३२ परिपालकाः भोगान् संप्राप्नुवन्त्यग्रांस्तथा यान्युर्द्धमन्यथा शरीरिणीम्वासंप्राप्य पूर्ववदधानिमान
वाः एतन्ने सर्वमाख्यातं यथा जलुर्विपद्यते अतः शृणुष्व विप्रर्षेयसपागर्जं प्रपद्यते ॥ ० ॥ मार्कंडेयपु
राणोपितासम्वादि ॥ ० ॥ सुत्रउवाच निषेके मानवस्त्रीणां वीजं प्राप्नो रजस्यथ विमुक्तमात्रो नरकात्स्व
र्गाद्यादिप्रपद्यते तेनाभिभूतं तृस्थेयं याति वीजद्वयं पितः कललत्वं बुद्धदत्तं ततः प्रशिद्धमेव च पेश्या
यथाऽवीजस्याप्यं कुरस्तद्वद्व्यते अंगानाश्च तथोत्पत्तिः पश्चानामनुभागशः उपगान्यं गुलीनेत्रनामा
स्यश्रवणानि च पुण्ड्रं घातिचामेभ्यस्तद्वत्तोभ्यनवाप्तकम् त्वचो रमानि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् पु०
मंसं समृद्धिमायति तेनेवोद्धवकेशकम् नारिकेलीफलं घट्टसकोशं वृद्धिमर्च्छति तद्वत्प्रधात्यं सो
वृद्धिमकोशोऽधोमुखः स्थितः तिलेतुजा नुपार्थाभ्यां करयोर्वीशं गुणैश्चोपरि यष्टौ जान्ते रश्मिरेतथांगु
ली जानुपृष्ठे तथा नित्रे जानुमध्यं च नासिकां फीवो पार्श्वे द्वयस्थौ च वाह्यं जंवा वहिः कृती पुराणाय ३२

एषश्च यमर्थास्ति तिर्जनोस्तथोदरे नाडी द्वाप्यायनीनामनाद्यान्त्यनिवर्धते स्त्रीणानथानशुषिरे
भानिरदोपजायते कामनिभुक्तपीतानि स्त्रीणां गर्भादरेतया तेराप्यायितं देहोभोजनं वृद्धिमुपैति
वे स्मृतिनत्रप्रधान्यस्य वदोः संसारभूमयः ततो निर्बद्धभायातिपीडमान इतस्ततः पुनर्देवं करिष्या
मिद्युक्तमान इहोदरात् तथातथा करिष्यामि गर्वनाप्यामि येन वे इति चिन्तयतो स्मृत्वा जन्मदः खश
तानि वै धानिपूर्वानुभूतानि देवभूतात्मजानि वै ततः कालक्रमेण जलुः परिवर्तत्यधोमुखः नयमेदशं मे
वापि मासि निर्गच्छता ततः निष्क्राम्य माणो वातेन प्राजापत्येन पीड्यते निष्क्राम्यते विलुपास्तदादः ख
निपीडितः निष्क्रान्तश्चोदरा मूर्च्छामसह्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति चेतनां चासौ वायुश्चाशु सुखान्वितः तत
श्च वैष्णवीभाया समास्तन्दति मोहनी तथा विमोहिनी तथा विमोहितात्मा सौतान भंगमुपाश्रुते भ्रष्ट
ज्ञानो बालभाव न तो जलु प्रपद्यते ततः कोमारभाव लुपौ वर्णवृद्धतामपि पुनश्चुभरशान्त्युज्जना
प्राप्नोति मानवः ततः संसारचक्रे स्मिन् भ्राम्यते वटि यत्र वत् कदाचित्सर्गो माप्नोति कदाचिन्विरयन्

भा.क०

३३

३३

रः निर्यात्सर्गमाप्नोति कदा दूयमश्रुति कदाचिदत्रैव पुनर्जातः स्वकर्मसोश्रुते कदाचिदुतकर्म
च इतः स्वल्पेन गच्छति कदाचिदल्पे श्रुततो जायतेऽब्रुमाश्रुभैः स्वर्लोके नरके वापि भक्तप्रायद्विना
नम नरकेषु महद्दुःखमेतद्यत्स जीवाश्चिनः दृश्यन्ते तात मोदने यात्यमानास्तु नारकाः स्वजिपि
दुःखमलं यदा रोह न कालतः प्रभृत्य दं यतिष्वा मीत्ये तन्मनसि वर्तते नरकाश्च नम प्रेक्ष्य महद्दुः
खमवाप्नोते एतापि महद्गतेत्यहं निश्चयमिति वृत्तः गर्भवासे महद्दुःखजनयमानस्य घातिनः जातस्य
वालभावे च वृद्धत्वे दुःखमेव च कामेष्वाक्रोधसंख्येयौ वर्तते चात्रिदुःखं दुःखप्राया वृद्धता च मर पु०
शो दुःखमुन्नमम कृष्णमाणाश्च याम्ये श्व नरकेषु च पाद्यते पुनश्च गन्धौ जन्माश्च मरणां नरकस्तथा ३३
एवं संसारचक्रे सिद्धिं जननो वृष्टिश्च वृत्तं प्राप्नोते प्राकृते वैभवे वैद्वान्ध्यानि चाप्रकृतं नास्ति ता
नमुखं किञ्चिदत्र दुःखशताकुले तस्मात्प्रोक्षययततो कथं मे व्यावर्ध्या मया पीतो वाच साधुदत्त
व्याख्यातं संसारगहनं परमं ज्ञानप्रदानं संभूतं समाश्रित्य महाफलम् तत्र केन नरकाः सर्वे यथा

देवैरवस्यथा वर्णितास्तन्माचक्ष्विस्तरेतमहाभते पुत्रउवाच शैरवस्तेममाख्यातः प्रथमो नरको
मम महोरैरवमंशनुशृणुध्वनरकंपितः योजनानां सदध्यागिमममश्चममनतः तद्वृतायमधीभू
मिरधस्तस्यदृताशनः उन्नायतप्रासासर्वाप्रोत्पदिद्युत्समप्रभा विभास्यतेमहोरैद्रादर्शनस्यशनादि
षु तस्यावदः करभ्याश्चपद्मैश्चैवयमानुगैः सुचतेपापकृन्मधेलुटमानः सगच्छति कांकेर्केर्केर्को
लुंकेर्केर्केर्मसंकेस्यथा भक्ष्यमाणास्तथागृध्रैर्गतं मार्गं विदृष्यते दृष्टमानः पितृमातृभ्रातृभ्रातृतिवा
कुलः वदत्यसच्छदद्विग्नो नशान्निभमिगच्छति एव नस्मान्वरे मीक्षेद्येति क्रान्तेरवाप्यते वर्ध्यास्तथायु
तेः पार्ययेः हतंदष्टबुद्धिभिः तथा न्यस्ततामानामासः तिशीतः स्वभावतः महोरैरवदीर्घः स्वतथा न
तममावृतः भीतार्त्तस्तत्रधावन्ति नरास्तममिदारुणो परस्परं समासाद्यपरिरभ्याश्रयनिव दनास्त
षाश्च भज्यन्ते शीतार्त्तिपरिकल्पिताः कृत्तव्राति वलातात तथा चान्येषु पदवः दिभर्षद्वदोवायुद
हत्यस्तीनिदारुणाः मृता मृगलितं तस्मादश्नुयन्ति कृधान्विताः अलक्ष्यमाना भ्रातृने परस्परममा

भाक०
३४

३५

गमे एवन्त्रापि स्वमहान् क्लेशस्तमसिमानवैः प्राप्यते ब्राह्मणाः श्रेष्ठयावद्भूतसंख्यः निकृन्ननदति
ह्यातस्ततोऽन्योनरकोत्तमः एतस्मिन् ----- भ्राम्यन्ते विरतं पितः तेषां शेषनि कृत्यने कालसूत्रेण
मानवाः यमानुगां गुलिस्तेन आपादतलमस्तकात् नतेषां जीवितभ्रंशो जायते द्विजसत्तम छिन्नानि
तेषां शतशः खंडान्येकं व्रजनिर्वै एवं वर्षमहस्त्राणि भ्राम्यन्ते पापकर्मणाः तावद्यावदशेषं वैतत्यापदि
व्ययं गतं अप्राप्तं मुञ्चनरकं शृणु घृणदतो मम यत्र स्तेनारकेडः स्वमसद्यमनुभूयते तथैव तत्र चक्राणि
वटीयद्वाणि चान्यतः दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्मकृतां नृणां चक्रे ह्यरेपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः
यावद्दुर्घमहस्त्राणि नतेषां स्थिति रनरा वटीयद्वाणि चैवान्येव द्वास्तो ये च दायया भ्राम्यन्ते मानवार
कमुद्गिरनः पुनपुनः अत्रैत्रैस्वविनिष्क्रान्तिर्नैत्रैरघविलम्बिभिः दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यमज्या
निजलुभिः अमिषवचनं तामनरकं शृणु चापरमं योजनानां महसं वैज्वलदग्ग्यास्तृता वृनिः तप्राः
दुर्गकरैश्चैः कल्याणाग्निमुदाहरीः प्रतपन्ति मदातत्र प्राणिनो नरकोकसः तन्मध्यं चरन्तीति

पु०
३४

सिम्भपत्रं विभायते पत्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसन्तम श्वानश्च तत्र सवलाश्च रज्ययुतशोभितः
महायका महादंष्ट्राद्या ब्राह्मणमहानद्याः ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्नयः प्रयानि प्राशि
नस्तत्र दृष्ट्वा पथि परिपीडिताः हातातदा मातरि तिकन्दनोतीवदः खिताः दृष्टमाना द्विंयुगला धरणि स्थ
ने वदन्ति तेषां गतानां तत्रासि पत्रशती समीरणाः प्रवर्तितेन पाद्यर्त्ततेषां खड्गस्तथोपरि ततः पत
न्ति ते भूमौ ज्वलन्त्यावकमश्चये लेलिह्यमाणोचान्यत्र व्याप्राशेषमदीतले सारमेवास्ततः शीघ्रं शातयन्ति
शरीरतः तेषां खंडानिरुदतामनेकान्यतिभीषणाः असिपत्रवननाममयेतत्कीर्तितं तव अतः परस्मी
भूतं रंस्तप्तकुम्भनिबोधमे समन्ततस्तत्र कुम्भा वह्निज्वाला समावृताः ज्वलदग्निचयोद्भूतस्ते लाययु
सं प्रसीता तेषु दृष्टकर्ममाणो याम्यैः विप्राः क्षोभो मुखः काथने विस्फुटांगस्तगलन्मज्जला
विला स्युत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः पृथ्वे रूपाद्यमुच्यन्ते पुनस्ते स्विर्वेगितेः पुनः
सिमसिमायन्ते तैलेनैकं व्रजनिच द्रवीभूतैः शिरोगात्रास्त्रायुमां सत्वगस्थितिः ततो याम्यैर्वैरै

भांक०

३५

३५

वासुदेवावहनवद्विताः कृतार्तेमहोत्तैलेमथ्यनेपापकर्मिणाः एषतेविस्तरेणोसन्नकुम्भो नयापितः
॥ ० ॥ भार्कदेयपुराणोपितापुत्रप्रसादे ॥ ० ॥ पुत्रउवाच अहं वैश्वकुलेजातो जन्मन्यस्मान्नुम
प्रमे समतीतिगवरोधनिपातेकृतवान्पुरा विपाकं कर्मणास्तस्य नरकं दारुणं भृशं संप्राप्ताग्नि
शिखावोरमयो मुखखगाकुलम् यन्नापीडनवजासुकप्रवाहोद्धृतकट्टमम् विशस्यमानदः कर्म
स्तनितातेरराकुलं पाद्यामाणास्यमेतवभाप्रवधशतं गतं महापापान्नितपुस्पतलादाहादि
तस्य च तथा ह्लादकरः शीतः पवनः सुखशीतलः करभ्रवालुकाकुम्भमध्यस्थो मे सभागतः त
संपर्कादशेषाणां ल्वाभूवत्या तनादृणा ममवापि यथा स्वर्गस्वर्गिणीति वृत्तिः परा किमेतदि पु०
तिचाह्लादविस्तारस्तिमिति वृत्तिः दृष्टमस्माभिवाप्तं नररत्नमनुत्तमम् यामयपुरुषोवा
नदंडहस्तोऽतिमप्रभः पुरतोदशेयमागमिव एहोति नागय पुरुषः सतदा दृष्ट्वा यातनाश ३५
नरकुले नरकं प्राहंतयाम्यकिं करं कृपयास्वितः पुरुषउवाच भायाभ्यं किं करं वक्ष्ये किं भया

पातकं कृतं येन दंयात नाभौ मंप्राप्नोस्मि नरकं परं विपश्चिदिति विख्यातं ताजत कानाभदेकु
ले जातो विदेह समये सम्यक् मनुजपालकः यसे मयेष्टं वदुभिधमैतः पालितामही नोचोत्स
ष्टश्च संग्रामो नोतिथिर्विमुखागतः पितृदेवर्षिभृत्यश्च नवापचरितामम कृतश्रद्धा न च मया
परस्त्रीविभवादिषु पर्वकालेषु पितरः तिथिकालेषु देवताः पुरुषं स्वयमापन्निति पानमिव
धेनवः यस्य ते विमुखा यानि निश्चस्य गृहमेधिनः तस्मादिष्टश्च पूज्यश्च धर्म्मो दारपितश्च तः
पितृनिश्वासविधस्तं स पूजन्मार्जितं शुभं त्रिजगत्प्रभवो देवो निश्वासो हन्य संशयं न तस्मादे
वे च पित्रे च नित्यं मेवाहो भवेत् सोऽहं कथमिमं प्राप्नोतु नरकं भृशदारुणम् ॥ ० ॥ मार्कंडे
यपुराणे ॥ ० ॥ पुत्र उवाच इति पृष्ट्वा स्तोदातेन शृणु तान् नो महात्मना उवाच पुरुषोपाया
द्योरोपि प्रसूतं वचः यमकिं कुरुवाच ॥ महाराज यथात्यंतं ते येन न्वात्र संशयः किन्तु स्वल्प
कृतं पापं भवतास्मारयामि तत वेदभीतवया पत्नी पीवरी नाम तामतः श्रुत्वा मृत्युवन्ध

मांक०

३६

36

[illegible]

भाशेधतोवद यमकिंकरुवाच यन्मापृच्छमिभूपालपापकर्मफलोदयम तन्नेहंमंप्रवक्ष्या
येषां यथातथम् पुण्या पुण्येदिपुरुषः पर्यायेन समं भूते भुजतश्च दयं यानि पुण्यं पापमथापि च
ओ ग्या हंते किञ्चित्पुण्यं वा कर्म मानवः पापकं वा प्रयात्या शुद्धयो भोगात्प्रजायते दुर्मिधा इव दुर्मिद्वि
क्लेशात्क्लेशं भयाद्दुयम् मृतेभ्यः प्रमृता यानि दरिद्रा पापकर्मिणाः गतिर्ना नाविधा यानि जनवः कर्म
वन्धनात् उत्सवादुत्सवं यानि स्वर्गात्स्वर्गं सुखात् सर्वदवदवनां सुशाना शुधनदाः शुभकारिणाः
द्यावकुअरदगाशि मर्षे चौरभयानि च दत्ताः पापान गच्छन्ति पापिनः किमृतः परम सुगन्धि मात्यमद
स्वमाधुयानाशनाशनाः स्वयमाशा सदा यानि पुण्येः शून्यादवीज्यपि अनेकजन्म साहस्रजन्म सच
यमश्चित्तम् पुण्यो पुण्योद्धवं न ह सुखदः स्वांकुरोद्धवम् यथा दिवी जम्भूपालं पद्यामि मम वेक्षते पु
ण्या पुण्यं तथा कालदेशा न्यत्कर्म कारकम् स्वल्पं पापकृतं पुं मां देशकालोपपादिसं पादत्याम
कृतदः खिकरु कोत्थं प्रयच्छति तत्प्रभूततरं शूलं कुशकीलकममवम् दुःखं प्रयच्छते तद्दृष्टिरोरो
गादिदुःखदम् अपथाशनशीतोष्ण श्रमेतापादिकारकम् तथानान्यस्य वेक्षते पापानि फलमगम

मांक०
३७

एवमाह निपापानि दीर्घरोगादिविक्रियाम् तद्वत्स्नाग्निक्छान्तिवत्त्वनादिफलाय वै स्वल्पं पुण्यं शुभं ग
न्तुं तैलवासः प्रयच्छति स्पर्शवाप्यथवा शब्दं रसरूपमथापि वा विराड्भुतं तद्वत्स्नाहानमपि कालं जं एव
असुखदः खानि पुण्या पुण्योद्भवानि च भुञ्जानो नैक संसारमसुखानी हतिष्ठति जातिदेशावरुद्धानि
ज्ञानाज्ञानफलानि वै तिष्ठति तत्र युक्तानि लिंगमात्रेण चात्मनि वपुषामनसा वा वातकदाचिक्चिन्न
रः अकुर्वन् पापकर्म पुण्यं स्वाप्यतिष्ठते यद्यप्यप्योति पुरुषोदः खं सुखमथापि वा प्रभूतमथ
वा स्वल्पं विक्रियाकारिचेतसः तावता तारता तस्य पुण्यं स्वाप्यथैतत् नपभोगात्स्वयं याति दह्यमान
मिवाशनं एवमेते महापापायातनाभिरहन्विशं ह्यपयनिनराद्यो रमन् रकालं विवर्तिनः तथैव रा
जस्युण्याति स्वर्गलोके मरेः सह गन्धर्वसिक्ता सुरसो गीताद्यै रूपभुज्यन्ते देवत्वेऽयमनुष्मत्यतिथिः
कृत्स्नं शुभाशुभं पुण्यपापौद्भवं भुंक्ते सुखदः खोपलक्षणम् यद्वृष्टमिमां राजन् यातना पा
दं श्रीं केन केनेति पापयातने वक्ष्याम्यशेषतः दुष्टेन च कृष्णदृष्टा परदारानराधनेः मानसं च
पुनः पुनश्च ममृतिरद्वैतज्ञव

यः यावन्नोहिनिमेषात्तुपापमेभिर्नृभिः कृतं तावद्वर्षाग्निनेत्राग्निनेत्रे प्राप्यत्यवरितस्य अमर्या
त्रापदेशान्नुयेदेतां येषु मंत्रितं सम्यग्दृष्टिविनाशाय रिपुना मधिमानवेः येः शास्त्रमन्यथा प्रोक्तं
धैर्यमदाशुदाकृता देववेदद्विजातीनां गुरुनिन्दा च वेकृता हरन्ति ते याजिह्वा अजायमाना पुनः पुनः
तावतो वत्सरानेते वत्सुंडाः सुदारुणाः मित्रभेदस्तथापि त्रायुत्रस्य स्वजनस्य च याज्योपाध्याययोर्मा
त्रासुतस्य सदचारिणाः भार्याप----- तदश्च कुन्नराधिपाः तदमे पश्य पाथने करपवेता पाथिव
परोपतापकां ये च ये वाक्तादनिषेधका तालवृक्षानिलस्तान च नन्दनोशीरहारिणा प्राणिनिकंदत्त
स्तापनदष्टानाश्च ये धमाः करस्तवालुका मंस्थास्तदमे पापभागिनः भुक्तेश्चाद्वच्यो न्यस्य नरो न्य
ननि मंत्रितः देवे वाप्यथ वापि त्र्योतद्विधा कृष्यते स्वर्गैः कर्माणि यस्तु साधूना नन्दनवाग्निर्निर्गमति
तमेव तदमानास्तु खगास्तिष्ठन्त्यवारिताः यः करोति तु येषु न्यमन्यथा वाक् सुदुर्मतिः पाथनेदि
द्विधा जिह्वा तस्येधं निशितैः खरैः मातापित्रो गुरुणाश्च ये वत्ताश्च कुरुदता तदमे पश्य विशुभ्रगते

भाक०

३८

३०

मज्जन्यप्रमुखाः देवतातिथिभृत्येषु सुतेस्वभ्यागतेषु च श्रुभक्तवत्सु ये श्रुनितद्वत्पित्राग्निपतिमुद
ष्टावः पुथतिथोमभुजः श्रुचिमुखास्तुते यायनेगिरिवधोरापश्यतेयादृशानराः एकपंक्त्वाडियवि
प्रमथवेतरवर्माजं विषममोजयनीहवित्रभुजस्तदमेयथा एकसाधप्रयातं धृतिः ममन्वत्तिनंत
रं अपाश्य स्वानुमश्रुनितदमेष्टेष्टभोजिनः गोब्राह्मणाग्रयः स्पृष्टां ये रुद्धिष्टे नरे श्रुते तेषामेवाग्नि
कमेष्टुलेलिह्यतेभितः कराः सूर्येन्दुतारकादृष्टां ये रुद्धिष्टे स्तकामतः तेषामेवैवैरेनेत्येव
द्विः समेधते गावाग्निर्जलनीविप्रादेवाभ्रातापितासुसा यामयोयुरवोवृद्धायेः संस्पृष्टाः पदानुभिः
वृद्धाव्ययस्तुतिगडेलोहैरभिप्रतापितेः शृंगारवाशिमधुस्थानिष्टृत्वाजावुदेदिनः पायसं रुशरं छा
गंदेवान्वाभिचयानि वै भुक्तानि धैरसंस्कृत्य तेषामंत्राणि पापितां निपातितानां भूपृष्ठे गदतादिनि
नीतां संदंशैः पश्य कृष्ण नरेः स्त्रीषु सुखान्तः गुरुवदद्विजातीनां देवानाश्च नराधमैः तिन्दानि
श्राभिभां धैश्च पापाणामभिनन्दतां तेषामयो मयानकीलान् भिवर्मा नपुनः पुनः कर्मेषु प्रयत्य

पु०

३८

तेषां व्याविलपता मयि यैः प्रपादेव विप्रौ कदेवालय सभाः शुभाः भङ्गाविधं समानीताः क्रोधलोभा
सुवर्त्तिभिः तेषां मेतेसितैः शस्त्रैर्मुहुर्विलपतां वचः प्रथक्कुर्वन्ति वै याम्या शरीरादतिद्वारुणाः गो
ब्राह्मणार्कमाञ्जेषु ये च मेदन्ति मानवाः तेषां मेतानि कृष्यन्ते गुदे नात्राणि वायसः दत्वा कन्यां परक
स्मै द्वितीयाय प्रय प्रयच्छति सत्त्वैर्वै नैकधा स्त्रिन्वद्वारनद्यां प्रवाह्यते स्वपोषणपशेयस्तु परित्यजति
मानवः पुत्रभृत्यकलत्रादिवत्सु वर्ज्यमकिञ्चन दुर्मित्रैर्मममेवापि सोप्येवं यमकिञ्चरेः उक्त्यदन्तानि मु
खे स्वमांसा न्याश्यते कदा शरणागतान्यस्त्यजति लोभाद्धृत्युपजीविनः सोप्येवं यद्वृषाभिः पीड्यते य
मकिञ्चरेः सुकृतं ये प्रयच्छन्ति यावज्जीवं कृतं नराः तेषां मेतानि शिलाप्रेषैर्धैर्येते पापकर्मिणाः न्यासाप
हारिणो वद्धाः सर्वगात्रेषु बन्धनैः कृमिवृश्चिककाकोलेर्भुज्यन्तेऽहर्निशं नराः दिवा मेथुनिनः पापा
परदारभुज्यन्ते तथैव कण्टकैर्द्धै वायसैः पश्य शाल्मलीम् आरोपिता वितन्ता गाः प्रभृता मृक
श्रवाविलाः मृषाया मयि पश्येतां न्याम्यमानान्यमान्यगैः पुरुषैः पुरुषवाघ्न परदारप्रधर्षिताः

मां क०
३९

उपाध्यायमधः कृत्वा सञ्चोद्योध्ययनस्वरः गृह्णाति शिल्पमथवा सोप्येवं शिरसा शिलम् विभ्रले शमवा
प्रोति यममार्गेऽद्विपीडितः कृत्वा मोः हर्निश आवपीडपोथितमस्तकाः मूत्रश्लेषा पुरीषाणि येन
क्षिष्टानिवारिणि विरामुत्रदं गन्धं नरकं दाताः परस्परं स्वमांसातिभक्षयन्ति कृधा न्विता भुक्तेनाति
थ्यविधिना पूर्वमेभिस्परस्परम् अपविद्धास्तथैवैवदावहयश्चादितामिभिः तद्वैमेशैल्लुगां शात
पाद्यनेऽधः पुनः पुनः पुनर्भूयतं योजीर्मायावजीवन्ति येनराः तद्वैमैकमित्वमापनाभक्ष्यतेऽवधिपी
लिकेः पतितं प्रतिग्रहादानाद्याजनामित्यमेव तात पाषाणा मध्यकीटत्वं नरः सततं न भुंते पश्यता
भृत्यवर्गस्य मित्राणा मतिथेस्तथा एकोमिदं न्नुभुक्नुं केवलदंगारमश्च यं वृके भेयं करे सस्यपु
ष्टमांसं विलुप्यते पृष्टमांसं नृपैतेन यतो लो कस्य भक्षितं अन्वादि वधिरो मृका भ्रास्यते यं कृधातु
शुः अकृतं ज्ञोऽधमः पुंसा मुपकारेषु वनेता अयं कृतं ह्यमित्राणा मपकारी मदुर्मतिः तन्मृकमेति
तिततो न्यति शोषशाम् करस्थवालुकान् स्नातता यत्रावपीडनम् अमिपत्रवतन न आकर

पु०
३९

विद्यापाठनाम कालसूत्रे तथा छेदमनेकाश्चैव धातनाः प्राप्य निष्कृत्य मेतस्मान्नेमिकथमेवाति
आहुसंमतिनो विद्यामसुपेत्य परस्परमदृष्टा मस्मिन्मृतफेनं भवोगेभ्यः पिवन्ति वैः सुदमसो यद्वि
प्रवृत्तसुशपशुरुतल्यगाः अधश्चोद्देश्यदीप्ता मोदयमाना समन्तः तिष्ठन्त्यदृशसंभारिः सुचक्षुर्निगतः
परमजायते मानवाः कुष्ठः क्षयशोकादिविद्विताः भूताः पुनश्च नरकं पुनर्जीताश्च तादृशं व्याधिमर्छ
निकल्याणपरिभारान्तराधिपममोक्षोन्मत्ततरं याति नरके सत्रिजन्मनि तथोपपातकानां च सर्व
धामितिनिश्चयः नरकप्रच्युता यानिर्धेयैरिह हि पातकैः प्रयानि यो निजातानि तन्मनि गदतः पृथु
॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ यमकिंकर उवाच पतितात्यतिगृह्याथ खरयोनिं त्रजं हि
जः नरकात्प्रतिमुक्तस्तु कृमिः पतति याजकः उपाध्यायश्चली कलुक्त्वा स्वाभवति द्विज तज्जाशं
मनसा वाञ्छततद्रथं माय्यसंशयः गर्हभोजायते जलुः पित्रोश्चाप्यवमानकः मातापितरमाकु
श्यशारिकानृपजायते तावेव पीडयित्वा तु कच्छपत्वं प्रपद्यते भर्तृपिंडं समश्नत्यस्मद्विशिष्टनिधे

भाक०

४०

कते सेपिमोहसभापन्वो जायते वानरो मृतः न्यासापदनी नरकादि मुक्तो जायते कृमिः असृष्टकश्च न
रका न्मुक्तो भवति नारकः विश्वासदनाचनरो मीनयो नौ प्रजायते धार्त्यधवांसिलान्माया कुलया
नमर्षपातचलात् कलायात् कमात् मुद्गात् गोधूमानतसीस्तथा मस्यान्यानि वा कृत्वा मोहाज
नुरचेतनः संजायते महावक्रो मृषिको वक्रमन्त्रिभः परदारमि मर्षवृकोर्ध्वो रोमि जायते आश्रया
लो वक्रो गृध्रो व्याडः कर्कस्तथा क्रमात् भ्रातृभार्याश्च दुर्वृद्धिर्धर्षयति पापकृत् पुंस्को किल त्वमाप्नो
ति स चापि नरकाद्युतः सखिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्याश्च पापकृत् प्रधर्षयति कामात्मा मूकरो जा
यते नरः यमदात विवाहानां विद्वक नो भवेत्कृमिः पुनर्दाता च कल्याणः कृमिरेवोपजायते देवतापि पु०
तृविप्राणां मदत्वा यो न्वमश्नते प्रमुक्तो नरकात् सोपि वायसः स प्रजायते अष्टपितृसमं वापि भ्रा
तृयो वमन्यते नरकात् सोपि विभ्रष्टः क्रोशु यो नो प्रजायते मूढश्च ब्राह्मणो गत्वा कृमि यो नो प्रजा
तस्या मपत्य मुत्पात्य काष्ठा नः कीटको भवेत् मूकरः कृमिको मद्गुं रातश्च प्रजायते अकृ

पु०

४०

मिश्रः धमः शुभं विधुक्तो नरकान्वरः कृतव्रतः कृमिकः कीटः पतंगो वृश्चिकस्तथा भस्मसाधालसः कृमिः
पृथ्वी जायते ततः अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः कृमिः स्त्रीवधकर्ता च वानरः नाच जाय
ते भोजनश्चोर्यित्वा च महिका जायते नरः तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य शृणु धृतं कृत्वा स नम
भाजो रे जायते नरकायुतः तिलपिन्याकं संमिश्रं भन्वं कृत्वा तु मृषिकः घृतं कृत्वा तु नकुलः काको
मद्गुरजायत भस्मभासापहत्काकशेनो भागाभिषा पृहत् विशकाकस्तपहते लवने दधनि क्रिमिः
चोर्यित्वा पयश्चापि वलाका संप्रजायते यस्तु चोर्यते तैलं तैलपायी संजायते मधू कृत्वा नरोदंशः
पूषं कृत्वा पिपीलिकः चोर्यित्वा तु तिष्ठारान् जायते गलगोलकः आसं चोर्यित्वा तु तिष्ठिरिव म
वाधुते अणो कृत्वा तु पापात्मा वायस्यं सं प्रजायते कृते कां स्पे चहारीतः कपोतो रूप्यभाजने कृत्वा तु
काश्चनं भांसं कृमियो नो प्रजायते पात्रास्माश्चोर्यित्वा तु क्रिकरत्वं च गच्छति कोषकारस्तं कोशं य
कृते वस्त्रेति जायते तत्कुलेशं गकः पापो कृते चैवांशुकेशुकः अपः पटारिकं कृत्वा वस्त्रं होमश्च

भाक०

४१

जायते कार्यासिकेतथा क्रोष्टावद्विदन्तीतथावका मयूरोवर्षकान् कृत्वा शाकपत्रश्च जायते जीवजी
रक्ततां पातिरक्तवस्त्रापकनरः छंदरिः शुभान् गन्धानां मानदत्वा शशो भवेत् यश्च फलान् ददरो
काष्ठस्य वृत्तकीटकः पुष्पापकद्विद्वत्पुंक्षुर्धाता पकनरः शाकदन्ती च दारीतः तोषदन्ती च वा
तकः भूहन्ती नरकं गत्वा रोरादीन् मुदा कृत्वा तृणागुल्मलतावल्लित्वरसारत कंतं कनरं प्रा
प्यक्षीणात्पापकनरो भवति वेतनः कृमिकीटपतंगोत्पदीतो यश्च रोमृगः गोत्वं प्राप्य च दाल
पृक्कमादिजुगुप्सितं पक्वं चो वधिरः पृश्निर्धत्तुगाश्च प्रपीडितः भुखरो गाक्षिरोगे च दरो गोश्च वा
धते अथ स्मारी च भवति शूत्रत्वं परिगच्छति एष एव क्रमो दृष्टो गोसु वर्त्तमानो दिहारिणाम् विद्यापद पु०
रिणाश्चानि क्रयभंशिनो गुणे जायामन्यस्य पारकां पुरुषः प्रातिपादयन् प्राप्नोति दयतां मु ४१
हा यातनास्वः परिच्युतः यः करोति तरोहो मम समिद्धे दुताशनं मोः जीसे व्याधिदः खानो मन्दा
क्षिरमिजायते परनिन्दा कृतं व्रतं परममो वचनम् नैष्ठुर्धनिर्दृशा त्वश्च परदारो यपीडनम्

परस्वदरणां शौचं देवतानां च कुत्सनं निकृत्या रश्मिं नृणां कार्यं यश्च नृणां च यः यानि च प्रतिपि
हानि तत्प्रवृत्तिश्च मनसा उपलब्धगानि जानीयात् मुक्तानां च नृणां दया भूतेषु नृणां दया परलो
कप्रतिक्रिया सत्यं भूतहिताथोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शयन् गुरुदेवार्घ्यसिद्धाय पूजनं साधुसंगमः
सक्रियाभ्यसनं मैत्रीमिति बुधे तपंडितः अन्याति चेव सद्धर्मक्रियाभूतानि यानि स स्वर्जिताना
निलिङ्गानि पुरुषाणां मपाधिनाम् एतत्त्वद्देशतो राजन्भवतः कथितम्यथो स्वकर्मफलभोगां
पुण्यानां पापितानां तथा त्वया च दृष्टो नरकः तदेह्यन्यत्र गम्यताम् पुत्रवत्वाच्च तत्तत्समग्रतः कृत्वा दृष्ट
जागन्मुद्यतः ततः समस्तैकतक्रष्टं यातनास्थाधिभिर्नृभिः प्रसादं कुरु भूपतिः तिष्ठता वन्मूढः
कर्म त्वदंगर्षणी परमो मनो ल्लादयतीहितः परितापश्च गात्रेभ्यः पीडा वाक्वाश्च कुरुशः अपहृति
मर्यादां कुरु महीपते एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां धाम्यं स पुरुषं नृपः पप्रच्छ कथमेतेषां माल्लादो
मयि तिष्ठति किमया कर्मतत्पुण्यं मर्त्यलोके महत्कृतं आल्लाददायिनी युष्टि र्यस्येयं त्वदीरय

मां क०

४२

पुरुष उवाच पितृदेवातिथिप्रेषाशिष्टेनान्वेनतेतनुः पुष्टिमभ्यागतायस्मान्नदुतश्च मनोयतः श्रु-
तस्त्वद्वात्रसंसर्गपवनाल्हादनानिमात पापकर्मकृते राजन्यातनातप्रवाधते अशुभेवाटयो
यत्तास्त्वयेष्टाविधिवद्यतः ततस्त्वद्दर्शनाद्याम्या यंत्रशस्त्राग्निवायसाः पीडनछेददाहादिवहु-
दः स्वस्यहेतवः मृदुत्वमागता राजस्तेजसापहतास्तव राजोवाच यदिमत्सन्निधानेसायातनातप्र-
वाधति ततोभवमुखात्रादंस्थस्येष्ट्याणुविशचलः पुरुष उवाच यदिगच्छामराजिन्द्रनिजपुण्य-
समाप्तिमान् भुंक्ष्वभोगानपास्यादंघातनाश्यान् भोदरात् पुरुष उवाच नस्वर्गवत्सुलोकेवातसु
खंप्राप्यति नरेः यदन्नजननिर्वाणदानोत्थमिति मेमतिः तस्मान्वतावद्यास्यामि पावदेते सुदः खि पु०
ताः मत्सन्निपाता सुखिनो भवन्ति नरकोकमः विकृतस्य जीवितं पुंसः शवणागतमासुरम् योना ४२
नैमनुशृष्टातिवैरिपक्षमपि क्रवम् यमदानतपांसीह परत्रेह च भूतये भवन्ति तस्य यस्याने परि-
ज्ञाति हि भ्रातृसं नरस्य यस्य कटिनं मनोवालातुराधिषु वृद्धेस्वचनतन्मन्ये मानुषं राक्षसो हिमः

एतेषां सन्निर्कषात् यथापि परितापजम् ततो प्रगल्भज स्वापिदः खं नरकमभ्रवम् कृत्विषाशामं
दः खं घञ्मूर्च्छा प्रदं मदत एतेषां त्राणादानलुभन्त्ये स्वर्गमुत्वात्परम् प्राप्स्यन्त्या नो यदि सुखं
बहवो दुःखिते मयि किन्तु प्राप्तं न यानास्मात् तस्मात् त्वं जमाचिरं पुरुष उवाच एष धर्मश्च शक
श्च त्वं ते त्वं समुपागतौ अवश्यं मस्माद्गुणं न स्मात्पाथिव गम्यताम् धर्म उवाच न यामित्वा महं
स्वर्गं त्वया सम्यगुपासितः विमानं मे तमारुह्य भाविनस्व स्व गम्यताम् राजोवाच नरकं मानवा धर्म
पीत्यने मी सदस्वशः ब्राह्मीति चार्त्ता क्रन्दन्ति मामतो न ब्रजाम्यहं इन्द्र उवाच कर्मणा नरक प्रा
प्तिरमीषां पाप कर्मिणाम् स्वर्गं त्वयापि गतं त्वं नृप पुण्येन कर्मणा राजोवाच यदि जानासि
धर्मं त्वं त्वं वादे वशत क्रतो न मया व प्रमाणानुश्रुतं तत्त्वत्कर्म ह्य धर्म उवाच अद्विन्दे शयथा
स्थौ धौ यथा वादिवितारकाः यथा वा वधतो धारा गंगा यामिकता यथा असंख्येया महा राज
यथा विन्धा दधोऽयथाः तथा तवापि पुरुषस्य संख्या निवोपपद्यते अनुकम्पा भिसामत्ये नार

भाक०

४३

13

केष्टिदकुर्वतः तदेवशतसाहस्रीसंख्यामुपगतजव तर्गच्छतं नृपं श्रेष्ठतद्भोक्तुममरात्रयं एतेपितर
केपापंक्षयतलुसुकर्मजम् राजोवाच कथं स्पृहां करिष्यन्ति सत्संपर्केषु मानवा यदि मत्सन्निधौ
षामुत्कर्षो नैव जायते तस्माद्यत्सुकृतं किञ्चिन्ममोन्निविदशाधिप मुच्यतां ते न नरकात्पापिनो या
नतांगता इन्द्र उवाच एवमूर्द्धितं स्पृशन्तया प्राप्नोमही पते एताश्च नरकात्पश्यविमुक्ता म्यापक
मिनाः पुत्र उवाच ततोऽपतत्युष्यवृष्टिस्तस्योपरिमही पते विमानश्चाधिरोप्येनं स्वलोकमनय इरि
श्वद्वैतान्येनयेन त्रयातनाभ्यः परिच्युताः स्वकर्मफलनिर्दिष्टं ततो जात्यनरंगताः एवं मे ते मया व्या
तानरकाद्विजसन्नमः येन येन पापेन यां यां घोति मुपैति वै तद्वत्सर्वं समाख्यातं यथा दृष्टं मया पुरा पु०
पुरा न भवजं ज्ञानं मया पवित्रयन्नव अतः परं महाभाग किमन्यत्कथयामि ते ॥ ० ॥ इति मा
कंदेयपुराणे पिता पुत्रसंवाहः ॥ ० ॥ पितोवाच कथितं मे त्वया वत्स संसारस्य व्यवस्थित
म् स्वरूपमिति हि मम वृत्ती यंत्रवदवयवम् तदेतदेव मखिलं मया वगतं भीदं किमया वदकते

४३

यमेवमस्मिन्वस्थिते पुत्रउवाच यदिमद्वचननातश्रद्धास्यविशक्तिः तत्परित्यज्य गार्हस्थ्यवान
प्रस्थपरोभव तमधिष्ठायविधिवद्विदायाभिपरिग्रहम् आत्मन्यात्मानमावायनिर्द्वन्द्वेनिःपरिग्र
हः एकानशीलीवश्यात्माभवमिच्छतेवित्तः तत्रयोगपरोभूत्वावाद्यस्पर्शविषर्जितः ततः प्राप्य
सितयोगंडः स्वसंयोगभेषजं मुक्तिहेतुमनोपम्यमनाक्षेपमसंगतम् यत्संयोगानुतेयोगोभूया
भूतेभविष्यति पितोवाच वत्सयोगसमाचक्ष्व मुक्तिहेतुमतः परं येनभूतेः पुनर्भूतेर्नदृष्टः स्वमवा
पुयाम् यत्रशक्तिपरस्यात्मा ममसंसारवधनेः नैतियोगमयोगोपित्वंयोगमधुनावद संसाराद
त्यतापान्निविप्लव्यदेदमानसं ब्रह्मज्ञानासुशीतेतसिश्चमावाक्यवारिणा अविद्या कृष्णसर्पेण
दष्टानद्विषपीडितम् सवाक्यामृतपानेनमाजीवयपुनर्मृतम् पुत्रदारगृहक्षेत्रममवनिगडा
र्द्धितं मांमोचयेष्टमद्वावविज्ञानोच्चाटनेस्त्वरम् पुत्रउवाच शृणुतातयथायोगोदत्तविषेनूषी
मता अलकायपुराप्रोक्तसम्यक्गृष्टेनविस्तारतः पितोवाच दत्तात्रेयसुतः कस्यकथमवायो

माक०

४४

गयुक्तवान् कटालकौमहाभागौ यो यो गं परिपृष्टवान् पुत्रजवाच कौशिको ब्राह्मणः कश्चित्प्रतिष्ठा
ये गुरुपुरा सोम्यजन्म कृतैः पापैः कुष्ठरोगाद्वरे भवत् तन्नथा द्याधितं भार्यापतिदेवमिवास्वेयम्
पादाभ्यां गंगसन्वाहस्नाताच्छादनभोजनैः श्लेष्ममूत्रपुरीषासकप्रवाहक्षालनेतच्च रहस्ये वापचा
रेणाप्रियसम्प्राप्तो न च सतथापृष्टमानो पितया तीरमितीतया अतीव तीव्रकोपात्मानिर्भस्यति नि
ष्टुरः तथापि प्रशाता भार्या तममन्यतैव तं तन्नथाप्यतिवीभत्सं सर्वश्रेष्ठममन्यत अचक्रं मनस्वी लो
पिसकदाचिद्विजोत्तम प्राह भार्या न्वयुस्वेति माश्रय्यतिवेशनं यासां विष्णुमया दृष्टारजसार्गे गृहोपि
ता तासां प्रापयधर्मासेमेवमेव दिवनेते दृष्ट्वा सूर्योदयेवाला रात्रिश्च यमुपागता दर्शनाननुरसामि पु०
हृदयावापसर्पति यदि सा चारुसर्वांगी पीनशोषोपयोधरा नापगृहति तन्वगीतन्मां दृष्ट्वा मिधेभू
तं वायुः कामो मनुष्याणां वदभिः प्राथ्यते च सा ममाशक्तिश्च गमने संकुलप्रतिभाति मे पुत्रजवाच
ननु दावचनं श्रुत्वा भर्तुः कामातुरस्य सा तत्पत्नी संकुलोत्पन्ना महाभागापतिवता गाढं परिकरं

पु०

४४

वद्धाशुल्कमादायचाधिकम् स्कन्धेभर्तारमारोप्यजगाममृदगामिनी निशिद्योमादृतेद्योप्रिचल
द्विद्युत्प्रदर्शिते राजमार्गप्रियम् नुश्चिकीर्षनीद्विजांगना पथिभूलेतदाप्रेतेमचौरचौरशक्या सा
उद्यमतिदः खान्तमन्धकारेचसद्विजः पत्नीस्कन्धसमारुहश्चालयामासकौशिकः पादावमर्षणा
तत्कुट्टोमांशुयस्तमुवाचह येनाहमेवमात्ययंदः खितश्चालितोवृथा कासंकष्टमनुप्राप्तसपाप
त्मातराधमः सूर्योदयेऽवशः प्राणैर्विमोक्षतिन संशयः भास्करालोकनादेवमावितनद्यामवाप्सति
तस्यभार्याततः कुट्टातंशापमतिदारुणं प्रोवाचयथितासूर्योनेवोदयमुपेक्षति ततः सूर्योदया
भावादभवत्सन्नतानिशा बह्वन्यहः प्रमाणानिततोदेवाययुर्भयम् निःस्वाधायवषट्कारस्वधा
स्वाहाविवर्जितम् कथंउःखमिदं सर्वं न्वागच्छेत्संख्यंजगत् अहोरात्रयवस्थायाविना मास
नुसंक्षयः तत्संख्ययातुजायितश्चयनेदक्षिणोत्तरे विनाचायनविज्ञानात्कीलःसम्बत्सरः कुतः
सम्बत्सरंविनानात्यक्कालज्ञानं प्रवर्त्तते पतिव्रतायावचसानोदागच्छतिदिवाकरः सूर्योदयवि

भा.क०

४५

ना नैव स्नान दानादिकः क्रमः तां गेर्विदरणाश्चैव क्रतु भारश्च लक्षते नैवाप्याय नमस्माकं विना होमिन
जायते वयश्चाप्यायिता मर्त्यैर्यस्य भागैर्यथोदितैः वृष्ट्यादिना नुगृह्णीमो मर्त्या नमस्यादिभिर्दमे
ष्यादिना स्वोषधिषु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः तेषां वयं प्रयच्छामः कामान्न यज्ञादि पूजिता अधोदित
र्षाम वयं मर्त्याश्चोद्धेय धर्मिणाः तोय वर्षणादिरयं हविर्वर्षण मानवाः नो स्मार्क न प्रयच्छन्ति नित्य
नैमित्रिकं नराः क्रतु भारं दशत्मानः स्वयश्चाश्नन्ति लो लुपाः विनाशाय वयं तेषां तोयं सूर्याग्निभा
रुतान् द्वितिश्च सन्भूषयामः पापानामपकारिण दृष्टो यादि भागे न तेषां दृष्ट कर्मणाम् उप
सर्गा प्रवर्तन्ते मरणाद्य सुदारुणाः ये त्वस्मात्प्रीता यित्वा तु भुञ्जते शेषमात्मनः तेषां मुख्यान्व यु०
यं लोका न्विदधानो मदात्मना तन्वाप्तिमर्वमेवैतद्वि नैषां युष्टि संस्थितिः कथं नुदिन सर्गाः
स्यादभ्योम्यमवदत्युराः तेषां मेव समस्तानां यज्ञविद्युति शंकिनाम् देवानां स्वयं श्रुत्वा प्राद ४५
देवः प्रजापतिः तेज परं तेजमेव तपसा दत्त विस्तथा प्रशाम्य ते मवास्तस्माच्छृणुध्व वचनमम

पतिव्रताया माहात्म्या नो गच्छति दिवाकरः तस्य चान्नदयाद्वानिर्ममत्वा नाश्रयतानया तस्मात्पतिव्र
तामभरा अनुसूयानपस्वितां प्रसादयता विपत्तींस्तानि रुदय काम्यया पुत्रउवाच तेः सा प्रसा
दिता गत्वा प्राहेष्टुं विद्यतामिति स्वयात्तनादिवंदेवाभवद्विजयापुरा अनुसूयो वाच पतिव्रता
या माहात्म्यं नदीयेत कथं द्विति तस्मात्सामान्यता साधी महः स्वस्या माहं सुराः यथा पुनर्न होरा
वसंस्थानमुपजायते तथा च तस्याः सपतिर्न साधाता शमेष्पति ॥ मार्कंडेयपुराणे ॥ ७ ॥ पुत्रउवाच
एवमुक्त्वा सुरान् गत्वा तस्याः सामंदिं शुभा उवाच कुशलं दृष्ट्वा धर्मं श्रुत्वा आत्मनः अनुसूयो
वाच कश्चिन्वदसि कल्याणि स्वभर्तुः सुखदर्शनात् कश्चित्वाखिलदेवेभ्यो मन्यसे भ्यधिकं पतिम् भ
र्तुमुष्कषणादितन्मया प्राप्तं महाफलम् सर्वकामफलावाप्ता प्रत्युदाविनिवर्तिताः पश्य स्मिति
मनुष्येण साधिदेयानि सर्वदा तथा मेवलुधर्मैराकर्तव्यो धनसम्पदः प्राप्तश्चायुस्तथा पात्रे वि
नियोज्यो विधानतः सत्यार्जवतपोदानैर्दद्यायुक्तो भवेत्सदा क्रियाश्च शास्त्रनिर्दिष्टा रागद्वेषवि

भा.क०

४६

वर्जिताः कर्तव्यादरहः श्रवापुरस्कारेण शक्तिः स्वजातिविहितानेव लोकानप्राप्नोति मानवः क्रो
शेभमतसाश्विप्रजापत्यादिकान् क्रमान् स्त्रियस्त्ववं समस्तस्य नरेः दुःखाद्विजस्य च पुण्यस्य
दुपिहारिण्यः पतिशुश्रूषयेव हि नास्ति स्त्रीणां पृथग्यसौ तस्माद्दनाप्युपोषितम् भर्तुशुश्रूषये
र्वेतालोकानिष्टान्नयतिभि तस्मात्साध्वेमहाभागे पतिशुश्रूषतां प्रति त्वयामतिः सदा कार्या यतो
भर्ता परगतिः यदेवेभ्यो यच्च पिनागतेभ्यः कुर्याद्भक्तो भ्यर्च्येनं स तत्क्रियातः तस्यार्द्धं वै केवला
तान्यविना भुंक्ते नारी भर्तुशुश्रूषणैव ॥ पुत्रववाच तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिपूज्य यथादरात्
प्रत्युवाचा त्रिपत्नीनामनुसूयामिदम्वचः ब्राह्मण्युवाच धन्यास्य नृपुद्गीतास्मिदेवैवाप्यव
लोकिता यन्मे प्रकृतिकृत्याणि श्रद्धावर्द्धयसे पुनः जानात्येतत्त्व नारीणां काचित्पति समागतिः
तत्प्रीतिश्चोपकाराय दुहलोके परवच पतिप्रसादादिदच प्रेत्यैव यशस्विनि नारी मुखम
वाप्नोति नाय्या भर्ता हि देवतम् सा दुबुद्धि महाभागे प्राप्नोति मम मन्दिरम् आयायाः किन्तु क

पु०

४६

नैव मयार्थेणापि वा शुभम् अनुसूयोवाच एते देवाः सहेन्दो मा सुपागम्यदः खिताः तद्वाक्यं
यत्तु सत्कर्म दिनतत्कतिरुपनं याचनोऽहर्निशा संस्थां यथा वदति खिताः अहं न दनु मायाताप
शुचैव वचो मम दिनाभावात्समस्तानां सभावो यागकर्मणां तदाभावात्सुराः पुष्टिन्वापयान्ति
तपस्विनि भद्रश्चैव समुच्छेदाद्वच्छेदः सर्वकर्मणां तद्वच्छेदादनावृष्ट्या जगद्वच्छेदमेष्यति तद्वमि
च्छातचेदेतज्जगद्वद्वद्वेमापदः प्रसीदसाधिलोकानां पूर्ववद्वत्तैतां वरिः ब्राह्मणमुवाच भंडये नमदा
भागेशो भर्ता ममेश्वरः सूर्यो दधे विना नाशं त्वं प्राप्सासीत्यतिमत्युता अनुसूयोवाच यदि ते रो
चते भद्रं तत्र तद्वचनादहं करोमि पूर्ववद्वद्वं भर्तोरश्रुतवंधुनः मया हि सर्वथा स्त्रीणां माहात्म्यं
वरवर्त्तिनि पतिव्रतानां मा रोप्यमिति सम्मानयामि ते पुत्रजवाच तथेत्युक्त्वा ततः सूर्यमाज्य
हारतपस्विनी अनुसूयार्चमुद्रम्यदशरात्रे तदानि शि ततो विवस्वा न्नगवात् कुन्दपञ्चा रुणा
कृतिः शैलराजानमुदयमारुरोहो रुर्मंडलं समनन्तरमेवास्या भर्ता प्राणिविमुञ्चत पपात च

मांको

४७

५७

महीपृष्ठेपतन्तंजगृहेचमा अनुसूयोवाच नविषादस्त्वयाभद्रेकर्तव्यः पश्यमेवलं पतिशुक्रषयाप्रा
प्तपुत्रपमः किञ्चिरेणते यथाभर्तुसमान्वात्यमुपश्यत्परुषं कचित् रूपतः शीलतो बुद्ध्यावाङ्माध्या
दिभूषणैः तेनसत्येनविप्रोयं व्याधियुक्तः पुनर्द्यवा प्राप्नोतुजीवितं भाषासहायः शरदाशतमय
थाभर्तुसमान्वात्यमहं पश्यामिदेवतं तेनसत्येनविप्रोयं पुनर्जीवत्वनामयः कर्मणामनसावाचा
भर्तृराधर्नं प्रति यथाभर्तुसमान्वात्यमेनित्यंतथायं जीवतु द्विजः पुनर्द्यवाच अतोविप्रः समुत्तम्यो व्याधि
युक्तः पुनर्द्यवा स्वभाभिभीसयने श्मश्रुन्दारकद्रवापरः ततोभवत्युष्यवृष्टिर्देवराद्यानिसस्वनुः
लोभिरेवमुदं देवा अनुसूयामयाब्रुवन् देवा उचुः वरं वृणीष्व कल्याणि देव कार्यं महत्कृतम् पु०
त्वया यस्मान्नतो देवा वरदास्ते तपस्विनि अनुसूयोवाच यदिदेवा प्रसन्नामेपिनामहपुरः सराः
वरदावरयोग्याचयत्यहमवतामम तद्यात्युममपुत्रत्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा योगश्च प्राप्नुयादूर्ध्वं ४७
सहिताक्लेशमुक्तये एवमस्त्वितितां देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयोः प्रोक्ता जस्य यथान्यायं मनुमान्य

नपस्विनीम् ॥ ० ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे पिता पुत्रसम्वादेऽनुसूयावरप्रापिः ॥ ० ॥ पुत्रज्ज्वाततः
कालेवद्वितीये द्वितीयो ब्राह्मणः सुतः स्वभार्या अगवानत्रिरनुसूयामपश्यत् अहस्मात्तसु चार्वाङ्ग
लोभनीयतवाकृतिम् सकामो मनसा भिजे समुनिस्त्वा मतिदिताम् तस्याभिधायतस्तस्य विकारे
यस्त्वजायत तमापरोहपवनतिरश्वाद्देव्येगवान् ब्रह्मरूपधरं मुक्लपतमानं समनतः सोमवीजं
तजोरुपदिशस्तजगृह्णद्देशं सोमो मातसो जज्ञे तस्यामत्रे प्रजापते पुत्रः समस्तसत्वानामायुराधा
रएव च तृष्टेन विष्णुना जज्ञे दत्तात्रेयो महात्मना स्वशरीरात्समुत्पात्य सत्वोदितो द्विजो नमः दत्तात्रे
य इति ख्यातः सोऽनुसूयास्तनपपौ विष्णुरेवावतीर्त्तो सो द्वितीयो त्रे सुतो भवत् सन्नादात्प्रसूतो मा
तुरुदरात् कुपितो यतः दैहयेन्द्रमुदावर्तमपराधनमुद्धतम् दृष्ट्वा त्रैकुपिता सत्यो दधुक्तामः स
दैहयम् गर्भवाप्तमवासायदः स्वामर्षसमन्वितः दुर्वीसास्तयमोदितो रुद्रांशसमजायत इति पु
त्रत्रयनस्याजज्ञे ब्रह्मेश वैष्णवम् सोमो ब्रह्माभवद्विष्णुर्दत्तात्रेयोऽप्यजायत दुर्वीसांशं करोयं च

मोक०

४८

५४

रक्षणाद्विबौकसाम् सोमश्चरश्मिभिः शीतैः वीरुधौषधिमानवान् आप्याययन्सदास्वर्गोवर्तते सप्र
जापतिः दत्तात्रेयः प्रजाम्पातिदृष्टैत्यनिवर्हणात् शिष्टानुग्रहकृत्वेति सेयः स्वांशः सर्वेष्ववः
निर्द्वन्द्वत्यवमन्तारं दुर्वासाभगवानजः रौद्रं भावं समाश्रित्य तृप्त्यनोवाग्नि रुद्रतः सोमस्तन्मगवा
मग्निः पुत्रश्चक्रे प्रजापतिः दत्तात्रेयोपिविषयान्योगस्थो विषयान्हरिः दुर्वासापितरं त्यक्त्वा मानरश्चो
त्तमं व्रतं उन्मत्ताख्यं समाश्रित्य परिवभ्राममेदिनीम् स्वनिपुत्रवृत्तो योगी दत्तात्रेयोऽप्यसंगितां श्री
प्रमानः सरसिनिममजस्वयं वितुः तथापितम्भदात्मानमतीव प्रियदर्शनम् तत्त्वज्वने कुमारं स्ते
सरसस्तीरमाश्रिताः दिद्येवर्षमते पूर्य्य ददाते न त्यजन्ति तम् तत्प्रीत्या सरसि स्तीरं सर्वं मुनिकु
मारकः ततो दिद्याम्वरधराश्चारुपीतनितम्बिनी नारीनादाय कल्याणी मुत्तता राजलात्मुनिः स्त्री
सत्तिकर्षणाद्येते परित्यज्यन्ति मामिति मुनिपुत्रास्ततो संगी म्यास्यामीति विचिन्तयन् तथापि
तं मुनिमुत्तानत्यजन्ति यदा मुनिं ततः सदृशया नार्थमथ पानमथापि वत् सुरापानरतनेतुस

पु०

४८

मार्ग्य नद्यजुस्ततः गीतवाद्यादिरमितं भोगसंसर्गदूषितं मन्यमाना महात्मानं तया सह बहिः क्रियम्
नारापदोषं योगीशो वारुणा मपि वन्नपि अन्यावृत्ताधिविश्रान्तं मातविश्वं सुसन्निव सुरापिव न सप
लीकः तपस्तेपसयोगवित् योगीश्वरश्चिन्त्यमानो योगिभिर्मुक्तिकांक्षितः दत्तात्रेयोऽपि पुत्रवत्
कृतवीर्या नुनोज्वितः कृतवीर्यो दिवं याते मन्दिभिः सपुरोहितैः पौराश्वाभिषेकाद्यं समा
हृतो ववीदिदं नाहं राज्यं करिष्यामि मन्त्रिणो नरको नृमम यदन्व गृह्यते शुक्लतदस्यादयन्तथा प्रपाना
द्वा दशं भारं भूपालो यवलिजनः दत्वात्मरक्षिभिर्मोगैः रक्षितो याति दस्युभिः गोपाला वृत्ततक्राद्यैः षड्भा
गश्च कषीवलाः दत्वा न्यस्य भुजे दभ्युर्ध्वदि भागं ततो धिकम् पुण्यादीनाश्च शेषाणां वलिनो गृह्णतस्ततः
दृष्ट्वा पूर्णविनाशाय तद्राजं श्वोरधमिताः यदा न्यैः पाल्यते लोकस्तवृत्तनरसंश्रितः गृह्णतो वलिषट्का
गं नृपतेर्नरको भुवम् निरुपितमिदं राजः पूर्वैरवशा वेतनं अरहं श्वोरतश्चोरसुदेनो नृपतिर्भवे
त् तस्माद्यदितपस्तत्वा प्राप्स्ये योगित्वमीप्सितं भुवः पालनसामर्थ्यं युक्ते मे को महीपतिः पृथिव्या

मां क०
४६

मस्त्रस्वज्ञान्या अहमेवधनुर्द्धरः ततो भविष्यतात्मानं करिष्ये पापभागिनम् तस्य तं निश्चयं सदा मां वि
मध्यस्थितो ब्रवीत् गर्गो नामदा बुद्धिर्मुनिश्चेष्टो रयोतिगः तं कर्तुं कामस्त्वं राज्यं सम्यक् प्रशारितुं
ततः शृणु ध्रुमे वाक्यं कुरु स्वचमदा भुज दत्ता त्रेयं महाभागं सद्यः द्रोणी कृताश्रयम् तमा राक्षसभूर्पालपा
तियो भुवनत्रयम् योगयुक्तमहात्मानं सर्वत्र समदर्शकम् विष्णो वंशं जगत्वा नुरवती सीमा दीतं ले यमा
राधमदस्तास्याः प्राप्तवान्यदमात्मनः कृतं दरात्मभिर्द्वैतैराजवानदितो श्रुतान् आर्जुन उवाच कथमा
राधितो देवैर्दत्ता त्रेयः प्रतापवान् पुरीचापकृतं देवैरिन्द्रत्वं प्रापवा सवः गर्ग उवाच देवानां दानवा
नाश्च युद्धमासीत् सुदारुणम् दैत्या नामीश्वरे जप्ते देवानाश्च शचीपतो तेषां मे युद्धमाशानां दिव्याः स
म्भत्सरो गतः ततो देवाः पराभूता दैत्या विजयिनो भवन् विप्रचित्तिमुविर्देवादानवैरी पराजिता पला
यनकृता साहानिरुत्साहा विप्रजये बृहस्पतिमुप्रागम्य दैत्यैस्तैश्च वधुः सवः श्रमं त्रयं न सादिता वा
लिखिलैः सद्यधिभिः बृहस्पतिरुवाच दत्ता त्रेयो महाभाग मन्त्रेयुर्वं तपोधनं विकृता चरणा नृत्यात

पु०
४६

नोषयितुमर्हथ सर्वोदैत्यविनाशायवरदोदास्यतेवरम् ततोहनिष्पत्तसुराः सहितादैत्यदानवान्
गर्जन्वाच इत्युक्तास्तेततोऽजमुद्वेत्तत्रेयाश्रयंप्रतिददमुश्चमदात्मानं कान्तंलक्ष्म्या समन्वितम् उप
गीयमाशां गन्धर्वैः सुरापाशां रत्नं मुनिं तेतस्यगत्वा प्रणतिमवदन्नाविमाधनं चक्रुस्तवं प्रदद्युश्चमत्य
तोयश्रगादिकम् तिष्ठन्मनुतिष्ठन्नियान्नयान्निदिबोकम् आराधयामासुरधक्षितान्तिष्ठन्नाम
ने सप्राहदेवान्प्रणतान्दन्त्रेयकिमिष्यते मत्तोभवद्विर्षेणोर्यश्चक्रपाक्रियतेममं देवाजुचुः दानंवे
मुनिशार्दूलजं शार्धैर्भूर्भुवादिकं कर्तत्रेलोक्यमाक्रम्य क्रतुभागश्चक्रत्तशः तद्वधेकुरुवुद्धितं परित्रा
णाद्यवानघ त्वत्प्रसादादभिप्रायः पुनः प्राप्तंत्रिपिष्टपं दन्त्रेयउवाच मत्यासक्तोहमुच्छिष्टो नच
वाहंजितेन्द्रियः कथमिच्छथमन्तोपिदेवाः शत्रुपराभवं देवाजुचुः अनघस्त्वजगन्नाथनलेपस्तववि
घ्नते विद्याहालनशुद्धानर्विशिष्टज्ञानदीधितिः दन्त्रेयउवाच सत्यमेतत्सुराविद्यामभातिसमद
शिनः अस्यास्तयोषितः संगदहमुच्छिष्टतांगतः स्त्रीसम्भोगोहिदोषायशातयेनोपसेवितः एवमु

भां क०
५०

कालतो देवायुनर्वचनब्रुवन देवानुचुः अनवेयं मुनिश्रेष्ठ जगन्माता नदधति यथा शुमाली सूर्यापदि
जवांशल गामिनी ॥ गजउवाच एवमुक्तकालतो देवेर्दत्ता त्रियोत्रवीदिदम प्रहस्य त्रिदशान् सर्वान्वयधे
नद्वतां मतम् तदा हृष्या सुरान् सर्वान् युद्धाय सूरसन्तमाः इहानयत मत्तदृष्टिगोचरं मानिसम् म
त्तदृष्टिपातनतभुक् प्रक्षीणवलेजसः येन माशमशेषास्ते प्रयानि मम दर्शनात् गजउवाच तस्य तद
चनं श्रुत्वा देवेर्देव्या महावला आह्वय स माहूता जम्बूदेव गन्तुं धाते दत्तमानां देवैर्देवाः शीघ्रं म
धातुराः दत्ता त्रियोत्रमं जम्बूः समस्ताः शरणा न्विनः तमेव विविशुर्देव्याः कालयन्तो दिवोऽकसः नदधुः
महात्मान दत्ता त्रयो मदालसं वामपार्श्वस्थिता मिष्टा मशेषजगतां शुभं भाष्याश्चास्य स्वचावंगी लब्धौ पु०
मिन्दुनिभानतां नीलोत्पलाभनयनापीनश्रीपयोधरा गदगिमधुराभाषा सर्वेषां पिदुशोयु
तां तैतां दृष्ट्वा ततो देव्याः सभिलाषामनोभवम् नमो कुरुदत्तं धैर्यं नमसा बोद्धुमात्मनः तत्कालं देवा ५०
नृदिप्रजातुहनु कामादतो जसः तेन पापेण युज्यन् सत्यतां तैततो ब्रुवन स्वीरलमेतत्तवैलो

केसावर्जो यदि वै भवेत् कृतकृत्या भूतः सर्व इति नो भावितात्मनः तस्मात्सर्वं स मुत्तविष्यसि वि काया
पुरा द्देनाः आरोग्यसमधिष्ठानं नयाम इति निश्चिताः गर्जित्वा च सा नुरागं ततस्तेषु प्रोक्तैर्न्यवै पर
स्परम् तस्य तां योषितमाधी स मुत्तविष्यस्म रात्रुराः शिविकायां समाशेष्य महिता दैत्यदानवाः शि
रस्वशिर्कां कृत्वा स्वस्थानाभिमुखं ययुः दत्तात्रेयस्ततो देवान् विदुः स्येदमथाब्रवीत् दिष्ट्या दृष्टं
दैत्यानां मेघालक्ष्मी शिरो गता सप्तस्थानान्यतिक्रम्य नयमन्यत्रास्यति दैत्युवाच कथं यस्वजगता
थकेषु स्थाने स्ववस्थिता पुरुषस्य फलं किम्वा प्रयच्छत्यथ न श्यति दत्तात्रेय उवाच नृणां पादस्थिता ल
क्ष्मी विरयं संप्रयच्छति सत्किं नि संस्थिता वस्त्रं तद्वनानां विषं वद्ध कलद्रुदागुह्यं संस्था क्रौञ्चस्था पत्य
दायिनी मृत्करद्यान्यूरयति पुरुषार्णां हृदि स्थिता लक्ष्मी लक्ष्मी वर्ता श्रेष्ठा कशठस्था कशठभूषणा
अभीष्टवन्धुदारेषु तथा श्लेषं प्रवासिभिः मृष्टान्वाक्यलावन्य माज्ञा मवितथानया स्वतः संस्था क
वितश्च यच्छुद्धिं सप्तवा शिरो गतान् संत्यजति ततोऽन्यथाति वाश्रयम् शेषं शिरो गता दैत्या न

भा.क.०

५१

५१

परित्यजति सांप्रतम् प्रगृह्यास्त्राणि वधघ्नान् स्मादेते सुरारयः नभेतथं दृशेर्वैते मयानिस्तेजसः
कृताः परदारवमपीश्वदधेयुष्णाह्नौ जमः गर्जितवाच ततस्तैर्विविधैरस्त्रैर्वधमानाः सुरारयः
मृद्धिलक्ष्मासमाक्रान्ताविलेशुरिति न श्रुतम् लक्ष्मीवोत्पत्य संप्राप्ता दत्ता त्रेयं महासुनि सं
स्तुतश्च सुरैः सर्वे दैत्यनाशान्मुदान्विते प्रणिपत्य ततो देवादत्ता त्रेयं मनीषिणां नाकपृष्ठमनु
प्राप्ता यथा पूर्वे गतज्वराः तथात्वमपिराजेद् यदि असि यथेष्टितं प्राप्नुमैश्वर्यं मतुलं भूषणं
धयस्व तम् ॥ ० ॥ मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ पुत्र उवाच दूत्यर्षिर्वचनं श्रुत्वा कान्तवीर्ये नरे श्वरः द
त्ता त्रेयं शर्मन्वा तस्मत्क्यासमपूजयत् पादसम्पादनात्पिनमत्याद्याहरणो न च शक्यं चन्दनादि
गन्धाम्बुफलाद्याहरणो न च तथा स्वसाधनैस्तस्मिन्निष्ठाप्रोदनेन च परितुष्टो मुनिर्भूय त्वमु
वाच तं येवमयं येवोक्तः पुरा देवा मत्प्रभोगादिकुत्सनं स्वीये मम पाश्वस्थे होतव्यो गोश्व
कृतिः सदैवाहनुमानेव सुपरोद्धुत्वमर्हसि अशक्त्युगाकाराद्यशक्तमाराधयस्व भोजड

पु०

५१

सुतेभैवयुक्तौ मुनिनास्मत्वागर्जवचस्ततः प्रत्युवाच पुराणैर्न कार्त्तवीर्यैर्न नमदा देवस्य
द्विपुराणौ वै स्वां मायां समुपाश्रितः अनघस्त्वत्तथैवेयं देवी सर्व भवावशि इत्युक्तः प्रीतिमान् देवं
सुतं प्रत्युवाच ह कार्त्तवीर्यं महावीर्यं वशीकृत्य महीतलम वरं वृणीष्व गुह्यं मेतया नाम यदीरि
तं तेन त्वष्टि पराजाना त्वथ्यत्य मम पाथिव ये च मां पूजयिष्यन्ति गन्धमात्यादिभिर्नृपाः सांभमत्वा
पहोरेषु मृष्टान्ते आत्मसन्तैः लक्ष्यसमेतं गीतैश्च ब्राह्मणानां तथार्चनैः वाद्यैर्मनोमैवीणावे
णुशङ्खादिभिस्तथा तेषामहं पूरं पुष्टिं पुत्रदा राधनादिकं प्रदास्याम्य वधूतश्च रुनिष्याम्य वग
मतां सत्त्ववश्यं भद्रं ते वरं यन्ममोप्सितम् असादस्व सुखं ते हं गुह्यं नाम प्रकीर्त्तनात् ॥ कार्त्तवीर्य
उवाच यदि देव प्रसन्नस्त्वं तत्प्रयच्छि मुत्तमां यथा प्रजाः पालयेयं न चाधर्ममवाप्नुयां परानुष्म
रणा ज्ञानमप्रतिद्वन्दितं रणो महस्त्रमिश्रया वाधुं वाहूणां लक्षिमागुणं असंगमतयः सलुंशे
लाकाशां च भूमिषु पातालेषु च सर्वेषु वधश्चाभ्यधिकारणात् तथोन्माद्विप्रवर्तस्य चास्तु सन्मा

माक०

५२

52

गोदेशिकः सन्तुमेतिथयः श्लाघ्यावि तं दानेऽक्षयतया अनष्टद्वयता राष्ट्रे ममान्वस्मरणी न च त्वधि
भक्तिश्च देवास्तनित्य मयमिचारिणी तात्रेजवाच परते कीर्तिता सर्वतानुवरात्ममवाप्स्यसि म
तप्रसदाच्च भविता चक्रवर्ती त्वमीश्वरः जडजवाच प्राणिपत्यतत्तत्तस्मै दत्तात्रेयाय सोऽर्चनः
आनाय प्रकृतिः सम्यगभिषेकमगृह्णत अवोषयामास तदा स्थितो राक्षसं देहयः दत्तात्रेयाय
रा मूर्तिमवाप्स्यति वलान्वितः अद्य प्रभृति यः शस्त्रमा मृतो न्यो प्रदीप्यति दत्तयः स भयादस्य परादि
सारतोपि वा इत्याशये तत्र त्राष्ट्रे कश्चिदायुधध्वङ्गः तमृते पुरुषया ध्रुवं भूवोरुपराक्रमं स ए
व प्रामपालो भूत्युपालः स एव तु क्षेत्रपालः स एवासीद्विजातीनां च रक्षिता तपस्विनां पालयि
ता सानुपालश्च सोऽभवत् तस्य व्याडाग्निशस्त्रारिभयेषु चो निमज्जता अन्येषु चैव मन्त्रा
नामापत्युपरवीरहा स एव संस्मृतः सत्यः संमदूर्ता भवेन्नृणां अनष्टद्वयता चासीत् तस्मिन् शा
सति गायित्रे तेनैष्टं भवद्विधं शैः समाप्तव रदक्षिणैः तेन चैव तपस्तप्तं संश्रामेष्टं चैष्टितं तस्य

पु०

५२

हिमहिमानश्च दृष्ट्वा प्राहा द्विवा मुनिः ननु न कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यति पाथिवा यत्तैर्हीनैस्तपो
मिवांसं ग्रामेवातिचेष्टितैः दत्ता त्रेयादिने तस्मिन् संप्रापति चरेश्वरः तस्मिन् तस्मिन्दिने पागंदत्ता
त्रेयस्य सोऽकरोत् तथैव प्रजाः सर्वे तस्मिन् दत्तनिभूयति तस्य हि स्य रमा दृष्ट्वा पागश्चक्रुः समा
धिना इत्येतत्तस्य महात्म्यं दत्ता त्रेयस्य धीमतः तथैव जस्य चाख्यातमलर्ककथयामि ते यथाच यो
गः कथितो दत्ता त्रेयेन तस्य वै पितृभक्तस्य राजर्षे वलर्कस्य महात्मनः ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे
॥ जडगवाच ॥ प्राग्वभूव महावीर्यशत्रुजिन्वाम पाथिवः ततो घयस्य घसेषु सोमं पीत्वा पुरन्द
रः तस्यात्मजो महावीर्यो वभूवारिविदारणाः वृद्धिविक्रमलावये गुरुशक्राश्विभिः समः सममा
नवयो वृद्धिस्तत्त्विक्रमचेष्टितैः नृपपुत्रैर्नृपसुतो नित्यमास्ते समावृतः कदाचिच्छास्त्रमद्वा
विवेककृतनिश्चयः कदाचित्कायसंलापगीतनाटकसंस्तवैः तथैवाक्षरिनो दैव्यशस्त्रास्त्रवि
नयेषु च योग्यानि युद्धनागाश्च सन्दनास्वा सतत्यरम्भे नरेन्द्रपुत्रो सो नरेन्द्रतनयेः सह यथै

मांक०

५३

५३

वदिदिवातदृष्टात्रापिसुदान्वितः तेषालु क्रीडतां तत्र द्विजभूपविषां सुताः समानवयसः प्रीत्याव
समाधात्मनेकसाः कस्यचित्त्वथकारस्यतामलोका महीतलं कुमारवागता नागौ पुत्रारश्चरस्य
तु ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नोत्तरमणाप्तिपदक्षिणो जौते नृपसुतेः सादृत्तथावा न्ये द्विजभूजे विनोदेवि
विधेजत्रेततः प्रीतिसंयता सर्वचतेनृपसुतास्तेच ब्रह्मविषां सुताः नागराजात्मजो तोच स्नानसं
वाहनादिकं वस्त्रगन्धानुसंयुक्ताश्च कुर्भोगभुजः क्रिया अहयदहयनु प्राप्ते तोच नाम कुमारको
स्वाजश्रुतर्घदायुक्तौ प्रीत्यास्वना महीयते सचतास्यानृपसुतपूरं निवासा माप्नुवान् विनोदे
विविधैहास्यसंलापादिभिरेव च विनाताद्यान्नुभुजेन सस्नौत यपोमधुः सरपमतजग्राहशस्त्रा पु०
श्यामशुणाप्रये रसातले च तोरात्रिविनातेन महात्मना विश्वासपरमौ प्रीत्यानीत्वा जग्मतु ५३
त्रेदिनेदिने मर्त्यलोके परा प्रीतिर्भवतो केन युवको सदेति पप्रच्छ पिता तावुभौ नागदीरकौ
तौ शत्रुपाताले वहनिदिवसानि मे दिवा रजत्या भवेतो पश्यामि प्रियदर्शनौ जडजवाच इति

पित्रोः स्वयं पृष्ठो प्राणिपत्यकृताञ्जली प्रत्युचतुर्महाभागावुरगाधेपतेः सुतो पुत्रावृचतः पुत्रः शत्रु
जितकोननाम्नाख्यातमतधनः रुपवानार्जुनोपेतसूरोमीनीध्रियस्तदः अनापृष्टकथोवाम्नीविद्धा
नैत्रोऽगुणाधिकः मान्यमानयिताधीमानद्भीमानविनयभूषणः तस्योपचारसंप्रतिः संयोगापह
तमनः नागलोगतललोकेनरतिविन्दतेपितः तद्विद्योगेननेकातनिशापतिलशीतला परितापाय
तसंगादाह्लादाय रविर्द्विवा पित्रोवाच पुत्रः पुण्यवतो धन्यः सद्यस्यैव भवद्विषैः परोक्षस्यापि शुणि
भिः क्रियते शुणकीर्तनम् अनिशस्त्रविदोऽशीलाः सन्निभूवाः सुशीलिनः शास्त्रशीलस्त्रमोमन्ये पुत्रो
धन्यतरजतं यस्य मित्रगुणान्मैत्रममित्राश्च पराक्रमम् कथयन्निमदासत्सु पुत्रोऽस्तेन वै पिता त
स्योपकारिणः किञ्चिद्भवद्वा मपि वाञ्छितम् किंविनिष्पादितावत्सोपरितोषाय वेतसः सधन्यो जी
वितनस्य तस्य जन्म सुजन्मतः यस्याधिनातविभुखामित्राद्यश्च नदर्वलः महद्देयस्त्ववर्त्तादिरत्न
वाहनमासनं तद्दानं श्रीतयेतस्य तद्देयमविशंकया विकृतस्य जीवितं पुंसो मित्राणां मुपकारिणाम्

मांक०

५४

५५

प्रतिरूपमकुर्वन्त्यो जीवामीत्यवगच्छति उपकारं सुकृदर्थे योपकारश्च शत्रुषु नृमेवो वर्धति प्राप्त
स्तस्येच्छन्ति संदो न्वतिम् पुत्रानुचतः किन्तस्य कृतकृत्यस्य कर्तुं शकीर्तकेनचित् यस्य सर्वादिनोग
देसर्वकामैः सदा न्विताः यानिरत्नानि तद्देहपाताले तानि न कुतः वाहनासनयानानि भूषणान्यम्
राशिषु विज्ञानं यच्च यत्रास्ति न तदन्यत्र विद्यते प्राप्तो नामप्यसौ तात सर्वसन्देहकृतमः एकतस्या
स्तिकतेत्यमुसाधनञ्च नो भर्तं हिरण्यगर्भं गोविन्दशर्वादीनीश्वरादृते पितो वाच तथापि श्रोतुमिच्छामि
तस्मात्कार्यमुत्तमम् असाध्यमथ वा साध्यं किं वा साध्यं विपश्चितो देवत्वमभरेशत्वनत्यष्टत्वश्च मा
नवाः प्रयति वाञ्छितश्चान्यद्वृद्धं येन वसायितः तारिज्ञानं न चागम्य नाप्राप्य दिवि चैव उच्यते ता पु०
नामनुष्माराणां यतचित्तेन्द्रियात्मनां योजनानां सदस्त्राणां ह्यन्यातिपि पीलिकाः अगच्छन्ते नते ॥४॥
योपि पदमेकं न गच्छति कभूतलंकवधौ यं स्थानं यत्प्राप्तवान् क्रवः उत्तानपादरूपतः पुत्रः स
नभूतिगोचरः तत्कथ्यताममहाभाग कार्यवान्येन पुत्रको स भूपाल सुतः साधूर्येनानुनातं वभवाम्

पुत्रावृधतु तेनाख्यातमिदं तात पूर्ववृत्तमदात्मना कौमारकेयथा तस्य वृत्तं सह न मालिनः तस्य
शक्रजितुस्तात पूर्वकश्चिद्विजो न माः गालको स्वागमद्वीमान् गृहीत्वा तुरगो न मम प्रत्युवाच चरा
जातं समुपेत्याश्रमं मम कोपि देत्याधमो राजन् विधं सियति पापकृत् तन्न कुपं समाख्यायसि
हे भवनचारिणाम् अन्येषां श्राल्य कायानामहं न्वशमकारणात् समाधिध्यानसक्तस्य मो न व
तध रस्य च तथा करोति विद्वानियथा चलति मे मेतः दग्धं कोपाग्निना सत्यः समन्वस्तमदन्न उदः
स्वाजितस्य तपसो ययमिच्छामि पाथिव एकदा तु मयाराज न्वभिनिर्विष्य वेतसा संक्लेशितेन नि
श्वासो निरीक्षाम्बरमुज्जितः ततो म्वरजलास्यः पतितोऽर्धतुरंगमः वाक्काशरीरिणी प्रादुर्भूना
थ शृणुष्व तां श्रुत्वा श्रुत्वा सकलं भूमे वलयं तुरगो न मम मम समुः कान्तमर्कणात् वायं प्रतिपा
दितः पाताला म्वरतो येषु नास्य प्रतिहता गतिः समस्तदिक् ब्रजतो न भंगः पर्वतेषु च यतो भू
वलयं सर्वमश्रानो यश्च विष्यति ततः कुवलयो नाम्नाख्यातिलोकेषु यास्यति क्लिप्ता यद्वनिश

मांक०

५५

५५

पापोयश्च दानराधमः तमप्येतसमारुह्य द्विजश्रेष्ठदनिष्पति शत्रुजिनामभूपालस्य पुत्रमातध
जः प्राप्येतदश्वरत्नश्चरति मेतेनूयास्यति सोढंत्वा मनुसंप्राप्तस्तपसोविद्वंकारिणां तन्निवार
यभूपालभागभाकनृपतिर्धनः तदेतदश्वरत्ननेमहाभूपनिवेदितम् पुत्रमाज्ञापयतयाधर्मी यथा
तलुप्यते सतस्यवचनादाज्ञातश्च पुत्रमृतधनं तमश्वरत्नमाशेषकृतकौतुकमंगलम् अप्रेषय
तधर्मात्मा गालवेन समुज्जहा स्वमाश्वमपदं मोषितमादाय धर्मो मुनिः ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥
॥ ॥ पितृवाच गालवेन समुज्जत्वा नृपपुत्रेण तेन यत् कृतं नत्कथ्यतां पुत्रो विचित्रा युवधौ क
था पुत्रावूचतुः स गालवाश्रमे रम्येतिष्ठन् भूपालनन्दनः सर्वविघ्नोपशमनश्चकार व्रतवादि पु०
नाम् वीरकुवलययाश्च नवसर्गं गालवाश्रमे महावलिपात्महृत्तो राजानन्दानवाधमः तत्र जं गा
लवे विप्रसन्धो पासततत्परम् सोकरूपमाख्याय प्रधर्मपितु माम् मुनिशिषिरथोत्तु ५५
प्रेक्षीष्टमारुह्य तदधमः शत्रुधावट्टिराहर्तुं नृपपुत्रः सराशनी सज्जानवरागोतचन्द्रादीका

एवमेषा आकष्य च महाचापश्चाकचित्रोपशोभितम् नाराचाभिहतः शीघ्रमात्मब्राह्मणपरोद्भूतः मि
रियादपसंवाधां सोद्यक्रोममहादुर्वी तमन्वधावन्ते गतदुरगोमोमनोभवः चेदितो राजपुत्रेणापि
तुरादेशकारिणा अतिक्रम्यार्थवगेन योजनानि सदस्रशः धरण्या विवृते गर्ते निपपात लघुक्रमः
तस्यानन्तरमेवाशुसोप्यश्वा नृपतेः सुतः निपपात महागर्तेति मिश्रेव समावृते ततो नादृश्यतम्
गः सतस्मिन्नारसुनुता प्रकाशश्च सपातालमप्यश्य तत्र चान्विषम ततोऽपश्यत्सौ वसुधाद
शतशं कुलम् पुरन्दरपुरप्रत्यं पुरं प्राकारशोभितम् तत्र विश्वसनापश्य तत्र किञ्चिन्वरं पुरं
मता च ततो दृष्ट्वा तत्र घोषि हरान्विता सा पृष्ट्वा तेन तन्वगी प्रस्थिता केतिकस्य वा नोवाच किञ्चित्प्रासा
दमारुहो हव भोविनी सोप्यश्च मेकतो वद्धाता मेवानुससारवै विस्मयोत्फुल्लनयनो निशंक
नृपतेः सुतः ततोऽपश्यत्सविस्तीर्णं पर्यंकं सर्वकाश्चने निषस्मा कन्धकामेका कामयुक्ता रत्न
मिव विस्पष्टं दुर्मुखी सुभ्रं पीतश्रीणि पयोधरां विन्वाधरोष्ठी नन्वगी नीलोत्पलविलोचना

भाक०

५६

५६

रक्ततुंगनखाया मां मृदताम्रकरात्रिकां करभोरुसुवदनां धूम्रपद्मस्थिरानकाम तां दृष्ट्वा चारुस
र्वगीमनदागलतामिव सोमन्यतनृपसुतस्तां रसातलदेवतां साचदृष्ट्वेव तं वाला नीलकुशिन
मृदूजम् पीतो रुक्मन्तरा वाङ्ममं ममदतं शुभा उन्नत्योच शुभा काराचि त शोभमवाप्य सा म
जाविस्मिते दैन्यानां मत्स्यस्वन्वीवसंगता कोपदेवो वयस्यो वागन्वर्वा रोगाधिपः विद्याधरो वासं प्रा
प्तः कृतपुण्यरतिन्वहः एवं विचिन्त्य वदुधानिः श्वस्य च मदीतले उपविश्य तदा भेजे मूर्च्छा सा मदिरे
वणा मोपिकामशरावातमवाप्य नृपतेः सुतः तां समाश्वासयामास न भेत इमिति वृत्तं सा च स्त्री
या तदा दृष्ट्वा पूर्वनेन महात्मना तालवृत्तमुपादाय पर्यवीजयदा कुला समाश्वास्य तदा दृष्ट्वा त
न सामोद कारणम् किञ्चिन्न जातिता वाला तस्याः सख्युः सेवेदयत् स चास्मै कथयामास तद्वत्
पुत्रा य विस्तरात् मोदस्य कारणा सर्वं दृष्ट्वा तं मम सुदुवम् यथा तथा समाख्यातं तद्वत्ता न स्वभा
विनी स्त्री उवाच विश्वावसुरिति ख्याता दिविर्गन्धर्वराट् प्रभो तस्येयमात्मजा मुष्कनामा ख्या

पु०

५६

ममदालसा रत्रकेतोः सुतश्चो मोदानवोरिविदारणाः पातालकेतुदिव्यातः पातालानरसंज्ञः
नेनेपसुधानगता कृत्वा मायातमो मयीम् अपकृत्य दृढा मीता मयादीनादरात्मना आगमित्या
नयोदश्यमुद्वह्यतिक्रिन्नाधमः सेनानाहतिचावर्गाश्चोवेदश्रुतीरिव अतीतेचदिनेवाला माया
यापादनोद्यताम् सुरभीप्रादनायत्वा प्राप्यतेदानवाधमः मयलोकमनुप्राप्तं यस्मैभेत्सते
शरैः सतेभर्तामदाभागनचिरेण भविष्यति ब्रह्मस्यासखीनाम्नाकुण्डलेति मनस्विनी स्वतावि
न्धवतः पत्नीवीर्यपुष्करमालिनः हतेभर्तृरिषु श्रेयतीथान्तीयमनुव्रता चरामिदिद्ययागत्यापर
लोकानुमुद्यता पातालकेतुर्दृष्टात्मावाराहवपुरास्थितः केनापिविद्धोवाणोनमुनीनाञ्जना
कारणात् तच्चाननतीसात्वात्वरितायुनरागता सत्यमेवसंकेनापिताडितोदष्टमाचरन्
यश्चमुच्छीमगमत्कारणायच्छृणुस्वतत् त्वयिप्रीतिमतीवालादशनादेवमानददेवपुनो
पलेचारुवाक्यरूपादिशालिनी भार्यावात्यस्यविदितायेनविद्धः सदानवः एतस्मात्कारण

माक०

५७

मोहं महात्मनि यमागताः यावज्जीवश्च तत्त्वंगीदः स्वमेवोपभोक्ष्यते त्वया स्याद्दृढं वाधिभक्ता
श्चान्यो भविष्यति यावज्जीवमतीदः खं सुरभ्यानामथावचः श्रद्धं त्वस्याः सखी प्रीत्यादः खितात्र
समागता यतो विशेषो नैवास्ति ससखीति जट्टदयोः घृष्टेषामभिमतं वीरपति माप्नोति शोभन
तपस्त्वद्वत्तः कुर्यान्निर्द्युती केन चेत्तसा त्वश्चकोवा किमथो वसं प्राप्नोत्र महा मते देवो देवो
थगन्धर्वः पत्न्यगः किन्वशेपि वा नश्यत्र मानुषगतिर्न चेद्दृष्ट्यानुषम्वयुः तद्वमाख्यादिकथितं
तथैवावितथमया कुवलययाश्च भवाच यन्मां पृच्छसि धर्ममेकस्त्वं किम्वासमागतः तच्छृणुष्व
मलप्राज्ञकाथयाम्यादितस्तव राज्ञा शत्रुजितपुत्रः पिता संप्रेषितः शुभे मुनिरक्षणा मुदिश्यगा
नवाश्च समागतः कुर्वतो मम रक्षाश्च मुनीनां धर्मचारिणा विद्वानुमागतः कोऽपि सौकरम्
पुरास्थितः मया सविद्वो वाणेन चन्द्राक्षकारवर्चसा प्रतिश्रान्तोऽतिविगता तमस्य नुगतो हयो
पयात सहसा गते सकोडोऽश्च शुभामकः सोहनाश्च समाकृतं तमस्यैकपरिभ्रमत् प्रकाश

पु०

५७

भासादितवान् दृष्ट्वा च भवती मया पृष्ट्वा च न मे किञ्चिद्भवत्यादत्तमुत्तरं त्वं त्वैवानु प्रविष्टो ह
मिमं प्राप्तादमुत्तमं इत्येतत्कथितं सद्यं न देवो हं न दानवः न पुनर्गोतमश्च वै किं त्वरो वा शुविस्मि
त समस्ता पृष्ट्वा पदे वै देवाद्या मम कुडले मनुष्योऽस्मि विशंकाते कर्तव्यानां कश्चिद्विद्वत् ॥ पुरा
वृचतुः ततः प्रकृष्टा सा कन्या सखी वदत मुल्लसं लज्जाजडवीक्ष्यमाना किञ्चिन्नो गच्छ भाविनी त
त्सखी पुनरप्येवं प्रहृष्टा प्रद्युवाच ह यथा वक्तव्यं ततो न स्वरभ्यावचनानुगे ॥ ० ॥ कुडलो वाच
वीरसत्यमसन्दिग्धं भवताभिहितं वचः नान्यत्र हृदयं ह्यस्या दृष्ट्वा स्तेर्य प्रयास्यति चक्षुर्मे वाधिका
कान्तिस्त्वप्येति रविप्रभा भूतिर्भयं धृतिर्हीरहानि रभ्येति चोत्तमम् तं येष विद्वो सन्दिग्धं स पापे
दानवाधमः स्वरभिः सामरां माता कथं मिथ्या वदिष्यति तद्वत्येषं सभाया च तत्सम्बन्धं समेत्य
वै कुरुस्व वीरमत्कार्यं विधिर्नैव समाहितम् पुत्रा वृचतु परवानहमित्याह राजपुत्रः सतापि
तुः सावतं चित्तया मासन्तु मुरुं तत्कुलेशुरुं सचापितत्तद्वत्तात्प्राप्तं गृहीतं सनितकुशः भद्रा

मांक०
५८

प्रायासं प्रीत्या कुंडलांगोरवेन च प्रज्वल्य पावकं तत्त्वामंत्रवत्कृतं मंगलं वैवाहिकविधिकन्यां प्रतिपा
द्य यथागतां जगाम तपसेधीमान् स्वभाश्रमपदतदा सावाहतां सखीम्वालां कृतायास्मि वरानने
संयुतामम्वना दृष्ट्वा त्वामहं रूपशालिना तपस्तप्येह मतुलं निद्येलीकेन चेतसा तीथाम्बुधुतपापा
च भवित्रीने दृशी यथा पुत्रवृचतुः तश्चाह राजपुत्रं सो प्रश्रयावचनतदा गलुकामानि जमखीक्षे
हविक्रवभाषिणी कुंडलोवाच पुस्तिरप्यभिभप्रसः नोपदेशो भवद्विधे दातव्यः किंचुतः स्वाभिरतो
नोपदिशामिते किन्त्वस्यास्तन्वमथायास्तेह क्लिष्टेन चेतसा त्वया विश्रमिता चास्मि स्मर्याम्यरि
सूदनः भर्तृया रक्षितया च भार्यादिपतिना सदा धर्मानुका मसंसिद्धौ भार्या भवतुः सदायिनी पु०
पुद्गा भार्या च भर्ता च परस्परमनुव्रता तदा धर्माय कामानां त्रयाणां सपि संगतम् कथं भार्या
संते धर्मा मन्ववान् पुरुषप्रभो प्राप्नोति काममन्वसा तस्या त्रितयमाहितम् तथैव भर्तारमनुभा ५८
यो धर्मादि साधने समश्नानविवर्गाय दाम्पत्यं समुपाश्रितः देवतातिथि भुक्तानामतिथीना

अपूजनं न पुष्टिः शक्यते कर्तुं मृते भार्या नृपात्मजः प्राप्नोपि चाद्यो मनुजैरानीतोऽपि निजं गृहं ह
यं मेति विना भार्या कुभार्या संश्रये पिवा कामस्य तस्यैवास्ति प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यते दास्यत्योः सह
धर्मता त्रयी धर्ममवाप्नुयात् पितृन पुत्रैस्तथैवान्वसाधने रतिथीन्वरः पूजाभिरसर्वोत्तमा
धीभार्या नाराध्यते स्त्रिया अपि विना भार्या धर्मकामाथ सन्नतिः नैव तस्मात्समनाभ्यामपत्यमधि
गच्छति एतन्मयोक्तं युवयोर्जमिष्यामि यथेष्टितम् वद्धत्वं मनया साद्वन्धनपुत्रसुखास्वधा इत्युक्ता
संपरिस्वज्य स्वसखीनन्वमस्य च जगाम दिव्ययागत्या यथाभिप्रेतमात्मनः सोपिशत्रुजितः पुत्रः समा
रोप्य तुरंगमं निर्मलुकामः पातालाद्विजातो दनुसमं वै ततस्तैः सह सोतः कष्टं क्रियते क्रियतेति वै क
न्या रत्नं घटानीतं दिवः पातालकेतुना ततः परिवनित्रिंशद्गदाभूलधरायुधं दानवानां वलं प्राप्तं स
ह पातालकेतुना तिष्ठति हेति जल्पन् स्तुतस्ते दानवो न माः शूरवर्षे स्तदाभूलेर्वृष्टुर्नृप नन्दनम्
सच शत्रुजितः पुत्रस्तदास्त्राण्यतिवीर्यवान् सिद्धे दशरजालेन प्रहसन् विवलीलया ब्रह्मोत्तपाता

मां क०
५८

लतलं भूलक्षन्तृष्टिभायैकैः छिन्नैः संखन्तुमभवदतः प्रजशरोत्करैः ततोऽस्त्रत्वाष्ट्रमादाय विज्ञेयप्र
तिदानवान् तेन ते दानवाः सर्वे सह पातालकेतुनो ज्वालामालातितीव्रेशा स्फुटदक्षिचया सादा
निदृग्वाः कापितन्नेतः समासाद्येव सागराः ततश्च राजपुत्रोऽश्विनिदृत्वा सुरसत्तमान् स्त्रीरत्नेन
समन्तेन प्रमागच्छतपितुः पुरम् प्रणिपत्य च तत्सर्वं सन्नपि त्रेत्यवेदयत् पातालगमनञ्चैव कुडला
याश्च दर्शनं तद्वन्मदालसा प्राप्तिद्वान्वेष्यपि सद्गवं वधश्च तेषां शस्त्रेणापुनरागमनञ्च दृष्टिश्चत्वा
पिता तस्य चरितश्चारुचेतसः प्रीतिमानभवच्चैदं परिशुज्याह्वात्मजं स्वपुत्रेणात्वं यापुत्रे भावितोऽहं पु०
मदात्मना भयेभ्यो मुनयश्चातानये सद्धर्मचारिणाम् मत्पूर्वैः ह्यानि मानीतं मया विस्वारितं पुरः ५८
पराक्रमवता वीरत्वया तद्वन्नीकृतम् तदुपातुं यशः पित्रा धनं वीर्यं मया पिवा तन्नदापयते य
क्तमनरोमधमः स्मृतः त्वद्दीप्यादधिकं यस्तु पुनरन्यत्त्वशक्तिः निष्पादयति तं प्रज्ञो वदनिन
रुद्रसमम् यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्ययशानि वै न्यूनतां नयति प्रज्ञोऽहमाहः पुरुषाधमं तन्म

॥ ब्राह्मणानां कृतमासीद्यथा त्वया पातालगमनं यच्च यच्चासुरनिपातनं एतदभ्यधिकं वत्सतेन
त्वं पुरुषोत्तमः तत्त्वन्तोस्पवान्त्वमहमेव गुणाधिकः त्वं पुत्रमीदृशं प्राप्य श्लाघ्यः पुत्ररतामपि तस्य पु
त्रवतां प्रीतिमन्यः प्राप्नोति मानवः पुत्रेणानातिशयितो यः प्रज्ञादानविक्रमेः धिक्कृतस्य जन्म यः पित्रा
लोके विज्ञायते नरः यः पुत्रात्स्व्यातिमन्वेति तस्य जन्म सुजन्म नः आत्मना ज्ञायते धनो भव्यः पितृ
पितामहैः मातृपक्षेण मात्राः स्व्यातिमेति नराधमः तस्य पुत्रधनवीर्यं त्वं विवर्द्धस्व सुविनेव गन्धर्वतन
याचेयं माविद्युज्यतु वै त्वया इति पित्रा वलुविधं प्रियमुक्ता पुनः पुनः परिस्वज्यस्व मा वासं सभाय्यः
सविमर्जितः सतया भार्यया सार्द्धं रे मेतवपितुः पुरे अन्येषु च तथोद्यानवनपर्वतशानुषु श्वश्रुषु
गुरयोः पादौ प्रशिपत्य वसाशुभा प्रातः प्रातस्ततस्तेन सह रे मे स्वमध्यमा ततः काले वदति यमतेरा
जा पुनः सुतं प्राह गच्छाशु विप्राणां त्राणां यच रे मे दितीं अश्वमेनं समा रुह्य प्रातः प्रातर्दिने दिने
आराधाद्विजमुत्पानामन्वेष्टया संदेवहि दुर्वृताः सन्निशतशो दानवाः पापेषु दूयः तेभ्यो न स्याद्य

मां क०
६०

थावाधामुनीनां त्वनथा कुरु सतथोक्तमदापित्रातथा च केतदात्मजः परिक्रम्य महीसर्वीषवन्दे चरणी
पितुः श्रद्धादयश्चनुप्राप्ते पूर्वाह्ने नृप नन्दतः ततश्च शेषं दिवसं तथारिमेव मध्याह्ने एकदा तु चरन्मोक्ष
ददर्श यमुना तटे पातालकेतो रनुजं तालकेतुं कृताश्च मायावीदानवः सोयमुनिरुपममाश्रितः स
प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमनुस्मरन् राजपुत्रव्रवीमि त्वां तत्कुरुष्व यदीच्छसि न च ते प्राथना भंगः कार्यः
सत्यप्रतिश्रुते यद्येयं जेन धर्माय कर्तव्याश्च मयेष्टयः चित्तयस्तत्र कर्तव्या नारिकृता नुश्रुता यतः ततः
प्रयच्छ मे वीरदिरां यत्नं स्वभूषणम् यदेतत्कण्ठलभं नो रक्षयेमं ममाश्रमम् यावदानुजले देव वरुणा य
दसं पतिम् वैदिकैर्मोरुतैर्मित्रैः प्रजातां पुष्टिदेतुकेः अतिष्ठयत्स्वरायुक्तः समात्यमीति वादिन तद् पु
त्युच्यततः पादोत्सतमैकश्च भूषणम् प्राह चैनं भवान्यातु निखिलीके न चेतसा स्तास्यामि तावदत्र ६०
तवाश्रमसमीपतः तवादिशान्मदाभां यावदागमन नव नैत्रकादिदावाधा करिष्यति मयि
येति विश्रुत्वा त्वन व्रज्यत कुरु घृहं गतागतं पुत्रा वृषतः एवमुक्तं ततः सो न वमज्जुनदीजले

हृदयमोक्षपित्तस्यैव मायाविहितमाश्रमं गत्वा जलाशयात्तस्मात्तालकेतुश्चतस्रं मदालसायाः प्रत्यक्ष
मन्येषाञ्चैतद्वक्तवान् तालकेतुर्बुवाव वीरः कुवलययाश्चोसो ममाश्रमसमीपतः केनापि दृष्टेयेन क
वेनश्चानपस्विनाम् पुच्छमानो यथाशक्ति निवृत्तवस्त्रादिषोऽपुत्रिः भायामाश्रित्य पापेन भिन्नः शूल
नवद्वसि म्रियमाणो ततेनेदं दत्तमेकशतभूषणं प्रापितश्चाग्निमंयोगं सवने शूत्रतापसेः कृता तद्देष्टु
शब्दे वैवस्त्रः शाश्वतविलोचनः नीतः सोऽश्वश्च तेनैव सत्वरात्मना एतन्मयानुशंसितेन दृष्टं दृष्टकर्मणा
यद्वान्न नरं कृत्यं कुरुचो नरकालिकं हृदयाश्चासन्नश्चैतद्दृष्ट्वा तारुण्यभूषणं नास्माकं हि सुवर्णं न ह
त्यमस्ति तपस्विनां इत्युक्तो स्मृत्यंतं भूमेः सजगाम यथागतं निपपातजनः सोऽथ शोकात्तो मूढयातुर
द्वणाञ्च वेतनां प्राप्य सर्वस्वो नृपयोधितः राजपत्यश्च राजा च विलेपु रगिदः खिताः मदालसापित्तं
त्वात् दीर्घश्चेभूषणं तं पिपासुः प्रियानुप्राप्तान्यजदौ श्रुत्वा निपातितम् ततः पुरे महाक्रन्दः पौराणा
भवनेषु भृत्तं यथैव तस्य नृपतेः स्मरं देसं भवन्तं राजावतां मृतां दृष्ट्वा विना भक्तो मदालसा प्रत्युवाच

मोक्ष०

६१

जनसर्वविमृषस्वस्तमानसः नरोदितश्च म्याश्यामिभवतामात्मनस्तथा सर्वेषामिवसञ्चिन्त्यसंवदा
नामनित्यतां किन्तुशोचामितनयंकिन्तुशोचाम्यहंस्वर्षा विमृष्यकृतकृत्यद्वान्त्येशोचाबुभाव
पि मच्छ्रमपुमद्वचनाद्विजरक्षणात्तत्परः प्राप्नोमिधः सुतोमृत्युकथंशोचः सधीमता अवश्यंयाति
मद्वेदंतद्विजानां कृतेयदि ममप्रवेशमन्यक्तंननुभ्युदयकारितत इयश्चस्वकुलोत्पन्नामर्तये
वमनुजता कथंनशोचानारीणांभर्तुरन्यमुदैवतं अस्माकंवाभवानाश्चतथान्येषांदयावतां शो
चांसेषाभवेदेवं यदिभर्तावियोगिनी यातुभर्तवधंश्रुत्वाततश्चरादेवभाविनी भर्तारमनुयाति
यनाशोचातोविपश्चितां ताः शोचायावियोगिन्यः सहभर्ताकुलेगीताः भर्तावियोगस्तदयानादु पु०
भूतकृतञ्चया दातारंसर्वसोत्पानामिदंवाशुत्रचोभयोः लोकयोः काहिभर्ताइनारीमन्येत ६१
मानुषं नमशोचोर्नचैवेयंनचाहंजननीननु त्यजताब्राह्मणान्वायप्राणान्सर्वस्मत्तारिताः वि
प्राणाममधर्मस्यगतः ससुमदाभतिः नृणामर्द्धभक्तस्यत्यागादेहस्यमेषुतः भातुः सतीव

महं शर्वैर्मन्यं शौर्यं मात्मनः संग्रामे सन्त्यजन् प्राणानात्यजद्विजकारणं पुत्रावृचतः ततः कुवत्
या अस्ममाता भर्तुरनन्तरं श्रुत्वा पुत्रवधं तादृक् प्राह कृष्टा सुतं प्रति नमो मात्रानमेष्वश्राप्राप्ता
प्रीतिर्नृपेदृशी श्रुत्वा मुनिपरित्राणं हतं पुत्रं यथा मया शोचतां वा भवतां ये निश्चसन्तोतिदः वि
ताः प्रियन्ते याधिना क्लिष्टास्तेषां माता वृथा प्रजाः संग्रामे युध्यमाना ये भीतगो द्विज रक्षणे कमाः
शस्त्रैर्विपत्यन्ते त एव भूविमानवाः अथिना मित्रवर्गस्य विदुषाश्च पराङ्मुखः येन याति तं रापुत्री
तेन माता च वीर्युः गर्वकेशः स्त्रियामन्ये सा फल्यं भजते तदा यदा विनिजयी वा स्यात् संग्रामे
वाहतः सुतः पुत्रवृचतः ततः सराजा संस्कारं पुत्रपत्नीमलम्नयत् निर्गत्य सवहिः स्नातो ददौ
पुत्रार्घ्यं चादकम् तालं केतुश्च निर्जिम्नतथैव यमुनाजलात् राजपुत्रमुवाचे दं प्रेणया नम्र
रन्वचः गच्छ भूपाल पुत्रस्त्वं कृताथो हं त्वया कृतः कार्यश्चिराभिलषितं त्वय्यत्रा विचले स्थि
ते वारुणं यत्तत् कार्यं च जालशस्य महात्मनः तन्मया साधितं सर्वं यन्ममासीदभीष्टितं प्र

मांक०

६२

62

शिपत्यसंतं प्रायाद्राजपुत्रः पुरं पित्रः समाकृत्य तमेवाश्वं सुपक्षानिलविक्रमं ॥ ० ॥ इति मार्कं
दुष्टपुराणो कुवलययाश्रये ॥ ० ॥ पुत्रावृचतः ॥ सराजपुत्रः संप्राप्य वेगेनात्मपुरं नतः पित्रो
र्विवन्दिषुः पादौ दिदृक्षुश्च मम दालसां ददर्श जनमुद्विग्नमप्रकृष्टमुखनातः ॥ पुनश्च विस्मिताका
रं प्रहृष्टवदनमुतः अन्यदत्फुल्लनयनं दिष्ट्यादि ह्येति वादिनम् परिस्वजनमन्योऽन्यमर्तिको
तूदलान्वितम् चिरं जीवोरुकल्याणदुतास्ते परिपन्थिनः पित्रो प्रल्हादयमनस्तथास्माकमकरो
कं इत्येवं वादिभिः पौरैः पुरः पृष्टे च सर्वतः तत्तद्वत्ता प्रभवानन्दं प्रविवेश पितुर्गृहम् पिता च तं
परित्यज्य मातान्यैव वान्धवाः चिरं जीवितकल्याणं ददुस्तस्मै तदा शिशं प्रशिष्यतां ततः मोक्षं
मेतदिति विस्मितः प्रप्रच्छ पितरं तातः सोऽस्मै सर्वत्र दत्तवान् सभाष्यतां मृतां कृत्वा हृदयेष्टा
मदालसां पितरौ च पुरो हृष्टालजा शोकविमथगाः चित्तयामास सा वालासां कृत्वा नयनं
तं नृत्याजजीवितं साध्विभ्यानि पुरमानसं नृशमोहमनार्थोद्विनातां मृगलोचनां मन्त्रि

पु०

६२

विभक्तं प्राप्तां तज्जीवाभ्यानि निर्वृताः पुनः साञ्चिन यामास परि संस्तव्यमानसं मोक्षे कर्ममपाह
यनिः शुभो ह्यस्य मानसः मृत्तिसामन्विमि तं त्यजीमि यदि जीवितम् किम्मापदतन्मयाः का
ह्यमेतन्वयोषितं यदि रोदिमि वादी नंदाप्रियेति वदन्मृतः तथाप्यस्माद्यमेतन्वयो वयं हि पुरु
षाः किल अथ शोकजो ह्रीनो मृजा ह्रीनो मलाश्रितः विपन्नस्य भविष्यामि ततः परिभवा स्पदम् म
यादि मत्ततं कार्यं राक्षः शुक्रघणं पितुः जीवितं तस्य वा यत्संन्याज्यं तत्कथमया किन्त्वयं मन्य
कर्तव्यं त्यागो भागस्य योषितः सचापिनोपकाराय तन्वयाः किन्नु सर्वथा मयानृशं संकर्तव्यं
नापकार्युपकारिवा यामदथेत्यजत्याशांस्तदथेऽल्पनिदम्भम् पुत्रा वृचतुः इति कृत्वा गतिं सो
ऽथ निष्पात्यौदकदानिका क्रियाश्चाननरं कृत्वा प्रत्युवाच ततः धजः ततः धनुवाच यदि मामम
तन्वंगीत स्याद्धार्या मदालसा अस्मि नूनमनिनात्यामे भवित्री सदचारिणी तामृते मृगसार
हीगन्धर्वतनयामहं नभो ह्ये योषितं काञ्चिदिति सत्यं मयोदितं सधर्मचारिणी मन्या नामु

मोक
६३

क्लागजगामिनीः काश्चिनात्मी करिष्यामीत्येतत्सत्यं मयोदितम् एवञ्च सुपरित्यज्य स्त्रीभोगांस्तान्
न सर्वदा ह्रीतन्वास्ते समन्तं ये वयं स्येशीलसंपदा एतत्तस्य परनात कार्यं नत्केन कस्यते कर्तुम
त्यथ दुस्त्रापमीश्वरैः कियुतेतरेः इति वार्क्यतयोः श्रुत्वा विमर्षमगमयिता विमृष्य चाहतौ
पुत्रौ नागराष्ट्रप्रदसन्निव यत्तश्चक्यमिति सात्वान करिष्यन्ति मानवाः कर्मण्युद्यममुद्योगदान्या
हानिस्ततः परं आरभेतततः कर्म स्वयोरुषमहापयत्त निस्पत्ति कर्मणो देवैरुषेच यरुति
ता तस्मादहन्त्यायत्तं करिष्ये पुत्रकारिताः तपश्चर्या समा स्याद्युतयेतस्येष्टते विरात् जडवाच पु०
एवमुक्ता सतागेन्द्रप्लवावतरांगिरे तीर्थदिभवतो गत्वा तपस्तेपे सुहृद्वरं दद्यावगीतिमिस्तत्र ६३
ततो देवी सरस्वती तन्मनानियता दारो भूत्वा त्रिश्रवणा पूतः श्रुत्वा तत्तवाच जगदाश्री भद्रदे
वीमारिराधयिषु शुभां स्तोष्येष्टां मयि शिरसा व्रज्योनिं सरस्वतीम् सदसं देवि यत्किञ्चिन्मोद
वभाष्य वत्पदम् सत्सर्वतस्य संयोगयोगवद्देवि संस्थितं त्वमश्च परं देवि यत्तत्सर्वं प्रतिष्ठितम्

अहं परमं देवि संस्थितं परमाथ वत् अहं परमं ब्रह्म विश्वं वैवाह्यं रात्मकं मदारुणं वस्थितो
वह्निभो माश्व परमाणावः तथा त्वयि स्थितं ब्रह्म जगच्चेदमशेषतः ॐ काराक्षरं संस्थानं यत्ते देवि स्थि
रास्थिरं तत्र मात्रा त्रयं सर्वमस्ति यद्देवि नास्ति च त्रयो लोका त्रयो वेदास्त्रैविध्यं पावक त्रयम् श्रीगिह्यो
तीषिवर्गो अत्र यो धर्मा दयस्तथा त्रयो गुणास्त्रयः शब्दास्त्रयो देवास्तथा धर्माः त्रयः कालास्तथा व
स्थापितो वस्थिता दयः एतन्मात्रा त्रयं देवितवरूपं स ब्रह्मति विभिन्नदर्शनमर्त्यं ब्रह्मणो हि सनातने
मोमं संस्थादुविः संस्थापाकं संस्थावमप्यथा तास्तद्वारणाद्देविक्रियान ब्रह्मवादिभिः अनिर्देश्यता
द्याचान्यददं मात्राश्रितं परम् अविकार्यं च यदियं परिणा मविवर्जितम् तथैव तत्परं रूपं यन्न शक्यं
मयोदितम् न चान्येन च तजिह्वा तालोष्ठादिभिरुच्यते दूदोऽपि वसवो ब्रह्मा च द्वाको ह्योतिरेव च
विश्वा वासं विश्वरूपं विश्वेशं परमेश्वरम् साख्यं वेदानवादे तं वत्तशाखास्थिरीकृतम् अनादि
निधनमर्थमदसत्तत्सं देवतु एकत्वं नेकं नाप्येकं भवभेदसमाश्रितम् अनारख्यं घटुणा ख्यं च वर्गाख्यं

भाक०
६४
६५

त्रिगुणाश्रयं नानाशक्तिमतामेकं शक्तिवैभाविकपरं सुखात् सुखमदां शौखं रुच्यतत्त्वधि भाव्यते एवं
देवित्वयाद्याप्तं सकलं निष्कलश्च यत् अद्वैतावस्थितं ब्रह्म यच्च दैते यवस्थितम् येषानित्यायेवि
नश्यति चान्ये येषां स्थिता ये च शृङ्गाति शृङ्गा ये वा भूमौ ये नरी द्वे न्यतो वाते प्राते पात त्व एवोपल
ब्धि यच्चा मूर्ते यच्च मूर्ते समस्तं यत्वा भूतेषु वमेकश्च किञ्चित् यद्देव्यस्ति श्रुतिलेखे न्यतो वात सर्व
त्वं तत्सुरैर्यज्जनेषु जड उवाच एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती प्रत्युवाच महात्मानं नागभश्च
तरुतः सरत्युवाच वरने कमलभ्रातः प्रयच्छाप्सुरगाधिपः तद्व्यतां प्रदास्यामि यत्ने मनसि वर्तते
अथ तरु उवाच महायं देवि देवित्वं पूर्वं कमलनेवमे समस्तस्वरसम्बन्धश्च भयोः संप्रयच्छ च सरस्वत्यु
वाच सप्तस्वराग्रामरागासप्तपन्नगसन्नम गीतकानि च संप्रैव तावती अपि मूर्च्छना तातांशैको
तापश्चाशतथाग्रामत्रयश्च यत् एतत्सर्वं भवान् गाता कमलश्वेते मखा नास्येते मत्प्रसादे नभु
जि शिपरंतथा चतुर्विधप्रदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयं यतित्रयं तथा तोयं मया दत्तं चतुर्विधं एत

पु०
६४

इवाभिमन्त्रमादाय न गेन्द्रा परश्च यत् अस्या न गतमाय न स्ववयुज्जनयोरिह तदृशेषं मया दत्तं
भवतः कमलस्य च यथानाद्यस्य भूर्लोकै पाताले वापि पन्नगः प्रसीताद्यै भवन्ती च सर्वस्यास्य भवि
ष्यतः पाताले देवलोके च भूर्लोकै चैव पन्नगो जड उवाच इत्युक्ता मातदा देवी सर्वजिह्वा सरस्वती
जगमादर्शनं सत्यो नागस्य कमलेश्वरा तयोश्च तद्यथा वृत्तं भ्रात्रोः सर्वमजायत विज्ञानमु योरग्यं
पदतालस्वरादिकं ततः कैलासं सेलेन्द्रशिखरस्थितं मीश्वरम् गीतं स्वै सप्तभिर्नीगैर्तं त्रीलयसमन्वि
तौ आरिवाधयिष्य देवमनं गांगद्वंद्वरम् पचक्रतुः परं यद्दुःसुभौ संहतवाक्कलौ प्रातर्निशायां मथा
ह्ये सन्ध्योश्चापि तत्परा ततः कालेन महता स्तूयमानो वृषध्वजः ततो षगीतं कैलौ च प्रादोशा गृह्यतां
वरः ततः प्रणम्याश्चतरः कमलेन समनदा यसापयन्महादेवं शितिकण्ठमुमापतिम् यदि नो भ
गवान् प्रीतो देवदेवस्त्रिलोचनः ततो यथाभिलषितं वरमेतं प्रयच्छन्तौ मृतः कुवलयोश्च स्पृत्वा द
वमदालसा तेनैव वयसा सद्यो ददितुं मुपेतुमं जातिस्मरा यथा पूर्वतत्त्वत्कानि समन्विता योगिनी

भाक०

६५

65

योगमाताचमदृदेजायतामव देवदेवउवाच यथोक्तं पन्थगश्रेष्ठतथातवभविष्यति मत्प्रसादादमदिगं
शृणु चेदं वचो मम आदितु समनुप्राप्ते मध्यमं पिंडनामना भवयेथाः फणिश्रेष्ठसुचिः प्रयतमानसः
भक्षितेतु स्तनस्तस्मिन्नवतो मध्यमात्फणात् समुत्पत्स्यति कल्याणी तथा रुपायथा मृता कामश्चेम
मभिधाय कुरु त्वं पितृपूजनं तत्तद्गणादेव सास्व क्रः श्वसभो मध्यमात्फलात् नचापि कथयामा
सकस्यचित्समुज्जगमः अत्र गृहीता सुदती श्रीभिर्गुप्ता मधावयत् तो चानुदिनमागम्य युत्रो नाग
पतेः सुखं आतर्क्षते तसदिनोचिक्रीडातमवारिव एकदा त्रयुतो प्रादमनागो श्वतरो सुदा यन्मया
पूर्वमुक्तं तत्क्रियते किन्नरतथा मराजयुत्रो युवयो रुपकारी भभानिकम् केन तानीयते वत्स पु०
उपकाराय मानद एवमुक्तो ततस्तेन पित्रा स्नेहवता तुरी गत्वा तस्य पुरं मध्ये रेणते ते तधीमता ६५
ततः कुवलयया श्वनो कृत्वा किञ्चित्कथानरं याचतां प्रणयोपेतं युगेदगमनं प्रति तारादृत्य
दुर्गोसौ नमिदं भवतो गृहं वलवाहनवस्त्रादि यन्मदीयं तदेवता यस्यापि वाञ्छितं तदा तु धनं रत्नं

पु०

६५

मंथापिवा तद्वीयतां नृपसुतौ यदिच प्रणयो मयि एतावता हं देवेन वञ्चितोऽस्मि हं सत्तमा यद्भव
द्वां मम त्वं मोमदीये क्रियते गृहे यदिवा मन्निधं कार्यं मनुग्राह्योऽस्मि वा यदि तद्वेन मम गेदेव मम
त्वमनुकल्पतां उभयोर्धनदीयनात् मामकं युवयोः स्वकम् एतत्सत्यं विजानीत युवा प्राणावदि
श्वराः पुनर्नैवं विभिन्नान्यं वक्तव्यं हि द्विजोत्तमो मत्प्रसादात् परं प्रीत्या शापितो हृदये न मे ततः
स्नेहात् न यतो तावुं भौ नागतन्दनो उच्यते नृपतेः पुनर्किञ्चित् प्रणयकोपितम् पुत्रा वृत्तः अतश्च जन
सन्देहो यथैव हि भवानिदम् तथैव चास्मन्मनसि नात्र चिन्त्यमनोऽन्यथा किन्त्वा राघोः स्वयंपित्रा
प्रोक्तं मे तन्महात्मना द्रष्टुं कुवलययाश्च तमिच्छामि च पुनः पुनः जड उवाच ततः कुवलययाश्च मम
त्याय वरासनात् यथाह तां तं विवद न्यला मम करोद्धुवि कुवलययाश्च उवाच धन्यो ह मति पुण्यो
हं को न्योऽस्मि सदृशो मया यत्नातो मामति द्रष्टुं करोति प्रवशा मम तद्वन्तिष्ठ गच्छामस्मात्ताज्ञा वरा
मप्यहम् नाति कालुमिदं चामि पद्मां भस्मशपा म्यहम् जड उवाच एवमुक्ता यथो सोऽथ सदता

भाक०
६६

भ्यां नृपात्मजः प्राप्तश्च गोमतीं पुण्यां निर्जिम्बनगराद्वदिः तन्मद्येन ययुस्ते वै नृपनागिन्दुनन्दनाः
मेनेचराजपुत्रोसौ परे पारे तयो गृहम् ततश्चाकृष्य पातालं ताभ्यां नीतो नृपात्मजः पाताले ददृशे च
मो स पद्मगकुमारको फणामणि कृतो द्योतो यत्कृत्स्निकलवर्णो विलोक्य तो स्वरुपांगो विष्णु
द्योत्कुललोचनः विदस्य चात्र वीत्येवामाधु भो द्विजसूतमी कथयामास तु सौ च पितरं पन्नगेश्वर
म् मानमश्नतं नाम माननीयं दिवो कर्मा रमणीयं नतोऽपश्यत्पातालं स नृपात्मजः कुमारैस्तु
रोर्वृद्धैरुत्तरीरुपशोभितम् तथैव नागकन्याभिः क्रीडन्तीभिरितस्ततः चारुकुडलद्वाराणि समा
भिर्गीतानं यथा गीतं शब्दैस्तथान्यत्र वेणुवीणास्वनाद्युगैः मृदंगपशावातोद्यद्वारिचमशतकुल
वीक्ष्यमाणः स पातालं यद्यो शक्रजितः सुतः स हताभ्या मभीष्टाभ्या पन्नगाभ्या भरिन्दम ततः प्रवि
श्यते सर्वे नागराजनिवेशनं ददृशुस्ते मत्स्यमानसुरगाधिपानि स्थितं दिव्यमालास्वरधरं मणिकु
डलभूषितं स्वच्छुयुक्तफललताहारिहारोपशोभितं केयूरिणामहाभागमासने सर्वकायं

पु०
६६

मणिविक्रमवैदूर्यजला नरितरुपके मताभ्यां दर्शितस्तस्य तातो स्माकमसा रिति वीरकुवलययाश्च
धंपित्रि चासौ न वेदितः ततो न नाम चरणी नाम न्दस्य न तद्वज तमुद्याय वला गोटं सनागः परिषदं जे
भूर्त्विश्वेन मुपाद्याय चिरं जीवे मुवाच सः निहता मित्रवर्गश्च पित्रो यश्च यथा करु वत्स धन्यस्य कथ्य
ने परोक्ष स्यापिते गुणाः भवतो मम पुत्राभ्यां मध्यामाभ्यां न वेदिताः तदेतानेव चर्द्ध्या मनोवाक्कायच
ष्टितैः जीवितं गुणिनः श्लाघ्यं जीवने वमृतो गुणाः गुनवान् निर्वृतिः पुत्रोः शत्रुणां हृदयज्वरं करोद्यात्
हितं कुर्वन्निःश्वासश्च महाजने देवताः पितृरो विप्राः मित्राधिपिकलादयः बान्धवाश्च तथैव निजीवि
तं गुणिनाश्चिरम् परिव्राट् निविनोतां त्वर्गतेषु दयावतां गुणिनां सफलं जन्म संश्रितानां विपद्गो ज
दुत्तवाच एव मुक्ता सतं वीरं पुत्रा विदमथा ब्रवीत् पूजां कुवलययाश्च स्पर्शकलुका मो भुजंगमः स्नाना
दिकं कर्म कृत्वा सर्वमेव यथाक्रमं मधुपानादि सन्निगमादहश्च यथेष्टि ततः कुवलययाश्च न हृद
योत्सवभूतया कथया स्वल्पकं कालं स्थाप्या मो हृष्टचेतसः अथ मेने चतं मोनी सच प्राकजितः सुतः

मोक०

६०

कथाचकारचपतिः पन्नगानामुदारधीः समेत्यैरात्मजभूषनन्दने मीहोरगानामधिपः समस्त्यवाक सु
दायुतो नानिमधुनिचात्मवानयथोपयोगं बुभुजे समोगभुक् ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ जइ
उवाच कृताहारमहात्मानमधिपं पवनसिनाम उपासाश्चक्रिरे पुत्रभूपालतनयास्ततः कथाभिर
मुरुपाभिः समहात्मा भुजंगमः प्रीतिं सञ्जनयामास पुत्रसख्यरुवाच च तव भव सुखबुद्धिगेदमभ्या
गतस्य यत् कर्तव्यमुत्तमं शंकापितरीव सुतोमयि हिरण्यम्वा सुवर्णम्वा वस्त्रं वादनमासनं यच्चा
भिमत्तमं तद्यद्यदल्लभं तद्वृणीष्व मां कुवलयश्च उवाच तव प्रसादात् स्वर्णादिसुप्रभूतं पुद्गे मम पि
तरस्ति ममात्यापि न किञ्चित्कार्यमीदृशैः ततो वधसदस्वायशासती मां वसुध्वरां तथैव त्वयि पा
तालं कुतो यासा सुखं मनः ते सभागाः सपुत्र्याश्च येषां पितरि जीवति तेषां कोटिः समं विनं तत्कुर्या ६०
रेन कोटिषु मित्राणि तुल्यशिष्टानि तत्त्वज्ञेदमनामयं जनिता प्रियगेदिनं यो वनेति तुनास्ति म
पत्यये मृगा यासा प्रवरां यायते मनः स यशो कथं यासा मम जिह्वा कारयति येन विन्यध

पु०

६०

[illegible]

मां क०

६८

६९

मम तं फलं पुण्यवनस्पतेः तस्मान्चरेण तन्मूलं केयलकृतात्मना कर्तव्यः पुण्यः सत्त्वानां न किञ्चिद्
विदुर्लभम् अश्वतरुवाच एवं भविष्यति प्राप्तवधर्माश्रिता मतिः सत्यं चैतत्फलं सर्वं न भवेत्
कं तथा त्वया तथाप्यवश्यं मद्देहमागतेन त्वया धुना ग्राह्यं यन्मानुषे लोके दुः प्राप्यं चोत्तमं जड
उवाच तस्यैतद्दहनं श्रुत्वा स तदा नृप तन्दनः सुखावलोकनश्चक्रे पन्नगेश्वरपुत्रयोः ततस्तौ प्रशि
पत्यौ तौ राजपुत्रस्य यन्मतम् तत्पित्रे सकलं वीरैः कथयामासतः फटम् पुत्रावृचतुः ताता सपत्नीद
यिता श्रुत्वे मं विनिपातितं अत्यजद्वयिता न्याणां विप्रलब्धा त्ववात्मना केनापि कृतं वैरेण दानं वेतकु
बुद्धिना गन्धर्वराजस्य सुतानां प्राख्याता मदालसा कृतसो धं तज्ज्ञातं प्रतिज्ञां कृतं वातिमां नात्याभा पु०
र्या भवित्री मे वरुणयित्वा मदालसां द्रष्टुं च आरु सर्वं गीमं वीरसतध्वजः तातवाञ्छति यथेतत्किं पु०
यते तत्कृतं भवेत् अश्वतरुवाच भूतेर्वियोगिनो योगस्नादृशे रवतादृशः कथमेतद्विना स्वप्नं मा ६८
या वा शस्त्रे दिता ॥ जडवाच प्रशिपत्य भुजंगेण पुनश्च नुजितस्ततः प्रत्युवाच मदात्मानं प्रेमलज्जा

समन्वितः मायामयीमप्यधुनाममतातोमदालसा यदिदर्शयतेमयेपरंकृतमनुग्रहं अश्वतरुवा
च तस्मात्पश्येदवत्सत्वं मायाश्चेदष्टमिच्छसि अनुग्राह्योभवानोदेवालोप्याभ्यागतोयुरुः अडुउवा
च आनयाभासनागेन्द्रो गृहेगुप्तामदालसा नेषासन्नोहनाथायजजल्पवततः स्फुटम् दर्शयामा
सवतदारजपुत्रायतांशुभां सेयंनवेतिनेभाया राजपुत्रेनदालसा अडुउवाच सदृष्टातामदा
तथीतत्त्वज्ञादिगतत्रयः प्रियेतितामभिमुखंयथोवाचासुदीर्यन् निवारयासासवतंतागः सो
अश्वतरुत्वरन् अश्वतरुवाच मायेयंपुत्रमान्ग्राही प्रागेवकथितन्नव अन्तर्हानमुपेयाश्च माया
संस्पृशमादिभिः ततः पयातमदिनां सदृष्टी परिप्लुतः हप्रियेतिवदन्माचाचिनयामासभावि
नी अहोस्नेहोस्यनृपतेर्ममोपर्यवलम्बनः येनार्थपातनोरीणां विनाशस्त्वंनिपातितः अडुउवाच
मायेतिदर्शितानेनमिथ्यामायेति यत्स्फुटम् वायुसुतेजसां भूमेराकासस्यचवेष्टया ततः कुव
लयाश्चलं समाश्वास्य भुजंगमः कथमायामासतत्सर्वं मृतसजीवनादिकम् ततः प्रदृष्टः परि

भा.क.
६६

लभ्य कानां प्रशम्यतां निजगतसोऽथ मोक्षयमानः स्वपुरतमश्च मारुह्य प्रशिक्षितमभ्युपैति ॥
इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ अडुवाच आगम्य स्वपुरं सोऽथ पित्रे सर्वमशेषतः कथयामास तत्तं
गीयथा प्राप्तपुनर्मृता ननामसाचरणांश्चक्रश्चरुयोः शुभा स्वजनश्च यथा पूर्ववदनाशेषना
दिभिः पूजयामास तन्वंगीयथा न्यार्थयथावयः ततो मदात्सुवोज्ज्वलपौराणानत्रैपुः अतधजश्च
सुचिरंतयारे मे सुमधमा निकीरेषु च शैलानां निमग्नान् पुलिनेषु च काननेषु चरत्यपुनर्येकोऽप्यवत
षुच पुण्यक्षयं वाञ्छमाना सा च कामोऽप्यभोगतः सहतेनातिरम्या पुरे मेरम्या हनभूमिषु ततः का
लेन मदाता शत्रुजित्सनराधिपः सम्यक् स्वशास्य वसुधाकालधर्ममुपेयिवान् ततः पौराण्डात्मानं
पुत्रंतस्य अतधजं अभ्यसि विश्वनराजानमुदाराचारचछितम् ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥
अडुवाच सम्यक्पालयतस्तस्य प्रजाः पुत्रानि वारसान् मदालसायां संजसे युधः प्रथमजस्ततः
तस्य च केषितानामविक्रान् इति धीमताः ततः पुनरेतन्वैभृत्या जहा स च मदालसा सा वै मदालसा पु

पु.
६६

अथानुत्तमानसाधितां मुक्तापनखलेनादरुदमानमविस्तरं शुद्धोप्तिरेतामनतेस्तिनामकान्
हितेकल्पनयाधूनेव पश्चात्तमकंदेहमिदं तवेतनैवाप्तिवेरोदिषिकस्यदेतोः नवानवाप्तिरिति
वेखजन्मा शब्दोयमासाद्यमहीसमूहं विकल्पमानाविविधागुणास्तेगुणाश्चैताः सकलेन्द्रि
येषु भूतानिभूतेः परिदर्वलानिवृद्धिं समाधानितथेदपुंसः अन्वाभ्युपानादिभिरेककस्यतेस्ति
वृद्धिंनचतेस्तिहानिः त्वंकश्चैकेशीर्षमाणोनिजेस्मिस्तस्मिश्चदेहमूढतामाव्रजेथाः शुभाशुभैः क
र्मभिर्देहमेतन्मदादिमूढैः कश्चकस्तेपिनदः तातेतिकिञ्चित्तनयेतिकिञ्चिदत्येतिकिञ्चिदधिगेति
कश्चित् भमेतिकिञ्चित्तनमेतिकिञ्चित्तनंभौमसंदं बहुभालपेथाः दः खानिदः खोपसमायभोगा
नसुखायजानातिविमूढचेताः तायेवदः खानिजनासुखानिजानात्यविद्वान्सुविमूढचेताः हा
सोस्ति संदर्शनसद्विद्युर्मिमत्युज्वलंतज्जलनं वृसापाः कुचादिपीतं पिशितं चननस्थानं रतेः कि
नुरकोनयाति यानंक्षितो यानगदश्चदेहंदेहोपिचात्यः पुरुषोनिविष्टः समत्वमुच्यन्तथा

मांक०

७०

७०

यथास्वेदेति मात्रं तनुमृष्टतेषा जडवच वर्द्धमानं सुतं मातु राजपत्नीदिनेदिने तनुस्त्रापातादि
नारोध मनयन्निर्मलात्मकम् यथायथावलं लेभेतथालेभे मतिस्मितः तथातथात्मरोधश्च मोवा
पमादभाषितैः इत्यंतयामतनयोजनप्रभृतिवोधितः चकारनरतिं प्राज्ञो गार्हस्थ्यं प्रतिर्मनः द्विती
योऽस्याः सुतो जज्ञेत स्य नामाकरोपिता स्वरात्रयमित्युक्ते सा जहा समदालसा तमप्येवं यथापूर्ववा
तनुस्त्रापरादिनी प्रादुवाल्यात्मच प्रादतथा रोधं महा मतिः तृतीयं तनयं जातं सराजा शत्रुमर्दनः
तदा हतेन सा सुभ्रजं हासति चिरं पुनः तथैव सोपिते नृग्या बालत्वादेव रोधितः क्रियाश्चकार नि
ष्कामो न किञ्चिदपकारकं चतुर्थं स्य सुतस्याथ चिकीर्षन्वामभूमिपः ददर्श तां शुभाचारं भोषय ७०
सां महालसा इत्याह राजा हसती किञ्चित्कोतुहलान्वितः क्रियमाणो सकृन्नामिकथं वा हा
स्य लक्षणां विक्रान्तश्च सुवादयुतथा न्यः शत्रुमर्दनः शोभनानीति नामानितानि मनोहृतानि
वै योग्यानि शत्रुवधुनां शोभां दीपयुतानि च असत्येता निवेदयेद्वादेते मनसि स्थिता म तद

सक्रियतां नाम चतुर्थस्य सुतस्य मे मदालसो वाच मया ज्ञा भवतः कार्या मदा राजयथा यमा तथा
नाम करिष्यामि चतुर्थस्य सुतस्य मे अलर्क इति धर्मज्ञः स्वानि लोकेषु यास्यति कर्माणि भवन्ते पु
त्रो मतिमांश्च भविष्यति जड उवाच तच्छ्रुत्वा नाम पुत्रस्य कृतं मात्रा मदी पतिः अलर्क इत्य संवेदं प्र
हस्येदमथाववीत् राजो वाच भवत्या पादिदं नाम मत्पुत्रस्य कृतं सुतं किमीदृश मम मत्पुत्रस्य को
स्य मदालसे मदालसो वाच कल्पनेयं मदा राज कृता मांश्च वहारि की दुक्तानां तथा नामांश्च पुं
पनि रयतां वदन्ति पुरुषा प्राप्ता यापितं पुरुषं यतः क्लानिश्च गतिरुद्दिष्टां देशां देशान् रत्नया सर्व
गोन प्रयातीह यापीदेहेश्वरो यतः अलो विकान संज्ञेयं मता मम निवन्विका सुवाहुरिति यां
ता कृता यस्य सुतस्य मे निर्या माप्य मृते त्वात्पुरुषस्य मदी पते पुत्रस्य कृतं नाम तृतीयस्य मे
मर्देनः मयेतदप्य संवदं शृणु चाप्यत्र कारणां एक एव शरीरेषु सर्वेषु पुरुषो यदा तदा स ग
जन्कः शक्रः को वा मित्र मिदेष्यते भूते भूतानि मृत्यन्ते अमूर्तो मृत्यन्ते कथं क्रोधादीनां पृथग्ना

माक०

७१

वाकल्यनेयनिरथिका यदि संवदा राय समन्ताम प्रकल्यते नाम्निकस्मादलको र्वितैव त्वं भव
तो भूतम् अडुवाच एवमुक्तस्तथा प्राधुमदिष्वा समदी प्रतिः तथेत्याह महा बुद्धिर्दृष्टि तां तथा
वादिनी तं सापिच युतं मुभ्रयथा पूर्वमुतस्तथा प्राहारवोधजननं तां मुवाच स पान्विवः करो
षिकिमिदं मूढे ममाभावाय स न ते दृष्टे ववोधदानेन यथा पूर्वमुतेन मे यदि ते मप्रियं कार्यं य
दि ग्राह्यं वचो मम तदेनं तनयं मार्ज प्रवृत्ते सन्निषो जय कर्म भागः समुच्छेदं नैव देवि गमिष्यति
पितृपिंडं निवृत्तिश्च नैव साधि भविष्यति पितरो देव लोक स्था तथा ति य क्रमागताः तत्वं मनुष्यतां पु०
याता भूतं वृक्षं च संस्थिता मपुण्या न मपुण्या शुक्ल त्वा मां दृष्ट परिपूतान पिंडोद कपुदानेन ७१
नरः कर्मैव स्थितः स देवाप्यायते मुभ्रत इ देवा ति धी नपि देवैर्मनुष्यैः पितृभिः प्रेतभूतैः
सगृह्यैः वयोभिः कृमिकीटैश्च न व एवोपजीयते तस्मान्न च गि पुत्रं मे यत्कार्यं ज्ञेयं यानि
भिः ऐहिका मुष्णि काया लं तत्स म्यक् प्रतिपालय ते नैव मुक्ता मा भन्ता वरनीरी मदा लसा

अलर्कनामतनयमुवाचोनापरादिनी सुत्रवर्द्धस्वमङ्गलैर्मनोनन्दयकर्मभिः ऐहिकामुष्मिकी
पालनसम्यक्प्रतिपादय मित्राणां सुपकारपदं हृदनाशनाय च धन्योसि रेयो वसुधामश
कुरे कश्चिं पालयितामिषु तत्पालनादिन्दुसुखोपभोगधर्मैः सुखं प्राप्स्यथ चाभरुं यमेर
ने केर्विविधानजस्वमन्वेर्हि जान संश्रितोपायिताश्च स्त्रियश्च कामैर्वृद्धलैश्चिराय युद्धे श्वारी
सौघयितामिवीरवाल्यान्मनोनन्दयवान्धवानां गुरोस्तथा जा करणो च कुमारः स्त्रीणां युवा
मतकुलभूषणानां वृद्धा वने वसवने च राणां राज्यं कुर्वन् सुहृदानन्दयेथाः साधून् व्रजेथा
स्नातयसे धर्मे जेथाः दुष्टान्निवृत्तवेरिणां श्राजिमध्ये गोविप्रायिवत्समृद्यं व्रजेथाः ॥ ० ॥ इति
मार्कण्डेयपुराणे ॥ ० ॥ जडमुवाच एवमुक्त्वा प्यमानस्तप्तमात्रादिनेदिने बभूवेव यमा
वालो बुद्ध्या चालक्ष सशकः सकोमारकमासाद्य भक्तधृजसुतस्तदा कृतोपनयनः प्राज्ञः प्र
णिपत्याह मातरम् भयापदम्वकर्तव्यं मेहिका मुष्मिका यवै सुखाय वदत सर्वप्रश्नपा

मां क०

७२

वनतस्य मे महा लसो वाच वत्स राज्यभिषेकेन प्रजारजनमादितः कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य
महीभृता यमनानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै आत्मा विप्रस्यः संरक्षो वहिर्मन्त्रविनिर्ज
यात अष्टधानाशमाप्नोति स्वरक्तस्पन्दनाद्यथा तथा राजाप्यसन्दिग्धं वहिर्मन्त्रविनिर्जमा
त दष्टादष्टाश्च जानीयादमात्या न रिदोषतः चरेत्तु वास्तथाशत्रो रन्वेष्टयाः प्रयत्नतः विश्वा सो
पिन कर्तव्यो राजा मित्राप्तवत्सुषु कार्ययोगादमित्रेपि विश्वसीतनराधिपः स्थानवृद्धिद्वारा
न घादुराय विदितात्मना भवितव्यं न रेदेगान कामवशवर्त्तिनः प्राशात्मा मन्त्रिणां चैव तता भूत्या
महीभृतः जेयाश्चाननरं पौरा विरुध्येत ततो रिभिः यश्चेतान विदित्येव वैरिणो विजिगीषते ७०
सोजितात्मा जिता मात्य शक्रवर्गेन बाध्यते तस्मात्कामादयः पूर्वजेयाः पुत्रमहीभृता न जयेदि ७१
जयो राजो राजान श्यति तेजितः कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च दमश्च शत्रुवाधे
न विनाशो यमहीभृतां कामप्रशक्तमात्मानं श्रत्वा पांडुं निपातितं निवर्त्तयेत्तथा क्रोधादनुक्रोदं

तथात्मजम दत्तः मैलनथालोभान्मदादेशं द्विजैर्दत्तं मानादनायुषायुत्रं वलं हर्षात्पुत्राय एभिर्जि
तैर्जितं सर्वं मरुतेन महात्मना स्मृत्वा विवर्जयेदेतान् न दोषानन्यान्महीपतिः काककोकिलभंगानां
मृगयादशिवंदिना हंसकुक्कुटलोहानां सिद्धतचरितं नृप कीटकस्य क्रियां कुर्याद्विपक्षमनुजेश्वरः
चेष्टापिपीनिकानां अकालभूतः प्रदशयेत् ज्ञेयान्निविष्कुलिंगानां बीजचेष्टाचशालालेः चन्द्रसूर्यस्व
रुपश्चनीत्यथे पृथिवीपतिः वन्धकीपञ्चशरतः शूलिन्वागध्विनीस्तनात् प्रज्ञानप्रेषाच्चादेशात्तथा मो
पालयोधितः शर्कयमसोमानां तद्वद्वायो महीपतिः रुपाणि पञ्चकुर्वीत महीपालनकर्मणि यथे
न्द्रशुतुरोमासास्तोयोत्सयेन भूगतं आप्पायेयेन थालोर्कपरिहारे महीपतिः मासानां यथा
सूर्यस्तोयंदरतिरश्मिभिः सूर्येण चाभ्युपायेन तथा शुक्लान्वृषोदरेत् यथायमः प्रियद्वेषो प्रा
प्तकाले नियच्छति तथा प्रियाप्रिये राजादष्टादष्टे समो भवेत् पूर्यते मालोक्य यथा प्रीति मा
जायते नरः एवं यत्र प्रजासर्वा निवृत्तास्तच्छिन्नं भारुतः सर्वभूतेषु निगूढश्चरते यथा एव

मांक०

७३

73

अरे नृप अरेः पौरमाद्यादिवन्धुषु नलोभायेन कामान्वेनोन्वान्वेर्घस्यमानं पदान्वैः कृष्यते वत्स
मराजाधर्ममर्हति उपेयग्राहिणो मूढान् स्वधर्मोच्चनतो नर यः करोतिभिर्धर्मैर्मराजास्व
र्जमर्हति वर्साधर्मो न सीदति यस्मिन् राष्ट्रे तथा श्रमाः राजस्य सुखनात परत्रेह च शाश्वतम् ए
तद्राजा परं कृत्यं तथैतस्मिद्धिकारणं स्वधर्मस्थापनं नृणां चान्यते यत्तु द्विभिः पालनो वैवर्ध
तानां कृतकृत्यो महीपतिः सम्यक्पालयिता भागधर्मस्याप्रोतिवैयतः ॥ ० ॥ इति मांकेन धर्म
राणो ॥ ० ॥ जउउवाच तन्मातुर्वचनं श्रुत्वा सा हलत्की मातरं पुनः पप्रच्छ वर्साधर्मो यधर्मा
येन धर्मेषु च अलके उवाच कथितो यं महाभाग राज्यं तं त्रासितस्तथा वर्साधर्मो हि देवानि श्रो
तुं वर्साधर्मो मात्मकं मद्दालसो वाच दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य विधेदितः धर्मो राज्यस्य तु
यो लिधर्मश्चेवापदं विमा याजना ध्यापने सुद्धेतथा पूतं प्रतिग्रहः एषा सम्यक्पालयिता
द्विविधा यास्तु जोधिका दानमध्ययनं यज्ञः त्रिविधस्याप्ययं विधा धर्मो प्रोक्तो हितैरदाशस्वा

पु०

७३

जीरञ्चजीविका दानमद्ययनं यज्ञो वैश्वस्यापि त्रिवैवसः वाणिज्यं पाशुपात्यश्च कृषिचैवाण्यजीवि
का दानं यज्ञो यश्च शुक्रषाद्विजातीनां त्रिधामता आख्यातः शूद्रधर्मापि जीविका कारु कर्मच त
द्विजातिशुक्रषापोषणं क्रयविक्रयो वर्मधर्मास्त्रिभे प्रोक्ताः कथना माश्रयाश्रयाः सुवस
धर्मासंसिद्धिनरः प्राप्नोति मद्युतः प्रयाति नरकं प्रेत्य प्रतिषिद्धिनिषेवनात् यावद्दत्तोपनयनं कि
यते वैद्विजन्मनः कामचेष्टोक्तिमहश्च तावद्भवति पुत्रक कृपोपनयनः सम्यक् वस्त्रचारी गुरोर्गृहे
वसतः सत्रधर्मास्य कथ्यते तन्निबोधमे स्वाध्यायोथाग्निशुक्रषास्नानं भिक्षाचननथो गुरोर्विवेच
नश्चाद्यमथसातेन सर्वदा गुरोः कर्मणि सोद्योगः सम्यक् प्रीत्युपपादकः तेनाहृतपठे चैव तत्परो
नान्यमानसः एकंद्वै सकलांश्चापिवेदान् प्राप्य गुरोर्भुत्वात् अनुशातो वरंदत्वाद्विर्गा गुरवेततः
गाढोऽस्याश्रमकामस्तु गृहस्थाश्रममावसेत् वानप्रस्थाश्रमं वापि चतुर्थे चैव लयात्मनः तथैव वा
गुरोर्गृहे द्विजो निष्ठा मवाप्नवान् गुरोरभावे तत्पुत्रे तच्छिष्ये तच्छ्रुतं विना शुक्रशुचिरभीमानो

माक०

७४

ब्रह्माववाश्रमं वसेत् उपावृत्तस्ततस्तस्माद्गृहस्थाश्रमकाम्यया ततोऽसमानर्षिकुलांतुल्या आर्या
मशेगिणीम् तद्वदेत्यायतो वंगं गृहस्थाश्रमकारणात् स्वकर्मणा धर्मं लब्ध्वा पितृदेवातिथी
नपि सम्यक् संप्रीणाय भक्त्या पोषयेच्चाश्रितं स्तथा भृत्यात्मजान् यामयो यदीनां भूपतिता नपि
यथा शक्त्या तु दानेन वयं सिपश वस्तथा एवं धर्मो गृहस्तस्य आतारभिगमस्तथा पञ्चयज्ञविधा
नस्तथथा शक्त्या महापयेत् पितृदेवातिथिं ज्ञातिभुक्तं शेषं स्वयं नरः भुञ्जीत च स्वयं भृत्ये यथा
विभवमाहतः एष दृष्टव्यः प्रोक्तेः गृहस्तस्याश्रममया वानप्रस्थाश्रमं नेकयथा न्यवधार्य
तां अपत्यमन्ति दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य वानतिम् वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणात् त
वारणापभोग्यश्च तपोभिश्चात्मकर्षणम् भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पितृदेवातिथिं क्रिया होमविश
रणा स्नानं जपं वल्कलधारणम् भौशादिकरणां च धारणं स्नेहनिवेदनम् इत्येवंप्रयोग्यमुद्धा
यमात्मनश्चोपकारकः वानप्रस्थाश्रमस्तस्माद्विज्ञातुं वरमाचुरः सततं च सत्सहस्रं शुक्रय

पु०

७४

[illegible]

भा.क.

७५

आयतनः सर्वमिदं जगत् पुष्पाति तेन लोकांश्च मजयत्यतिवाञ्छितान् पितरो मुनयो देवा भूतानि मा
नुजास्तथा क्रिमिकीटपतंगाश्च वयं सि पशवोऽसुराः पृथग्युपजीवन्ति ततस्तर्हि प्रयान्ति च सुख
आप्स्यन्ति रीचने अपि नो दास्यतीति वे सत्वस्पाधारभूते यं वत्सं धेनुवधी मयी यस्या प्रतिष्ठितं विश्वं वि
श्वं देतुं श्रयामता अकृष्टाया यजुर्मधा सामवक्राशिरोधरा इष्टा पृष्टविषाणा च साधुसूक्ततनु
रुदा शान्तिपुष्टिमकृन्मृत्नीवर्षा पादा प्रतिष्ठिता उपजीव्य माणा जगतां सा ह्यथानापवीयते स्वाहा
कारमुधाकोरो वषट्कारश्च पुत्रक हनुकारस्तथेवान्यस्तस्यास्तनचतुष्टयं स्वहाकारस्तर्न देवापि
तरश्च मुधामयं मुनश्च वषट्कारं देवभूतसुरेतराः हनुकारं मनुष्याश्च पिवन्ति सतेतं स्तनं एव माया पु०
ययस्तेषां देवादीनस्तिलास्त्रयी तेषां मुह्येदकतीयः पुरुषोऽयन्नपापकृत् सपतन्यन्वतामिश्रेतामि ७५
श्रेयानि मज्जति यस्त्वेतां मानवो धेनुं स्तेर्वत्से रमरादिभिः पाययत्युचिते काले स स्वर्गाद्योपपद्यते
तस्मात्पुत्रमनुष्येणा देवर्षिपितृमानवा भूतानि चानुदिव संपोष्यानि श्रतन्वयथा तस्मात्स्नातः शु

चिर्भूत्वा देवर्षिपितृतर्पणं प्रजापतेस्तथैवादिः कालकुर्यात्समाहितः स्वमनोगन्धधूपैश्च देवातर्प्य
मानवः ततोऽग्निर्तर्पणं कुर्याद्देवाश्च वलयस्तथा ब्रह्मणो गृहमध्यस्थविश्वे देवेभ्य एव च धन्वन्तरि स
मुद्दिश्य प्रागुदीच्यां वलिं क्षिपेत् प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय वलिमाहरेत् प्रतीच्यां वरुणाय यथ
सोमायोनूरतो वलिं दद्याद्वात्रे विधात्रे च वलिं द्वां रे गृहस्य च अथ मेहि वदिर्दद्याद्गृहस्यास्य समन्त
तः नक्तश्च रेभ्यो भूतेभ्यो वलिमाकाशतो हरेत् पितॄणां निर्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखस्थितः गृहस्थ
तत्परो भूत्वा सुप्रमाहितमानसः ततस्तोयमुपादाय ते स्वे वाचमनाय वै स्थानेषु विक्षिपेत्प्राज्ञस्त
स्तान्ङ्गिश्य देवता एव गृहवलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः आप्यायनाय भूतानां कुर्यात्सर्गमाद
रात् स्वभ्यश्च स्वयं च स्वयं वयोश्च श्वारपेक्षु विवैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते आचम्य च ततः
कुर्यात्प्राज्ञो द्वा रावलोकनं मुहूर्तं स्याच्छ्रमं भागमुदी शोध्यतिथिर्भवेत् अतिथिना त्रयं प्राप्नोमन्वा
द्येनोदकेन वा संपूजयेद्यथा शक्तिगन्धपुष्पादिभिस्तथा नमित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनं

मांक०

७६

७६

अज्ञातकुलनामानतत्कालसमुपस्थितः बुभुक्षुमागतं आनं याचमानमकिञ्चनं ब्राह्मणं प्राकुर
तिथिं स पूज्यः शक्तितो वुधैः न पृच्छेद्दोषचरणैः स्वाध्यायं नापि पठितः शोभनाशोभनोकारं तस्म
न्येन प्रजापतिं अतिथ्यं हि स्थितो यस्मान्नास्मादतिथिरुच्यते तस्मिन्नेन पशोत्यान्मुच्यतां स्मात्
गृहाश्रमी तस्यादत्वात्तयोभुक्ते स्वयं किं निषभुङ्क्वः स पापं केवलं भुङ्क्ते पुरीषं चान्यजन्मनि अ
तिथिर्घस्य भग्नो गृहात्प्रतिनिवर्तते सदत्वादुक्तं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति अथ शुशाकदा
नेन यद्याप्य आतिसस्वयं पूजयितुं न शक्यते तेनैवातिथिमादरात् कुर्यादहवहः आहमना
द्येनोदकनेवा पितृनुदिश्य विप्राश्च भोजयेद्विप्रं मेव वा अनस्याग्रं ततो हृत्य ब्राह्मणा योपपाद
येन भिक्षाश्च याचतो दद्यात्परिव्राट्क्षेत्रचारिणं आसप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं गोमयं तुष्टयं
अथ अतुर्गुणं प्राकुरेन कारं द्विजोत्तमः भोजनं हन कारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा अदत्वात्
तपो कथं यथा विभवमात्मनः पूजयित्वा तिथीनिष्ठो न ज्ञाती न्वचुः स्यादिति विकला न्वान

पु०

७६

अथ भोजयेत्वातुरांस्तथा वाञ्छेत्कृत्यरीतामायथा न्योऽव्यभक्तिश्च न कुटुम्बिताभोजनीयः स
धुर्के विभवे सति श्रीमन्नं ज्ञातिमासात्य यो ज्ञातिरवसीदति सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं सममश्नुते सा
यश्चैव विधिः कार्या सूर्यो च नत्र वा तिथिं पूजयीत यथा शक्तिशयना सन भोजनैः एव मुदूहता
तगाहं स्वं भावमाहितम् स्कन्धे विधाता देवाश्च पितरश्च महर्षिभिः श्रेयोभिर्वर्षिणाः सर्वतथैवाति
थिवा भवाः पशुपद्भिर्णास्तृप्ता देवान्ये शूराः कीटकाः यथा चात्र महाभाग स्वयमत्रिरगायत ताः शृ
णुष्व महाभाग गृहस्थाश्च मसंस्थिताः देवान् पितरन् चानिथींश्च तद्दत्तं पूज्यवात्सवान् यामयश्च मु
रुं चैव गृहस्थो विभवे सति स्वयं पचयेत् पचयेत् यो भ्यश्चारे पेदुवि विश्वदेवदितामैतत् कुर्यात्सायं
तथा दिने मांसं मन्नं तथा शाकं गृहशोपमाधितम् न च तत्स्वयमश्नीयात् विधिवद्यनिर्वपेत् मदाल
सो वाच नित्यं नैमिन्तिकश्चैव नित्यं नैमिन्तिकस्तथा गृहस्तस्य त्रिधा कर्म तन्निशामय पुत्रक पञ्च
यज्ञाश्चितं नित्यं यदेतत्कथितं तव नैमिन्तिकं तथैवा न्यत्प्रजन्मक्रियादिकं नित्यं नैमिन्तिकं तथैव

भा.क०

७७

७७

वैशाखादिपंडितैः तत्र नैमित्तिकं वक्ष्ये आह मभ्युदयनव पुत्रजन्मनीयकार्यजातकर्मसमन्वि
तैः विवाहाद्येव कर्तव्यं सर्वं सम्यक् क्रमोदितं पितरश्चात्र संपूज्याः स्थातानादीमुखास्तये पि
तृभ्यो दधि संमिश्रान्दद्यादधिसमन्तितान् उदस्युतः प्राञ्जलो वा यजमानः समाहितः वैश्वदेववि
हीन न तर्केचिदिच्छन्ति मानवाः युग्माश्चात्र द्विजा कार्या स्ते च पूज्याः षूदविशाम् एतन्निमित्तकं
वृद्धौ तथा न्यस्यौर्द्धदेहिकम् मृताहनि च कर्तव्यं मेकोद्विष्टं शृणुष्व तत् देवहीनं तथैकाद्वेनैथै
वेकपवित्रकम् आवाहनं च कर्तव्यं मग्नौ करणवर्जितम् प्रेतस्यपि मेकलेदद्यादुच्छिष्टं
निधौ तिलोदकं शोषयन् नृणामस्मरणान्वितम् अक्षय्यं ममुकास्पतिविप्रस्थानविमर्जते पु०
अभिरम्पतामि बुधात् बुयस्तेऽभिरतामह प्रतिभासं भवेदेतत् कार्यमावत्सराचरेः अथ स ७७
नृत्सरे पूज्ये यदा वा क्रियते तुरेः सपिंडीकरणं कार्यं तस्यापि विविधं अने तत्रापि देवगृहितं
मेकाद्वेकपवित्रकम् तैवाग्नौ करणं न तत्र आवाहनं वर्जितम् अपसद्यश्च तत्रापि भोजयेद्यु

जोडिजाम विशेषस्तत्र चान्योस्ति प्रतिभासक्रियाधिकाः तं कथ्यमानये काप्रोवदन्त्यामेतिशा
अय तिलगन्धोदके धुक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् कुर्यात्पितृणां त्रितयमेकं प्रेतस्य पुत्रकं यत्र त्रये
प्रेतपात्रमर्वाचैव प्रसेचयेत् ये समाना इति जपन् पूर्ववृद्धेष्टमाचरेत् स्त्रीणां मध्ये वसेवैत
देकोद्विष्टमदाहृतं सपिंडीकरणानां पुत्राभावेन विद्यते प्रतिमन्वत्सरं कार्यमेकोद्विष्टेन
रेस्त्रिया मृतादति यथा न्यायं नृणां यन्नदितोदितं पुत्राभावे सपिंडास्तत्तदभावे सलोदकाः मातुः
सपिंडाये वा स्युर्धेवमातुः सलोदकाः कुर्युरेते विधिं सम्यगपुत्रस्य सुता सुताः कुर्युर्मातामदांश्च
वपुत्रिकास्तनयास्तथा द्यायुष्मायनमंतांस्तु मातामहपितामहान् पूजयेद्युधया न्यायं आद्वे
त्रैमिति कैरपि सर्वोभावेस्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणां मंत्रकम् तदभावे च नृपतिः कार्येत्त्वकु
दुस्विनाम् तज्जातीयैर्नैवैः सम्यक्दादायाः सकलाः क्रिया सर्वेषामेव वर्त्मानां वा भवो नृप
तिर्यतः एतास्ते कथिता वत्समित्यने मित्रिकास्तथा क्रिया श्रद्धाश्रयामन्यमित्यने मित्रिकीर्त्त

भा.क०

७८

शु दर्शस्तत्रनिमित्तं वै कालश्चन्द्रश्च यात्मकः नियुक्तानियतः कालस्तस्यास्तं सूचयद्यथा मदालसो
वाच सपिडीकरणा दूर्द्धपितुर्यः प्रपितामहः सतुलेपभुजो याति प्रलुप्तः पितृपिंडतः तेषां यश्च
चतुर्थोऽन्यः पुत्रलेपभुजात्मकम् सोपि ससम्बन्धतो हीनमुपयोगं प्रपद्यते पितापितामहश्चैव तथै
व प्रपितामहः पिंडसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहान्
प्रभृद्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानास्तु सप्तमः इत्येषमुनिभिः प्रोक्तः ससम्बन्धः सप्तपौरुषः यजमा
नात्प्रभृत्यूर्द्धमनुलेपभुजानया अतोऽन्ये पूर्वजाः सर्वे ये चान्ये नरकौकसः ये च तिष्ठन् कृत्वमा
पूजां ये च भूतादि संस्थिताः तान्सर्वान्यजमानो वै श्राद्धं कुर्वन् यथाविधिः समाप्या ययते वत्सये
नयेन शृणुषुतत् अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुविः तेन तृप्तिमुपायानि येषि शाचत्
मागताः यदमुस्तानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक तेन येतरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिप्रजायते यास्तु
गन्धाश्चुकलिकां पतन्ति धरणी तले ताभिवाप्या यन्नं तेषां ये देवतं कुले गताः उद्धृतेषु यपि

पु०

७८

उष्णयश्चानुकनिकाभुवि तामिराप्यायननेष्टायेतिर्यक्कुलेगताः येवाटनाः कुलेवालाः क्रिया
योग्या न संस्कृताः विपन्नास्तेन विकिरन्सर्मा जेन जलाभिः भुक्ता वाचमतां यच्च यजलश्चाद्विः मे
चने ब्राह्मणानान्तेवात्येतेन तन्निप्रधानि वै एवं यो यजमानस्य पश्यते षाद्विजन्तना कश्चिजला
नुविद्वेपः शुचिरुच्छिष्ट एव च तेनान्वेन कुलेन तत्र तत्र द्योत्यनरंगताः प्राधान्याप्यायनं वत्समस्य क
श्रुत्वावतां नृणां अन्यायो पार्जितैरनैर्घृष्टादं क्रियते तरेः तपन्ते तेन चांडाला पुष्कशाद्याषु योनि
षु एकमाप्यायनं वत्सवद्गतामेव वा भवेः आदं कुर्वद्विरन्नासुवेपेणापि प्रजायते तस्माद्वादनरोभ
त्त्याशकेनापि यथाविधि कुर्वीत कुर्वतः आदं कुले कश्चिन्न सीदति तस्य कालानदं वक्ष्ये नित्यं नेमिनि
कात्मकान् विधिनायेन च नरेः क्रियते तन्निबोधमे कार्यं आदं ममावास्यामासिमस्युदपद्ये तथा
पृकास्वप्यवश्यमिच्छा कालान्विवोधमे विशिष्टब्राह्मणप्राप्नोस्येत्तु ग्रहणोऽयतो विष्णवे र
विसंक्रान्तौ द्यती पाते च पुत्रक आर्द्धार्द्धयमंप्राप्नो तथादः स्वप्नदर्शने जन्म ह्ये ग्रहपीडाषु

मांक०
७६

आहुं कुर्वीत चेच्छया विशिष्टश्रोत्रियो योगी वेदवित श्रेष्ठसामगाः तृणाचिकेतत्रिमधुत्रिसुपर्माः
षडंगवित दौहित्र आदिग्जामातृसुश्रीयः अश्वरस्तथा पश्चात्तिकर्मनिष्ठश्रुतपोनिष्ठो यमातृ
लः मातापितृपरश्चैव शिष्यसम्बन्धिवान्भवाः एते द्विजो न माः आद्वेसमस्ताः केतनहमाः अवकी
र्त्ता तथा रोगी न्यूनो रोगेस्तथाधिकः द्यो न भवस्तथा कालः कुंडो गोलो थपुत्रक मित्रधुकु कुनखी
क्लीवश्चावदन्नो निराकृतिः अभिशस्तस्तथा स्तेलः पिशुनः शोभवि क्रयी कन्यादूषयिता वैद्यो गुरु
पित्रोस्तथो ज्मकः भृतका धापितो मित्रपरपूर्वा पतिस्तथा वेदोक्तोऽथाग्नि सत्याशी घृष्टलापत्य पु०
दूषितः तथा न्येच विवर्तमस्यावर्थाः पित्रोषु वैद्विजाः निमंत्रयान् पूर्वद्युः पूर्वी कान् द्विजसत्तमा
न देविनियोगे पैत्रे च तं स्तथौ वाय कल्पयेत् तैश्च संघमिभिर्भावं यश्च आहुं करिष्यति आहुं दत्ता ७६
भुक्ता च यस्या मा मंत्रां निशि आहुं दत्ता च भुक्ता च मैथुनं यो विगच्छति पितरस्तस्मात्तमा
समिन्वेतमिषेवते गत्वा वैद्यो धितं आहुं यो भुक्ते यश्च गच्छति रेतो मृदुत्वादाय मांसं पित

रक्षयोः तस्मान्नप्रथमं कार्यं प्राप्तेनोपनिमंत्रणं अप्राप्तौ तद्विनेचापि वयो योषितः प्रसंगिनः
मित्रानुमागतौ अपि काले संयमिनो यतीन् भोजयेत्प्राणिपत्याद्यैः प्रसाद्य पतमानसः तथैव
शुक्लपक्षाद्वैपितृणामसितः प्रियः तथा पराह पूर्वोद्घातपितृणामतिरिच्यते संपूज्य स्थानेने
तान् स्युपेतान् गृहद्विजान् पवित्रपाणीनां चान्नोनासने सूपवेशयेत् पितृणामस्तुजः कामं
युष्मान् देवे द्विजोत्तमान् एकैकं वा पितृणां च देवानां च स्वशक्तिः तथा मातामहानां तु तस्यैव
अदेविकाम् पृथक् तथो न तथा चान्ये केचिदिच्छन्ति मानवाः प्राप्नुवन्ते देवसंकल्पान् मेत्रान् कुण्या
ददंस्तु त्वान् तथैव भजाविधिरुक्तो मणीषिभिः विष्टुर्गन्धे दृशान्दत्वा पूज्य आर्वादिना बुधैः पवि
त्रशदिने तदा ते द्याः सुदृशं कुर्यादावाहनं प्राप्नोति देवानां सव्रतो द्विजः यवास्तौ तिस्रस्त आर्वादि
त्वा वै वैश्वदेविकं गन्धमाल्यां सुधूपश्च दध्ना सम्यक् प्रदीपकं अपसव्यं पितृणां च सर्वमेवोप
कल्पयेत् दर्भोश्च द्विगुणान्दत्वा तेभ्यो नुत्तामवाप्य च मंत्रपूर्वं पितृणां च कुर्यादावाहनं बुधः

भाक०

८०

अपसद्य नथे वार्व विकिरंश्च तथा तिलैः निष्पादयेन्महाभागपितृणा प्रीणयेत्ततः अग्नि कार्य मनु
जातः कुरु स्विति ततो द्विजेः जुहुयाद्यश्नत द्वारं वर्ज्जमन्वं यथाविधि अग्नये कथवादाय स्वाहेति प्र
थमाहुतिः सोमाय वै पितृभ्यो स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् यमाय प्रेताधिपतये स्वाहेति तृतीयाहुतिः
हुतावशिष्टं तु त्वावभाजनेषु द्विभक्तं भोजनालम्भनं कृत्वा दत्वा चान्यं यथाविधि यथा सुखं युषधं
भोदति वाचमनिष्टुर् भुञ्जीरश्च ततस्ते पितृवित्तं भोतिनः सुखं यद्यदिष्टं तस्य तेषां तनूदन्नमसत्
रुः अकुप्यश्च तरोदद्यात्समवेत प्रलोभयेत् ब्रह्मोवाश्च जपेन्मन्त्रास्त्रितैश्चाविकिरं नदीम् सिद्धा
यकैश्च रक्षात्थं प्राद्विप्रचुरक्षलं पृष्टैस्तपैश्च तप्रास्थस्तप्राश्मदतिवादिभिः अनुज्ञातो नव पु०
स्त्वन्वं प्रकिरेदुविमर्षतः यत्तदा च मनाथाय दद्यादापः सकृत् सकृत् अनुज्ञाश्च ततः प्राप्य यत् ८०
वाक्कायमानसः प्रतिलेन ततो न्वेन पिंडं सर्वेण पुत्रक पितृनुद्विश्य दर्भेषु दद्याद्विष्टमन्विधौ
पितृतीर्थे न वै तोयं दद्यात्तेभ्यः समाहितः पितृन्ममश्चिन्नयन्भक्त्या यजमानो नृपात्मजः तत्पिता

पु०

८०

ममदाभाश्चदत्तापिडान्यथाविधिः गन्धमात्यादिमयुक्ता नृदद्यादावमननतः दत्तावदक्षिणा
शक्त्या स्वस्वभास्त्विति तान्वदेत ते श्रुतं ह्ये स्तथेत्युक्ते वा वये द्वे श्रुदेविकान् प्रीयनामिति तं द्रवो
विश्वेदेवा इतीरयेत् तथेति चोक्ते वैविधे प्रायनीयानथाशिषः विमज्जयेत्प्रियात्युक्ता प्रणिपत्य
चभक्तिः आत्मारमनुगच्छेच्च आगच्छेच्चानुयोदिताः जतो नित्यक्रियां कर्षाद्भोजयेच्च तथा तिथि
नित्यक्रियां पितृणां केचिदिच्छन्ति सन्नमाः नपितृणान्ते वा न्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् पृथक्पाके
ननेत्यन्ये केचित्पूर्वश्च पूर्वतः ततस्तदन्वभुञ्जीत सदृष्ट्यादिभिर्नरैः एवं कुर्वीत धर्मशः आहं पि
त्रां समाहितः यथाच विप्रमुखाणां परितोषोति जायते त्रीणि आहं पवित्राणि दोहि त्रं कुत यस्थिलाः
वर्ध्यानि चोद्धविष्रेन्द्राः कोपद्वे गमनं त्वरा राजतश्च तथा पात्रं शस्त्रं आहं पुत्रकं राजतस्य कथा
कार्पादशेनं दानं मेव च राजते हि सुधादग्वापितृभिः श्रयते मही तस्मात्पितृणां राजतमभीष्टं
प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे मद्दालसोपाख्याने आहकल्यः ॥ ० ॥ मद्दालसो

मां क०

८१

४१

वाच अतः परं शृणु सिद्धं पुत्रभक्त्या उदाहृतं पितृणां प्रीतये यद्वा वर्ज्यं वा प्रीतिकारिणां मांसं तृप्तिः पि
तृणानुदविष्यान्वेना जायते मांसद्वयं मत्स्यमार्गं स्तृप्येयानि पिता महाः स्त्रीभामानुहारिणां मा
ंसं विज्ञेयं पितृहृत्तये पुष्ट्यातिचतुरो मासान् शशस्य पिसितं पितृन् माकुलं पशुं वै मासान् धन्वा
सान् स्तृकरामिषम् आगलं मन्त्रैश्च मासानां गोयश्चाष्टमासिकीं करोति तृप्तिं न रं वै रुरो मांसं न
संभयः गवयस्यामिषं तृप्तिं करोति दशमासिकीम् तथैकादशमासं लुक् वभ्रं पितृहृत्तये सम्भस
रं तथा गच्छं पयसा पायसेन वा वाक्षीणामामिषं लोढं कालशर्कतथा मधुः दोहित्रामिषमन्यवद पु
न्नात्यान् कुलोद्धवैः आनन्त्या वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं गोरीसुतस्तथा पितृणां न्यत्र मन्देहो गयाशूद्र
श्च पुत्रक राजस्यामाकस्यामाको तद्वै प्रसाधिका नीवारणोऽस्त्वलाश्चैव धन्यानां पितृहृत्तये ८१
युवव्रीहिसंगो धूमतिलमुद्गाः मशषयाः प्रियंगवः कोविदारानि घ्राणश्चाप्रशोभताः रूपाः
जकटकाः श्राद्धे राजमासान् तथा नरः विप्रश्चिकामध्वरार्थश्चाडकमैति गदिताः लभुन पुजनं

काश्चीपलांडं पिडमूलकं करस्वयानि चान्यानिहीतानि रसवर्षातः मात्वारिकामला दूतिलवना न्यो
 प्रधानि च आरक्ता ये च निर्यासाः प्रत्यक्षलवना निच वर्या न्येतानि वैषादे यच्च वाचानशस्यो यच्चो
 त्कोचदिना प्राप्तिं पतिता युद्धपात्रितं अन्यायकन्या शुल्कोत्थं द्रव्यं विगदितं दगधि फेनिलं
 चास्तुतं येव प्रदर्शदरुम नलभेद्यवंगो स्तुतिनक्तं यच्चोपाहृतं यच्च सवायचो सिद्धं यच्च भोज्य
 निपानजं तद्वर्ज्यं शलिलं तातसं देवपितृकर्मणि मार्गमारिकं भौष्ट्रं सर्वं नैक सफश्च यत् मादिय
 आभरश्चेव धनोर्गो आप्यनिशिद्देशं पित्रन्मं प्रयच्छस्वत्युवायचोपात्रितं वर्जनीयं सदा सदि
 स्तपयः आदकर्मणि कुर्याजलमयी रुद्धाक्षितिं पुष्टा तथाग्निना अनिष्टदृष्टं शब्दाग्रादर्ज्याश्चा
 दूर्मणि कुलावमानकाः आदेयाधमुष्टिकलम्यकाम नग्नाः पातकिनश्चेव व्रतिदृष्ट्या पितृक्रिया
 अप्रमाना परिदृष्टुकुक्कुटो ग्रामशूकरः आश्वेव हत्याच्छादनिपातधानाश्च दर्शनात् तत्मा
 त्संभृते दद्यात्तिले आधिकिरे नदी एवं रक्षा भवेच्छादकता तातो भयो रपि शारसूतकसंस्थ

भा.क.

८२

४२

पृथ्वीरोगिभिरेव च पतितेर्भनिर्भैश्च पुष्पातिनपितामहान् वर्जनीं न तथा आदित्योदकश्च
दर्शनं चंडालपीडसम्प्राप्तो यजमानेन चादरात् केशकीटारपन्नश्च तथा अभिरवेक्षितं पूतिपर्यु
षितश्चैव वार्ता कभिषवास्तथा वर्जनीया निवेष्टा द्वेषश्च स्वानिलाहतं श्रद्धया परयादत्तं पि
तृणां नाम गोव्रतः यदा हारास्तते जातास्तदा हारस्तमेति जा तस्माच्छ्रुत्वा वता पात्रे यच्छस्त्रं पितृ
कर्मणि यथा वञ्चैव दातव्यं पितृणां तन्निमित्तता योगिनश्च तथा आदित्यो वर्जनीया विपश्चिता यो
गाधारहि पितरः तस्मान्नान् पूजयेत्सदा ब्राह्मणानां महस्त्रेभ्यो योगीश्वरा मनो यदि यजमानश्च
भोक्तृश्च नौरिवाह्यसितारयेत् पितृगाथास्तथैवावर्गीयने ब्रह्मवादिभिः पागीता पितृभिः पू
र्वमेव लस्यासन्महीपतेः कदा नः सनतारम्भः कस्यचिद्भविता सुतेः यो योगिभुक्त शेषतो भुवि
पिंडं प्रदाष्यति गद्यायामथ वा पिंडं खड्गमांसमहाहविः कालशाकं तिलाप्यन्वा कृशं मांस
तृप्तये वैश्वदेवश्च सोमश्च खड्गमांसमहाहविः विधाया वर्धे खड्गं प्राशफादाशया मदे

पु०

८२

दद्याच्छ्राद्धं त्रयोदश्यामवाप्तुं यथाविधिः मधुसर्पिः समायुक्तपायसं दक्षिणायणी तस्मात्संपूज्य
येद्भक्त्या मपि हन पुत्रमानवः कामानभीप्सान्सकलान्नपापादात्मविमोचनं वसुधैव कुटुम्बकमिति
त्यात्प्रहननत्रतारकाः श्रीगायनिमनुष्याणां पितरः श्राद्धतर्पिताः आयुः प्रजोधनं विद्यां स्वर्ग
मोक्षं सुखानि च प्रयच्छन्ति तथाराज्यं पितरः श्राद्धतर्पिता एतन्न कथितं पुत्रश्राद्धकर्म यथोदित
म् काम्यानां श्रयतां वत्सश्राद्धानां निधिकीर्त्तनम् ॥ ० ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ ० ॥ महा
लसो वाच प्रतिपद्वनलाभाय द्वितीया द्विपदा प्रदा वरायिनी तृतीया तु चतुर्थी शत्रुनाशनी श्रियं
प्राप्नोति पञ्चम्या षष्ठी पूज्या भवेन्नरः गङ्गाधिपत्यं सप्तम्या मष्टम्या बुद्धिमुत्तमाम् स्त्रियो
नवम्या प्राप्नोति दशम्या पूसा कामतां वेदास्तथा प्राप्नुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः द्वाद
श्यां जयलाभश्च प्राप्नोति पितृपूजकः प्रजामेधां पञ्चवृद्धिं स्वातन्त्र्यं षष्ठिमुत्तमां दीर्घमायु
रथैश्वर्यं कुर्वानस्तत्रयोदशीं श्रवां प्राप्नोति नमो देहः श्राद्धं श्रद्धा परो नरः यथा समुपविना

मांक०

८३

४३

त्वेन आहं संपत्तमन्नितः युवानः पितरौ यस्मृताः शस्त्रेण चाहतः तेन कार्यं शत्रुदृष्ट्या तेषां पि
तृमभीष्टता आहं कुर्वन्वमावास्या यत्ततः पुरुषः शुचिः सर्वकामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्य
मश्रुते कृत्तिकाद्यपि नृन कुर्वन् स्वर्गमोप्नोति मानवः अपत्यकामो रोहिण्यामो न्यतेज
स्वितांलभेत् शौर्यमात्रेण पुत्राप्नोति पुत्रादिव पुनर्वसौ पुष्टिपुष्टे सदाभ्यर्थ्य श्रेष्ठाषु वरान्
सुतान् मवाप्तुन जनश्रेष्ठं सौभाग्यं फाल्गुनीषु च प्रदानशीलो भवति सापत्यश्च नराषु च प्रया
ति श्रेष्ठतां स्वसुहृद्व्ये आहं परो नरः रुपवन्ति च चित्राश्च तथा पत्या न्यवाप्नुयात् वाणिज्यलाभदा
स्वाति विशाखा पुत्रकामदा कुर्वता आनुराधा पुदत्युश्वक्रवर्तिता अधिपत्यं श्रेष्ठाषु मृ
ला स्वाशय मुत्तमाम् आषाढाषु यशः प्राप्तिरुत्तरासु विशोकता श्रवणेन शुभान् लोकान्
पुष्ये निष्ठाषु धनं महत् वेदविद्वानभिजितिभिषक्तिद्विजश्च वारुणी अजाविका द्वाष्टपदे
चिन्तेत्यावस्तथोत्तरे रेवतीषु तथा कुप्यं भस्विनीषु तुरंगमान् एव कुर्वन् तथा प्रोति भवणा

पु०

८३

प्रायुरुत्तमां तस्मात्काम्याणि कुर्वीत अहेस्वेनेषु तत्त्ववित् ॥ ० ॥ इमार्कडेयपुराणे ॥ ० ॥
महालसोवाच एवं पुत्रगृहस्थेन देवतापितरस्तथा संपूज्या ह्येकया भ्यामन्वेनातिथिवाच
वाः भूतानि भृत्या विकलाः पशुपक्षिपिपीलिकाः भिक्षुरोयाचमानाश्च घेचान्येव सता गृहे स
दाचाररता तात साधुना गृहमेधिना पापं भुंक्ते स मुलं ह्यनित्यं नैमित्तिकी क्रिया अनकं उवाच
कथितं मे त्वया मातर्नित्यं नैमित्तिकश्च यत् नित्यं नैमित्तिकश्चैव त्रिविधं कर्म पौरुषं सदाचारम
हं श्रोतुमिच्छामि कुलनन्दनि यत्कुरुर्वत्सु त्वमाप्नोति परब्रह्म मानवः महालसोवाच गृहस्थेन सदा
कार्यमाचारपरिपालनम् सदाचारविहीनस्य भद्रमत्र परत्र वा यत् सदा न तपांसीह पुरुषस्य न भू
तये भवन्नियः सदाचारं स्वमुलं ह्यप्रवर्तते दराचारो हि पुरुषो नेहा धर्षिन्दते महत् कार्यं ध
र्मः सदाचारश्चाचारो ह न्यलक्षणां तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि सदाचारस्य पुत्रक आत्मनैकमनाः कृ
त्वा तथैव परिपालय त्रिवर्गसाधने यतः कर्तव्यो गृहमेधिना तस्मिं सिद्धौ गृहस्थस्य सिद्धिरत्र

भा.क०

८४

परत्र च पादेनाथेन पारत्रां कुर्यात्संज्ञयमात्मवान् अर्द्धेन चात्मभरणां नित्यं नैमित्तिका न्वितम् पाद
धर्मकार्यो विप्रश्चिता परत्राथ नथैवान्यः काम्यो नैव फलप्रदः प्रत्यधा यन्दया काम्यस्तथा न्य
श्च विशेषवान् त्रिधा कामोऽपि गदितस्त्रिवर्जो लवणाकृतः परस्परानुविद्धाश्च सर्वानेता न्विचिन्त
येत् विपरीतानुवर्द्धाश्च धर्मादीस्तान् शृणु धूमे धर्मा धर्मानुविद्धाथो धर्माथानथ साधकः
उभाभ्याश्च तथा कामस्तेन तौ च द्विधा पुनः ब्रह्मे मुहूर्ते बुधे च धर्माथो चापि चिन्तयेत् समुत्था
य तथा च मय प्राप्नुवो नियतः शुचिः पूर्वी सन्ध्या सनश्च त्रां पश्चिमां सदिवाकरं उपासीत तथा न्या पु
यं तेनां यद्वा दनापदि असत्यलाप मन्त्रं वा कृपा रुष्यश्च व्रजेत असह्यस्तु भसत्वात्सम
मर्त्ये वाश्च पुत्रक सायं प्रातस्तथा होमं कुर्वीत नियतात्मवान् नोदयास्तमने विद्वन्निरीक्षेत् ८४
विवस्वतः केशप्रसाधनादर्शमञ्जनं धर्मसाधनं पूर्वाह्न एव कार्याणि देवतानाश्च तप्यशास्त्र

आभावसद्यतीथानां चैवाणां चैववर्त्मनि नमूत्रमनुतिष्ठेत्तन कृष्टेन च गोवर्त्ते नैवेत्यरस्त्रिपनशां
नृपश्येदात्मनः सकृत् उदकादर्शनस्यर्शवर्ज्यमस्मापरांतथा नाप्सु मूत्रं पुरीषं चामैथुनं वा समा
चरेत् नाधितिष्ठेच्छकृन्मूत्रे केशभष्मकपालिकाः तृषांगारालिश्रीर्मानिरजुवस्त्रादिकानि च ना
धितिष्ठेत्तथा प्रातः पितृपात्राणि वा भुवि पितृदेवमनुष्याणां भूतानां च तथा चैनम कृत्वा वि
भवतः पश्चाद्दृष्ट्वा भोक्तुमर्हति प्राप्नुवोदप्नुवो वापि स्वाचात्तो वाप्यतः शुचिभुजीत चानंत
चित्तोऽनृजोऽनुः सदानरः उपवातमृतायाषान्वातुष्योद्धारयेद्दुषः प्रत्यक्षतवनं वर्ज्यमनुमत्य
हमेव च न च गच्छन्वतिष्ठान्वे विमृश्यात्सर्गमात्मवान् कुर्वीत नैव चाचामनु किञ्चिदपि भक्षयेत्
उच्छिष्टानां तपे किञ्चिस्वाध्यायश्च विवर्जयेत् परिविज्यद्विवास्यानं स्त्रानि मूढानमेव च सम्य
गालभ्यतोयेन क्रियां कुर्वीत वैशुचिः कृत्वानिषीद्य वा सश्च परिधाया च मेद्दुषः कुर्यादाचम
नं स्पर्शं गोपृष्ठस्पर्कदर्शनम् कुर्वीता लाभनश्चापि दक्षिणाश्रवणस्यै यथाविभवतो ह्येत

मो क०

८५

४५

तत्पूर्वोभावेततः परम नविद्यमाने पूर्वोक्ते उन्नर प्राप्तिविष्यते न कुर्याद्वन संवर्षेनात्मनो देहता उभ
स्वप्राद्ययन भोज्यानि स्वधायश्च विवर्जयेत् सन्ध्यायामेथुनश्चैव तथा प्रस्थापनमेव च पूर्वोक्तेना
तदेवानां मनुष्याणां च मध्यमे तथा पराहे कुर्वीत श्रद्धया पितृपूजनम् शिरः श्रातश्च कुर्वीत देवं
पित्रा मयापि च प्राङ्मुखो दक्षुखो वापि श्मश्रुकर्म च कारयेत् योगिनीं वर्जयेत् कन्या मकुलाश्वा
तिरोगिणीम् विकृतापिंगलाश्चैव याचां सर्वभूषिताम् अयंगं सौम्यनाम्नीश्च सर्वलक्षणा लक्षि
ता तादृशी मुद्वेदेत् कन्यां श्रियस्का मो नरः सदा उद्वेदे पितृमात्रोश्च सप्तमी पञ्चमी च या रक्षेद्द्वारं पु०
स्य जेदीर्घा स तथा हि स्वप्नमैथुने परोपतापकं कर्म जन्तुपीडाश्च सर्वदा उदक्याः सर्ववर्षाणां च ८५
या रात्रिचतुष्टयं स्त्रीजन्मपरिदारार्थं पञ्चमी मपि वर्जयेत् ततः षष्ठा व्रजे ब्राह्मणं श्रेष्ठं युष्मासु
रात्रिषु युष्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो युष्मासु रात्रिषु विधर्मिणोऽंगि पूर्वोक्ते सन्ध्या काले च षष्ठ
काः क्लृप्तकर्मणि चाने च स्त्रीममो गे च पुत्रकः स्नायीत चैव वान् प्रातः काले धूमि स्वपेत्य च देवदे

वद्विजात्रीनां माधुमंत्रिमहात्मनां गुरोः प्रतिव्रतानां श्रुतथायद्विजपस्त्रितां परिव्राटं न कुर्वीत परि
ह्रासेपि पुत्रक न वत्सकीभिर्नैष्यते न वत्सकीपतिभिस्तथा स्थाद्वानवलिभिर्कीर्णानवत्सूनेर्नैतिदि
तैः न सर्वशक्तिभिर्निस्त्वेर्न च देवपरेर्नरैः धवला म्वरसम्पत्तः सितपुष्पविभूषितः सदा मंगल्यवे
शं स्यात् न चामंगल्यवाप्तवेत् नोदृष्टो न मन्त्रमृदेषु नाविनीतैश्च पंडितः गच्छेत्मेत्री न चाशीलै चो
र्यादिदूषितैः न चातिथयशीलैश्च न लुब्धैर्नोपिवैरिभिः कुर्वीत माधुभिर्मैत्री सदा चारावलम्बिभिः
प्राप्तैरपि शुभैः शस्त्रैः कर्मण्युद्योगभागिभिः सुहृद्दीक्षितभूपालस्नातकश्चतुरैः सह उक्तपुत्र
द्विगाचाप्यो न चैषे च गृहागतान् यथाविभवतः पुत्रप्रतिमस्तत्सरोषितान् अर्चयेन्मधूपर्कै न य
था कालमंतत्रितः तिष्ठेत् दृशामतेति श्रेष्ठकामो द्विजो नमः समगृहाच्च नं कृत्वा यथा स्थानम
नुक्रमान् संपूजयेत्ततो वह्निदद्याच्चैवाहुतिं क्रमान् प्रथमां ब्रह्मणो दद्यात्प्रजानां पतयेततः तृ
तीयां चैव गृह्येभ्यः कथ्यपाथतथा परां ततोऽन्वमतयेदत्वा गृहवलि नतः पूर्वाख्यातो मया य

भा.क०

८६

मेनित्यकर्मक्रियाविधौ वैश्वदेवतत्तः कुर्याद्दलयस्तत्र मे शृणु यथास्थानविधानं नृदेवानुद्दिश्य वै
पृक् पथ्यं पापो धरित्रीणां दद्याद्दमशिके त्रयं तद्दद्यात्त्रे विधां त्रेषु दद्याद्वा विद्वयं बुधः वायं वेच प्र
तिदिशं दिग्भ्यः प्राच्यादितः क्रमात् ब्रह्मणो चानरीत्याय सूर्याय च यथा क्रमात् विष्णुभ्यश्चैव देव
भ्यो विश्वभूतेभ्य एव च उपसेभूतपतेषु दद्याच्चोत्तरं स्तनः सुधानमद्वतीत्युक्तापि ह भ्यश्चापि दक्षि
णे कृत्वा पश्चयवायवायं यस्मे तन्नेस्तु चादरात् अन्वावशेषमिश्रं वेतो यं दद्याद्यथाविधिः ततो नाग्यं
मुहुत्यदनकारोपकल्पितम् यथाविधियथान्यायं ब्रह्मणा योपपादयेत् कुर्यात्कर्मणि तीर्थे
न स्वेन स्वेन यथाविधिः देवानाञ्च तथा कुर्याद्ब्राह्मणानां नमः क्रियां अंगुष्ठोत्तरतो रखापाणौ याद
क्षिणास्पच एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै तर्ज्यंगुष्ठयो रत्नः पैत्रं तीर्थं मुदा हतं पितृ
गान्धेनतो यानि दद्यान्नान्दीमुखादृते अंगुल्यग्रे तथा दिवं ते न दिद्यः क्रियाविधिः तीर्थं कर्मिष्ठका
पूले कायनेन प्रजापतेः एव मेभिः प्रदातीथैः देवानां पितृभिः सह प्रदाकार्पाणि कुर्वीत नान्य

पु०
८६

तीर्थेन कर्हिचित् ब्राह्मणाचमनं शस्त्रं पैत्रं पीत्रं शस्त्रं देवतीयेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च
नान्दीमुखानां कुर्वीत प्रासं पिंडोदकक्रियां प्राजापत्येन तीर्थेन यत्र किञ्चित् प्राजापतेः युगपत्तल
मग्निश्च विभृयान्वविचक्षणाः गुरुदेवान् प्रतिगच्छान् च पादौ प्रसारयेत् नाचक्षीत धमनीर्गाजलं न
अलिनापिवेत् शौचकालेषु सर्वेषु गुरुष्वल्पेषु वा बुधः न विलम्बेत् शौचाद्यं मसुरे नानलं धमेत्
तत्र पुत्रनवस्तयं यत्र नास्ति चतुष्टयं अराप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः मजलानदी जितभृत्यो नृपो यत्र व
लवान्धर्मतपः तत्र नित्यं वसेत् प्राज्ञः कुतः स नृपतौ सुखं पौराः सुसंदता यत्र सततं न्यायवर्तिनः
यत्र सत्सरिणो लोकास्तत्र वासः सुखावहः यस्मिन् कृषीवला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः यत्रोष
धान्यशेषाणि वसेत् तत्र विचक्षणाः तत्र पुत्रनवस्तयं यत्रैतन्निर्धमदा जिगीषु पूर्ववैरिश्च जनश्च
सतोत्सवः वसेन्नित्यं सुशीलेषु सह वासिषु पंडितः यत्रा प्रधूषो नृपतिर्धनसम्प्रदा मही दूत्ये
तत्कथितं वत्समयाते हितकामया अतः परं शृणु घृष्टं वज्यो वर्ज्यं प्रतिक्रियाम् भोज्यमन्वयेषुषितं

मांक०

८७

स्नेहाक्लं चिरममृतं संस्नेहाश्चापि गोधूमयवगोरसविक्रयाः न पश्येत्परिनेलं न द्वत्राणि च कामतः
मिनाशनं तथा शय्यां भाजनं च विवर्जयेत् गुरुणा मसनं देवमभ्युत्थानादि सत्कृतम् अनुकूलं तथा
लापमभिवादनपूर्वकम् तथा नुगमनं कुर्यात्प्रतिकूलं विवर्जयेत् नैकवस्त्रं च भुञ्जीत मकुर्यादे
वता चैनम् न वाचयेद्विज्ञानाग्नौ होमं कुर्वीत बुद्धिमान् स्नायीत नूनरोलमो न शयीत कदाचन न पा
णिभ्यामुभाभ्याश्च कण्ठयेत् शिरस्तथा न चाभीक्ष्णं शिरःस्नानं कार्यं चिद्धारणं नरेः शिरःस्नातस्तत्रै
लेन नांगं किञ्चिदपि स्पृशेत् अनर्था येषु संवेष्टुं स्वाध्यायश्चैव वर्जयेत् ब्राह्मणानिलगोमर्द्यं न मेदे
त कदाचन उद्वृज्यो दिवा रात्रौ तर्जयेदक्षिणा मुखः आराधय्य यथा कामं कुर्यात् मूत्रपुरीषयोः पु०
दृष्टानं न गुरोर्बुधात् कद्वैव प्रसादयेत् परिवर्द्धनं शृणुयाद्वेधामपि कुर्वताम् पन्थादिषु ब्रा ८७
ह्मणानां रात्रौऽस्नातुरस्य च विद्याधिकस्य गर्विण्या भावान् स महीयम् मृदाश्च वधिराणां च
मत्तस्यो मत्तकस्य च पुंश्चत्याः कृतवैरस्य बालस्य पतिजस्य च देवालयश्चैव तर्कतथैव च चतुस्यथे वि

ह्यधिकं शुरुश्चैव बुधः कुर्यात्प्रदक्षिणं उपातद्वस्त्रमाल्यादिभूतमन्येन धारयेत् उपवीतमलंका
रं कुर्यात्केशैर्वर्जयेत् चतुर्दश्या तथाष्टम्या पञ्चदश्याश्च पर्वेषु तैलाभ्यंगनथाभोगं योषितुं वि
वर्जयेत् नक्षिप्रवादजं वृश्चिप्रातस्तिष्ठेत्कथञ्चन तत्रापि विहितेषु दोषादं पादेन नाक्रमेत्
ममाभिवातमाक्रोशं पैशुन्यञ्च विवर्जयेत् दम्भाभिमानतै ह्यानिन कुर्वीत विचक्षणाः श्रुत्वात्म
न च सति नाविरूपान् पापिनस्तथा न्यूनां गारुडिकाश्चैव नोपदाप्तेन भूषयेत् परस्परद्वन्द्वं नो युद्धे
द्विष्णाद्यं पुत्रशिष्ययोः उर्द्ध्वं नो पविशेत्प्रातः पादेनाक्रम्य चासनं संयाव कृशरं भासनाम्राथमु
पधारयेत् सायं प्रातश्च भोक्तव्यं कृत्वा चातिथिपूजनं प्राञ्जुखोदश्चुखोवापि वाग्यतोदनवा
चनं कुर्वीत सततं वस्त्रवर्जयेद्दुर्ज्यवीरुधः नोदकशिराः स्वपेजातुन च प्रत्यक्षशिवानुरः शिर
स्यगुह्यमाधाय सायीताथ पुरन्दरम् नतुगन्धवती स्वप्नुस्वायीत न तथा निशि उपरागोपरस्त्रा
नमृते दिनमुदाहृतम् अपमृज्याधुन च स्नातो गत्राण्यम्बरवारिभिः नवावधनयेत् केशान्

मा का०

८८

वाससीनचनिर्जयेत् नानुलेपनमादद्यादस्नातः कर्दिचिद्वधः नचापिरक्तवासाः स्याच्चित्रासितधरेपि
वा नचकुर्याद्विपर्यासं वाससीनापि भूषणो वर्जयेद्विदिशं वस्त्रमत्यस्तापहतश्च यत् कीटकेशाव
पन्थश्चक्रसंस्वभिरवेक्षितं श्रवलीतावलीटश्च सारोदरणाद्विषितं पृष्ठमांसं वज्रमांसं वृथा मांसं
पुत्रका नभक्षणीसितं तं प्रत्यक्षलवनानि च वज्रविरोषितं पुत्रशुष्कं पथ्युसितं च यत् पिष्टशकितं
पथसाविकाराद्यपनद्धं तथा मांसविकाराश्च नैव वज्राश्चिरोषिता उदयास्तममेः भानोः शयन
श्चिविर्जयेत् नास्नातो नैव संविष्टो न वै वान्यमनानरः न चैव शयनो नौ यो मुपविष्टो न शङ्खवत्
न चैकवासो न वदत् प्रेक्षतामप्रदाय भुञ्जीत पुरुषः स्नातः सार्धं प्रातर्यथाविधिः परदारानगन
द्याः पुरुषो न विपश्चिता दूष्टा पूर्णा युष्मादह्वी परदारगतिर्नृणाम् नृहीदृशमना युष्मलोके कि
ञ्चित् विद्यते यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिर्मर्षणं देवाश्च नाग्नि कार्याणि तथा युर्वभि वादनं
कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्वदन् भुञ्जि क्रियाम् आफलाभिवगन्धभिरक्षिराभिरादरात् आचमे

पु०

८८

तुत्रपुण्यामिप्राप्नुवोवाप्नुदन्नुवः अनर्जलादावमथादमीकान्मृषिकास्थलान् कर्तृशोचावशिष्टा
वर्जयेत्यश्वैर्मृदः प्रक्षालदस्थौ पादौ च समभ्युक्ष्य समाहितः अनर्जनीवः सदानन्दे चतुर्वर्षिणिवदपः
परिमृज्याद्विरास्यश्च स्वानि मूर्द्धानि मेव च सम्यगाचम्पत्तौ पितृक्रियां कुर्वीत वैश्रुचिः क्षतेऽवलीट्वा
नेच तथा निष्ठीवनादिषु कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्याकदशनं कृद्धानिष्ठीयवासश्च परिधाय च
मेदुधः कुर्वीतालभनं वापि दक्षिणश्रवणस्यैव यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वोभावेततः परमं न विद्यमाने पृ
थक्ते उन्नरप्राप्तिरिष्यते न कुर्यादन्नसंदर्षनात्मनो देहताडनं स्वप्राध्वयनभोज्यानि सन्ध्याश्च विवृ
र्जयेत् शशकः क्षुपो गोधाश्चाविमत्स्योद्यशल्यकः भक्ष्याश्चैतत्तथा वज्रो ग्रामशूकरकुक्कुटौ पितृदे
वादिशेषश्च आद्वेवाक्षुणीकाम्यया प्रोषितश्चौषधायश्च खादन्मांसं न दृष्यते शृंगाश्च स्वसंरुप्याणां
रज्जुनामधवाससां शोकमूलफलानां भुतथाविदलचर्मणां मणिवस्त्रप्रवालानां तथा मुक्ताफल
स्य च पात्राणां च मनुष्याणां मन्त्रुनां शौचमिष्यते तृणाकाष्ठौषधीनां च प्रोक्षणां कुडिरिष्यते आ

भाक०
६६

विकानां सभस्तानां केशानां अपि मेधतां सिद्धाद्य कानां कर्णेन तिल कर्णेन वा पुनः सा स्तुना तात भवति
उपधातरतां सदा तथा कर्पोसिकानां अविशुद्धिर्जल भस्मना दारुदनास्ति शृंगाणां भस्मना कुडिरिष्य
ते पुनः पाकेन भांडानां पाथिवानां अमेधतां शुचिं मेधं कारुदस्य परंपयोषि सुख तथा रथ्यागतमवि
शांतं दासवर्गेण यत्कृतं वाक्यशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु अतिप्रभृतं बालं अष्टुद्धातुरविवेचि
तं कर्मानां गारशालाश्वस्तनभयमुताः स्त्रियः शुचिना अतथैवांसं अवन्त्यो गन्धबुद्धदाः भूमिर्विशुध्यते
कालदाहमार्जुनगोमयेः लेपादलेखनात्सेकाद्वैष्णवसन्मार्जुनाजनात् केशकीटावपनेन गोवातेमहि
कान्विते मृदस्त्वभस्मवातातप्रहेप्रथं विशुद्धये उड्मराणां भस्मेन वारिणां प्रपृषीमयोः भस्मास्त्वभि
शुकां श्यानां शुद्धिः प्राविद्रवस्पच अनेधाक्तस्य मृत्तोर्वैर्भापदरशोतच अन्येषां श्वेतद्रव्यैव सा
भापदारतः शुचिगोतप्ति कृतोयं प्रकृतिस्थं महीगतं तथा मांसलुचं गलक्रेयां देवितं पातितम्
रथ्यागतं श्वेतैलादितातवाता शुचिस्मृतां रजोग्निरथो गाव्याया रश्मयः पवना मही विप्रयो महि

पु०
६६

काद्याश्च दुष्टयोगाददोषिणः प्रजासुखते मध्ये नंगोर्वत्सस्य चाननं मातुः प्रसवने मेधं शकुनिः
फलपातने आसनं शयनं ध्यानं नावः पन्थास्तृणानि च सोमसूर्याग्निपर्वनेः शुधने तानि पश्यन्
रथ्यावसर्पणस्नानकृत्यानामनकर्मेषु स्वाचामेतयथान्यायं वासो विपरिधाय च स्पृष्टानामसं
संशेर्विरथ्या कर्द्दमाससां पंचकेष्टकावितानाश्च मेधता वायुसंगमात् प्रभूतो महती दन्तादस्य स्तुत्य
संत्यजेत् मेघस्य प्रोक्षणां कुर्यादावा म्याभिसृज्या मृदा उपवासस्त्रिरात्रं लुडष्टमेकाशिनो भवेत् अमाने
ज्ञानपूर्वे तु तद्दोषोपशमेन तु उदक्याश्च शुगालादिमृत्तिका न्यावसायिनः स्मृष्टा स्नायीत शौचाद्यंतथै
व मृतदारिणाः नारं स्पृष्ट्वा स्थिसंस्नेहं स्नातः शुष्यति मानवः आचम्यैव तु निस्नेहं गामलस्यार्कमेव च न
लंघयेत्तथैवा मृकषीवनौ दुर्ननानि च गुहादुत्तिष्ठविशमुत्र पादा म्रश्च विपेद्वदिः पञ्चपिंडानमुदु
त्यनस्नायात्परवारिणि स्नायीत देवस्वातेषु गंगा हृदसरि सुच नाद्यानां दोषिकालेषु प्राप्तस्तिष्ठ
त्कदाचनः नालपेजलविद्धिष्ठां वीरहीनानथास्त्रियं देवतापितृसंख्यास्वयद्विस आदिनिन्दकैः क

भा.क०

६०

१०

त्वास्पृशेनमानापातशुध्यते कीवलोकनात् अवलोक्य कान्तथोदक्यामन्त्रजं पतिभंशवम् विधर्मसूति
काषण्डं विवस्त्रान्मावसायिनः मृतनिर्घातकाश्चैव परदाररताश्च ये एतदेव हि कर्तव्यं प्राप्तेः शोधन
मात्मनः अभोज्यसूतिकाषण्डं माजोराखुश्चुकुटान् पतितापरिद्वन्डालमृतद्वाराश्च धर्मवि
त् संस्पृश्य शुद्धाते स्नानात् तद्व्याग्रामस्तु करौ तद्वच्च सूतिकाशौचभूमितौ पुरुषो वपि यस्य चा
नुदिनं हनि गृहे नित्यस्य कर्मणाः यच्च ब्राह्मणसंभ्यक्तः कित्तिषाशीनवाधेमः नित्यस्य कर्मणो हानि
न कुर्वीत कदाचन तस्य दुर्कर्मणो बन्धः केवलं मृतजन्मसु दशाहं ब्राह्मणमिष्टदानदामविवर्जितः
क्षत्रियोद्वादशाहश्च वैश्यामासाहमेव च शूद्रश्च मासमासीत निजकर्मविवर्जितः ततः परं निज
कर्मकुर्युः सर्वे यथोदितं प्रेताय सलिलं देयं वहिर्द्देष्वातु गोत्रिकैः प्रथमं हि तृतीये च सप्तमे
नवमे तथा तस्यास्ति चयूनं कार्यं चतुर्थे हनि गोत्रिकैः उद्धंस्य यत्नात् तेषां गल्यां शी विधीय
ते सोदकैस्तक्रियाः सर्वा कार्या सञ्चयनात्परं स्पृशेत्तवमपि दानं मृतां नित्यं भयोः अन्वहमि
च्छया शस्त्रतोयोद्धनवह्निषु विषप्रपातादिभूते प्रापानाशकयोरपि बालदेशान्नरस्थे च तथा

पु०

६०

प्रवर्जितेभ्यः सत्यः शौचं मनुष्यैश्च यद्व्युत्तमं शौचकम् सपिंडानां सपिंडं स्तुभृतेभ्यस्मिन्भूतोप-
दि पूर्वशौचं समाख्यातेः कार्या तत्र दिने क्रिया एष एव विधिद्वयोऽन्तर्भवति सपिंडानां
सपिंडेषु यथावत् सोदकेषु च जातेषु त्रेपितुः स्नानं प्राचनं स्याद्विधीयते तत्रापि यदि नान्यस्मिन् जा-
ते जायेदथापरः तत्रापि शुद्धिरुदिता पूर्वजन्मवतादिनैः दशह्वा दशमा माससंख्यो दिने ज-
नेः स्वाः स्वाः कर्मक्रियाः कुर्युः सर्ववर्षा यथाविधिः प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं मेकोद्दिष्टमतः परमं द-
नानि चैव देयानि ब्राह्मणभोग्यभोग्यिभिः यद्युद्दिष्टं तं लोके यच्चान्यदपि तं गृहे तत्र दुष्ठावर्ते देयं त-
देवाश्च यमिच्छता पूज्यस्तदिवसेः स्पृष्ट्वा मलिनं वाहनाद्युधं प्रतोददं जैवतथा सर्ववर्षा कृतक्रि-
याः सुवर्षे धर्मे निदिष्टं मुपादानं तथा क्रिया कुर्युः समस्ता शुचयः परत्रेह च भूतये अथोत्तया
त्रयी नित्यं भवितव्यं विपश्चिता धर्मानु कामसम्प्राप्ता परत्रेह च शोभनं ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपु-
राणे आचाराध्यायः ॥ • ॥ जडजवाच स एव मनुसं सिद्धो मात्रासं प्राप्य यौवनं आतध्वजसु

भाक०
६१

१/

तश्चक्रे सभ्यगदार्परिग्रहम् पुत्रानुत्पादयामास यत्ताश्चायजत प्रभुः पितुश्च सर्वकालेषु चकारानु
पालनं ततः कालेन महता संप्राप्य चरमं वयः चक्रे भिषेकं पुत्रस्य तस्य राज्ये अतध्वजः भाषायां स
हधर्मात्मायि या युक्तपसेवनं अवतीर्त्त महोरहं महाभागं महोपतिं मद्दालसा च तनयं प्राद
दं पश्चिमन्ववः कर्मापभोगसंसर्गप्रक्षालनकरं हितं मद्दालसा वाच यदाहः स्वमसह्यनेत्रि
यरभ्रविधोगजं शत्रोर्वाधोद्धवश्चापिविन्ननाशात्मसमेवम् समवेत्कुर्वतो राज्यं गृहधर्मावलम्बि
नः हः स्वायतनभूतो हि मम त्वालम्बनो गृही तस्मात्पुत्रविनिष्कृष्य मद्दत्तादं गुलीयकान् वाचने
शामनं पट्टे शूद्राश्चरन्निवेसितम् जडजवाच इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै सोवत्स सांगुलीयकं आशि
शश्चापि यायोग्यापुरुषस्य गृहसतः ततः कुवलयया श्वोभोसा च देवी मद्दालसा पुत्राय दत्त्वा तद्वा
ह्यनपसेकाननं गतो सोप्यल्लको यथा न्यार्यपुत्रवन्मुदितो यताः धर्मेतः पालयामास स्वैक
मयावस्थिताः दृष्टुं दंडशिष्टेषु सन्यक्तपरिपालनम् कुर्वन्मम सुदंभे इयाजव महाभ

पु०
६१

सौः अजायन् स्वताश्चास्य महावलपराक्रमाः धर्मात्मानो महात्मानो विभर्गपरिपन्थिनः चकार
होऽयं धर्माधर्ममथेन वात्मवान् तयोश्चैवाविरोधेन बुभुजे विषयानपि एवं वदन्निवर्त्तयितुं
स्य पालयतो महा धर्माय कामसक्तस्य जम्बुरकमहो यथा वेराज्ञं नास्य संजज्ञे भुञ्जतो विमान
प्रियान् न चाप्यले मभून् स्पृष्टो तोयाद्युपाजने ततश्च भोगसंसर्गप्रमत्तं मजितेन्द्रियम् सुवा
चो मभुश्चावभ्राता तस्य वने चरन् विरोधपिषु मायचिरं ध्यात्वा महा मतिः तद्वैरिसंश्रयनस्य श्रेयो भ
न्युतभूपतेः ततः सकाशि भूपाल मुक्षीर्षवलवाहनं स्वराज्यं प्राप्नुमा गच्छद्दृशः शरणाकृती सोऽपि
च केवलोद्योगमलकं म्प्रतिपादिवं दूतश्च प्रेषया मास राज्यं मत्स्ये प्रदीयतां सोऽपि नेच्छन् तदा दातुमा
ता पूर्वैस्वकर्मवित् प्रत्युवाच च तं दूतमलकः काशिभूभूतः मामेवागत्य हार्दितं याचतां राज्यमग्रजः
नाक्रान्तासं प्रदास्यामि भयेनाल्यमपि क्षितिम् सुवाङ्मरुपेनो यज्ञाचकार मतिमास्तदा न धर्माः
शत्रियस्येति याच्छा वीर्यधनो हि सः ततः समस्तमेत्येन काशिराष्ट परिवारितः आक्रान्तुमभ्यगादा

भा.क०
६२

पू.मलकस्यमहीपतेः अननवेषु संक्षेपमभ्येत्य तदनन्तरं तेषामन्यतरेः कृत्यैः समाकम्पानयत्तु श आ
पीडयश्च सामनास्तस्य राष्ट्रोपरोधनेः तथा दुर्गान्पालांश्च वृत्ते चाटविकान्तशे काश्चिच्चोपप्रदानेन
काश्चिद्देनपाधिवान् सोमैवान्यानुशेनित्ये विभृतास्त्रस्य ये भवन् ततः सोत्यवलोरजा पुरच कावपी
डितः कोशद्वयमवाप्नोच्चैः पुरश्चारुधनारिणा इत्यं सपीत्यमानस्तु द्वीगाकोषो दिनेदिने विषाद
भागात्पारमं व्याकुलम्वचनेन सः अर्त्तिमपरमां प्राप्य तत्सम्भारं दुर्लीयकम् यमुद्दिश्य पुरा प्रादमा
तासास्यमदालसा ततः स्नातः शुचिभूत्वा वाचयित्वा द्विजोन्नमान निष्कृष्य शासनं तस्माददृशः शुभ
राक्षरम् तत्रैव लिखितं मात्रावाचया भास पाधिवः प्रकाशप्रलकां गोमो प्रहर्षीत्फुल्ललोचनः संग पु०
सर्वात्मना त्याज्यमचेत्युक्तमशक्यते ममादिः सहकर्तव्यः सन्तः संगो द्विषे षजं कामः सर्वात्मना
हेयोदातुं यच्छक्यते न सः मुमुक्षुं प्रतिनकार्यं सैव तस्यापि भेषजं वाचयित्वा तु वदुशो नृणां श्रेयः ६२
नृणां द्विषति मुमुक्षुयेति निश्चित्य साचमसंगुतो यतः ततः ससाधुसम्यकं चिन्तयन् पृथिवीपतिः दत्ता
यं महात्मानमगच्छत् परमात्मवान् तं समेत्य महात्मानमकल्मसं न सशितम् प्रणिपत्याभिसंपू

ज्ययथान्यायममायत ब्रह्मन कुरुप्रसादंमेशरशयः शरणाधिनां दुःखापहारां कुरुमेडः खानस्या
पिकाभितः दत्तात्रेय उवाच उः स्वापहारमद्येव कुरुमितवपाथिव सञ्जुद्धि किमथनेडः खनत्पृ
थिवीपते जडवाच इत्युक्तः चित्तयामास सराजा तेनधीमता त्रिविधस्यापि दुःखस्य स्थानमात्मा
नमेव च सविष्टयचिरं राजापुनः पुनरुदारधीः आत्मानमात्मना धीरः प्रहस्येदमथाब्रवीत् माद
सर्वानसलिलं न द्योतिरनिलो न च नाकाशं किमुशारीरं मनेदसुखमिष्यते उनातिरिक्ततायातिप
थे केस्मिन् सुखासुखं यदि स्यान्मम किमु स्यादत्यन्तेपिहितमपि निद्ये प्रभूतसद्धारन्युनाधिक्यायु
तोयुते तथाचममतात्यक्तेविशेषो नोपलभ्यते तन्मात्रावस्थिते सूक्ष्मे तृतीयांशे च पश्यतः तथैवभूतस
द्भावं शारीरं किं सुखासुखं मनस्यवस्थितं दुःखं सुखं वा मानसश्च यत् यत्सतो न मेडः खं सुखवान
ह्यहं मनः नाहंकारेन च मनो दुद्धि नाहं यत्सतः अनाः करणार्जदः खं पारकं मम तत्कथं नाहं श
रीरं न मनो यतोहं पृथक् मरीरान्मनसस्तथाहं तत्सन्तुचेतस्य यवापि देहे सुखानि दुःखानि च कि

मोक०

६३

१३

मममात्र राजस्य वाञ्छां कुरुतेऽप्रजाऽस्य देहस्य चेतपञ्च मयः सराशिः पुराप्रवृत्त्या मम किन्नु तत्र उस्थैः
सचाहश्च शरीरतोऽन्यः न यस्य हस्त्यादिकमप्यशेषभासन्नवास्तीनिशिराविभागः कस्तस्य नागाश्वरथा
गकोषैः सुन्योपि प्रम्वभ इहास्ति पुंसः तस्मान्नुनेरिर्वचमोस्ति डः खनमे सुखं नापि पुरं न कोषः न चाश्व
नागादिवलं न तस्य नान्यस्य वाकस्य विना मयान्ति यथा घटी कुम्भक मंडलस्य भाकाशने कं वद्धादि
ष्टं तथा सुवाहुः स च काशिपो ह मन्ये चंदे देषु शरीरभेदैः ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ अउउ
वाच दत्तात्रेय न तो विप्रं प्रणिपत्य स पाशिवः प्रत्युवाच महात्मानं प्रश्रया वनतो नृपः सम्यक् प्रपश्य
तो ब्रह्मन्मम हः खनकिञ्चन असम्यग्दर्शिनो ममा सर्वदेवा सुखार्त्ता वे यस्मिन् यस्मिन्मम त्वादि संविधं
मः प्रजायते ततस्ततः समादाय दुःखान्येव प्रयच्छति मार्जारभक्षिने डः खं घाहं शं गृह कुकुटे तता
तद्भ्रमतामृत्यु कलविकेऽथ मृषिके सोढं डः खी न सुखी यतोऽहं प्रकृतेः परः यो भूतामिभयो भूते
सुखं डः खं च कोहिसः दत्तात्रेय उवाच एवं मे तत्त्वरथा व्रथं चैतद्वाहं न त्वया ममिति मूलं डः खस्य

पु०

६३

नममेतिचनिर्वृतिः मत्प्रश्नादेवज्ञेयज्ञानमुत्पन्नमिदमुत्तमम् ममेतिप्रत्ययोपेक्षानिर्दिष्टः शाल्मलिद्वलव
त्तच्छ्रुमिदंकरोत्तमोममेतिस्कन्धरामहान् गृहदेवोर्वशास्वपुत्रदारद्विपन्नवधनधान्यमहा
पत्नीनैककालप्रवर्द्धितः पुण्यापुण्याग्रपुष्पश्चमुखदःखमहाफलाः तत्रमुक्तिपथथापीमूढसंपदके
मेवचविधिभोगमालाढोद्व्यज्ञानमहातरुः संसाराध्वपरिश्रान्तिधेतव्यापमाश्रिताः भ्रान्ति
ज्ञानासुखधीरास्तेषामात्यन्तिकंकुतः यैस्तत्संगपाषाणाशितेनसदसातकः छिन्नोविद्याकुटारेणते
गतास्तेनवर्त्मनाप्राप्यवस्त्ववनेशीतंनीरजश्चमकण्टकंप्राप्तवन्तिपरंप्राप्तानिर्वृतिवृत्तिवर्द्धिताम्भु
नेन्द्रियमयमूलंनर्त्तराजन्ववाप्यहं नतन्मात्रमयावारंनैवारंकारणात्मकैः कंवापश्यसिराजेन्द्रप्रधा
नमयभावयोः यतः परोद्विषेत्रज्ञात्संवातायंशुणात्मकः मशकौडमरेषीकायुजमत्स्याप्रमायथा
एकत्वेपिपृथग्भावस्तथाक्षेत्रात्मनोर्नृपम् अलकेउवाच भगवंस्त्वत्प्रशादेनममाविर्भूतमुत्तमम्
ज्ञानप्रधानंचिच्छक्तिविवेककरमीदृशम् किन्त्वत्रविषयाक्रान्तेस्थेयवध्ननेतसि नचापिवेञ्जिमु

मो क०

६४

च्येयं कथं प्रकृतिवक्षनात् कथं न भूयां भूयश्च कथं निर्गुणातामिमां कथश्च ब्रह्मणो कर्तृव्रजेयं श्वाश्वतेनै
तन्मे योगत्रया ब्रह्म न प्रणातायाभिधाचते सम्यग्बुद्धिमहाप्राप्तसंसंगोद्युपकृन्तुणां मार्कंडेयपुराणे ॥
॥ ० ॥ दत्तात्रेय उवाच ज्ञानपूर्वो विद्यो गोघोस्तान्मे न सदयोगिनः सा मुक्तिं ब्रह्मणा चैक्यं भूतैक्यं प्राकृ
तेर्गुणैः मुक्तिर्योगान्नथा योगः सम्यक्ज्ञानान्मदीयते तान्दुर्वाद्दुर्बुद्धः खिन्नमत्वा सक्तचेतसं तस्मात्सं
गं प्रयत्नेन मुमुक्षुः स न्यजेत्वरः संगभावात्सममेत्यस्याः त्याजेद्दोषानिः प्रजायते निर्ममत्वं सुखाद्यैर्वैराग्या
द्दोषदर्शनम् ज्ञानादेव च वैराग्यं तान् वैराग्यपूर्वकम् तद्गृह्यत्र वसति तद्भोज्यं येन जीवति यन्मुक्त
येतदेवोक्तं ज्ञानमज्ञानमन्यथा तपभोगेन पुण्यानामापुण्यानाश्च पाथिव कर्तृथानाश्च नित्यानाम
कारणान्नथा असश्च याद पूर्वमप्यायात्पूर्वो जितस्य च कर्मणा वन्धमाप्नोति शरीरं न पुनर्नर ए
तन्ने कथितं राजन्योगश्चेन्न निबोधमे धंप्राप्य ब्रह्मणो योगीशाश्च तान्वा न्यतां व्रजेत् प्रागे रात्मात्म
ना जेयो योगिना सहि दुर्जयः कुर्वीत तज्जये यस्तं तस्योपायं शृणुषु मे प्राणायामैर्देहदोषान्भावणा

सु०

६५

निश्चयैकैव प्रत्याहारसंमर्जान्ध्यानेनानौश्वरानुगुणान् यथापर्वतधातुसादोषादह्यनिषम्य
तां तथेन्द्रियकृतादोषादह्यनेप्राणनिप्रहात प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणा यामस्य योगवित् प्राणा
पाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः लघुमधोत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिषोदितः तस्याप्रमाणावस्था
मितदलकेशुष्टुष्टुमे लघुद्वादशमात्रलघुत्रिगुणः सन्नतमः त्रिगुणानिस्तमात्राभिरुत्तमः सन्नत
हृतः निमेषोन्मेषनेमात्रातालोलघुत्तरनया प्राणायामस्य संख्यायं स्मृतोद्वादशमात्रक प्रथम
जनयेत्स्वेदमध्यमेन त्वेपथुम विधादहितृतीयैव जयोद्वापाननुक्रमात् मृदत्वं प्रथमातात्तसिंहश
दूलकुञ्जराः यथायान्ति यथाप्राणावस्थो भवति योगितः वश्यं सन्नयथेच्छातो वाशं नयति पृथ्विपः त
थैव योगी स्वच्छन्दं प्राणं नयति साधितम् यथादि साधितः सिंहो मृगानुदन्ति तमानवान् तस्माद्युक्तः
सद्योगी प्राणायामपरो भवेत् अथ तां मुक्तिफलदं तस्यावस्था चतुष्टयं धारिः प्राप्तिस्तथा
सन्निवृत्त्यादस्तु महीपतेः स्वरूपं शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् कर्मशामिषुष्टुष्टानां जा

भा.क.
६५

१५

यतेफलसंशयः चेत्तस्योऽपि कसायत्वं यत्र साधस्तिरुच्यते ऐहिका मुष्णिकान् कामान् लोभमोहान्
काञ्चयान् विरुधास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सावै कामिकी अतीतानागतानथान्विप्रकृष्टतिर्येहितात्
विजानातीन्दुसूर्यवैग्रहानां ज्ञानसम्पदा त्वत्प्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति सन्निदम् तथा सन्नि
दिकं ख्याता प्राणा यामस्य सा स्थितिः यानि प्रसादयेतास्य मनः पञ्चववायवः इन्द्रियाणां क्रियायाश्च
सप्रसाद इति स्मृतः शृणुष्व महीपाल प्राणा यामस्य लक्षणां युञ्जतश्च सदा योगं यावद्विहितमानसम्
पञ्चमर्द्धमनश्चापि तथा सुक्तिकनासनं आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रवर्तनं हृदि समः समासनो
भूत्वा संकल्पचरणान् च भौ संवृतास्तुक्तयैवोरुसम्पत्तिविष्टभ्याग्रतः पार्श्विभ्यां लिङ्गवृषणावस्थ
शतप्रयतः स्थितः किञ्चिद्वन्नामित शिरादने देहानां संस्पृशतु संपृश्य त्वाप्तिकां भ्रंस्वदिशश्चानव
लोकयन् रजसात्तमसो वृत्तिं सत्वेन रजसस्तथा संख्याविमलेतत्वे स्थितो युञ्जीत योगवित्त इन्द्रि
यानिन्द्रियाद्येभ्यः प्राणादीन् मनस एव च निवृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् प्रकृतप्रत्याह

पु०

६५

शेकामामसर्वांगानीवकल्पः सत्वात्मरतिवेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनिः सवाह्याभ्यंशौचनि
व्याधकशठनाभितः पूरयित्वाबुधोदेहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् प्राणायामादशं च धारणासामि
धीयते द्वेधारणोक्तो योगो योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः सर्व
दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्त्यैवोपजायते वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृताश्च गुणानपृथक् चोमादिपरमा
ण्डश्च तथात्मानमकल्मषं दूत्यं योगीयताहारः प्राणायामपरायणः जितांजितांशं नैभूमिमाह
हेतुयथा गृहं मूढोऽप्याधीस्तथा मोहमाक्रान्ता भूरनिर्जिता विवर्द्धयति नादारे हेतुस्माभूमिम
निर्जिता प्राणानामुपसंवाधा प्राणायाम इति स्मृतः धारणोत्पद्यते च यत्नतो धार्यते न या शब्दा
दिभ्यः प्रवृत्तानि पदज्ञानियतात्मभिः प्रत्याक्रियते योगिनः प्रत्याहारस्ततः स्मृतः उपायश्चात्र कथि
तो योगिभिः परमर्षिभिः येन व्याधादयो दोषानजायन्ते दिद्योगिनः यथा तोयाद्यनस्तो र्घं यंत्रलाता
दिभिः शरैः आपि वेद्यथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः प्राज्ञाभ्यां हृदये चाव्रतती पाचतथो वसि

मां कं०

६६

१७

कण्डे मुखेनासिकाग्रैर्नेत्रभ्रमश्च मूर्द्धे किञ्चित् तस्मात्परस्मिन् धारणाः परमास्मृताः दशैता धारणाः
प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यतां माधातुः क्लृप्तः श्रान्नो न च द्याकुलचेतसः युञ्जीत योगं रात्रेन्दुयोगीति
क्षयमाहृतः नातिशीतेन चोष्णैर्द्वन्द्वेनात्यनिलात्मके कालेन तेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतः पूरः स
शब्देभिजलाभ्यां सैर्जीमैर्गोष्ठे च त्रय्यथे शुक्लपद्मे च धनं द्याश्मशाने सप्तरी स्रष्टे सप्तये कूपतीरे वा
चेत्यक्लीक सप्तये देशे स्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासविवर्जयेत् सकृत् स्यान्वप्यपत्नौ च देशकालविव
र्जिते वसतो दशैर्न योगं तस्मात् तत्परिवर्जयेत् देशेनेतान्मातृत्य मूढद्वयो युनक्तिवै निब्राम्यत
स्यं देहा जायते तन्निबोधमे वाधिष्ये जलतालौपः स्मृते मृकत्वमन्धताः ज्वरश्च जायते सत्यः त
द्वदशानयोगिनः प्रमादाद्योगिनो दोषा दधेते स्युः श्विकिश्चित्तम तेषां नाशाय कर्त्तव्यं योगि
कान्तिबोधमे स्निग्धं यवा मूत्रं युष्मांश्चुत्कातं वैवधारयेत् वातगुल्मप्रशांत्यथ मुदा वृत्तेन
थादधि यवा मूत्रं अपि पवनं वायुमिश्रं प्रतिचिपेत् तद्वत्कम्पमहा शैलं स्थिरं नमिधारयेत्

पु०

६६

विद्योतेवचसोवाचिवाधिर्ये श्रवणोद्विष्टे तथैवास्तुफलं ध्यायेत्तस्मात्तौ वसनेन विष्टे यस्मिन् यस्मि
न जादेशे तस्मिन् स दुपकारिणाम् वारयेद्द्वारणा मुष्टे शीतां शीते विदाहिनीम् दालं शिरसि संस्था
प्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् लुप्तः स्मृतः स्मृतिः सत्यो योगिनस्तेन जायते द्यावा पृथिवी वायुः प्रीत्यापि
नारभिधारयेत् अमनुष्यास्तत्त्वजाता द्वाधास्तित्तिचिकित्सितुं आमानुषं सत्त्वमजा योगिनं प्रवि
शेद्यदि वाद्यग्रिधारणां चैर्न देहसंस्थं विनिर्देहेत् एवं सर्वात्मना कार्या रक्षा योगविदानुपधर्माश्च
काममोक्षाणां मरीरं साधनं यतः प्रवृत्तेन हतात्माना योगिनो विस्मया तथा वित्तानं विनयं याति
नस्माद्दोषाः प्रवृत्तयः आलोल्यमारेण्यमनिष्ठवद्वंगभशुभमूत्रपुरीषमन्यं कानि प्रसादः स्वर
मौम्यता च योगप्रवृत्तेः प्रथमं द्विचिह्नं अनुरागं जतो याति परोक्षगुणा कीर्तनम् नवित्यति च स
त्वानि सिद्धे लब्धे गामुत्तमं शीतोष्णादिति रत्युर्गैर्यस्य बाधान विद्यते न भर्ति मेति चान्येभ्यस्तस्य
प्रिडिरुपस्थितः ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ दत्तात्रेय उवाच उपसर्गोऽप्रवर्त
ने दृष्टे ह्यात्मनि योगिनः येतास्ते संप्रवक्ष्यामि समासेन निरोधमे काम्पाक्रियास्तथा काममानु

भाक०
६७

पानमिवाञ्छति स्त्रियोदनफलं विद्यान्मायाविद्याधनादिकम् देवत्वममरेशद्वरसायनरसक्रिया मरः
प्रदातनं यज्ञजलाग्नावेशनतया अह्वानाशकदानानां फलानि नियमस्तथा तथोपवासान्पूर्ताश्च
देवतेज्यार्चनादपि स्तेभ्यस्तेभ्यः शुक्रमभू उपसष्टोभिवाञ्छितं चित्तमित्यप्रवृत्तं यत्ताद्योगीनिवर्त
येत् ब्रह्मसंगिभनः कुर्वन् उपसगात्प्रवर्तते उद्यमर्जिजितेरेभिरुपसर्जान्तः पुनः योगिनः संप्रवृ
र्तते सत्वरजसतामसा प्रातिनः आवशोदैवो भ्रमावर्तते तथा परे पश्येते योगिनां योगविद्याय कष्टका
दयाः वेदाद्याकाद्याशास्त्रायाविद्याशिल्पान्यशेषतः प्रतिभानियदस्येति प्रातिनः सन्नयोगिनः शत्रु
घानखिलाद्येति शब्दं गृह्णाति वैवयत् योजनानां सहस्रेभ्यः आवणाः सोभिधीयते समस्तादीनां चो
ष्टो सतदादेव योनयः उपसर्गलुमप्याहुर्देवत्तमदबहुधाः भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनोदीपेणायो पु०
गिनः समस्ताधारविभ्रंशादुभयः सपरिकीर्तितः आवर्तेद्वयतोयस्य ज्ञानावर्ती यत्तु कुतः चित्तं नाश ६७
यतेवर्तते उपसर्जस उच्यते एतैर्नीशितयोगास्तसकलादेव योनयः उपसर्जि मन्त्राद्योरेव वर्तते
पुनः पुनः प्रावृत्त्यकम्बलं शुक्लं योगी तस्मान्मनो मयं चित्तं येत्यरमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवर्तमानः यो

गयुक्तः सदा योगी लब्ध्वा ह्येति न द्विष्यः सूक्ष्मास्तधारणा मन्त्रभूराद्या मूर्द्धिधारयेत् परित्रीधारयेद्योगी
तस्यैवास्त्वप्रतिपद्यते आत्मानं मन्यते चोर्वी न हृदयं च जहाति सः तथैवापरसंस्तुतं तदुपश्रुते जसि स्पर्श
वां यो तथा तन्मन्त्रमात्रस्य धारणा यो मन्त्रः सूक्ष्मं प्रवृत्तं च शब्दं तदुज्जहाति च मनसा सर्वभूतानां मन आ वि
शते यदा मानसी धारणा विभ्रत मनः सोऽस्य भजायते तत्तद्बुद्धिर्मशेषाणां सत्त्वानां नित्ययोगवित् परित्य
जति संप्राप्य बुद्धिं सौख्यमनुत्तमं परित्यजति सूक्ष्माणि मन्त्रदेतानि योगवित् सम्यक् जानाति योऽलं क
स्तस्य वृत्तिर्न विद्यते एतासां धारणानामप्राप्तां सोऽस्य मानसनादृष्टा दृष्टा ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा परं
व्रजेत् यस्मिन् यस्मिन् च कुरुते भूते रणां महीपते तस्मिन् तस्मिन् सदा शक्तिं संप्राप्य स विनश्यति तस्माद्देहि
त्वा सूक्ष्मानि संमत्कानि परस्परम् परित्यजति यो देही स परंप्राप्नुयात्पदम् एतान्येव ते वन्धाय सप्तसूक्ष्मा
नि पाथिव भूरादीनां विरागो व्रसप्तसूक्ष्मस्य मुक्तये गन्धादिषु समासकमित्येतदखिलं जगत् पुनरावर्त
ते भूषस ब्रह्मा मरमानुषं सन्नेता धारणा योगी समतीत्यदिच्छति तस्मिन् तस्मिन् न यं सूक्ष्मे याति भूते न वैश्वर
देवानां मसुराणां वा गन्धर्वोरगराक्षसां देहेषु लयमाप्नोति स गीनाप्नोति च कचित् मुनिमालविभां च

भाक०

६८

१४

वमदिमाप्राप्तिरेवच प्राकाशतथेशिद्वं वशिद्वं तथा परम् यत्र कामावशाधिद्वंगुणानैतास्तथैश्वरान् प्रा
प्नोत्यष्टौ नवद्यात्र परं निर्वाणसूचकान् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोऽशायात्सीध्रत्वात्तद्विभागुणाः महिमाशेष
पृष्ठत्वात्प्राप्तिनां प्राप्यमन्ययत् प्राकाम्यमस्यप्राप्तिवादीशहश्चेश्वरोयतः वशिद्वद्विशिष्टनामयोगि
नः सप्तमोगुणः यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ऐश्वर्यकारिणोऽतिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा
मुक्तिमसूचकं भूपपरं निर्वाणमात्मनः ततो न जायते नैव वर्द्धते न विनश्यति नापि ह्ययमवाप्नोति परि
णामन्वगच्छति द्वेदं केदं तथा दादं शोषभूरादितो न च भूतवृत्तादवाप्नोति शब्दाद्यैः क्रियते न च न चास्य
मतिशब्दाद्यास्तद्भाक्तास्ते न युज्यन्ते यथा हि कनकं खंडं सवेद्रव्यवदग्निना दैर्घ्यं दोषं द्वितीयेन दैर्घ्येनैकां
व्रजे नृप न विशेषमवाप्नोति तत्त्वयोगाग्निना यतिः निर्द्वेभ्यो दोषस्तेनैकं प्रयाति ब्रह्मणा सह तथा
गिरंशो मंदिनः समानत्वमनुव्रजेत् तदा व्यस्तमयो भूत्वा भावं न गृह्येत विशेषतः परेण ब्रह्मणा त
द्व्याप्यैक्यं दध्म कित्विषः योगीयाति पृथग्भावं न कदाचिन्महीपते यथोजलं जलेनैकं निक्षिप्तं सुपग

१०

६८

ॐ ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ अलंकृतवाच
भगवन् योगिनश्चर्यां श्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ब्रह्मवर्त्मन्यनुसरन्त्येन योगीनसीदति दत्तात्रेय उवाच
मानापमानो यावेतौ प्रीत्युद्देगकरो नृणां ॥ तावेव विपरीतार्थे योगिनः सिद्धिकारका मानापमानौ
यावेतौ तावेवाहुर्विघ्नमृते अपमानो मृतमत्र मानस्तु विषमं विषं चक्षुः पूर्तं न्यसेत्पादं वस्त्रं पूर्णं विवेज
लं सत्यं पूर्तं वदेद्द्वारं विद्विष्यतश्चिन्तयेत् आतिथ्यं ग्राहयन्नेषु देवयात्रोत्सवेषु च महाजनश्च सिद्धि
र्थं न गच्छेद्योगवित्कचित् यस्ते विद्वते द्यंगारे सर्वस्मिन् भुक्तवज्रं न अदेत योगविद्देह्यं न तु तिष्ठेच्च निरु
शः यथैव मवमन्यते जनाः परिभवन्ति च तथा मुक्तश्चरेद्योगी सतां वर्त्मन भूषयेत् भैक्षश्च वेदुहस्थेषु
यायावरगृहेषु च श्रेष्ठानुप्रथमावेति वृत्तिरत्योपदिश्यते अथ नित्यं गृहस्थेषु शालीनेषु च रेयुतिः
श्रद्धधानेषु दानेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु अतज्जडेषु नश्चापि अडष्टपतितेषु च भैक्ष्यवर्णादि वर्म
सु जघन्या वृत्तिरिष्यते भैक्ष्यं यवागूं भक्तं वा पयो वा वकं मेव वा फलं मूलं विपकं वा कणापि तपो क
शक्तवः ब्रूयते वै शुभाहारयोगिनः सिद्धिकारकाः तत्प्रयुज्यान्मुनिर्धुत्वा परमेन समाधिना अपः पू

मां क०
६६

वैसृद्यो गंतव्यं भूत्वा समाहितः प्राणां येति ततस्तस्य प्रथमा ह्याहुतिः स्मृताः अपानायाद्वितीया
तु स मानायेति चापरा उदानाया च तृतीया ह्यानायेति च पञ्चमी प्राणायां मेः पृक्कृत्वा शेषं भुञ्जीत
कामतः अपः सकृत्पुनः प्राश्य आचम्य हृदयं स्पृशेत् अस्तेयं ब्रह्मचर्यं श्रुत्या गोलोभस्तथैव च व्र
तानि पञ्चभिर्दशमहिंसा परमाणि वै अक्रोधो गुरुमुष्कृषांश्च माहारलाघवं नित्यस्वाध्याय
द्वयैते नियमाः पञ्चकीर्तिताः सावभूतमुपासीत ज्ञानं यत्कार्यमाधुनं ज्ञानानां वृद्धतायेयं योगविबुधै
रीहिता इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तु धितं चरेत् अपि कल्पमहर्षेणैव ज्ञेयमवाप्नुयात् त्यक्तं स
गोजितक्रोधो लब्धादारेजितेन्द्रियः पिपायबुद्ध्या हाराणि मनोर्धानि निवेशयेत् शून्ये स्वेवावकाशे
षु गुह्यमववने सुच नित्यं युक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् वा द्दंडः कर्मदंडश्च मामदंड
युते त्रयः यस्यैते नियता दंडाः स त्रिदंडी महायतिः स्नानं परशाश्वतमद्यप्यपरं भूत्वा न पुनः
प्रजयते वेदाः श्रेष्ठाः सर्वेषां क्रियाषु यसां जप्यं ज्ञानमाहुश्च जप्त्वा ज्ञानाद्वानं संशयगच्यते

पु०
६६

तस्मिन् प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः समाहितो ब्रह्मपुरो प्रमादीशुचिः तथैकानरमिर्जितेन्द्रियः समा
धुयाद्योगमिमं महात्मा विमुक्तिमाप्नोति ततः स्वयोगतः ॥ ० ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ ० ॥ दत्तात्रे
य उवाच एवं यो वर्तते योगी सम्यग्योगयवस्थितः न स्यादयं हि शक्यो जन्मान्तरशोतेरपि दृष्ट्वा च
परमात्मानं पत्यक्षं विरूपितम् विश्वपादशिरो ग्रीवं विश्वेशं विश्वभावं तत्प्राप्त्यमहापुण्यमिति
काक्षरं जपेत् तदेवाधयत्नस्य स्वरूपं शृणुतः परम् अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयं एता एव
त्रयो मात्राः सत्त्वरजसतामसाः निर्गुणो योगिगम्याश्चाह मात्रात्रयं स्थिता गान्धारीति च विशेषा
गान्धारसुरसंश्रया पिपीलिका गतिस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्द्धिलक्ष्यते यथा प्रयुक्तं ऊंकारः पतिनियतिम्
इति तथोकारमप्येषद्वन्द्वे त्वत्तरो भवेत् प्रणोदधेनः सरश्चास्या ब्रह्म वेद्यमुदाहृतं अप्रमत्तं
न वेदयं शरवत्तन्मयो भवेत् उमित्येतद्भयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयो गयः विष्णुर्वत्सा हरश्चैव नमो
सामानिधं ज्ञेयं मात्राश्चाह वत्सश्च विशेषा परमाथतः तत्र युक्ते तु योगी स तन्दयमवाप्नुयात्

मां क०
१००

अकाररूपश्च भूर्लोक उकारश्चोच्यते तु वः सद्यश्च नो मकारश्च स्वर्लोकः परिकथ्यते यत्कातु प्रथमामा
त्राद्वितीया यत्तु संसिता मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरद्वैतात् परपदम् अनेनैव क्रमेणोक्तानि शेषा योगभू
मयः कुमित्युच्चारणात् सर्वगृहीतं सदसद्देवतं द्रष्टा तु प्रथमामात्राद्वितीयादेव संयुता तृतीया च
तादात्म्यावचसः शान्तोचरे इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोकारसंज्ञितं यत्तु वेदनरः सम्यक्कृतथाया यति
वापुनः संसारचक्रमुत्पद्यत्यक्तत्रिविधबन्धनः प्राप्नोति ब्रह्म नित्यं परमे परमात्मनि अहीना
कर्मेव बन्धश्च ज्ञात्वा मृत्युमविष्टतः उक्तानि काले संस्मृत्य पुनर्योगित्वमर्हति तस्मादसिद्धयोगेन सि
द्धयोगेन वापुनः श्रेयान्यरिष्टानि सदा येनोक्तानि नो मभीदति ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ पु०
॥ ० ॥ दत्तात्रेय उवाच अरिष्टानि महा राज शृणु ब्रह्मा मितानि ते येषामालोकनान्मृत्युनिजं जा १००
नानि योगवित् देवमार्गं क्रवश्चैव सोमस्वायामकन्धर्ता योनपश्येद्य जीवत्सवरसमत्सरान्परम्
अरन्निविस्विसूर्यस्य वह्निश्चैवांशुमालिनं दृष्ट्वा दशमांसाद्वनरो नो द्वेष्ट जीवति वान्याम्

त्रपुरीषंयासुवर्माजतनया प्रत्यक्षमथवास्वप्नेजीवितं दशमासिकं दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीनां न
वेनगराणि च सुवर्मावर्मा नृणां नवमासान् सजीवति शूलः कुशः कुशः स्तूलो योऽकस्मादेव जायते
प्रकृतेऽनिवर्तेषु स्तस्याषु च मासिकम् खंडं यस्य पदं पाष्ठांशदस्यामेव वा भवेत् पांशुकदं मयाम्
मध्ये सप्तमासान् सजीवति कपोतगृध्रः काकालेवायसावाद्यमृद्देनि क्रवादावाद्यगोलीनः पशमासाषु
प्रदर्शनः हन्यते काकपंक्तीभिः पांशुर्वैशावापुरः स्वाच्छाया मन्यथा दृष्ट्वा चतुर्मासं सजीवति अजम
विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणादिशमाश्रितां उदके न्द्रधनुवापि जीवितं द्वित्रिमासिकं घृतं तैलं तथा दर्शितो येनाथा
तदर्शनं यः पश्येदक्षिरस्काद्यामासादूर्ध्वं न जीवति यस्य वस्तु शगन्धो गात्रे स वसुमोपि वा तस्यार्द्धमासिकं
तेर्ययोगिनो नृपजीवितम् यस्य वैश्वानरा मासस्य हृत्पादं भवमुप्यति पिवतश्च जलं शेषे दशाहं सोपि जी
वति सप्तिनो भारुतो यस्य मर्मस्थानानि कुनति न रुष्यतेऽमुस्य श्रोत्रस्य मृत्युरूपस्थितः अत्र वानव
यानस्थो गायत्रे दक्षिणादिशं स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमर्हति रक्तकुक्षाम्बरधरा गायत्री हस

भा.क०

१०१

101

तीर्यं दक्षिणाशान्नयेनारीस्वप्ने सोपिनजीवति नमंस्ववशाकं स्वप्ने ह्यमानं महावलं एतं वारीश्ववन्म
नंतित्यामृत्युमुपस्थितं आमस्तकृतलाघस्तनिमग्नं पक्वमागरे स्वप्ने पश्यद्यथात्मानं सप्तत्योमिषतेनरः
केशांगांस्तथा भस्मभुजंगाधिर्जलान्वदी दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहातु मृत्युरेकादशे दिने करानैर्विकटैः कृष्टैः
पुरुषैरुद्यतायुधैः पाषाणैस्तडितः स्वप्नो मद्यो मृत्युर्भवेन्नरः सूर्यादये यस्य शिवाक्रोशनी याति संसृष्ट
विपरीतापवीते वांसमद्यो मृत्युमर्हति यस्य वैभुक्तमात्रस्य हृदयं बाधते कृधा जायते दनवेषश्च समाता
धुरसंशयः दीपादिगन्धनोवेति त्रस्यत्यहितथानिशि नात्मानं परमेव स्थं वीक्षते मनजीवति शक्रायुधं चादौ
रात्रे दिवा यां प्रदशो तथा दृष्ट्वा मन्येत संक्षीया मात्मजीवितमात्मवित नासिका वक्रता मेति कस्योर्ध्व
मनो न्वती नेत्रश्च वामं सुरति यस्तस्या पुरुङ्गतम् अरक्तता मेति मुखं जिह्वा चास्यासिता यथा तदा प्रा पु०
ज्ञो विजानीया नृन्मुसासनुमात्मनः उष्ट्रासभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशं प्रयाति तस्य जानीयात् १०१
प्रा मृत्युनरेश्वर पिषा यकर्मो निर्दोषं नष्टृणो यात्स स भवम् मथ्यते च कृषो ज्योतिर्यस्य सोपिनजी

वृत्ति प्रतितस्य यस्य वैगर्ते स्वप्रेक्षारं पिभीयते न चोत्तिष्ठति यः सुभ्रातृदत्तस्य जीवितं उद्धवदृष्टिर्वैवसे
प्रतिष्ठितारक्तायुतः संपरिवर्त्तमाना मुखस्य चोष्णशुद्धिरश्वनाभेः शंसनिष्ठुसा भूपरं शरीरं स्वप्रेक्षि
प्रविशेद्यत्कनचमि श्रमते पुनः जलप्रवेशादपि वातदन्तं तस्य जीवितं यश्चाभिरुन्यते डष्टे भूते रात्रार
थो दिवा समृत्युं सप्तरात्राद्वनवः प्राप्नोत्यसंशयं स्ववस्त्रममलं शुक्लं रक्तं पश्यद्यथा शितं यः पुमान्मृ
त्युमासन्वनस्यापि हि निर्दिष्टेन स्वभावं वैपरीत्यनुप्रकृतेन अपि पर्ययः कथयन्निमनुष्याणां सदा स
न्नो यमान्को येषां विनीतः सततं येष्य पृष्ठतमासतः तानेव चावजानाति तानेव च विनिन्दति देवताना
र्चयेद्बुद्धान् गुरुन विप्रांश्च निन्दति मातापित्रो वसत्कारं जा माहृणां करोति च योगिनां ज्ञानविद्वेषा म
न्येषां च भदात्मनां प्राप्ते तु काले पुरुषस्तद्विसेयं विचक्षणेः योगिनां सततं यत्नादविष्टान्यवनीयते
संवत्सराद्वृत्तसेन फलदानि दिवानि शं विलोक्य विषदां येषां फल युक्तेन भीरुणा विशायकालो
भनसि च कालो तरे श्वरः सात्वा कालश्च तं सम्यगभयस्थानमाश्रितं युञ्जीत योगं कालो सो यथा न्यस्या

मां० फलो भवेत् दृष्टारिष्टनथा योगीत्यक्ता मरणां भयं तत्स्वभाव नक्षत्रा लोका काले यावत्तु पागतम् तस्य भागे
१०२ तथैवादि योगी धुजीत योगवित् पूर्वोदेच परादेच मध्यादेच दिनेदिने यत्र वा रजनी भागे तद्विष्टं निर्दि
क्षितम् तत्रैव तारधुजीत यावत्प्राप्तेदिनेदिनं तत्तस्य क्ता भयं सर्वं हित्वा तत्कालमात्मना तत्रैवावस
थे स्थित्वा यत्र च स्थेय्यमात्मनः धुजीत योगी निर्जित्यस्त्री न गुणान्तर परमात्मनि तन्मयश्चात्मना भूत्वा
चिद्वृत्तिनपि संत्यजेत् ततः परमनिर्वाणमतीन्द्रियमगोचरं धृत्वधेयं न चाख्यातुं शक्यते तत्समं भूते एत
त्सर्वं समाख्यातं तत्वालकं यथा यवत् प्राप्त्वा भोग्यं न तद्दुःखं संक्षेपात्ता निरुद्धं मे शशांकरश्चिंत्यो योगा
ब्रह्मकान्तो मणिः ययः समुत्सृजति नायुक्तः सोपमा योपितः सृता यथा केशश्चिंत्यो योगादकं कान्तो पु०
दुताशनं आविष्टो रतिर्नैकस्मिन्नुपमासापि योगिनः पिपीलिका खूनकुल गृहगोधा कपि अन्ताः १०२
यानि स्वामि वदेदेषु लोयानि ततो न्यतः दुःखं लुक्स्वामिनो धंसो तस्य ते धान्ति कश्चिन्ने वेश्मनो यत्र रा
जेंद्रसोपमा योगसिद्धये मृदेदिका न्यदेहापि सुखाप्रेता अप्यशीघ्रमा करोति मृद्वारयमुपदेशः स

योगिनः पशुपक्षि मनुष्याद्यैः पत्रपुष्प फलान्वितं वृहद्वित्स्वप्नमानलुट्टुसिद्धान्तयोगिनः कुरुशा
शिवघाशाग्रमालद्यतिलकाकृतिं सहतेनविवर्द्धनं योगीसिद्धि मवाप्नुयात् एवपूर्वमुपादायपात्रमा
रोहताभुवः तुंगमध्वविलोक्योच्चैर्विज्ञानं किन्तु योगिनां सर्वस्वजीवनायालं विज्ञाने पुरुषस्य या वेष्टा
नान्द्रुता सात्वायोगिनः कृतकृत्यता नद्रुदं यत्र वसति नद्रुज्यं येन जीवति येन भ्रं पद्यते चानतसुखं म
मतात्रका अस्वन्वितोपितैः कार्यं करोति करौ र्यथा तथा बुद्ध्यादिभिर्योगी पारकैः साधयेत्परमं जड
उवाच ततः प्रशम्यात्रिपुत्रमलर्कः समदीपतिः प्रशयावनतो वाक्यमुवाचामिमुदावितः अलर्क उवाच
दिष्टादेवैरिदं ब्रह्म नृस्वपराभिभवसम्भवे उपपादितमत्युग्रं प्राणोमन्देहदं भयम् दिष्टाकाशियतेभु
रिवलसम्पत्पराक्रमाः यद्वत्सेकादिदायातः सद्युष्मात्संगजोमम दिष्टामन्दवलश्चाहं दिष्टाभृत्याश्व
मेहताः दिष्टाकोषः द्ययं यातो दिष्टाहं भीतिमागतः दिष्टात्वत्पादयुगलं मम स्मृतिपथं गतं दिष्टा
नडक्तयः सर्वामभवेतसि संस्थिता दिष्टाज्ञानममोत्पन्नस्रवतश्च समागमात् भवता चैवकारुण्यं

भाक०

१०३

103

दिष्ट्या ब्रह्मन कृतं मम अनयोप्यथां यानि पुरुषस्य भुभोदये यथेदेषु प्रकारयद्यमनं संगमानव
सुवाङ्गरूपकारी भेसचकाशिपतिः प्रभो ययोः कृते हंसं प्राप्नोयोगी गभवतोऽनिकम् मोहनरप्रसादा
चनिर्देग्वाज्ञानकित्विषः तथायतिष्येनेह तं भूयादः स्वभाजनं परित्यजिष्ये गार्हस्थ्यमार्तिपादय काननं
त्वत्त आसासमासाद्य ज्ञानदातुर्महात्मनः दत्तात्रेय उवाच गच्छ राजेन्द्र भद्रनेयथा वत्कथितं मया नि
र्ममोतिरहंकारस्तथाचरविमुक्तये जउउवाच एवमुक्तप्रशम्येन माजगामदुरावितः घत्रकाशिपति
भ्रोता सुवाङ्गश्चास्य सो प्रजः समुपेत्य महाबाहुं सोऽनर्को काशिभूपतिं सुवाङ्गो रयतो वीर सुवाच प्रद
मन्विष राज्यं कामुककाशीश भुज्यतां राज्यं मूर्जितं यथाचारोचते तद्दत्त सुवाङ्गः संप्रयच्छ राजा काशिग
जउवाच किमलकं परित्यक्तं राज्यं ते संधुगं विना त्रिपयसनधर्मोऽयं भवीत्येवमवित निजि
समात्यवगात्तत्यक्ता मरणजं भयं मन्दधीतशरं राजालक्ष्म मुद्दिश्य वैरिणां तं जित्वा नृपतिर्भोगा
यथायं भोतिकः संधंस्तथानः करणं नृणां गुणाश्च सकलास्तद्ददर्शये प्रेरणुषु चिच्छक्तिरेक

पु०

१०३

एतद्यथादानान्योक्तिकश्चनः तदाकादृपतेज्ञानमित्रावित्रतापरिपन्थिताः तन्मयादः त्वमासाद्यत्वं
द्वयोद्धवमुत्तमं दत्तावेयप्रसादेनज्ञानं प्राप्तं नरेश्वर निजितेन्द्रियवर्गस्तत्त्वज्ञासंगं मशेषताः मनो
प्रज्ञाशिसंवात्स्यतजयेपुरमोजयः संसाध्यमन्यतासिद्धोयतः किञ्चिन्वविद्यते इन्द्रियानिचसंयम्यततः
सिद्धिनिषेधति सोहंततेरिनेममाप्तिशक्रः सुवाङ्मरेषोनममापकारी दृष्टमयासवमिदंयथात्मा
अविष्यतांभूपविप्रस्तवयान्यः जउवाच इत्यंयतेनाभिहितो नरेन्द्रो कृष्णः समुत्थायततः सुवाङ्मरे
ष्टितंभ्रातरमत्यतन्नुक्ताशीश्वरंवाक्यमिदम्वभाषे ॥ ० ॥ इतिमार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ सुवाङ्मरे
वाच ॥ यदर्थंनृपशादूल्लहामहेशरणागतः तन्मयासकलंप्राप्तंयास्यामित्वंसुखीभव काशिराज
वाच किन्निमित्तंभवानू प्राप्नोतिस्वन्वाथशुकस्तव सुवाङ्मरेस्तन्ममाचक्ष्वपरंकोभृतलंदिमे ममा
क्रान्तमलर्केनपितृपेतामहंमदत्त राज्यं देहीतिनिर्जित्यत्वयाहमभिचोदिताः ततोमयासमाक्रम्य
राज्यमस्यान्वजस्यच एतन्नेवशमानीतंतत्तुल्यं सुकुलोचितं सुवाङ्मरेवाच काशिराजनिबोधतंयद

मं.क०
१०४

नमयमुद्यमः कृतोमयाभवाद्येवकारितोद्यममुद्यमं आताममाद्यं ग्राम्येषु शक्नोभोगेषु तत्त्ववित् वि
मुद्येभोहयनोचभ्रातरारग्रुजोमम तयोर्ममचयन्मात्रावात्येस्तन्यंयथामुखे तथावरोधोविन्यस्तःक
र्मयोवतीपते तयोर्ममचविज्ञेयाः पदाथायेमतानृभिः प्राकाश्यं मतसोतीतामात्रानैवास्पपाथिव य
थेकसाद्ययाजानामेकस्मिन्वृषीदति डःखंभवतिसाधुतांतथास्माकंमहीपते गाढेस्त्युमोदमापन्वे
मीदत्यस्मिन्वरेष्वर समुद्यित्यस्यदेहस्यविभतिभ्रातृकत्यनाम् ततोमयाविनिश्चित्यडःखाद्वेरायभाबु
ना भवीष्यतीत्यस्यभवानित्युद्योगायसंश्रितः तदस्यडःखात्वेरायं संवोधादवृत्तीयते समुद्धृतं कृतं कार्यं
मद्वंतेस्तप्रजाप्यहं उष्ट्रामदालसागर्वपीत्वातस्यास्तथास्तनं नान्यनारी सुतेयोतं वस्मिन्ततिपाथिव
विचार्यैतन्नयासर्वेषुष्पासंश्रयपूर्वकं कृतं तच्चापिनिष्पन्नं प्रयास्येसिद्धये पुनः उपेक्षतेसीदमानः पु०
स्वजनोवाभवः सुहृत् येनैरेन्द्रतन्मन्येमेन्द्रियातविकलाहिते सुहृदिस्वजनवक्षोममन्त्रेयोवसीदति १०४
धर्माद्यकाममोक्षेभ्योवाचंस्तत्रतत्त्वसो एतद्वृत्तंगमाद्रूपमयाकार्यंमहाकृतं स्वस्तिनेस्तगमिष्या

मिज्ञानभाष्यवसन्तम ॥ काशिराजउवाच उपकारस्त्वया साधो रत्नकं संकृतो महान् ममोपकारयक
द्यंतकरोषि स्वमानसं फलदायी सतां सद्भिः संगमो नाफलीयतः तस्मात्त्वत्संश्रयाद्युक्ता मया प्राप्ता
मुत्पत्तिः सुवादुरुवाच धर्माद्यकाममोक्षाख्यं पुरुषाद्यवतुष्टयम् तत्र धर्माद्यकामास्ते सफलादी
यंतः परः तात संश्लेषतो वक्ष्ये तदिहैकमनाश्रया श्रुत्वा तु स मया लोका यजेथाः श्रेयसे नृप ममेति प्रत्य
यो भूय न कार्ष्णहमिति त्वया सम्यगलोका धर्मादिधर्मभावोति राश्रयः कस्याहमिति संश्लेषमित्यालो
च्यं त्वयात्मना वाद्यानगातमालोच्य मालोच्य पुरवात्रिषु अद्यत्ताद्यं विशेषान्न मविकारमचेतनं यत्ता
द्यत्तं त्वया श्रेयं तातो कस्याहमिद्युत श्रुत्वा स्मिन्नेव विज्ञाते विज्ञात मखिलं त्वया अनात्मन्यात्मविज्ञान
मस्मिन्मिति मूढता सोढं सर्वगतो भूत्वा लोकसंयवहारतः मयि दमुच्यते सर्वं त्वया पृष्टो बुजा मयं
एव मुत्कार्यो धीमानसुवादः काशिभूमिपं काशिराजपि संपूज्य सोऽलकं नृपुं यथो अलकीपि स
तं ज्येष्ठमभिधित्य न राधिपः वनं जगाम संत्यक्त सर्वसंगः सुप्रिदुये ततः कालेन महता निद्वन्द्वे निष्प

भाक०

१०५

105

निग्रहः प्राप्ययोगदिभक्तुलां परं निर्वाणलक्षणां पश्यन् जगदिदं सर्वं सदेवास्तुरमानुषम् पाशैर्गुण-
मयैर्वर्द्धयमानश्च नित्यशः पुत्रादिभ्रातृमित्रारिस्वपारक्यादितारितैः आकृष्यमाणं करणैः दु-
खान्तैर्भिन्नदर्शनं अज्ञानपंकगते स्थमनुद्वारं महा मतिः आत्मानश्च समुत्तीर्णं गार्थाभेता नगाय-
नं अहोकष्टं यदस्माभिः पूर्वं राज्यमनुष्ठितं इति पश्चान्मया ज्ञातं योगज्ञातिपरं सुखं ॥
मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ जडजवाच तौ तेन त्वं समातिष्ठ मुक्तये योगमुत्तमम् प्राप्यसे तेन तद्वत्
यत्र गत्वानमोचसि ततो ह मपि यास्यामि किं यतैः किं जपेन मे कृतकृत्यस्य करणं ब्रह्मज्जाय-
कल्प्यते त्वन्नो नुज्ञा मवाप्याहं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः प्रयतिष्ये यथा युक्तो यथा यास्यामि निर्द्व-
तिं पश्चिन्नुचुः ॥ एवमुक्त्वा मपि तं प्राप्यानुज्ञा नतश्च सः ब्रह्मज्जगाम मेधावी परित्यज्य
परिग्रहं सोपितस्य पिता तद्वत्क्रमेण सुसमाहितः वातप्रस्थं समास्थाय चतुर्थाश्रममभ्यगात्
तत्रात्मजयभासाद्यदित्वा वल्लं गुणादिकं प्रापसिद्धिं परं प्राप्तस्तत्कालो पातिसन्मतिः एतत्ते कथि-

५०

१०५

तं ब्रह्म न्यत्पृष्टा भवता वयं सविस्तारं यथा वच्च किमन्यच्छ्रोतुमिच्छामि ॥ ० ॥ इति मार्कंडेय पुराणे
पिता पुनर्मीदृशम् ॥ ० ॥ येन तिर्यक्त्वमप्येतत्प्राप्य मोहस्तिरस्कृतः धन्या भवतः संसिद्धौ प्रा
गवस्तापितं यतः भवतां विषयो दूतैर्न मोहैश्चान्यते मनः दिष्ट्या भगवता तेन मार्कंडेयेन धीमता भव
नो वै स माख्याताः सर्वसन्देह कृत्तमाः संसारस्मिन्मनुष्याणां भ्रमता मति संकटे भवद्विधैः समं सं
गे जायते नातपस्विना यत्पदं संगमा साद्य भवद्विज्ञानदृष्टिभिः न संस्कृता यस्तन्मनमेव न कृता यता
प्रवृत्ते च निवृत्ते च भवतां धर्म कर्मणि मतिवस्तिमना मन्ये यथा मान्यस्य कस्यचित् यदि त्वन्वग्रहवती
मयि बुद्धिर्द्विजोत्तमाः भवता न तस्माख्यातुमर्हयेदमशेषतः कथमेतत्समुद्भूतं जगत्स्थावरजंगमा क
थञ्च प्रलये काले पुनर्यास्यति सन्तमाः कथञ्च वंशा देवर्षिपितृभूतादि सञ्जवः मन्वन्तराणि च कथं वं
शानुचरितञ्च यतः यावत्पुनः सृष्टयश्चैव यावन्तः प्रलयस्तथा यथा काल्य विभागश्च यथा मन्वन्तर
स्थितिः यथा च क्षिति संस्थानं यत्प्रमाणाश्चैव भुवः यथा क्षिति मनुष्यादिनिघ्नगाः काननानि च भूला

मांक०

१०६

कादिश्वलोकानां गणाः पातालसंश्रयः गतिनथा कसो मादिग्रहश्च ज्योतिषा मपि श्रोतुमिच्छाम्यदं सर्वं
भेददाहृतसंपुरम् उपसंहृते च यादृघं जगत्यस्मिद्गविष्यति पक्षिणोऽनुः प्रश्नभारो यमल्लोयस्त्वयामुनि
सत्तम पृष्ठस्थने प्रवक्ष्यामस्तच्छृणुस्वेदं जैभिने मांकं देयेन कथितं पुरा कौक्ष कथेयथा द्विजपुत्राय
शान्नाय व्रतस्नाताय धीमते मांकं देयमहात्मानमुपासीनं द्विजोत्तमैः कौष्टिकिः परिपप्रच्छ यदेतत्पृष्ठ
वान्नवन तस्य चाकथयत श्रीत्याय मुनिर्भृगुनन्दनः तन्ने प्रकथयिष्यामः शृणु द्वंद्विज सत्तम प्रतिपद्य
जगन्वार्धजगद्योनिं पितामहं जगद्योनिं स्थितं सृष्टोऽस्थितो विष्णुस्वरूपिणं प्रलये चान्तकर्तारं शैवं रुद्रम्
रूपिणम् मांकं देय उवाच उत्पन्नमात्रस्य पुरा व्रतमणो यत्कृतं मनः पुराणमेतद्देदाश्च मुखेभ्यो ब्रवी
निष्कृताः पुराणसंहिताश्चक्रः वृद्धलाः परमर्षयः वेदानां प्रविभागश्च कृतस्तैस्तु सहस्रशः धर्मा
ज्ञानश्च वैराग्यं भैरव्यश्च महात्मनः तस्योपदेशेन विना सहसिद्धश्चातुष्टयं वेदान् संपूर्णान् स्याज्ज
गृहः सप्तमानसाः पुराणजगृहश्चाद्यामुनयस्तस्य मानसाः भृगोः सकाशाद्यवनमो न चोक्तं द्विज

पु०

१०६

भूतानां अविभिन्नापि दृश्यत्वात् प्रोक्तमेतन्महात्मभिः दद्वेण चापि कथितमिदमासीत् तदा मम तत्त्वमंकथ
याम्यत्य कलिकल्मषनाशनम् सर्वमेतन्महाभाग श्रुयतां मे समाधिना यथा कृतम् यथा पूर्वं दद्वेण गदतो
मुने अणिपत्य जगद्योनिमजमद्ययमाश्रयम् चराचरस्य जगतो धातारं परमं पदम् ब्रह्माणां मादिपु
षमुत्पत्तिस्थिति संयमे यत्कारणमनौपमं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मै हिरण्यगर्वाय लोकतंत्राय धीमते प्र
णाम्य सम्यग्वक्ष्यामि भूतसर्गमनुत्तमं महदाद्यं विशेषान्तं सर्वैरुपसलक्षणां प्रमाणैः पञ्चभिर्गर्भैः स्तोता
भिः षड्विधवितम् पुरुषाधिष्ठितं नित्यमनित्यमिव च स्थितं तच्छ्रुयतां महाभाग परमेश समाधिना प्रधानं
कारणं यत्तदद्यत्कारणं श्रुतर्षयः यदाहुः प्रकृतिं सूक्ष्मं सदा सदात्मकम् क्रवमक्षय्यमजरममेयं ना
न्यसंश्रयं गन्धरूपरसेहीनं शब्दस्पर्शविवर्जितम् अनाद्यनंतजगद्योनिं त्रिगुणं प्रभवाद्ययम् असांप्रत
मविशेषं ब्रह्माग्रे समवर्तते प्रलयस्यान्वर्तते नैदं व्याप्तमासीदशेषतः गुणसाया तत्तस्मात् तदेव सा
धिष्ठितान्मुने गुणाभावाद्वाज्यमानासर्गकालिततः पुनः प्रधानतत्त्वस्वद्वृतं महान्तं तत्समावृणोत य

मौक०
१०७

थावीजं त्वचा तद्वदयं केनावृत्तो महान् सात्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिषोदितः ततस्तस्मादहंकारश्चि
विधौ वैद्यजायत वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्च सतामसः महता चावृतः सापि यथा यं केन वै महान्
भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दं तस्मात्कनतः समर्ज्य शब्दं तस्मात्काशं शब्दं लक्षणं आकाशं शब्दं मा
त्रनुभूतादिश्चावृणोततः वलवा जायते वायुस्तस्य स्पर्शं गुणो मतः आकाशं शब्दं मात्रानुस्पर्शमात्रं
समावृणोत वायुश्चापि विकुर्वाणो रूपमात्रं समर्ज्य ह्योतिरुपयते वायोस्तक्रपगुणमुच्यते स्पर्शमात्र
नुवैवायूरूपमात्रं समावृणोत ह्योतिश्चापि विकुर्वाणो रसमात्रं समर्ज्य ह्यस्मन्वनिततो ह्यापश्चात्तनूवैता
रसात्मिकाः वसमात्रास्तता ह्यापो रूपमात्रं समावृणोत आपश्चापि विकुर्वत्योगन्धमात्रं समर्ज्य रे सं पु०
दातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो मतः तस्मिंस्तस्मिंस्ततस्मात्तेन तन्मात्रता स्मृता अविशेषवाचक १०७
तादृशविशेषास्ततश्च ये नागानानापिते चोरानमृदाश्चाविशेषतः सूततन्मात्रमर्ज्य यमहंकारानुताम
मात्रं वैकारिकादहंकारात्सत्त्वात्रिकात्तु मोधिकान् वैकारिकः समर्ज्य तत्तु गपत्तं प्रवर्तते बुद्धीन्द्रि

याणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च तेजसानिन्द्रियाण्यहर्देवावेकारिकादश एकादश मनस्तत्र देवावे
कारिका स्मृताः श्रोत्रं त्वक् चक्षुः कर्माजिह्वा नासिका चैव पञ्चमी शब्दादीनामवाप्यर्थबुद्धिपुक्तानिवक्ष्यते
पादौ पादूरुपस्थाश्च हस्तौ वाक् पञ्चमी भवेत् गतिर्विमर्गो ह्यानन्दः शित्यं वाक् पञ्चमी भवेत् आकाशश्च
मात्रं नुस्पर्शमात्रं समाविशत् द्विगुणो शोयते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो भवति रूपं नैवेवाविशत् शब्दस्पर्शगु
णावुभौ द्विगुणाश्च तत्र स्त्वालुः प्रशब्दः स्पर्शरूपवान् शब्दस्पर्शश्च रूपश्च वसमात्रं समाविशत् तस्माच्च
तुर्गुणा ह्योपोविशेयास्तारसात्मिकाः शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च वसश्च गन्धमाविशत् संदुतगन्धमात्रेण चाह
गुणो महीमिमां तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्तूला भूतेषु दृश्यते शान्ता द्यौराश्च सूक्ष्माश्च विशेषास्ते न ते स्मृताः
परस्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परं भूमिरनस्थिरं सर्वलोकालोकं च तावत् विशेषाश्चेन्द्रियग्राह्या
नियतत्वाच्चेते स्मृताः गुणान् पूर्वस्य पूर्वस्य संप्राप्नोत्युत्तरोत्तरम् नाना वीर्याः पृथग् स्मृताः संप्रैते संद
र्भविना नाशकुर्वन् प्रजाः स्तृष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः संधेद्यान्योन्यसंयोगमन्योन्यमपि राश्वते एक

मांक०

१०८

महातविन्दश्च संप्राप्येकमशेषतः पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अथक्तानुग्रहेणैव महदादयो विशेषानाख्यं इमु
त्पादयन्ति ते जलबुद्बुदवत्तल्लुक्कमात्वे वृद्धिमागतम् भूतेभ्योऽं महाबुद्बुदवत्तत्त्वदकेशय प्राकृतेऽं देवि
वृद्धः सन्नेत्रो ब्रह्मसंज्ञितः संवेशरी प्रथमः संवेपुरुष उच्यते आदिकर्ता च भूतानां ब्रह्माग्रेसर भवति
त तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् मेरुस्तस्योथ संभूतो जरायुश्चापि पर्वतः समुद्रा गङ्गा सनि
लं तस्यां डस्य महात्मनः तस्मिन्नेजमत्सर्वं स देवा सुरमा नुषं द्वीपाद्यत्रिसमुद्राश्च संज्यातिल्लोकसंग्रहः
जलानिलानलकांशैस्ततो भूतादिनावृद्धिः वृत्तमंडदशगुणैरेकै कश्यपैः पुनः महातातप्रमाणेन स
देवानेन वेष्टितः महासौः सहितः सर्वैरथ क्तैः न समावृतः एभिर्वारवर्णैरंडस्य प्रभिः प्राकृतेर्वृतम् अ
न्योन्यमावृत्यतामुष्टौ प्रकृतयः स्थिताः एषा सा प्रकृतिर्निर्वाणतदनुः पुरुषश्च सः ब्रह्मात्मकयितो
यत्ते समासाच्छ्रुयतां पुनः यथा मग्नौ जने कश्चित्त्वन्मग्नौ जलसंभवम् जलश्च विपत्तिं ब्रह्मा सतथा
प्राकृतिस्त्रिभुः अथ क्ते वेत्रमुद्दिष्टं ब्रह्मादित्रस उच्यते एतत्समस्तं जानीयात् तत्रैव त्रैव स उच्यते

पु०

१०८

इत्येष प्राकृतः सर्जः क्षेत्रज्ञाविष्टितश्च सः अवृद्धिपूर्वम्प्रथमः प्रादुर्भूतस्तद्विद्यया ॥ ० ॥ इति मा
कैटेयपुराणो ब्रह्मोत्पत्तिनीरः ॥ ० ॥ ॥ कौष्ठिकि उवाच भगवंतस्संभूतिर्यथा वत कथिता
मम ब्रह्मादेव ब्रह्मणो जन्मतथा चोक्तमहात्मनः एकं द्विच्छाम्यहं श्रोतुं ततो भृगुकुलोद्बद्धं यदा न
सृष्टिर्भूतानां किन्तु दास्ति न चास्ति वा काले वै प्रलयस्याने सर्वस्मिन्नुपसंस्कृते ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥
यदा तु प्रकृतौ याति नयं विश्वमिदं जगत् तदा च्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिमश्चरः आत्मन्यवस्थि
ते च्यते विकारे प्रति संस्कृते प्रकृतिः पुरुषश्चैव साधर्म्येणावतिष्ठते तदा तमश्च सत्वश्च समद्धेन च्यव
स्थितौ अन्वत्रिक्ता वतू नोच ऊत प्रीतो परस्परं तिलेषु वा यथा वा तैलं वृतं पयसि वा स्थितं तथा त
मसि सत्वे च रजोऽप्यन्यसूतं स्थितं उत्पत्तिर्ब्रह्मणो यावदायुर्वेद्विप्राद्विकम् तावद्दिनं परेशस्य त
त्समः संघमो निशा अहर्मुखे प्रबुद्धश्च जगदादिरनादि वान् सर्वदेहसंचिन्मात्मा परः कोऽप्यप
रः क्रियः प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्रविश्याद्युजगत्पति द्वाभ्यामाश्रयोगेन परे न परमेश्वरः यथा मदे

मांक०
१०६

नवस्त्रीणां यथा वा माधवानिलः अनुप्रविष्टः शोभायतथासौ योगमूर्तिमान् प्रधाने दोभ्यमाने त
संदेवो ब्रह्मसंसितः समुत्पन्नोऽमुको वसो यथातिकथितं मया स एव दोभतः सर्वः संदोभ्यः प्रकृतेः पतिः
स संकोचविकाशाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः उत्पन्नं स जगद्योतिरगुणोऽपि रजोगुणः व्यञ्जनप्रवर्तते
संज्ञे ब्रह्मत्वं स मुपाश्रितः ब्रह्मत्वे स प्रजाः सृष्ट्वा ततः सत्वातिरेकवान् विष्णुत्वे मे भ्यधर्मोऽपि कुरुते
परिपालनं ततस्तमोगुणोऽद्विकोरुद्रत्वे चाखिलजगत् तपसं हृत्य वैशते त्रैकान्यत्रिगुणगुणाः यथा
प्राग्वापकः द्वेत्रीपालकोलावकस्तथा तथा स संज्ञाभायाति ब्रह्मविष्णुशकारिणी ब्रह्मत्वे सृजते लो
कान् ब्रह्मत्वं स हृत्यपि विष्णुत्वे चाप्युदासीनस्थितो वस्थाः स्वयं प्रभुः रजो ब्रह्मा तमो रुद्रो विष्णुः
उत्पन्नं जगत्पतिः एत एव त्रयो देवा एक एव त्रयो गुणाः अन्योन्यमिष्टुना ह्येत अन्योन्याप्रयिन पु०
स्तथा द्वाविंशतिगोतयैर्धातयजनिपरस्परम् एवं ब्रह्मा जगत्पूर्वो देवदेव सृष्टुमुद्यः रजोगुण १०६
प्रमाश्रित्य सृष्टत्वं स ववस्थितः हिरण्यगर्भो देवादिचनादिरूपधारतः भूपभक्तिका संज्ञा

ब्रह्माग्नेममजायतः तस्य वर्षशतं त्वेकं परमायुर्महात्मनः ब्रह्मणो बहिर्मानेन तस्य संख्या निरोध
ने निर्मेषैर्देशभिः काष्ठा तथा वाष्टमिरुच्यते कलात्रिंशच्चैकाष्टा मुहूर्तत्रिंशतिः कलाः अहोरात्रं
मुहूर्तानां नृणां त्रिशत्तुर्वेस्मृतं अहोरात्रेष्वत्रिंशद्विः पक्षौ द्वौ मास उच्यते तैः षड्विंशत्तुर्वर्षे त्वेऽयमे
दक्षिणोत्तरे तद्देवानां महोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणं दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंस्थितं चतुर्थं
द्वादशमिह हि मांसं शृणुष्वमे चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां कृत उच्यते शतानि सन्धा चत्वारि सन्धांश
श्च तथा विधः त्रेता त्रीणि सहस्राणि व्याहृतानां शतत्रयम् तत्सन्धा तत्समा चैव सन्धांशश्च तथा विधः द्वा
परं त्वे सहस्रेषु वर्षाणां त्रिंशत्तु तथा तस्य सन्धा समाख्याता द्वे शतं द्वे तदंशकः कलिः सहस्रं दिव्यानां
महानां द्विजसत्तम सन्धा सन्धांशकश्चैव शतको स मुदा हृतो एषा द्वादशसाहस्री युगानां कविभिः
स्मृताः एतत्सहस्रगुणितं महोवाच्यामुदाहृतं ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्म नमन वस्तु चतुर्दश भवन्निभा
गशस्तेषां सहस्रानु द्विभज्यते देवाः सप्तर्षिः सैन्धवाः भनुस्तत्सूनरो नृपाः भनुना सहस्रज्यते सं

मां०

११०

क्रियते च पूर्ववत् चतुर्थगानां संख्याता साधिकाद्येकसंप्रतिः मन्वन्तरं तस्य संख्यामानुषाद्वैविशेष
मे त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णः संख्याताः संख्याद्विज सप्तषष्ठिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्या विंशति
श्वसदस्त्राणि कालोऽयं साधिकं विना एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं दिव्यैर्वर्षैर्विशेषमे अष्टौशतसदस्त्राणि दि
व्यासं संख्या स्मृतं द्वापश्चाशतथान्यानि सदस्त्राण्यधिकानि चतुर्दशशुशोऽष्टौ कालो ब्रह्ममदः
स्मृतः तस्याने प्रलयः प्रोक्तो ब्राह्मणे मित्रिको बुधैः भूर्लोकश्च भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च विनाशिनः
तदा विनाशमायानि सदल्लोकश्च तिष्ठति तदा सिनोपितापेन जनलोकं प्रयान्ति वै एकमेव च वै
लोक्य ब्रह्मा स्वपिति वेनिशि तत्प्रमाणैव सारात्रिस्तदने सृज्यते पुनः एवमुब्रह्मणो वर्षमेव
षशतस्तयते शतं दिनस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते पश्चाद्विस्तथा वर्षे परद्वे मित्रिकीत्यते
एकमस्य परद्वे नुयतीतं दिजमन्तम यस्याने भून्महाकल्पः पायु इत्यभि विश्रुतः द्वितीयस पर
द्वे स्य वर्तमानस्य वेद्विज वराह इति कल्पार्थं प्रथमः परिकीर्तितः ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे

पु०

११०

क्रौष्टिकिरुवाच ॥ ० ॥ यथा मम सर्ज वैवस्वा भगवानादि कृत्यजाः प्रजापति पति द्वैवस्तमे विस्तरतो
वद मार्कंडेय उवाच कथयामि षष्ठे तत्र स्मामसर्ज भगवान्यथा लोककृष्टा धृतः कृत्स्न जगत्स्थावरजं
गर्भं पभावसान प्रलये निशास्व प्रोत्थितः प्रभुः सत्त्वो त्रिक्त सदा ब्रह्मा पूर्ण लोकमवैक्ष्यत इदं श्रोतुं
रन्त्यत्र श्रोतुं नारायणं प्रति ब्रह्म स्वरूपिणं दिव्यं जगतः प्रभवाद्यर्थं आपो नारा वैत नव इत्यापां नाम सु
क्रमः तापुशे ते सद्यस्मान् त्वं ते नारायणः स्मृतः विबुधः सलिले तस्मिन् निशाया न गता मही अन्वमा
नात्समुद्धारं कर्तुं कामस्तदा द्वितेः अकरोत्सत नृन्या कल्यादिषु यथा पुरा मत्स्य कर्मादिकोस्तद्वद्वा
राहं पुरा स्थितः देवयज्ञ मयं दिवं देवयज्ञ मयो विभुः रूपं कृत्वा विषेशं सुसर्वगः सर्वसम्भवः सप्तम्व
दृत्य पातालान्मुमोच शलिले भुवं जनलोकं गतैः सिद्धे श्रित्य मानो जगत्पतिः तस्यो परिजलो वस्य मद
तीनो विवस्थिता विततत्वात् त्वदेहस्य नमही याति संज्ञं ततः क्षितिं समीकृत्य पृथिव्यां सोमं जदिरीन
प्राकृर्गोदह्यमाने तु तदा सप्तमं त्रैकाग्निना तेनाग्निना विशीमांते पर्वताभुवि सर्वशः शैला एकास्ते

मोक०

१११

वेमगावायुनायत्रसंज्ञाः निषिक्तायत्रयत्रासस्तत्रतत्राचलाभवत् भूविभागीततः कृत्वा सप्त द्वीपा
पशोभितं भूरार्धाश्चतुरैलोकान्पूर्ववत्समकल्पयत् सृष्टिश्चिनयस्तत्रैव कल्पादिषु यथा पुरा अ
बुद्धिपूर्वकस्तस्मात्प्रादुर्भूतस्तमोमयः तमोमोहोमहामोहस्तमितो ह्यधसंसितः अविद्यापञ्चवे
देषा प्रादुर्भूता महात्मनः पञ्चभावस्थितः सर्गो धार्यतो प्रतिषेधवान् वहिरन्तः प्रकाशश्च संवृतात्मानगा
त्मकः अख्या नगायतश्चोक्ता मुख्या सगस्तत्स्वर्यं तद्वत्साधकं सर्गममन्यदपरं पुनः तस्याभिधाय
तसंगतिर्येकश्चोक्तो ह्यवर्त्ततः तस्मान्निर्ग्येक प्रवृत्तश्च सतिर्येक स्तोतस्ततः स्मृतः पञ्चादयस्तविद्या
तास्तमः प्रायाद्यवेदिनेः उत्पद्य प्रादिगणैर्वर्त्तमाने ज्ञानमानितः अहं कृता अहं माना अष्टाविंश पु०
द्विधात्मकाः अन्तः प्रकाशास्तैर्ष्वैव तानि ज्ञानमानितः अहं कृता अहं माना अष्टाविंश पु०
उर्द्धस्तोतस्तृतीयस्त साधको य प्रवर्त्तते ते पृथु प्रीतिवद्गुला वहिरन्तश्च नावृताः प्रकाशा वहिरन्त
श्च उर्द्धस्तोतः समुद्भवाः तृष्टावुनस्तृतीयस्त देवसगो हि सन्तः तस्मिन् सर्गे भवत्यीति विस्मन्व

पु०

१११

ब्रह्मणस्तदा ततो न्यस्तदा दधौ साधकं सर्गमुत्तमं अथाभिधाय सत्त्वमन्याभिधाय तस्ततः प्रा-
द्वैतमौ तदा यत्कादवाकस्त्रोतश्च साधकाः यस्मादवाकं प्रवर्तते ततो वाकस्त्रोतसंस्तते ते च प्रका-
शवद्गंधास्तमोत्रिकारजोधिकाः तस्मान्नेदः स्वमतलाः भूयो भूयश्चकारिणः प्रकाशावहिरनश्च म-
नुष्याः साधिकाश्च ते पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गः सचतुर्दशवस्थितः विपर्ययेण सिद्धाचशान्या तुष्ठा-
तथैव च निवृत्तं वर्तमानश्च तथं जानति वै पुनः भूरादिकानां भूतानां ससर्गः षष्ठ्युच्यते ते परिग्रा-
हिणः सर्वे संविभागरतास्तथा चोदनाश्चाशुशीलाश्च तेषां भूतादिकाश्च ते प्रथमो महतः सर्गो
विज्ञेयो ब्रह्मणस्तसः तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते वैकारिकस्तु त्रितीयस्तु सर्गश्चैन्द्रियकः
स्मृतः इत्येषः प्राकृतः सर्गस्तस्मृते बुद्धिपूर्वकः मुख्यसर्गश्चतुर्थश्च मुखावैश्यावराः स्मृताः त्रि-
युक्तस्त्रोतस्तु यः प्रोक्तस्त्रिषु कयो न्यः स पञ्चमः ततो द्विस्त्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः ततो वा-
कस्त्रोतसां सर्गः सप्तमः स तन्मानुषः अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्विकस्तामसश्च यः पञ्चमे वैकृताः

मांक०

११२

सर्जाः प्राकृतास्तत्रयः स्मृताः प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः इत्येते वै समाख्याता नवमः
श्रीः प्रजापतेः प्राकृतो वैकृतश्चैव किमन्यच्छेत्तुमिच्छसि ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ क्रीष्की
रुवाच समासात्कथितास्तृष्टिर्नवमप्रवृत्ता मम देवादीनां भवं ब्रह्म न विस्तारान् ब्रवीदिमे मार्कं
देय उवाच कुशला कुशले ब्रह्म ज्ञाविता पूर्वकर्मभिः स्वात्मा तथा ह्यभिर्मुक्ता प्रलयेभ्युपसेकताः
देवाद्यास्तारवानाद्याश्च प्रजाव्रक्ष्यन्तुर्विधाः ब्रह्मणा कुर्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसी सदा ततो देवा सुराणि
तृन्मानुषांश्च चतुष्टयं सिंशुक्लरश्मौ स्पेतानि स्वभात्मानमपूजयन् युक्तात्मनास्तमो मात्रा लविका
भूत्प्रजापतेः सिंशुक्लोजवनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः उत्तमसृजत तस्मान्नुतमो मात्रात्मिका नरं माप पु०
विद्वाननुक्तेन सद्यो रात्रि रजायत अत्याननुमुपादाय सिंशुक्लः प्रीतिमानभूत् सत्त्वो त्रिकास्त
तो देवाः सुवस्तस्य जज्ञिरे उत्तमसृज च भूतेशस्त न्वनामप्यसौ विभुः सचापविद्यो दिवसं सत्त्व प्रायत ११२
जायतः सत्त्वमात्रात्मिका मेव ततो न्याजगृहे तनुं पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे दृष्ट्वापि

तृप्तुत्समर्जतन्वनामपिसप्रभुः साचोत्सृष्टाभवत्सन्धादिननक्तानरस्थिता रजोमात्रामिकामन्यान्
नुमेजेथमप्रभुः ततोमनुष्याः समृताः रजोमात्रममुद्गवा दृष्ट्वा मनुष्यान्सवितरुत्समर्जतनुत
ह्योस्त्रासमभवत्साचनक्तानेदमुवेतया इत्येतास्तनवस्तस्यदेवदेवस्यधीमताः स्वातारायदनी
वसन्धाह्योस्त्राचवैद्विजः ह्योस्त्रासन्धातथेवाहः सत्वमात्रात्मकत्रयं तमोमात्रामिकाशत्रिः सांवे
तस्माश्रियामिका तस्माद्देवादिवा रात्रा रसुराश्ववत्तान्विताः ह्योस्त्रागमेचमनुजाः सन्धार्यामनुजास्त
या भवन्ति यलिनोऽधृष्टाविषहारांसंशयः तद्विपर्ययमासाद्यप्रयान्निचविपर्ययं ह्योस्त्राश्र
हनीसन्धाचत्वार्यतानि वैप्रभो ब्रह्मणस्तृशरीराणि त्रिगुणोपाश्रितानि चत्वार्यतान्यथोत्पात्यत
नुमन्यात्प्रजापतिः रजस्तमोमयी रात्रौ जगृहे कृत्स्नचित्तः तदाधकारे कृत्वा मानसृजभगवा
नजः विरूपान्शमश्रुतामन्यामावधास्ते च तां तं रत्नामइति तेभ्यो न्ये पुनुरुत्तेतु रात्रमा स्वादा
मइति ये चोचुस्ते यदा यदा ताद्विजः तादृष्ट्वा ह्यप्रियेयास्यकेशाः शीर्यन्तरेधसः समारोहगदीणा

भांक०

११३

॥३

अशिरसो ब्रह्मणः कृते सर्पाणां तैः भवनस्य सर्पादीनां तदा दहयः स्मृतः सर्पान् दह्यात्ततः क्रुद्धः क्रोधात्मा
नो विनिर्ममे वर्त्मनः कपिशेनो थास्ते भूताः पिशिताशिनः धृतो गान्तस्तस्य गन्धवीजसिरे सुताः पिव
तोर्जसिरे वाचं गन्धर्वो स्तेनो ते स्मृताः अष्टास्वेताषु सृष्टाषु देवयोनिषु सप्रभुः ततः स्वच्छन्दतो न्याया
निरयां सिवयसो मृजत् मुखतो जाः समर्जो यवक्षस्य श्वारयो मृजत् गावश्चैवोदराद्व्यापाश्वाद्या
अविनिर्ममे पक्ष्याश्चास्वान् समान् गान्नासमाना वयान् मृगान् उष्टान् श्वरान् चैव नाना रूपाश्चैव जातयः ऊ
षधः फलमूलानि रोमभ्यस्तस्य जसिरे एवं पश्वोषधीः सृष्टा अयुज्जसो धरे विभः तस्मादादौ तु कल्प
स्य त्रेता युगं मुखे तदा गौरजः पुरुषो मेघो अश्वश्च तर्गर्द्भाः एतान् प्राप्मान् पशूनां दृश्याश्च पु०
निबोधमे स्वापदं द्विक्करं दृष्ट्वा वानराः पक्षिपञ्चमाः ऊदकाः पशवः षष्ठः सप्तमास्तशरीरं सृपाः
गायत्रीश्च अचश्चैव त्रिवृतं साम रथनरम् अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्ममे प्रथमां मुख्यात् यदं सि
त्रेष्टुमं छन्दस्तोमं पञ्चदशतया बृहत्सामतथोक्ताश्च दक्षिणा दसृजन्मुखात् समानि जगती छन्द

पु०

११३

लोमपञ्चदशतया अग्निष्टोमश्च यजानां निर्ममे पश्चिमात्सुखात् एकविंशमथवीणामाप्नोयीमाशा
मेवच अनुष्टुभं संवेराजमुन्नरादसृजत्सुखात् विद्युतोऽग्निमेवाश्च रोहितेन्द्रधनुंषिच वयंमिचस
मर्जीदौकत्यस्यभगवानविभुः उच्चावचानिभूतानिगात्रेभ्यस्तस्यजजिरे दृष्ट्वाचतुष्टयं पूर्वदेवा
सुरपितृन्प्रजाः ततोऽसृजत्सभूतानिस्थावराणिचराणिच यज्ञान्मिशाकानगभ्वोऽस्मैवाप्सरसा
गतान् नरकिन्वररक्षांसिवयः पशुमृगोरगान् अथयश्चययश्चैव यदिदं स्यात्तु जंगमम् तेषां येया
णि कर्माणि प्राक् सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः हिंसा हिंसे मृदुक्रु
रेधर्माधर्मवृत्तान्ते तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मान्न तस्य रोचते इन्द्रियाद्येषु भूतेषु शरीरेषु च सप्रभुः
नानात्वं विनियोगश्च धातैव दधत्स्वयं नामरूपश्च भूतानां कृत्यानाश्च मुगध्वनं वेदशब्देभ्यश्च
वाँदौ देवादीनाश्चकारसः अक्षीणां नामधेयानि याचदेवेषु सृष्टयः सर्वेषां न प्रसृतानां मन्येषा
श्च ददाति सः यथर्ता वृत्तलिंगानि तानां रूपानि वाच्ये दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु

भां क०

११४

एवंविधाः स्युस्तत्र अशोद्यक्तजन्मनः शर्वर्षेने प्रबुद्धस्य कल्पे कल्पे भवन्ति वै ॥ ० ॥ इति भार्कडेय
पुराणे ॥ ० ॥ कौष्ठिकिरुवाच अर्वाकृत्स्नोतस्त कथितो भवता यस्तमानुषः ब्रह्मन्विस्तरतो ब्रुहि ब्रह्मा
तमसृजयथा यथा च वर्त्मानमृजयद्गुणाश्च महात्मने यवर्तेषां स्मृतं कर्म विप्रादीनां वदस्व तत् ॥
भांकेडेय उवाच ब्रह्मणः सृजतः पूर्वं सत्याभिधायिनस्तथा मिथुनानां सदस्त्रनुमुखात्ममभवत्सुने
जनास्तेऽद्युपपद्यन्ते सन्तोत्रिकाः सचेतसः सदस्त्रमन्यद्वस्त्रो मिथुनानां ससृजद ते सर्वे रजसोत्रिकाः
शुष्मिणाः श्वाप्यमर्षिणाः ससृजो न्यसदस्त्रनुद्वन्द्वानां तरुतः पुनः रजसोभ्यामुद्रिता द्वेहाशीला
स्तते स्मृताः पद्मा सदस्त्रमन्यश्च मिथुनानां ससृजद उत्रिकास्तमसार्धे निश्रीकाद्यन्मचेतसः त पु०
तः सदर्षमानास्ते द्वन्द्वोत्पन्नास्तदेदिनः अन्योन्यद्वन्द्वेया विष्टां मेथुनायोपचक्रमुः ततः प्रभृति क
ये स्मिन् मेथुनोत्पन्निरुच्यते भासिमा स्यात्ते वं यत्वेन तदा श्रीनुयोषिताम् तस्मात्तदानघुसुवुः ११४
रेवितैरपि मेथुनेः आयुषो न प्रसूयन्ते मिथुनान्येवताः सकृत् कुलकाः कुलिकाश्चैव उत्पद्यन्ते

५
तमृषतां ततः प्रभृति कल्पे सिन्धुनां हिमस्रवः धातेतु मनसा तासां प्रजातां जायते सकृत् शब्द
दिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्षणाः इत्येवं मानसी सृष्टिः भूतपूर्वा प्रजापतेः तस्यां वास्यानु राये संभू
तायेरिदं प्रतिजगत् समरितः समुद्राश्च सेवने पूर्वतानपि तास्तदा ह्यल्पशीतोष्णायुगे तस्मिन्
रुजि वै तृप्तिस्वाभाविकी प्राप्ता विषयेषु मदा मते न तासां प्रतिवातोस्ति न द्वन्द्वो नापि मत्सरः प
र्वतोदधिसेवित्यो ह्यनिके तास्तु सर्वतः तांवेति कामचारिण्यनित्यं मुदितमानसाः पिशाचो रगरक्षा
सितथामत्सरिणो जनाः पक्षिणाः पशवश्चैव तदा भूतसरीसृपाः ननारकार्ण्डजा वृते ह्यधर्म
प्रसूतयः नमूलफलपुष्पाणि नानेवाश्नतवोन च सर्वकालं मुखः कालो नात्यर्थधर्मशीलता
कालेन गच्छतांतेषां चित्रा सिद्धिर जायत ततः श्रुतेषां पूर्वोद्दि मधादेव विहृता पुनस्तथेव
तां तृप्तिरनायासाद्भवन्तदा गच्छताश्च तदा यो सोमनसः समजायत अर्पासौ क्ष्मा न तस्तासां सि
द्धिर्वा मानसो न सा समजायत वैवान्या सर्वकामप्रदायिनी अर्षं द्यायेः शरीरेस्तु प्रजास्ता

मांक०

११५

११५

स्थिरयोवनाः तासांविनातुसंकल्पं जायते मिथुनात्प्रजाः समजन्मचरुपश्चमिधनेचैवताः समं
अनिच्छाद्विषसंयुक्तावर्तनेतुपरस्परं तुल्यरूपायुषः सर्वाश्च भोक्तृमतां विना चत्वारिदशसह
स्राणि वर्षाणां मानुषानितु आयुः प्रमाणं जीवन्निनच क्लेशाद्विपन्नयः कचिक्कचित्पुनः साभू
तद्वितिर्भोगेन सर्वतः कालेन गच्छकानां समुपयानियथा प्रजाः तथाताः क्रमशो नाशं जन्तुः स
र्वत्र सिद्धये ताद्युसर्वायुनष्टायुनभसः प्रच्युतालताः प्रायसः कल्पवृक्षास्ते संभूता गृहसंज्ञताः सर्वः
प्रत्युपभोगश्च तासां तेभ्यः प्रजायते वर्तयन्ते स्म ते भ्यस्तास्त्रेताद्युगमुखे तदा ततः कालेन वेदस्ता
सामाकस्मिको भवत मासिमास्यते वोत्यत्यागर्भोत्पत्तिः पुनः पुनः रागोत्पत्त्या ततस्तासां वृक्षास्ते ग
हसंज्ञिताः प्राणेशुरपरे शान्तेनः शाखामहीरुहाः वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फले स्वाभरणानि
पुनैवैव जायते तेषां गन्धर्वस्य रसान्वितं अमाद्विकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु तेन तावर्तय
निस्समुखे त्रेताद्युगस्य वे ततः कालान्तरेणैव पुनर्लभान्वितास्तताः वृक्षास्ताल्यर्ष्यं गृहं तु मम

पु०

११५

त्वाविष्टचेतसः नेशुस्तेनापचारेणतेपितासां महीरुहाः ततोद्वन्द्वान्यजायन्तशीतोष्णकृत्सुखानि
वै तास्तद्वन्द्वोपवाताथचक्रःपूर्वपुराणितु मरुधन्व स्वर्गेषु पर्वतेषुदरीषुच संस्तयन्निचद
जाणिधानपावतमोदकम् कृत्रिमश्चतथादुर्गमित्तामित्वात्मनोगुलेः मानथानिप्रमाणानिना
स्तपूर्वप्रचक्रिरे परमाणुः परंमूर्ध्ववसरेणुर्महीरजः वालाथश्चैवनिस्काचयूकावाथयवोद
रम् एकादशगुणानिषावयमथानथागुलं छदंगुलं वयनञ्चविमुष्टिद्विगुणं स्मृतं द्वेवितस्थीत
थादस्थोत्राह्मतीथादिवेष्टनः चतुर्दस्थोधनुर्द्वेडोनालिकायुगमेवच धनुर्गाद्वेसदस्तेतुगद्यति
स्तच्चतुर्गुणं प्रोक्तन्युयोजनं प्राज्ञैः संख्यानाथमिदं परं चतुर्मासमथदुर्जीनां समुत्थानित्रीणितु चेतु
थं कृत्रिमं दुर्गं सञ्चकुर्यत्ततस्ततो पुरश्च विष्टकश्चैवतद्वन्द्वोणीमुखद्विज शाखानगरकश्चापि
तथाकार्ष्णिटिकं त्रिमी ग्रामं सद्योषविन्यासं तथाचारसथान्पृथक् सोत्तेधवप्रपाकारं सर्वतः
स्वातकाष्टं योजनाद्वा द्वेविष्कम्भमष्टभागोत्तरं पुरम् प्राप्तदक प्लवनं सस्तं शुद्धवंशं वहिर्गमं

मां क०
११६

तद्वदेन तथा खेटं तद्वदेन च कर्वटं न्यूनद्वेशी मुखेन स्मादपभोगेन चोच्यते प्राकारपरिखादीनं पु
रधर्मवदच्यते शाखानगरकश्चान्यमंत्रिणामनभुक्तिमतः तथा भूत्रजनप्रायाम्बसमृद्धदृशीव
ला द्वेत्रोपभोगभूमिधोवसतिग्रामसंज्ञिता अन्यस्मान्नगरादेशं कार्यमुद्दिश्यमानवेः क्रियते
वसतिः सावेविसेयावसतिर्नरेः दृष्टप्रायोविना द्वेत्रे परभूमिचरोवली श्वामुखत्रिमीभूत्यो राज
वल्लभसंश्रयः शक्यरुढभांडेश्वगोपालैर्वपनं विना गोसमृद्धस्तथाद्योषोयत्रेष्वाभूतिकेतनः ए
वनेनगरादीस्तृक्कृत्वाकासायमात्मनः निकेतनानिद्वन्द्वातां चक्रुः वारसथायैवैः गृहाकारायथा
पूर्वनेषामासन्महीरुहाः तथा संस्तृत्य संस्तृत्य च कुर्वन्मानिताः प्रजाः वृहस्पैवंगताशाखान् पु
थैवश्चापरागता नताश्चैवान्नताश्चैव तद्वत्खाखाप्रचक्रिरे याः शाखाः कल्पवृक्षाणां पूर्वमासन्दि
जान्तमः ता एव शाखा गेहानां शालार्थं तेन तां पुनरुक्त्वा कृत्वोपवातने वार्तापाद्यमविनय
न नष्टेषु मधुना साद्वैकल्पवृक्षेषु शेषतः विषादया कुलास्तौ वै प्रजास्तृष्णा कृधादिता ततः प्रा

पु०

११६

दुर्वर्गोत्तासांसिद्विस्वेतामुत्तदा वार्तायं साधिताद्यन्यादृप्तिस्तासांनिका मत्तः तासां वृष्ट्यादकानी
 दधानिनिमग्नानि वे वृष्ट्यानुबन्धेरभवन् स्त्रोतः स्वातानि म्नागाः येषुरस्तादृपास्तोका आपन्वा
 पृथिवीजले अथाभूमेश्वसंयोगादोषधस्तेतदा भवन् अफालकृष्टाश्चालुप्राग्राम्यारण्याश्चतुर्द
 श आतुपुष्पफलाश्चैव वृक्षागुल्माश्च जग्मिरे प्रादभीरश्च वेताया माद्योयमोषधस्य तु तेनोषधेन
 वर्तने प्रजास्त्रितायुगे मुने रागलभौषमासाद्य प्रजाद्या कस्मिकौ तदा तजस्तापप्यगृह्णन् नदीह
 व्राणि पर्वतान् वृक्षगुणैर्बध्नीश्चैव मात्सर्यैर्ष्यायथावर्त्तते न दोषेन तानि सुरोषधो मिषमीशतां
 द्विजः अग्रमदृष्टुगवला न दोषधो महामते प्रणष्टाष्टुप्रणष्टाष्टुविभ्रन्ति सा पुनः प्रजाः ब्रह्मा
 शांशररांजग्मुः क्वधार्तापरमेष्ठिनं सचापितत्वतो ज्ञात्वा तदा ग्रस्था वसुध्वरां वत्सं कृत्वा यु
 मेरुमैददोह भगवान्विभुः त्वं श्वेयं गीतदा तेन सस्यानि पृथिवीमुने जग्मिरे तानि वीजानि प्रा
 म्यारण्यास्तताः पुनः ऊषधफलपाकानां सप्तदशा स्मृताः ब्रीह्यश्च यवाश्चैव गोधूमाश्च रा

भा.क०

११७

वसिला; प्रियंगवोद्युदाराश्चकोरदूषासचीनका; नासस्वदामसूराश्चनिष्पारासकुलथका; आ
ठक्यश्चनकाश्चैवसनसप्तदशास्मृता; दुत्येताऽपधीनान्नुग्राम्यानांजातयः पुनः अपधीयसिधांश्च
वग्राम्यारण्याश्चतुर्दश व्रीहयश्चयवाश्चैवगोधूमायणावसिला; प्रियंगुसप्तमाद्येतेऽष्टमाश्च
कुलथका; श्यामाकाकंगुनीवारा; यन्त्रिकासगवेधुका; कुरुविन्दाभर्कटकास्तथावेणुयवाश्च
मेग्राम्यारण्यास्मृताद्येताऽपधीस्तचतुर्दश; यदाप्रसृष्टाऽपधीनपुरोदनिताः पुनः ततः स
तासांप्रीत्यर्थंवाह्योपायश्चकारद व्रजस्वयस्त्वभगवान्दहस्त्वसिद्धिश्चकर्मजां ततः प्रभृत्यथो
षधः कृष्णपद्यास्तजगिरे संसिद्धायानुर्वीर्त्तायां ततस्तासांस्वयंप्रभुः मर्यादांस्थापयामा पु०
सयथान्यायनथागुणं वसोशामाश्रमानाश्चधर्माधर्मभृताम्वरलोकाश्चसर्ववर्मानां ध ११७
म्मानुष्ठापिनांसतां प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावतां स्थानं मेन्द्रं त्रिधानां संग्रा
भेषुपलायिनां वैश्यानामभारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्त्ततां गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्यासु

वर्त्ततां अष्टाशीति सहस्राणि मुनीनां मूर्द्धरेतसां श्रुतं तेषां लुप्यस्थानं तदेव गुरुवासिनां सप्तर्षी
नानुयस्थानं श्रुतं तत्त्वे वनो कसां प्रजापत्यं गृहस्थानां न्यासीनां ब्रह्मणाः सुतम् योगिनाममृतस्थान
मिति वै स्थानकल्पना ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ मार्कंडेय उवाच ततोभिधाय तस्तस्य
जग्मिरेमानसी प्रजा तत्र शरीरसमुत्पत्तौ कार्ये सौकर्ये रिद्धे वृत्रजाः सनवर्त्तनगात्रे स्वस्तस्य धी
मतः ते सर्वे समवर्त्तन्त्ये मया प्रागुदाहृता देवाद्याः स्थावराणां च त्रिगुण्यविषया स्थिताः एवं भूतानि
सृष्टानि स्थावराणि चराणि च यदा सन्नाः प्रजाः सर्वानव्यवर्द्धनधीमतः अथान्यान्मानसान् पुत्रान्स
दृशानात्मनो मृजत भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमंगिरसं तथा मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसा
न् नवब्रह्माणा इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ततो मृजन्त्युन ब्रह्मारुद्रं क्रोधात्मसम्भवम् सकल्प
यैव धर्मश्च पूर्वेषामपि पूर्वजं सनन्दनादयोपे च पूर्वेषु सृष्टा स्वयमुवा न ते लोकेषु सृजन्ति निरपे
क्षाः समाहिताः सर्वे ते नागता साना वीतरागा विमत्सराः ते धैर्यं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ मह्यतमः

मोक०

११८

ब्रह्मणो भूम्हा क्रोधस्तत्रोत्पन्नो कर्मणिभः अर्द्धगरीश्वरवपुः पुरुषोभिश्चरीरवाम विभजात्मानमि
त्युक्तांतमवानर्द्धधेततः सचोक्तो वै पृथक् स्त्रीत्वं पुरुषद्वयथा करोत विभेदपुरुषद्वयदशधा वै कभा
तुमः सोम्या सोम्येस्तथा शान्ते पुंस्त्वं स्त्रीत्वश्च सप्रभुः विभेदवद्वधा देवः स्वरूपै रसितैः सितैः ततो ब्रह्मा
तमममूर्तपूर्वस्वायम्भुवंप्रभुः आत्मानः सदृशं कृत्वा प्राजापत्यमनुद्विज समरूपश्चतन्वारीनपोनिदु
तकल्मषं स्वायम्भुवोमनुर्देवपत्नी विजगृहे विभुः तस्माच्च पुरुषास्त्युत्रो शतरूपा यजायत प्रियव्रतो ना
नपोदो प्रख्याता वात्मकर्मभिः कन्येद्वेच तथा हूतिं प्रसूतिश्च ततः पिता ददौ प्रसूतिं दद्याय तथा हूतिं
रुचेः पुरा प्रजापतिः सजग्राह तयोर्जुसे सदक्षिणाः पुत्रो यज्ञो महाभाग दाम्पत्यमिष्टुर्नततः यज्ञस्य पु०
दक्षिणा यान्नु पुत्रा द्वादश जग्मिरे याम इति समाख्याता देवाः स्वायम्भवे नरे तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य ११८
दक्षिणा यान्नु पुत्रा द्वादश जग्मिरे याम इति समाख्याता देवाः स्वायम्भवे नरे तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य
निमेषृणु अद्भ्यलक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मिधा तथा क्रिया बुद्धिर्ज्ञा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिश्च

दशी पत्न्ये प्रतिजग्राह धर्मी दाक्षायनां प्रभुः ताभ्यः शिष्टाय वीयस्य एकादशसु लोचनाः ख्यातिः स
त्यथ स मृतिः स्मृतिः प्रीतिस्तथा च मा सन्वति श्वानुसूया च जज्ञा स्वाहा सुधा तथा भृगुर्भो मरीचिश्च
ता तथा चैवांगिरा मुनिः पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्च विवरक्त्या अत्रिर्वसिष्ठो वल्किश्च पितरश्च यथा
क्रमम् स्वात्माद्या जगूहः कन्या मुनयो मुनि सन्तम अहं कामं श्रीश्च दर्पे नियमं धृतिरात्मजम् स
नोषश्च तथा तुष्टिलोभं पुष्टिरसूयत मेधाश्रतं क्रियादंडं नयं विजयमेव च बोधं बुद्धिस्तथा लजा विन
यं वपुरात्मजं व्यवसायं प्रजसे वैश्वे मंशानि रजायत सुखं सिद्धिर्दयशः कीर्तिर्विद्येते धर्मसूनरः कामा
दति सुतं हर्षं धर्मोन्नरसूयत हिंसा भार्यात्वधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथा नृत्तम् कन्या च निष्प्रतिस्नाभ्या सुतो
द्वौ नरकसूयम् भाया च वेदना चैव मिथुनं द्वन्द्वमेतयोः तयोर्जज्ञे यं वै माया मृत्युभूता पदारिणां वे
दना च सुतश्चापि दुःखं जज्ञे यं रौरवात् मृत्योया विजरा शोकस्तृष्णा क्रोधश्च जज्ञिरे दुःखातुराः स्मृ
ताश्चेति सर्वे चाधर्मनक्षणाः नैषा म्ना र्यासि पुत्रो वा सर्वे ते त्युद्धरेत सः निर्गतिश्च तथा चान्या मृत्योः

मांक०
११६

मार्थाभवन्मुनेः अलक्ष्मीर्नामतस्याश्च मृत्योः पुत्राश्च तद्देशे अलक्ष्मीपुत्र काह्येते मृत्योरादेशकारिणः वि
नाशकालेषु नरान् भजन्त्येते शृणुषुताम् इन्द्रियेषु दशस्वेते तथा मनसि च स्थिताः स्वेस्वेन रस्त्रियं वापि
विषये योजयन्ति हि तथेन्द्रियाणि चाक्राम्य रागक्रोधादिभिर्निराण योजयन्ति यथादानि दाना न्यधमा
दिभिर्द्विज विनाशाय न रस्त्रीणां यतने मोह संस्थिताः तथेवान्यो गृहे पुंसां दुःसहो नाम संस्थिताः कृत
त्वा मोक्षो मुक्तिर्न प्रश्नीरिका कसमः सुतः स सर्वान् खादितुं मृष्टो ब्रह्मणो न मसो निधिः दंष्ट्रा कराल मय
थं विवृता संसुमैश्च मू तमत्त्व काममादिदं ब्रह्मालोकपितामहः सर्वे ब्रह्म मयः शुद्धः कारणं जगतो
ययः ब्रह्मो वाच नान्नयं भोजगदिदं जदि कोपं शर्म व्रज त्यजेनाता मसी दृष्टिं मया स्पर्जसः कलाम् दुः
मद्वजवाच कृतत्वा मोक्षि जगन्वाद्यपि पा सुश्वास्मिदवर्तः कथं तन्निमिषा नाथ भवेयं वलवान् कथं क
श्चाश्रयो भमात्वा हि वसेयं यत्र निवृत्तः ब्रह्मो वाच तवाश्रयो गृहं पुंसां जनश्चाधार्मिको वलं पुष्टिनि
त्यं क्रियादान्यात्पुंसां वत्सगमिष्यमि नृता पटश्च ये वस्त्रमाहारश्च ददामि ते कृतं कीदृशं पत्नश्च तथा

पु०
११६

अभिनेवेक्षितं भिन्नभाङ्गतं तद्वन्मुखवातोपशादितं उच्छिष्टापक्कमस्त्विन्नमवलीटमसंस्कृतं भग्रासन
स्थिते र्युक्तमासन्दीगतमेव च विदिश्रुतं सन्धयोश्च नृत्यवाद्यसुरोत्तमं उदक्यापहतं भक्तमुदक्या
दृष्टमेव च यच्चोपवातकं किञ्चिद्भक्तं पेयमथापि वा एतानि तव पुष्पयमनुमन्य ददामि ते अश्रुद्वया
कृतं दत्तमस्त्रांते र्यदवज्ञाया वन्नाम्बुपूर्वकं किञ्चिदनास्वीकृतं मेव च त्यक्तमाविष्कृतं यच्च दत्तञ्चैवा
तिविस्मयात् हृष्टकूर्द्धा नैदत्तञ्च यच्च स्तद्वदामि तत्फलम् यच्च पौनर्भवः किञ्चिकरोत्यामुष्मिकं क्रमं
यच्च पौनर्भवी योषितुष्टुर्हस्तवत्प्रये कन्याशुल्कोपधानाय समुपात्तधनाः क्रियाः तवैव यत्स्मनपुष्ट्य
यसमस्त्रास्त्रक्रियाश्च याः यच्च शुचिकृतं किञ्चिदधीतं यन्वसत्यर्थं तत्सर्वं तव कामश्च ददामि तव सिद्ध
ये गुर्विण्यभिगमे सन्धानित्यकार्यं यति क्रमे असस्त्रास्त्रक्रियाणापदूषितेषु च दः सह तवाभिभवसा
मर्थं भविष्यति सदानृषु पंक्तिभोदोदृष्टापाकेपाकभेदेः तथा कृते नित्यं अङ्गदकलदे भवितावसथ
स्तव अपोष्यमाणो न तथा वत्सगोजाविकादिके स्तसन्ध्याभ्युक्षितागारे काले द्वेत्तो भयं नृणाम् न

मा.क०

१२०

हप्रहपीडाषुत्रिविधोत्पातदर्शने अशान्तिकपरान्यक्षेत्रशमभितरिष्यति वृशोपवासिनो मद्यत्युत
स्त्रीषुरतः सदा दुष्कामनोपकर्तारो विडालव्रतिकाः शचाः अत्र सचारिणा भीतमिमिज्याचारिदुषा
कृता तपोवने ग्रामभजस्तथेवानिर्जितात्मनः ब्राह्मणद्विषयविशां सदाशास्त्रस्वकर्माभिः परि
च्युता तां पावेष्टा परलोकाय भीष्मतां तस्य श्रेयाफलं सर्वतन्त्रेषु अन्नविष्यति अन्यत्र ते प्रयत्नाभि
पुष्टयंत निरोधमे भवतो वैश्वदेवाने नमो वारणा पूर्वकं एतन्त्रेति दास्यन्ति भवतो बलिमूर्जितं यः
संस्कृतश्च विधिवच्छ्रुतिरनमथावदिः अतो लुत्पाजितस्त्रीकस्तद्देहं यश्च व्रजेय पूज्यने हव्यकथाभा
देवताः पितरस्तथा ग्रामयोतिथयश्चान्ये तद्देहं यश्च व्रजेय यत्र मेत्री गृहवाल वृद्धपोषित्वेषु च तथा पु०
स्वजनवृद्धेषु गृहनृपापि व्रजेय पोषितो भिरता ये न न वदिर्गमनो लुकाः लज्जान्विता तथा गेहं यश्च त १२०
त्यरिव्रजेय वयः समन्वयो ग्यानि शयनान्यासनानि च यस्मिन् गेहे त्वया यश्च स्तद्धर्ज्यं रचना तन्नम
यत्र कारुणिकानित्यं साधूकर्मणा वस्थिताः सामान्योपहारेष्वाप्यस्तजिथा यश्च तद्देहं यत्रासन

स्थातिष्ठत्तु गुरुवृद्धिजातिषु नित्यनिगृह्य न च वर्ज्यं यत्स्वया सदा तत्तुकोशादिभिर्द्वारं न विद्वं य
स्यं वेष्टनः मर्मभेदो यवापुंसस्तच्छेयो भवनन्वते देवतापितृभृत्यानामतिथीनाश्वत्तनं यस्याविशिष्टे
नान्वेन पुंसस्तस्य गृहं त्यज सत्यवाक्यान् च माशीलानि हिसानानुतापिनः पुरुषा नीदृशान् च स्मृत्य
जये चान्यस्य काः भर्तुः शुक्रपणैर्युक्ता ममस्त्रीसंगवर्जिताम् कुटुम्बभर्तुः शेषान् पुष्टां सन्त्यज योषि
तम् यजनाध्यापनाभ्यासदानसक्तमतिनथा याजनाध्यापनादानकृतवृत्तिद्विजं त्यज दानाध्यापन
दानेषु सदा त्यक्तश्च दः सदा वृत्तिर्यजमच्छुल्कं शस्त्राजीवापुवेतनां त्रिभिः पूर्वगुणैर्युक्तपाशुपाल्यवशि
ज्ययोः कृष्यावाप्तवृत्तिश्च त्यज वैश्यमकल्मषा दाने ज्याद्विजुः शुक्रपातपरं यक्ष्मसन्त्यज शूद्रश्च ब्रह्मणादी
नां शुक्रपातवृत्तिपोषणम् अतिस्मृत्यविशेषेन कृतकृत्यो गृहे गृही यत्र तत्र वतत्यत्नीतं सैवानुगतामि
का यत्र पुत्रो गुरोः पूजां देवानां श्रुतया पिता पत्नी च पत्युः कुरुते तत्रालक्ष्मीमयं कुतः यत्रा मुनिप्रं स
न्धाषु गृहमन्वसमुद्दिनं कृतपुष्करिणीयक्ष्मन्नत्वं शक्नोषिरीक्षितं भास्करादृष्टशय्यानि नित्याग्निशक्ति

मांक०

१२१

लानिच सूर्यावलोकनेदीपानिलक्षणागिहानिभाजनं यत्रोद्वाचन्दनं वीणा आदशो मधुसर्पिणी विप्राजता
भ्रपात्राणि तद्दृढं न भवाभयं यत्र कण्टकिनो वृद्धा यत्र निष्पारवत्क्षरी भार्या पुनर्भूवन्मीकस्तद्यत्तवम
न्दिरम् यस्मिन् गृहे नराः पञ्चस्त्रीत्रयं तावतीश्वगाः अश्वकारो यनागिश्च तद्दृढं वसतिस्तव एकच्छागं
द्विवालेयं त्रिगवं पञ्चमादिघं षडश्वं सप्तमार्तगं गृहं यद्माशुशोषय कुन्दानदात्रपिटकं तत्त्वस्थाल्या
दिभाजनं यत्र ततत्रैव द्विप्तानि तव दत्तुः प्रतिज्ञयं मुसलोद्वलस्त्रीणामास्या तद्दुर्मुखे अपुहरे
मत्राश्च यद्भोगे तदपकृतं व लंघ्यं न यत्र धान्यानि पक्कापक्का निवेश्य नि तद्दुस्त्राणि तद्दत्तं यथेष्टं
चरुदः सह स्थालीपिधाने यत्राग्निदेतोदवीफलेन वा गृहे तत्र त्वरिष्टा नाम शेषाणां समाश्रयः मा पु०
नुषास्थि गृहे यत्र अदोरात्रं मृतस्थितः तत्र यस्मिन् भवा वासस्तथैव यत्र चरुदः अदत्ते भुञ्जते यैव १२१
धोः पिंडे तद्योदके सपिडानसोदकाश्चैव त्वं काले तान्वराजं यत्र पञ्चमहापद्मो सुरभिर्भोदका
शिनी वृषभैरावतो यत्र कल्याणे तद्दृढं यजं अशस्त्रादेवता यत्र सशस्त्राश्चादरे विना कल्याणे न मनु

जैरुच्योस्तत्परित्यजमन्दिरम् पौरजानपदायत्र त्राह्यासिद्धमहोत्सवाः क्रियानेपूर्ववर्गेहेनत्वंतस्य
हेनरः पूर्णवातवटाओभिः स्नानवस्त्रासुविभुषैः नखकोणाग्रमलिले स्नानयादितनश्च साम्देशा
चारान्समभयान्जातिधर्मान्जपोहोममंगलदेवतज्याः सम्पकूशोर्वविविधानलोकवादान्धुमात्वं
याकुर्वतांभास्तसंगः दुत्युक्ताडः सहस्रभ्रातृवैवानरधीयत चकारशासनं सोपितत्रपंकजजन्मनः
॥ ० ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ ० ॥ मार्कण्डेयउवाच दःसहस्राभवद्धार्यानिर्माष्टिन्वामनामतः जाता
कालेस्तपाप्मायामृतीचंडालदर्शनात्तयोरपत्यान्यभवनजगद्वापीनिघोऽश अष्टौकुमाराः कन्या
चतथाष्टारतिभीषणाः दत्ता कृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्तस्तथापरः श्रृंगधूकसरनिश्चैवगंडप्रान्तरतिस्त
था मञ्जहासस्यहाचान्यः कुमारस्तनयास्तयोः कन्याश्चान्यास्तथैवाष्टौताम्रानामानिभेषृणु नि
योजिकाचप्रथमातयोरन्याविरोधिनी स्वर्धहारकरीचैवभ्रामणी आनुहारिणी स्मृतिवीजहरेचा
न्येतयोः कन्येतिदारुणो विद्वेषणपृष्ठमश्रोक्ता भूकुटीकुटिलानना एतायां कर्मवक्ष्यामिदोषप्र

मां क०

१२२

122

अमनश्चयत अष्टानाश्चकुमारशां अयतां द्विजसत्तम दत्ताष्टिप्रसुप्तानां धालानां दश नस्थितः करो
ति संहर्षमतित्रिकीर्त्तुः सहागमं तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्षपैः शयनस्योपरि हि मे मां धे
शुदश नोपरि सोवर्षलोषधी स्नाना तथा सच्छास्त्र कीर्त्तनात् अष्टकण्टकखड्गादिबौभशस्त्रावधा
रयेत् तिष्ठत्यन्याः कुमारस्तु तथा स्तित्यषष्ठ्युवन शुभाशुभे नृणां युक्ते तथोक्ते सत्त्वनायथा तस्मा
ददष्टं भगव्यं वक्तव्यं पंडितैः सदा दृष्टेः कर्त्तव्यं योक्ते कीर्त्तनीयोजनादेनः चराचरगुरु ब्रह्माद्यावास्य
कुलदेवता अन्यगणैः परात्त गत्री नमस्ते देव परिवर्त्तयन् रतिमाप्नोति वाक्यश्च विवक्षोरन्यदेवयत् पारि
वर्त्तक संशोध्य तस्यापि सितसर्षपैः वक्षो ब्रह्मं जप्यास्त रक्षां कुर्वीत तत्कचित् अन्यश्चानिलवनूनां पु०
ममस्थस्फुरणोदितं शुभाशुभं समाचष्टे दृष्टे स्यात्ताडनं काकादिपक्षसंस्थान्यः श्वात्पिशाकग
तोपि वा शुभाशुभश्च कुशलः कुमारे न्यात्र कीर्त्तये तत्रापि दृष्टेयां क्षेपघ्नारक्षत्यागएव च शुभेद्रुत १२२
तरं कार्यमिति प्राहुः प्रजापतिः गंडानेषु स्थितश्चान्ये मूहूर्ता द्द्विजोत्तम सर्वारम्भान् कुमारोति

सुखताश्च न सुयतां विप्रोक्ता देवतास्तथा मूलोत्पत्तिनराद्विज गौनशर्षपसत्र स्नानै न च नृप्रहपूज
नैः पुनश्च धर्म्मोपनिषेः कारणैः शस्तदर्शनैः अवसथाजन्मनश्च प्रशमं याति गंडवान् गर्ज्ज्वलीना तथा
न्यस्त कललाशी सुदारुणाः तस्यापि रक्षा कुर्वीत जीर्णोपानदिधारणात् वृथापसद्य गमनात् चंडाल
स्य प्रवेशनात् वहिवलिप्रदानाच्च सोमाम्बुपरिकीर्तनात् परदार परद्रव्यहरणादिषु मानवान् नियो
जयन्ति वै चान्या कन्या सा च नियोजिका तस्याः पवित्रपतनात् क्रोधलोभाभिर्वृजनात् नियोजयति माम्
वैत्यवरोधाच्च वृजनात् आकुष्ठो न्येन मन्येतादितो वा नियोजिका नियोजयत्येन मिति न गच्छेत् तत्त्वश
बुधः परदारादि संसर्ज्जयित्वा मात्मानमेव च नियोजयत्यवशा मामिति प्राप्नोति विचिन्तयेत् विरोधं कुरुते
चान्या दम्पत्योः प्रीयमानयोः बन्धूनां सुहृदं पित्रोः पुत्रैः सारणी कैश्च वा विरोधिनी सा तत्र द्यू कुर्वीत
वलिकर्मणा तथातिवादसदनाच्छस्ताचारनिषेवचेत् धान्यं खला दृष्ट्वा द्वेषात् पयः सपिस्तथाप
रा समृद्धि मृद्धि मद्द्रव्यादपहनि च कन्यका सा स्वयं हारिकेत्युक्ता सदान् ज्ञानतत्परा महानसा दृष्ट्वा

मो क०

१२३

१२३

सिद्धमन्त्रागारास्थितं तथा परिविषयमानश्चमदासादं भुक्तश्चभुजता उच्छोषां मनुष्याणां हरन्यथ
श्रुद्धेरा कर्मा नागारशालाभ्यः सिद्धिर्द्विहरति द्विज गोस्त्रीस्तनेभ्यश्चपयः क्षीरादग्रांसदैवसा द
भो घृतं तिलां तैलं स्वरागारतथा म्वरा रागं कुसुमकादीनां कार्यासात्सूत्रमेव च सास्वर्ग्यग्राहिकाना
महरत्यविरतं द्विज कुर्याच्छिखिडिनां दृढं रक्षाथं कृत्रिमं स्त्रियाः रक्षां चैव गृहं लेख्यावर्ज्या बोद्धुं श्रुता
तथा होमाग्निदेवताधूपभेषजानां च परिक्रिया कार्या क्षीरादिभांडानां भेवंतं ब्रह्मणं स्मृतम् उद्देगं जन
यत्यन्या एकस्थाननिवासिनः पुरुषास्तु यात्रोक्ता भ्रामणी सातृकन्यका तस्याश्च ब्रह्मा कुर्वीत विवि
धैः शितसर्षपैः आसने शयने चोर्था यस्यां स्ते सन्नमातवः चित्तये च नरः पापानां भेषादष्टचेतसा भ्रा
मयत्यसकृजप्यं भुवः सक्तं समाधिना स्त्रीणां पुष्पदन्त्यन्या प्रवृत्तं यातृकन्यका अथापवृत्तिः सा नि
यादौः सहीकृतदारिका कुर्वीत तीर्थदेवोक्तं श्वेत्यपर्वतसानुषु नदीसंगमलोतेषु स्नपनं तत्प्रशा
नये मंत्रविद्वत्तत्त्वतः पर्वसृष्टिसिद्धिज चिकित्साद्येष्टविविधैः स्वप्नयुक्तैर्विरोधैः स्मृतिश्चा

पु०

१२३

पहरन्त्या नृणां सास्त्रुतिहारिणी विविक्तदेशसेवित्वा तस्या श्वापसमो भवेत् वीजापहारिणी चास्या
स्त्रीयुं सोरतिभीषणा मेधान्नमोजनेस्तानैस्तस्या श्वापसमो भवेत् अष्टमी द्वेषणी नाम केन्या लोक
भयावहा या करोति न वंद्यं नरनारी मध्याधिया मधुक्षीरसमायुक्तान् शान्त्यर्थं होमयेन्नितान्
कुर्वीत मित्रवन्त्यश्च तथेष्टिनप्रशान्तये एतेषां श्वकुमाराणां कन्याणां श्वद्विजोत्तम अष्टमिंशदप
त्यानि तेषां नामानि मेष्टुणा दत्तकृष्टेव भूक्त्या विजन्मा वालडात्तया श्वसप्ततदष्टोक्तिर्विजन्त्या तत्प्र
शान्तये तामेव चिनयन्त्या जः प्रयाग श्वगृही भवेत् कलहा कलही गढे करोत्यविरतं नृणां कुटुम्बनाश
हेतुश्च तत्प्रशान्तिनिशामय दूर्वाकुराभ्यधृतक्षीरकान्तलिकर्मणा विहिषे जुह्याच्चैवानलं मंत्रश्च
कीर्तयेत् भूतानां मातृभिः साहै वालकानां नुशान्तये विद्यानानपसाश्चैव संघमघमस्य च कृप्याव
शिज्यु काले च शान्तिं कुर्वन्तु मे सदा पूजिता श्वयथा न्यायं तुष्टिं यच्छन्तु मे सदा कुश्याया तद्वानाश्च
येवान्ये गणा संजिताः महादेव प्रसादेन महे श्वरमंगेन च सर्व एते नृणां नित्यं तुष्टिं भाशुरजानि वै

मां क०
१२४

124

तुष्टाः सर्वे निरस्यन्तु कृष्णं त्वरन्नुष्ठितं महापातकजं सर्वं यच्चान्यद्विचकारकं तेषामेव प्रसादेन विचित्रा
नस्यन्तु सर्वशः विवादिषु च सर्वेषु बुद्धिकर्मेषु चैव हि पुण्यानुष्ठानयोगेषु गुरुदेवा चैतेषु च जपय
शविधानेषु मद्वेषु च चतुर्दिशं शरीरारोग्यभोग्येषु सुखदार्ढ्यनेषु च वृद्धवालातुरेषु च वशांति कुर्व
न्नुमे सदा सोमाम्बुपोतया स्नोधि सलिलावनिलानिलौ तथोक्ते कालजिह्वो मृत्युवस्थानुनिकेतनः स
येषां वसन्तां स स्नानि साधूनि वाधते परिवर्त्तन्ते तु द्वौ तौ विरुपविहंगमौ द्विजौ तौ च वृद्धाग्रपरिखा प्राकार
स्नोधि संसृजौ गुविण्या परिवर्त्तन्तौ कुरुतः पादपादिषु क्रौष्टके परिवर्त्तन्त्या गव्यं का सो यतो दगतं च
तो न वृद्धं नैवाहनं प्रकारं पयोनिधिं परिवर्त्ता वासमाक्रामेद्वलागव्यं धारिणी अंगधूकृतनर्धने मेपि पु०
शुर्न नामनामतः शोक्लि मज्जगतः पुंसां वलमत्यजितात्मनां श्येनः काकः कपोतश्च गृध्रो लूकश्च
वे सुतान् अवापशकुनः पञ्चज गृध्रान् सुरासुराः श्येन्यजग्राह वै मृत्युकारकं काले गृहीतवान् १२४
तत्कं निर्माति आपि जग्राहति भयावहं गृध्रं याधिस्रथा शोथकपोतश्च स्वयं धमः एतेषामेव च

वोक्ता वृत्ताः पापोपपादने तस्माद्येनादयो यपरिनीयेयुः शिरस्यश्च तेनात्मरक्षाणां ज्ञानं शान्तिः का
प्याद्विजोत्तम गृहे प्रसूतिरेतेषां तद्वनीतनिवेशनं नशस्तं वर्जयेद्देहं कपोताक्रान्तमस्तकं श्येन्यः क
पोतो गृध्रो वा कोशिको वा गृहे द्विज प्रविष्टः कथयेदन्नं वसतान्नं वस्मिन् इदं कपरित्यजेद्देहं शान्ति
कुर्याच्च पठितः स्वप्नोपि हिकपोतस्य दर्शनं न प्रशस्यते परपुत्र्यानि कथ्यन्ते गडप्रान्तरितेस्तथा स्त्रीणां
रजस्य वख्यानं तेषां कालाश्च भेषूणु चत्वार्योहानि पूर्वशितार्थे वा न्यस्तुर्द्देशं एकादशस्तथैवा न्यदप
त्यंतस्य वैदिनं अन्यदिनाभिगमने आदूढाने तथा परं पर्वद्यथा न्यतस्मात् वर्ज्या न्येतानि पठितेः ग
र्भहन्तुः सुतो विघ्नो मोहनी चापि कन्यका प्रविश्य गर्भं मन्येध मोहाय मोहने परा जायते मोहना
नस्याभर्ष्य मण्डुककत्सपाः भरीसृपानि चान्यानि पुरीषु मथवायुनः घन्मासंगुर्विंशी मास मभ्युवा
नामसंयतां वृद्धं छाया श्रया रात्रा वथ वापि चतुर्थ्यथे श्मशानकुटभूमिस्थ्या मुत्तरी वा विवर्जितां
रुदमानां निशीथे च अविशेतामिमौ स्त्रियं शस्यहन्तुस्तथैवेकः क्षत्रको नामनामतः शस्यशर्दिन

नयाहन्तिनवारश्च शृणुषुततः अमंगल्यं दिवारं स्वतन्त्रोपेक्षैव सः क्षेत्रेषु न प्रवेशं मे करोत्यन्ता
 यमंगिषु तस्मात्कल्पः स्वप्रशस्ते दिनेभ्यर्च्य दिवाकरं कुर्याद्वारं पूर्वश्च तन्ने सृष्टः सदा यवान् नियो
 जिकेति याकन्याडः सदस्यमयोदिता जातं प्रचोदिका संज्ञं तस्याः कन्या च श्वतुष्टयम् भक्तो नमः प्र
 हृष्टाश्च नरा नार्यश्च ताः सदा समा विशन्ति नाशाय चोदयन्ति च दारुणाः अधर्मं धर्मं रूपेण कामश्च
 कामरूपिणं अनयश्चार्थरूपेण मोक्षश्च मोक्षरूपिणं दुर्विनीता विनाशो च दर्शयन्ति पृथक् तं वान् द्र
 स्यन्ते ताभि रष्टाभिः पुरुषाथा पृथक् तवाः तां प्रवेशश्च गृहे सन्धावस्थे मरे मरे धाता विधात्रोश्च रति
 यत्र काले न दीयते भुज्जतां पिवताम्वापि मंगिभिर्जलविघ्नैः नरनारीषु संक्रान्ति स्ता सामा सुभिजाय पु०
 ते विरोधिनी न्यास्त्रय पुत्राश्चोदको ग्राहकस्तथा तमः प्रच्छादकश्चात्यन्तत्सुरूपं शृणुषु मे प्रदी
 पतैल संसर्ज भूषिते लंघिते खले मुषलो मुखले युत्र पादके वासनं स्त्रिया मृष्यदात्रादिकं यत्र यदा १२५
 कृष्येत वासनं यत्रोपलिप्ते चानये विदारः क्रियते गृहे दर्वी मुखेण यत्राग्निवाह्नौ न्यत्र दीयते

विरोधिनी युतास्तस्य विदुः मृतेषु कामतः एको जिह्वाग्रतः पुंसां स्त्रीणां चालीक सत्यवाक चोदको
नाम स प्रोक्तैषैर्न्यं कुरुते गृहे अवधानगतश्चान्यश्च वशा ह्योति दुर्मतिः करोति ग्रहणं तेषां वच
सां ग्राहकस्तुः आक्रम्यान्मनो नृणां तमसा ह्यदुर्मतिः क्रोधं जनयते यस्तु तमः प्रच्छादक
स्तुः स्वयं दार्यास्तु चौर्येण जनितां तनयद्वयं सर्वदार्प्यं देहारी च वीर्ये दारो जेत्येव अनाचानां गृ
हे स्तेनैश्च द्वाभ्यां न गृहेषु च अप्रक्षालितपां देषु प्राविशत्सु मेहानसं फलेषु गोष्ठेषु च वैदोक्षीयेषु गृहे
षु च तेषु सर्वे यथा न्यायं विहरन्ति रमन्ति च आमन्यास्तनस्ते कः का कजं वदति स्मृतः तेषां विष्टोर
तिं संवो नैव स्व प्रीतिं वैपुः भुञ्जन्त्या गायते मेहन गायते सहते च यः सन्ध्या भैद्युति नश्चैव नरमा
विशते हि ज कन्या वयं प्रसूता माया कन्या भ्रातृ दारिणी एका भ्रातृ दार कान्या ह्यन्या यश्च न दारि
का तृतीया तु स माख्याता कन्या का जात दारिणी यस्या न क्रियते सर्वः सस्य स्वेवाहिको विधिः का
लातीते यथा तस्या हरये का कुचद्वयम् सस्य क आदमदत्वा च यथा नश्चैव मातरम् विवादितायाः

माक०

१२६

कन्यायाः कन्याहरिणिद्यञ्जनं अग्न्युशून्येवतथानिर्घृषेष्टिकागृहे अदीपशस्त्रम्वसनेभूतिमर्घ्य
वर्जिते द्वेषणीचैवयाकन्याभूकुटीकुलानना तस्याद्वौतेनयोपुंसांमपकारप्रकारको येषुन्याभि
रतंलोलममज्जननिषेवितां पुरुषद्वेषिणाश्चैतौ नरमाक्रम्यतिष्ठतः मात्राभ्रात्रातथामित्रैरभीष्टैः
स्वजनैः परैः विद्विष्टोनाशमायतिपुरुषोधर्मतोऽथतः अन्वप्रविश्ययाजातमपकृत्यात्मसम्व
द्वणप्रसविनीवालंतत्रैवोत्सर्जतेपुनः सजातहारिणीनामस्ववैरपिशिताशना तस्मात्संरक्षणाका
र्ययत्नतः श्रुतिकागृहे स्मृतिश्चाप्रयतानाश्च शून्यागारनिषेवणात् अपहृतिस्वतस्तस्याः प्रवृत्तौना
मनामतः पौत्रेभ्यस्तस्यसभूतानीकाः शतसहस्रशः चंडालजातयश्चाष्टौ दंडपाशादिभीषणाः
धाविष्टास्तदातानीकास्ताश्च चंडालयोतयः अभ्यधावनवान्योन्यदनुकामाः परस्परम् प्रवृत्तौ
वारयित्वातानीकाश्चंडालयोतयः स्त्रमयेस्थापयामासपादशेतादृशंशृणु अद्यप्रभृतिनीकामामा
वासंघोहिदास्यति दंडनस्याहमतुलं पातयिष्येन संशयः चंडालयोतयश्चाष्टौ दंडपाशादिभीषणाः

पु०

१२६

तस्याः सासनानिःसर्वासाचसत्यो नशिष्यति प्रसूताकन्यके देतुस्त्रीयुं मोर्वीजहारिणी वातरूपामरुपा
अतस्याः प्रहरणान्ते वातरूपानिषेकानेसाद्यस्मैक्षिपते सुतां सपुमानातशुक्रत्वं प्रयातिरनितापि
वा अथैवगच्छतः सत्यो निर्वीजत्वमरुपया अस्ताताशीनरो यो वै तथा चापिविद्योनिगः निर्वातत्वं म
रो यतिनारी वा शोचवर्जिता विद्वेषिणी तु या कन्या भूकुटी कुटिलानना तस्या द्यौतनयो पुंसा मप
कारप्रकाशको पेशुन्याभिरतं लोलमसजुननिषेविशाम पुरुषद्वेषिणाश्चैतौ नरमाक्रम्यतिष्ठतः मा
त्राभ्रात्रा तथा मित्रैरभीष्टस्वर्जनेः परैः विद्वेषो नाशमायाति पुरुषो धर्मतोऽथतः एकस्तस्या गुणालो
के प्रकाशयति पापकृत् द्वितीयश्च गुणो नैत्री लोकस्ता मपकर्षति पुत्रानेदौ सदा सर्वे यक्ष्मणाः स
न्तारथ पापाचाराः सभाख्याता ये यो प्र भविलजगत् ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे द्वाः संहोत्पत्तिः
समाप्ता ॥ ० ॥ मार्कंडेय उवाच इत्येषा ममः सर्जो ब्रह्मणोऽयत्तजन्मनः रुद्रसंज्ञे प्रवक्ष्यामि
तन्मे निगदतः शृणु तनवश्च तथैवाष्टौ पत्यः पुत्राश्च ये तथा कल्यादावात्मनस्तत्त्वं सुतं प्रधायतः

भा.क०

१२७

प्रभोः प्रादरासीदथांगस्तः कुमारेर्नीललोहितः रुदनैमस्वरंधोरद्रवश्चद्विजसन्नम किंरोदिषा
तिर्गत्रसा रुदनं प्रत्युवाच ह नामदेहीतिर्गमोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिम् वदस्व देवनाम्राप्तिमांशोदी
र्द्धमावह एवमुक्तास्ततः सोमसप्तकृत्वोरुरोदह तथा न्यानिददौ तस्मै सप्तनानि सप्रभुः स्ताना
निचेषां सप्तानां पत्नीपुत्राश्च वेद्विज भवं सर्वमथेशानं तथा पशुपतिं द्विज भीममुग्रं महादेवमुवाच
प्रपितामहः चक्रे नामान्यथैतानि स्नानान्येषां चकार ह सूर्यो जलं भृही लोकवायुर्वह्निराकाशमेव च
दीक्षितो ब्रह्मणः सोमः इत्येतास्तनवः क्रमात् सुवर्चना तथैवोमानि केशावापरास्त्वधा स्वाहादिश
स्तथादीक्षारोहिणी च यथाक्रमम् सूर्यादीनां द्विजस्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नीमभिः सह शनैश्चरन् तथा शुक्रो पु०
लोहितांगा मनोजवाः स्कन्दः सुन्दो य स नानो बुधश्चानुक्रमात्सुता एवं प्रकारोरुद्रो सो सती माया १२७
मविन्यत दक्षकोपाच्च तत्याज मासतीं स्व कलेवरम् हिमवद्गुहिता चाभून्मे पायां द्विजसन्नम त
स्या भ्राता तु मे नाकः सखा श्रोधेरनुन्नमः उपये मे प्रनश्चेता मनन्या भवान्नवः देवो भ्राता विधाता

शेभृगोः ख्यातिवसूयत श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्यैवे अयतिविधितिश्चैव द्वे कन्ये स्वमहा
त्मनोः धाताविधात्रोस्ते भार्येतयोर्जीतो सुताबुभौ प्राणश्चैव मृकंदश्च पिता मम महायशाः मनस्वि
न्यामहनस्मात्पुत्रोत्रेदशिवा मन धुम्रपथ्यामजायेत प्राणस्यापि निबोधमे प्राणस्य धृतिमान् पुत्रः
उत्पन्नस्य चात्मजः आज्यपाश्वतयोः पुत्रा पुत्राश्च वदवो भवन् पत्नी मरीचेः स स्मृतिः पौर्णमास
मसूयत विरजापर्वतश्चैव तस्य पुत्रो महात्मनः तयोः पुत्रा स्फुरन्निष्पि वंशसंकीर्तने द्विज स्मृति
श्रृंगिरसः पुत्रं प्रसूता कन्यकास्तथा शिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमती तथा अनुसूया तथैवात्रेज
से पुत्रानकल्मषान् शोमं दुर्वाससं चैव दत्तात्रेयश्च योगिनं प्रीत्या पुलस्त्य भार्यायां दत्तो निस्तुतो
भवत् पूर्वजन्मशिरो गस्त्य ततः स्वायम्भुवे नरे कद्वे मश्वार्ववीवांश्च सदिक्षुश्च सुतत्रयमश्वा
तुस्वसुरे भार्या पुलहस्य प्रजापतेः क्रतोस्तु सन्वति भार्या वालविल्या नसूयत षष्ठिर्धानि सहस्राणि
अधीणा मूर्द्धरेतसां उत्तमयन्तु वसिष्ठस्य सप्तजायन्त वै सुताः रजोगात्रोर्द्वे वादृश्च समनश्च तथा

मां क०

१२८

१२८

नवः सुतपाः शुक्ल इत्येते सर्वे सप्तर्षयस्तथा यो सारगिरभीमानि ब्रह्मणास्तनयो ग्रजः तस्मात्स्वाहा
सुतास्त्रेभे व्रीनदा रोजसो द्विज पारकस्य रमानश्च शुचिश्चापि जलाशनम् तेषां लुप्ततारन्ये च त्वारिंश
दुपश्च कथ्यन्ते वृद्धशश्चेति पिता पुत्रत्रयश्च यत् एवमेको रापश्चाशद्वयः परिकीर्तितः पितरौ ब्र
ह्मणो मृष्टाये चाख्याता मया द्विजा अग्निष्वात्ता वर्हिषदो रसमपः साग्रयश्च ये तेभ्यः सुधासुते जसे मे
नाश्चे धारणीनथा तेजमेव ब्रह्मवादिन्यो योगिन्यो चाप्युभे द्विज ॥ ० ॥ इति मार्कंडेय पुराणे ॥ ० ॥ क्रौ
ष्ठीकिरुवाच स्वायम्भुवन्तयाख्यातमेतन्मन्त्रं नरं त्रयम् तदहं भगवन्सम्यक् श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां पु०
मन्त्रं नरप्रमाणाश्च देवा येऽप्यस्य तथा ये च द्वितीया भगवन् देवेन्द्रश्च यथा तर्था मार्कंडेय उवाच मन्त्रं
नराणां संख्याता साधिकाद्येकसप्ततिः मानुषेण प्रमाणेन तृणु मन्त्रं नरश्च यत् त्रिंशत्कोट्यस्तु १२८
संख्याताः सहस्राणि च विंशतिः सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया मन्त्रं नरप्रमाणाश्च द्वा
त्येतां सोऽधिकं विना अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतम् द्वापश्चाशतथान्यानि सहस्राणि

विकानितु स्वायम्भुवोमनुः पूर्वमन्वः स्वरोविषस्तथा उत्तमिस्ता मासश्चैव रैवतश्चाक्षयस्तथा प
तेभनवोतीता तथा वैवस्वतो धूना सवस्ताः पञ्चरोचश्चभौत्यश्चागामिनस्त्वमी एतेषां विस्तारं भूयो
मन्वन्तरपरिश्रदे वक्ष्ये देवानां तृष्णींश्चैव यथेन्द्रः पितरश्च ये उत्पत्तिं संग्रहो ब्रह्मणा अयता मस्य सज्जतिः
यश्च तेषामभूत्तत्तत्तत्पुत्राणां महात्मना मनोः स्वायम्भुवस्यासन्दशपुत्रां स्तुतत्समाः धैर्यं पृथि
वीं सर्वामपद्भीया सपत्नना सममुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता स्वायम्भुवेन रे पूर्वमाद्ये त्रेतायु
गे तथा प्रियव्रतस्य पुत्रैः सौः पुत्रैः स्वायम्भुवस्य तु प्रियव्रत प्रजावल्लो वीरात्का म्याय जायत कन्यासा
तु महाभागा कर्दमस्य राजपतः कन्ये द्वे दशपुत्राश्च सभादकुक्षिश्च ते उभे तयो वै भ्रातरः भूराः प्रजा
पति समादश अग्नीध्रश्चाग्निवाहश्च मेधा मेधातिथिर्वपुः ह्योतिमान् धुतिमानस्य सवनः पुत्र एव
च प्रियव्रतो यमिश्च नान सप्त सप्त सुपायिवान् द्वीपेषु ते पुषर्मे शा द्वीपास्तौ श्वनि वोधमे जम्बुद्वी
पे तथा ग्रीध्रं राजा तं कृतवान्पिता पुष्पाद्विपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः शात्मले तु पुष्पवन्तं ह्योति

मांक०

१२६

१२९

अनं कुशाद्वये कौश्वदीपे धृतिमनं हयं शाकाद्वये सुतं पौस्कराधिपतिश्चैव सवलं कृतवान् सुतं
मेधाग्निवाहपुत्रास्तत्र यो योगपरायणाः जातिस्मरं महाभागानराज्याय मनोदधुः महावातोधा
तकिश्च पुस्कराधिपतिश्चैव सवलं कृतं सुतो द्विधा कृत्वा तयो वर्षे पुष्करं सम्यक् वेशयत् दध्यस्य पुत्राः स
प्राप्तनाम तस्मान्निवोधमे जनदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीषकः कुशस्तरेयमेधावी सप्तमस्त
महादुमः तन्नामांका निवर्धणी कुशद्वीपेः कारसः तथा धृतिमतः सप्तपुत्रांस्तान्निवोधमे कुशलो
मनुगश्चोष्ट्रः प्रधानश्चात्मारकः मुनिश्च दृढभिश्चैव सप्तमश्च तथा परः तेषां सनामं धेयानि कौ
श्वदीपे तथा भवन् ह्येति श्रुतः कुशद्वीपे पुत्रनामां कितानि वै तत्रापि सप्तवर्षाणि तेषां नामाणि
मेष्टुणु उद्दिदरेणु मन्तश्च स्वे रथं लम्बमेव धृतिमनं प्रभाकारं कापिलश्चापि सप्तमम् वपुष्म
तः सुताः सप्तशान्मलेशम्यवा भवन् श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा वैद्युतो मनसश्चैव
महीध्रः स्वप्नस्तथा तथैव शात्मले तेषां सनामानि च सप्त वै सप्तमेधातिथेः पुत्रास्तद्वीपेषु

पु०

१२६

रस्यते येषां नामाकिंते द्वीपैस्तद्वर्षसप्तमिर्वृतं पूर्वशानभयम्वर्षशिशिरस्तु सुखोदयं आनन्दश्च शि
वश्चैव हेमकश्च क्रवन्नथा लक्षद्वीपादिपूर्वेषु शाकद्वीपानिकेषु च जेयः पञ्चसुधर्मा वैवर्मा अमवि
भागतः यानिकिं पुरुषाद्यानि वर्जयित्वा हि माद्वयं सुखमायुश्च रूपश्च वलन्धर्मश्च नित्यशः पञ्चमे
तेषु वर्षेषु धर्मसाधारणं स्मृतम् अग्नीध्राय पिता पूर्वजस्य द्वीपद्वन्द्वे द्विजा तस्या पुत्रावभूवुर्द्विप्रजा
पतिममानव ह्यष्टोनाभिरिति ख्यातस्तस्य किं पुरुषोऽनुजः हरिवर्षस्युती यस्तु चर्तुथो भूदिनाष्टतः
रम्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्यः षष्ठतर्चते कुरुस्तसप्तमस्तेषां भद्राश्च आष्टमः स्मृतः नवमो के
तुमालश्च तन्नाम्नावर्षसंस्थितिः यानिकिं पुरुषाद्यानि वर्जयित्वा हि माद्वयं तेषां स्वभावतः सिद्धिः
सुखप्रायाश्च यत्रतः विपर्ययो न ते मृत्तिरजरामृत्युभयन्वच धर्मा धर्मो न ते स्वस्थानो न तमाध
ममधमाः न वै चतुर्थगारस्तानां ते वा नातवोनच अग्नीध्रसूनो नो भेस्त अष्टमोऽभूत्सुतो द्विज
अष्टभाद्वततो यस्ते वीरः पुत्रशताद्वरः सोमिषि च षष्ठमः पुत्रं महाप्राजाज्यमास्ति तः तपस्तेपे

मां क०

१३०

१३०

महाभागाः पुलहाः अभसंश्रयः हिमाद्रं दक्षिणं वर्षतस्य नामो महात्मनः भवतस्याप्यभूत्पुत्रः
सुमतिर्नामधाम्निः कः तसि नान्यं समाविश्य भरतोपिवनं ययौ तेषां पुत्र प्रपोत्रैस्तु सप्त द्वीपा
वसुधरा प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु भुक्त्वा स्वायम्भुवेनरे एषः स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्तो द्विजो न
म पूर्वमन्वन्तरे सम्पत्किमन्यत्कथयामि ते ॥ ० ॥ इति कामंडेयपुराणे ॥ ० ॥ क्रौष्टिकिरुवाच क
ति द्वीपाः समुद्राश्च पर्वताश्च कति द्विज कानि चैव त्ववर्षाणि तेषां न त्वस्य कात्मने महाभूतप्रमा
णाश्च लोकान्थेव च पयोधपरिमाणश्च गतिश्चन्द्रार्कयो रपि एतत्प्रबुद्धिमे सर्वविस्तरं महा
त्मने मार्कंडेय उवाच शताद्वकोटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नशो द्विज तस्याः संस्थानमखिलं कथ
यामि शृणु सुत एते द्वीपा मया प्रोक्ता जम्बुद्वीपादयो द्विज पुष्करान्ता महाभाग भूरेवेषां विस्त
रं पुनः द्वीपान् दुर्दिगुणो द्वीपो जम्बुद्वीपो यथाशाल्मलिः कुशः क्रौष्टिकश्च तथा शाकः पुष्करे द्वीप एव
च लवणो कसुरा सर्पिर्द्विद्वीरजलादिभिः द्विगुणो द्विगुणो वृद्धा सर्वतः परिवेष्टितः जम्बुद्वी

पु०

१३०

पस्य संस्थानं प्रवक्ष्ये तन्निरोधमे लक्ष्यमेकं योजनानां वृत्तौ विस्तारदीर्घतः हिमवान् देमकूटश्च नि
षधो मेरु रेवच नीलः श्वेतस्तथाश्वः ॥ गीमं प्रैते कुलपर्वताः द्यौलक्ष्यो जनायामो मध्ये तत्र महाचलो
तयोर्दक्षिणतो यो च यो वै चोत्तरतो गिरी दशभिर्दशभिर्न्यूनौ सहस्रे स्त परस्परम् द्विसहस्रोत्त
याः सर्वे तावद्विस्तारिणश्च ते समुद्रानः प्रविष्टाश्च षडस्मिन्वर्षपर्वताः दक्षिणोत्तरतो नित्या मध्ये
तुंगा यताश्चिंतैः वेत्यर्द्धदक्षिणोत्तरीणि त्रीणि वर्षाणि चोत्तरे हलावृत्ततयोर्मध्ये चन्द्रार्द्धाकारसंस्थि
तिः तत्पूर्वेषां च भद्राश्वं केतुमालश्च पश्चिमे हलावृत्तस्य मध्ये च मेरुः कनकपर्वतः चतुरसीति साह
स्रोस्तस्योच्छ्रायो महात्मनिः प्रविष्टः शोडषाधस्ताविस्तीर्षः षोडशैव तु सर्वावसंस्थितद्वावृद्वा
त्रिंशन्मूर्ध्वि विस्तृतः शुक्लः पीतोऽसितो रक्तः प्राच्यादिषु यथाक्रमम् वित्प्रोविश्य स्तथासूद्रः क्षत्रि
यश्च सुवर्मातः तस्योपरितथैवाष्टौ पुर्योदिक्क यथाक्रमात् इन्द्रादिलोकपालानां नथैव ब्रह्म
णाः सभा योजनानां सहस्राणि चतुर्दिशं समुच्छिताः अयुतोच्छ्रायाश्च तस्याधस्ताथाविष्टा अपर्व

भाक०

१३१

131

ताः प्राच्यादिषु क्रमेणोते मन्दरोगन्धमादनः विपुलश्च सुपार्श्वश्च केतुपादपशोमिताः कदम्बो मन्दरो
केतुजस्युर्वेगन्धमादने विपुले च तथा श्वत्थः सुपार्श्वश्च वचो मदान् एकादशशन्नतायामाद्योजना
भामिमेनगाः जहरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतो आनीलनिषधो पानो परस्परनिरन्तरो निष
धः पारियात्रश्च मेरो पार्श्वे तु पश्चिमे यथा पूर्वो तथैवेतावानीलनिषधायतो कैलासो हि नवांश्च
वदद्विणो न महाचलो पूर्वपश्चायतावेतो अनुराजश्च वस्थितो शृंगवान्जारुधिश्चैव तथैवोत्तर
पर्वतो यथैवदद्विणो तदूदन्नवान्श्च वस्थितो भर्मादापर्वताद्योते कथ्यन्तेऽष्टौ द्विजोत्तम हिमव
त्ते मकुरादिपर्वतानां परस्परं नवजोजनसाहस्रं प्राणादगृह्णितोत्तरं मेवो विलावृते तत्त्वदनरं
वैचतुर्दिशं फलानि यानि वै जस्वा गन्धमादनपर्वते जगदेह प्रमाणा निपतन्निगिरि मूर्धनि
तेषां स्ववात्प्रभवति ख्याता जाम्बुः नदी नदी यत्र जाम्बुनदं नाम कनकं संप्रजायते सापरीत्य
ततो मूलं पुनर्नदी विशति द्विज शार्दूलपीयमाना जनेभ्योः भद्राश्चेऽश्वशिरा विष्णुभारते कर्म

पु०

१३१

संस्थितः वराहः केतुमालेव मत्स्ये रूपस्तथोत्तरे तेषु न च त्रविन्यासाद्विषयाः समवस्थिताः चतुर्थेऽपि
द्विजश्रेष्ठग्रहाभिभवपाकदाः ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे भुवनकोषविन्यासे जम्बुद्वीपवर्त्त
नम् ॥ ० ॥ मार्कंडेय उवाच शैलेषु मन्दराद्येषु चतुर्षुऽपि द्विजोत्तमवनानि धानि चत्वारि सर्गमि
च निबोध मे पूर्ववैत्ररथनाम दक्षिणो नन्दनं वनं कैभाजं पश्चिमे शैले सावित्राश्चोत्तराचले च
रुणोदं ततः पूर्वमानसं दक्षिणं तथा सितोदं पश्चिमे मेरोर्महा मद्रतथोत्तरे शीतान्तश्च कुमुद
नः कुलीरो वैसुककवान् मणिशैलोऽथ वृषवान् महीनीलो भवाचलः सुमन्तुर्मन्दरो रेशु सुमेधो
निषधस्तथा देवशैलश्च पूर्वशामन्दरस्य महाचलोः त्रिकुटशिरवराद्विष्वकालिङ्गोऽथ पतङ्गकः
रुचकः सानुमांश्चात्रिस्ताम्रकोथविशाखवान् श्वेतोदरस्वमूलश्च वृद्धधारश्चरत्नवान् एक
शृङ्गो महाशैलो राजशैलः पिशाचकः पञ्चशैलोऽथ कैलाशो हिमवाश्चाचलोत्तम इत्येते दक्षि
णोपार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः सुचक्रः शिशिराक्षश्च वैदूर्याः कपिलस्तथा धिञ्जरोऽथ त

भाक०
१३२

132

थामद्रः सुरसः कपिलो मधुः अञ्जनं कुंकट कृष्णः पांडुरश्चाचलोत्तमः सहस्रशिखरश्चाद्रिः प
रिधातुः सशृंगवान् पश्चिमेव तथा मेरोर्विक्रमात्पश्चिमाद्रिः एते चलाः समाख्याताः शृणुष्व
न्यस्तथोत्तरान् शैव कूटोऽथर्वभोदं सतामस्तथा परः कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सान्वर्मेनिल एव
च सुवर्माशृंगः शतशृंगः पुष्पको मेघपर्वतः विराजात्पुष्पराहाद्रिर्मृदुरोजारुधिरस्तथा इत्ये
ते कथिता ब्रह्मनोरोरुत्तरतो मगाः इत्येषां पर्वतानां लुद्रोऽण्योतीवरनोदराः वृरेः रिमलपार्थैः स
रोभिश्चोपसोभिताः ताषु पुण्यकृतां जन्म मनुष्याणां द्विजोत्तम एते भौमा द्विजश्रेष्ठः स्वर्गाः स्वर्ग
गुणाधिकः लैताषु पुण्यपापानां मपूर्वाणां सुपार्जनं पुण्योपभोगः एवोक्तो देवानां मपिताष्ट
पि शीता आद्येषु वैतेषु शैलेषु द्विजसत्तम विद्याधराणां पद्मरागां किन्नरं रगरक्षसां देवानां च
महावासा गन्धर्वाणां च शोभनेः महापुण्या मनोसाश्च सदैव पवने पुता सवाप्ति च मनोसानि
सर्वत्र सुखदेनिनिलः न चैतेषु क्लमोवाधा वै मनस्यानि कुत्रचित् तदेतत्पाथिवं पञ्चतुष्यत्रं म

पु०

१३२

योदितं भद्राश्च भारताद्यानिपत्रान्यस्य चतुर्दिशं भारतं नाम वर्धं दक्षिणे नमोदितं तत्कर्मभूमि
नान्यत्र संप्राप्तिः पुण्यपापयोः एतत्प्रधानमाश्रयं भवत्सर्वं प्रतिष्ठितं अस्मात्स्वर्गापवर्गोचमानु
घानरकावपि तिष्ठेत्कृत्वकमद्यवाप्यनरः प्राप्नोति वैद्विजः ॥ ० ॥ मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥
मार्कंडेय उवाच भ्रवाधारं यगद्योने पटं नारायणाय यत् ततः प्रवृत्त्या सा देवी गंगा त्रिपथ्यामिनी सा
प्रविश्य स्वधाद्योनिं सोममाधारं सप्तवम् ततः संवर्द्धमाना कुरुक्षेत्रं स गता पावनी पपात मेरुपृ
ष्ठे सा चतुर्द्धा च ततो यद्यो मेरु कूटं तटान्नेभ्यः उत्कृष्टेभ्यो निवृत्तिता विकीर्णमानसलिलानिराल
म्बं पपात सा मन्दराद्येषु पादेषु प्रविभक्तोदका म्वरम् चतुर्ध्रुपि पपाता म्बुविभिन्ना द्विशिलोच्चया
पूर्वासीतेति विख्याता यद्यो वैवस्वतं वनं तत्प्रा रयित्वा तद्यथा वरुणो दशवोरं शीतानं शुगिरि
तस्मात्तं तश्चान्यान् दिवीन् क्रमात् गत्वा भुवं समासाद्य भद्रां जलधिं गता तथैवालकनन्दाद्या
दक्षिणे गन्धमादने मेरुपादे वनं गत्वा नन्दनं देव नन्दनं मानसं च महो वैगाह्या वयित्वा सरोवरम्

भा.क.
१३३

१३३

आसाद्यशैलराजानं रम्यत्रिशिरिरंगताः तस्माच्चपर्वतासर्वेदक्षिणीये क्रमोदिताः दुप्लावयित्वा संप्रा-
प्ता हिमवन्तमहागिरिं दधारतत्रातां शम्भुर्न मुमोच वृषध्वजः भगीरथेनोपवासे स्तुत्या चाराधि-
तो विभुः तत्र युक्ता तु सर्वेश सप्तधा दक्षिणोदधिम् प्रविवेश त्रिधा याम्या प्रतीच्याश्च महानदी भगी-
रथरथस्यानन्तोत्तमैकेन दक्षिणं तथैव पश्चिमे पादे विपुले सा महानदी स्ववक्त्ररिति विख्याता वै-
द्राजं सावर्न्ययोः सितोदश्च सूरस्तस्मात्प्रायनी महानदी स्ववक्त्रः पर्वतं प्राप्ता ततस्तद्विशिखंगताः
तस्मात्तत्क्रमेण चाद्रीणां शिखरेषु निपत्य सा केतुमालं समासाद्य प्रविष्टालवनोदधिम् स्वपार्श्वश्च
तथैरात्रिमेरुपादं हिमागता भद्रसोमेति विख्याता सायं योसविभुर्वनम् तं प्लावयन्ती संप्राप्ता महा-
भद्रं सरोवरम् ततश्च शंखकूटं प्राप्य ता य महानदी तस्माच्च वृषभादीन् सा क्रमात्प्राप्य शिलोच्चय-
नं महासंवमनु प्राप्ता प्लावयित्वा नरान् कुरुन् एवं मेषामया गंगाः कश्चित्ताते द्विजर्षभ जम्बूद्वीप-
निवेशश्च वर्षाणि च यथा तथं वसन्ति तेषु सर्वेषु प्रजाः किंपुरुषादिषु सुखप्रायानिरातं कान्यूनता

पु०

१३३

कर्षवर्जिता नरस्वपिचवर्षेषु सप्तसप्तकुलाचलाः एकैकस्मिंस्तथादेशान्त्यश्चात्रिविनिः स्तृता यानि
किंपुरुषाद्यानि वर्षान्यष्टौ द्विजो नम तैः षड्विजो नितो यानि मेघं वार्षत्र भारते वाष्ठी स्वाभाविकी देशा
नो यो था मनसी तथा कर्मजाच नृणां सिद्धिर्वर्षे ध्येते सु था षष्ठु काम प्रदेभ्यो वृद्धेभ्यो वार्षा सिद्धिः स्व
भारजा स्वाभाविकी समाख्याता तन्निर्देश्याच देशिकी अर्पां सो ख्याच तो यो त्या ध्या नो पे ता च मानसी
उपसाधनिका या तु कर्मजा सा प्युदाहताः न चैतेषु युगा वस्थाना ध यो था ध यो न च पुण्या पुण्य समा
श्चे न चैतेषु द्विजो नम ॥ ० ॥ इति मार्कंडेय पुराणे ॥ ० ॥ क्रौष्टिकिरुवाच भगवन् कथितं ह्येतज्ज
मुद्दीर्घं समासतः यदेतद्भवता प्रोक्तं कर्मणान्यत्र पुण्यदम् प्राप्ता र वा भूदा भागवर्जयित्वा तु भारतं
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते न खलु न्यत्र मर्त्या न्या भूमौ कर्मविधीयते तस्माद्विस्तारसा
ब्रह्म न ममैतद्भारतं वद ये चास्य भेदा जाव नो यथा संस्थितिरेव च वर्षस्य द्विजशार्दूलये वास्मिन्व
र्षपर्वताः मार्कंडेय उवाच भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदानि बोध मे समुद्रानरिता ज्ञेयानि स्वर्गस्था

मांक०

१३४

१३५

परस्परम् इन्द्रद्वीपः सुमेरुमास्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् नागद्वीपः तथा सौम्यो गन्धर्वो वारुणास्तथा अ
यन्नुनवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः योजनानां सहस्रं वै द्वीपो यंदविशोत्तरात् पूर्वकिराता तस्यानेप
श्चिमे यवनास्तथा ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मूढा चानस्ति तादृज इज्या युद्धवर्णिज्या धौ कर्मभिः कृ
तपावनाः एषां सद्यवहारश्च एतैः कर्मभिविष्यते सर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यपापश्चैतथा भदेन्द्रो
मनयः सज्यः श्रुतिमानृक्षपर्वतः विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते तु कुलावलाः एषां सहस्रशश्चान्ये भूध
राय स भीषगा विस्तारोच्छादिनोरम्या विपुलाश्चित्रमानवः कोलाहलः सर्वे भ्राजो मन्दरोदद्गच्छलः
वातन्ध्रमो वैद्युतश्च मेनाकः स्वरसस्तथा तृगं प्रस्थो नागगिरी रोचूनः पांडराचनः पुष्पागिर्युजयन्तो पु
र्ववैरतो बुध एव च आयु मृकः सर्गो मून कूटशैलः कृतस्मरः श्रीपर्वतश्च कोरश्च शतशो न्येन्यपर्व
ताः तैर्विमिश्राजनपदा स्तेच्छाश्चाप्याशु भागशः तैः पीड्यन्ते सविच्छेष्टा यास्ता सम्यङ् दिवो धमे गंगा
सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथा परा यमुना च शत्रुद्रु च वितस्तौ रावती कुहू गोमती धृतपापा च वाहुदा

१३४

सदृशद्वी विपाशावेदिकारंक्षुर्निश्चरीगंडकी तथा कौशिकी चापगाविप्रहिमवत्यादनिःसृताः
वेदस्मृतीवेदवती वार्तेष्वसिधुरेव च वेष्मासानन्दनी चैव सदा नीवामही तथा पाराचर्मवती नृ
पीविदिशावेत्रवत्यपि सिप्राह्यवती च तथा पारियात्राश्रयाः स्मृताः शोभोभहानदी चैव नर्मदा सु
रथाक्षम मन्दाकिनी दशास्माचचित्रकूटा तथा परा चित्रोत्पलाथतमसाकर मोदापि शाचिका त
थान्यापि प्यली श्रोणी विपाशा मञ्जलानदी संसेरुजा शुक्तिमती शंकुनी त्रिदिवा क्रसुः अश्वपाद
प्रसृता चैव तथा न्यावेगवाहिनी सिप्रापयोक्षी निर्विन्धाता पीषनि सधावती वर्मा चैव रणी चैव शिनी
वाली कुमुभवती तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तः शिवा तथा विन्धापाद प्रसृता स्नानघः पुष्पजलाः
शुभाः गोदावरी भीमरथी कृष्णवेष्मा तथा पगा हंगमद्रा सुप्रयोगावाद्या कावेर्यथापगा सत्यपा
दविनि श्राना इत्येताः सरिडन्तमा कृतमालाताम्रपर्णी पुष्पजात्युत्पलावती भलयाद्रि स मुदूतान
द्याः शीतः जलास्निभा पितृसोमर्षकुल्याश्वदूकना त्रिदिवा चया लोङ्गुलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवा

मां क०

१३५

135

श्रिता अधिकुल्याकुमारीचमन्दगामन्दगामिनी कृपापलासिनी चैव शक्तिमत्प्रभवास्मृताः सर्वाः पु
रयोः सरस्वत्यः सर्वा गंगाः समुद्रगाः विश्वस्य मातरः सर्वा सर्वा पापहराः स्मृताः अन्याः सहस्रश
श्चोक्ताश्च नद्यो द्विजोत्तम प्रावृट्कालवहाः सन्निभदा कालवहाश्च या मत्स्या सुकुटाः कुकुत्या
कुनलाः काशिकोशला गन्धर्वाश्च तुलिंगाश्च भस्माश्च वृकैः सह मध्यदेश्या जनपदाः प्रायशो
मीप्रकीर्तिताः सज्यस्य चोत्तरे गौतेयत्रगोदावरीनदी पृथिव्या मपि सर्वस्या मप्रदेशो मनोरमः गो
वर्द्धनं पुरं रम्यं भार्गवस्य महात्मनः वाल्मिका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः अपरानाश्च
सूदाश्च पद्मराश्च मण्डिको गान्धाराय वलाश्चैव सिन्धुसो वीरभद्रकाः शतद्रुता कलिंगाश्च पा
रदाहारमृषिका महवावटः केतुक्यैः केकेया दशमाणिकाः क्षत्रियो पनिवेशाश्च वैश्यसूद्रकु
लानि च काम्बोजादरदाश्चैव ववर्धरा ह्यङ्गलौकिका चीनाश्चैव तत्पाराश्च पल्लवा वाह्यतो नराः
आख्रियाश्च भरद्वाजा पुस्कलाश्च दशरकाः लम्पा कास्तालका राश्च चूलिका जाह्नवैः सह अ

पु०

१३५

षष्ठाश्चालिमप्राश्चकिरातानाश्चजातयः तामसातंसमागीश्च कस्मीराष्टंगनास्तथा शूलिकाकु
कुराश्चैवजम्मादवास्तथैवच एतेदिशाउदीच्यास्तप्राच्यादिशानिवोधमे अत्रराकामुकरका
अनर्गिविवदिर्गिरा तथाप्रवंगारंगीयाः मानदामानवर्तिका ब्रह्मोनराप्राविजया भार्गवांगेय
भाटकाः प्राण्योतिषाश्च मन्त्राश्चविदेहास्तामलिप्तकाः मन्नामगधगोनद्वाः प्राच्याजनपदाः स्मृ
ताः अथापरजनपदादक्षिणापथवासिनः पांड्याश्चकेरलाश्चैवचोलाकुल्यास्तथैवच सेतुपा
मृषिकाश्चैवकुभारावालवासकाः महाराष्ट्रामदिषकाः कर्लिंगश्चैवसर्वशः अभीराः महदैशि
काश्चाटयाः शवराश्चये पुलिन्दाविन्ध्यमौलियावैदभ्यार्दंडकैः सह पौरिकाभौलिकाश्चैवस्वश्म
काभोगवर्द्धनीः नैर्मिकाः कुन्तलाश्चैवउद्दिदानलकालकाः दाक्षिणात्याश्चवैदेशाअपरान्ता
निवोधमे मृण्यारकाकालिवनाडुगस्तालीकटः सहः पुलिन्दाश्चसिन्धुश्चरूप्यास्तामसैः स
ह तथाकुरुमिलाश्चैवयेवैचोत्तरनर्मदाः नासिकाख्याश्चयेचान्येयेवैचोत्तरमर्मदाः भरुकच्छाः

मांक०

१३६

136

समादेयाः सर्वे सारस्वतेः सन्तैः सह काळीयाश्च सुगन्धाश्च आवन्त्याश्चार्चयेत् सह इत्येते चाप
रानाश्च शृणुविन्ध्यनिवासिनः सलजाश्च करुसाश्च मेकलाश्च कलैः सह उन्नमन्तु दशानाश्च
भोज्याकिष्किन्धकेः सह तोषालाः कोशलाश्च वने पुनरैदिशास्तथा तुम्बुरास्तुम्बुराश्चैव पट
वानेष्टवैः सह अनृपास्तदिके शाश्च वीवाहोतास्तु वनयः एते जनपदा सर्वे विन्ध्यकूटनिवासिनः
अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पूर्वताम्रयिगाश्च ये मिहीराहं सनाजीश्च कुपथाष्टंगनाखसाः कुथप्राव
रणाश्च वज्रसोदवी मुद्गदकाः त्रिगतामालवाश्चैव किरातास्तोमरेः सह कृतत्रेतादिकश्चात्र चतु
र्युगकृतो विधिः तद्भारतं वर्षधनुः संख्यानसंनिकं दक्षिणापरतो ह्यस्य पूर्वतश्च महोदधिः हिम पु
वान्तु रेणास्य कार्त्तिकस्य यथा गुणाः तदेतद्भारतं वर्षसर्ववीजं द्विजोत्तमं ब्रह्मत्वममरेशत्वं
देवत्वं मरुतान्नथा मृगपशुपशुरोयोनीतृहत्सवैस्त्वाष्टपाः स्थावरगणाश्च सर्वेषामितो ब्रह्मन्
सुभाषुमैः प्रयानिकर्म सुब्रह्मन्मन्यालोकेषु विद्यते देवानामपि विप्रर्षिर्षदेवेषमनोरथः अपि

पु०

१३६

मानुष्यमाप्सामोदेवत्वात्प्रवृत्ताहितो मनुष्यः कुरुते तत्र यन्न शक्यं सुरासुरैः तत्कर्मनिगडैग्रस्थैः
सुकर्मवपणोभुविः नकिञ्चित्क्रियते कर्मसुखलेशोपहृदि तेः ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥
कौष्ठिकिरुवाच भगवत्कथितं सम्यक् भवता भारतं समं सरितः पर्वतादेशाये च तत्र वसति वै किन्तु
कूर्मस्तथापूर्वं भारते भगवान्हरिः कथितं न स्पृशं स्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः कथञ्च स्पृशति ते देवः
कूर्मरूपी जनार्दनः शुभाशुभं मनुष्याणां युज्यते चैव तत्कथं यथा मुखं यथा पादास्तथा तद्द्रुमशेषतः
मार्कंडेय उवाच प्राङ्मुखो भगवान्देवः कूर्मरूपी युवस्थितः आक्रम्य भारतं वर्षं नरभेदमिमं द्विजं नन्द्या
स्पृशति तस्य नक्षत्राणि समञ्चतः विषायाश्च तिज श्रोष्ठये सम्यक् कृतानि रोधमे मध्यदमात्रादिमांसेभ्य
शानुनीपास्तथाशकाः तज्जिह्वा तास्तथा वत्सावो घसं स्यान्मयात्मनाः मध्ये सारस्वता नस्योः शूरसे
नासमायुवाः धर्मरथोद्योतिषिकाः शो न ग्रीवगुडाश्चिका उद्देहकाः सपाञ्चालाः शाकिताः कंकमा
रुताः हेमकूटाः सपाषाण्डाः परिधाम्रतिवासिनः कापिष्ठनाः कुरुरनास्तथा चोद्धम्वराजनाः गजा

भा.क०

१३७

137

द्वयादि कूर्मस्य जना मध्यनिवासिनः कूर्मकारोहिणीसौम्या एतासां मध्यवासिनम् नह्यत्र त्रितयं वि
प्रभुभाभुभविपाकदं वृषध्वजोऽजतश्चैव पश्चात्कोमानवाचलः शूर्यकर्माद्याश्च मुखो पर्वतः कर्प
टापरः तथा चन्द्रपुराश्चैव त्वसाः समगधास्तथा शिवयोमिथिलाः अद्रास्तथा वदनदनराः प्रग्या
तिषाधलोहित्याः समुद्राः पुरुषादकाः पूष्पोत्कटो भद्रशोरस्तथोदयगिरिर्द्विजः काशयो मे कला
मुष्टास्ता मुनिप्रेकपादकाः वर्द्धमानाः कोशलाश्च मुखे कूर्मस्य स्थिताः शैद्रः धुनर्वसुः पुष्पो नह्यत्र
त्रितयं मुखे पंदतुदक्षिणो देशान् क्रौष्ठके वदनः शृणु कर्लिंगवृजजटराः कोशला मृषिकास्तथा चे
दयश्चोर्द्धकर्माश्च मत्स्याः प्राविन्ध्यवासिनः विदर्भानाडिकेऽश्च चर्मद्वीपास्तथैनिकाः व्याघ्रग्रीवाम
हा ग्रीवास्तौ पुराः शम्भुधारिणाः केम्बिर्नादेमकूटाश्च निर्वराः कनकस्तनाः दशासां हारिकानना
निषादाः ककुमालकाः तथैव पश्चिमवराः पादे वै पूर्वदक्षिणे अश्लेषदेनथापि शेषादुत्तरपृथमा
द्विज नह्यत्र त्रितयं पादमाश्रितं पूर्वदक्षिणं लंका कालाजिनाश्चैव शैनिकानि कूटास्तथा भद्रन्द

पु०

१३७

मलयाद्रौचदर्द्धरेचवसनिधे कंकोटकवर्नेयेच भृगुकर्माः मकोकणाः शावरभीरवाश्च तथा वैष्णवाः
तीरनिवासिनः अरुनयोदासपुरास्तथैवाकरिणाजनाः मकाराष्टककर्मादागोनदाश्चित्रकूटकाः
चेडाः कोनगिरश्चैवक्रौञ्चद्वीपाजनावराः कावेराश्रमकस्थानासिकाश्चैव येजनाः शंखवैदूर्यमु
क्तादिशैलकान्तरतांश्चये तथावारिचराः कोलाश्रमपट्टनिवासिनः गणवाद्यामराः कृष्णाद्वी
पवासानिवासिनः सूर्यात्रौकुमुदाद्रौचयेवसन्ति तथाजनाः तौसुरावासपिशिकास्तथायेकाम्
रोयकाः दक्षिणांशेतथायेवअधिकान्तायसाश्रमाः अशभाः सिदलाश्चैव तथा काश्चीनिवासिनः ति
लिंगाः कुअरनदी कछवासीचयोयनाः ताम्रपत्नी तथा कुक्षिरिति कूर्मस्यदक्षिण फल्गुणममो
नगदस्थचित्राचक्षेत्रयंद्विज कूर्मस्यदक्षिण कुक्षोरक्षेपादन्तथा परम् कूर्मो जापकराश्चैव त
थैव वडवा मुखाः तथैव सिखुसौवीराः सान्तो रनि तन्निवा योचवमागो कर्मा
प्राधेयवर्षराः किराताः पारदाः पंडास्तथा पारशरः कलाः बुचुकाहेमगिरिका सिखुकारवरेवताः

मौराष्ट्रादारदाश्चैवद्रविडाश्चमहाराष्ट्राः एतेजनपदाः पादस्थितावैदक्षिणीपरे स्वाधोविशाखामै
 न्नश्चनक्षत्रयमत्रच मणिमेघः करत्रिष्वञ्जनोक्तगिरिस्तथा अपराजिकादेहयाश्चशास्त्र
 दाः पादस्थितावैदक्षिणीपरे स्वाधोविशाखामै प्रशस्तिका चोच्चानापश्चनक्षत्रमहाः पारदास्तथा
 तार्क्ष्यराज्याविगिंतकाः शर्कराः साश्चवैश्याः गुरुमुखाफाल्गुणाकारेणुमत्याश्चयेजनाः एकेव
 शासमरुदादीर्घग्रीवास्तनिकाश्चकेशस्तथाप्रच्छेजराः कूर्मस्यसंस्थिताः क्रौञ्चमूलंतथाषा
 ढानक्षत्रयमेवच मांड्याश्चतुखाराश्चकानलनास्तथा कुलूतामडदाश्चैवस्त्रीराज्यालो
 किकास्तथा नृसिंहारेणुमत्याश्चवनावस्थास्तथापरे धर्मरंगास्तथोलूकाउरुपूर्वास्तथाजनाः पु०
 तथाधूमलकाद्योरागुरुदाशुलिकास्तथा एकेवशावाजिकेशादीर्घग्रीवास्तथापरे वामपादे
 जनाश्चैतस्थिता कूर्मस्यभागरे आपाटाश्चवराश्चैव अविष्टाश्चात्रसंस्थिताः कैलासोदिमर्वाश्च १३८
 ववपुष्पनदनस्तथा क्रौञ्चकुरुवकश्चैव कद्रवीनाश्चयेजनाः रसातलः सैकेकेयाः भोगप्रस्था

सयावनाः अन्नदीपास्त्रिगर्त्ताश्च अग्निज्ञामार्जराजनाः जथैवाश्वमुखाः प्रान्ताश्चिविडाः केशधारिताः
शेवकाः वाटधानाश्च शरधानास्तथैव च पुष्कलावतं कैरातास्तथा तद्वशिलाश्रयाः अथुष्ठा मानवाम
द्राः कैशिकाः शरदंडिकाः पिंगला मानहलका कृशाः कोहलकास्तथा मांडयाः भूतिपुरकाः शातका
हेमभाडकाः घशोमत्याः सगान्धारः खरगगय रामया घोरेयाः दासमेयाश्च राजन्याश्यामकास्तथा
हेमधूर्ताश्च कूर्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिताः वारुणाश्च अन्नहवंतं द्वे प्रोष्ठपदाद्वयं नैमकिर्नरराज्य
अपाशुपालं सवालकं काश्मीरश्च तथा राष्ट्रमभिसारजननया दरदास्तंगनाश्चैव कुनटाः नवराष्ट्रकाः
भेरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनराज्यकाः किराताश्चीनकौलिन्दाः जनापद्रुवलोलजाः दर्वोटा मक
राश्चैककुलटाश्चान्दीरकाः एकपादाः खषाद्योषाः स्वर्त्मभोमाः सविश्वकाः तथा रसुरहादिस्वा
शीरप्रावणाश्च ये त्रिनेत्राः पौरवश्चैव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तम पूर्वोत्तरन्य कूर्मस्य पादमेते सुमाश्रि
ताः रेवत्यश्चापि देवत्यं गाम्यश्चैव मिति त्रयम् तत्र पादे सभाख्यातं पाकाय मुनि सन्तम देशे स्वेते

मां क०
१३६

१३९
षु चैतानि न च त्राण्यपि वैद्विज एतत्पीडासु मीदेशाः पीत्यनेये क्रमोदिताः यानि वा म्युदयं विप्रगुदैः समग्र्य
वस्थितैः यस्य ह्यस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तत्त्वानि तोभर्ष तद्देशस्य मुनिश्चेष्टतथोक्तं शुभाशुभम् प्रत्येकदेश
सामान्यं न च त्रग्रहसंज्ञवम् भर्षलोकस्य भवति शोभनं वा द्विजोनम स्वकेरशोभनेर्जुनोः सामान्यम
तिभीतिदम् ग्रहे भवति पीडोत्थमल्यायासां शोभनम् तथैव दुःखितः पापैस्त्वस्थितैश्च तथा ग्रहेः अ
न्योपकाराय नृणां देशं तैश्चात्मिकं द्विधा द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु च भाषायाश्च ग्रहे दुःस्थिभ
र्षं पुण्यवतां नृणां आत्मन्यथान्यपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् नैकत्रापि ह्यपापानां नरोनां जाय
ते भयम् दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमाशुजम् न च त्रग्रहसामान्यं नरो भुंक्ते शुभाशुभं परस्य पु०
रामिरक्षा च ग्रहदोषेषु जायते एतेभ्य एव विप्रेन्द्र शुभहानिस्तथाशुभैः यदेतत्स कुर्मसंस्थानं
न च त्रेषु मयोदितं एतद्दर्शय सामान्यमशुभं शुभमेव च तस्माद्विज्ञाय देशं ग्रहपीडानथात्मनः १३६
कुर्वीत शान्तिं मेधावी लोकवादाश्च सन्नम आकाशदेवता नाश्वदेत्यादीनां श्वदेहदात्र पृथ्याप

तन्निधे लोकलोकवादाइति श्रुताः तान्तिथैव बुधः कुर्यात् लोकवादावुदापयेत् तेषां लुकारणान्तरा
युक्तोदष्टागमः हयः शुभोदयग्रहाणां च पापाणां द्विजसन्तम प्रसादानि प्रकुर्यात् सौम्यसादीनां च नि
हुताः तस्माच्छानिपरः प्राप्नोति लोकवादरतस्तथा लोकवादांश्च शान्त्युच्चग्रहपीडासुकारयेत् भूदा
दावुपरमोश्च शस्त्रांश्चैत्याभिवन्दनं जपं होमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिवर्जनं अद्रोहं सर्वभूतेषु मेव
कुर्याच्च प्रडितः वर्जयेद्दसतीम्नाचमतिवादांस्तथैव च ग्रहपूजाश्च कुर्वीत सर्वपीडाषु मानवः एव
शान्त्युच्चशेषाणि चौराणि द्विजसन्तम प्रवतानां मनुष्याणां ग्रहद्वौ त्याग्य संशयम् एष कर्म मया
त्यातो भारते भगवान् द्विज नारायणो ह्यचिन्तामायत्र सर्वप्रतिष्ठितम् अत्र देवा स्थिताः सर्वप्रति
नक्षत्रसंश्रयाः यथा मध्ये द्वावहः पृथ्वी सोमश्च वै द्विज मेघादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ
प्राग्दक्षिणो तथा पादे कर्कसिंहौ च वस्थितौ सिंहकन्या तुला चैव कुक्षौ राशिवर्गस्थितम् तुला
यवृश्चिकश्चौ भौ पादे दक्षिणपश्चिमौ पृष्ठे च वृश्चिकश्चैव सहधन्वा च वस्थितः वायश्च वासवश्चै

मांक०

१४०

पादिषु नुग्राहादिकं दृष्टं कुम्भमीनो तथैवाप्युत्तरं कुम्भमाश्रितो मीनमेधो द्विजश्रेष्ठपादे पूर्वी तरे स्थि-
तो कूर्मदेशास्तथैवाग्निदेशे मेतेषु वैद्विज राशयश्च तथैवेषु ग्रह राशिषु वस्थिताः तस्माद्दृष्टव्यं
उत्तरदेशे पीडां विनिर्दिशेत् तत्र स्वादा प्रकुर्वीत दानं होमादिकं विधिः परवैद्यवः पादो ब्रह्माभ-
धे ग्रहस्य यः नारायणाख्यो चित्यात्मा कारणाजगत् प्रभुः ॥ ० ॥ इति श्री मार्कण्डेयपुराणे ॥ ० ॥
मार्कण्डेय उवाच एतन्नेभारतं वर्षं यथावत्कथितं मुने कृतं त्रेताद्वापरश्च तथा तिष्ठत्यश्च तृष्टयम् अत्रैव
तद्युगानां चाभुवेत्येवैव जनः सत्त्वादि त्रीणि चाद्वयं तथैवैकं शरत्तं जीवन्त्यत्र नरा ब्रह्म नृकृत-
त्रेतादिके क्रमात् देवकूटस्य पूर्वस्य शैलेन्द्रस्य महात्मनः पूर्वरायस्थितं वर्षं भद्रार्थं तन्निबोध मे
श्वेतवर्माश्च नीलश्च शैवलश्च चलोत्तमः कौरवः परमेशालायः पञ्चैते प्रकुलाचलाः तेषां प्रसूति-
रन्येऽपि षडवः सर्वपर्वताः तेर्विमिश्राज न पदाः नानारूपाः सहस्रशः महास्थूलः शुकश्चैव युद्ध-
मानुसुभंगलः तथैव मादयोऽन्येऽपि शतशोऽथ सहस्रशः पीता रश्मिवती भद्रा चक्रावर्तादिका

पु०

१४०

सुधा नद्योन्नवन्दोविस्तीर्णाः शीततोयौघवहिकाः कुरुवर्षेनराः सन्निभुद्धदेमसनप्रभाः दिव्य
संगमिनः पुरोदेशवर्षशतायुषः अधमोन्नमोन्नतेष्वस्ति सर्वेते समदर्शिनः त्रिजिह्वादिभि रष्टाभिः
प्रकृत्यान्ते गुणैर्युताः तत्राप्यश्वशिवादेवश्वतर्वाङ्गनादेनः शिरोहृदयमेढ्राव्विहस्तेषुर्वत्रयन्वितः
तस्याप्यथैवविषयाविसेयाजगतः प्रभोः केतुमालचयोवर्षेतिरेममपश्चिमं विशालः कमलः क
क्षोजयनोदविपर्वतः विशोकोवर्द्धमानश्चस्रपैतेकुलपर्वताः अन्येसहस्रशः शैलापेषुलोकगणाः
स्थिताः मौलमौतुममादेयशकपोत्रकरञ्जकेः अंगुलप्रमुखाश्चाश्रवसन्निगतयोजनाः येषिवृत्ति
महा नद्योवक्त्रश्यामास्वकेम्वला सुमेधा कामला श्यामा तथैवान्याः सहस्रशः अन्येसहस्रशः शे
लाः येषुलोकगणास्तिताः वराहरूपीपादेस्यकृष्टपार्श्वतस्तथा त्रिनेत्रप्रद्युतदेशेनचत्राणि
युतानिच इत्येषकेतुमालास्तिकथितो मुनिसन्नम ॥ ० ॥ इतिमार्कण्डेयपुराणे ॥ ० ॥ मार्क
ण्डेयउवाच अतः परं कुरुन्वत्येनिवोधिहममोन्नरान् तत्रवृक्षामधुफलानित्यपुष्पफलोपगाः व

मार्क
१४१

स्त्रानिच प्रसूने फले स्वाभरणानिच सर्वकामप्रदाहि सर्वकामफलप्रदाः मूमिर्ममिमीमयीवायुः सु
गन्धिः सर्वदा सुखः जायते मानवास्तत्र देवलोकपरिच्युताः मिथुनानि प्रसूयते समकालस्थितानि
वै अन्योन्यमनुरक्तानि चक्रवाकोपमानि हिं चतुर्दशसहस्राणि तेषां साहस्रानि वै स्थितिः चन्द्रकान्
श्रुतेन्द्रः सूर्यकान्तस्तथापरः तस्मिन्कुलोचलो वर्षे नृमध्वे च महानदी भद्रसोमाभ्रघात्यूथी
पुण्यामलजलोच्चिनी सहस्रशस्तथैवान्यानर्थवर्षे पिचोत्तरे तथा न्याः क्षीरवाहिन्योद्युतवाहिन्यएव च
दध्नेदुदास्तथैवात्र तथा न्येचानुपर्वताः अमृतस्वादकल्याणिफलानि विविधानि च यनेषु ते सुवर्षा
नेशतशोथसहस्रशः तत्रापि भगवान्विष्णुः प्रविरामस्येवापरान् विभक्तो नवधा विभक्तश्च तत्र
शात्रयं त्रयं देशस्तथापि नवधा विभक्ता मुनिस्तनम चन्द्रद्वीपसमुद्रेतत्र द्वीपस्तथापरः तत्रा
पि पुण्यो विख्यातः समुद्रस्तमहासुने इत्येतैकचित्तं ब्रह्म नूकुरुवर्षं मयोत्तरम् शृणु किंपुरुषादी
निवर्षाणि गदतो मम ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ मार्कंडेय उवाच यत्किंपुरुषवर्षं तत्

पु
१४१

प्रवक्ष्याम्यहं द्विज तत्रायुर्दशमाहसं पुरुषाणां वपुष्मातां अनामया ह्यशोकाश्च नरास्तत्र तथास्त्रि
यः प्रशंसन्त्युते प्रोक्तः सुमहान्वन्दनोपमः तस्यैवै फलरसं पिवन्तः पुरुषाः सदा स्थिरयौवना ह्य
निष्पन्नास्त्रियश्चोत्पलगन्धिकाः अतः परं किं पुरुषाद्दिवर्षं प्रवक्ष्यते महाराज तसंकाशा जायते
तत्र मानवाः देवलोकयुताः सर्वदेवानृकाश्च सर्वज्ञाः हरिवर्षे नवाः सर्वपिवन्तीं करमं शुभं नज
रावाधते तत्र नजीर्ष्यनेहिकदिंचित तावन्मेवैते कालं जीरन्त्यथ निरामयाः मेरोर्वर्षे मया प्रोक्तं मध्य
मं यदि लावृतम् न तत्र सूर्यस्तपति न ते जीर्ष्यन्ति मानवा लभन्ते नात्मलाभश्च रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः
नक्षत्राणां ग्रहाणां च मेरोस्तत्र महाहृतिः पद्मप्रभाः पद्मगन्धाजम्बूफलरसाक्षितः पद्मपत्रा
यताश्चाश्च जायन्ते तत्र मानवाः वर्षाणामुसहस्राणि तत्राप्यायुस्त्रयोदशे सरावाकारसंस्थानो
मेरुमध्यहलावृते मेरोर्वर्षे महाशैलस्तदाख्यातमिलावृतम् रश्म्यर्कवर्षे मस्माच्च कथयिष्ये निवे
धतं ब्रह्मास्तत्रापि चोच्छंगो न्यग्रो धो हरितः सुदः तस्यापि ते फलरसं पिवन्तो वर्तयन्ति वै वर्षा

मार्क०

१४२

युतायुषस्तत्रनरास्तत्फलमोजितः रतिप्रधानाविमलानरादौगन्धवर्जिताः तस्मादथोत्तरं वर्षं
नाम्नाख्यातं हिरण्यमयं हिरण्यवतीनदीयत्रप्रभूतकमलोज्ज्वला महावलासुतेजस्काजायते तत्र मा
नवाः घञानृकामहासत्वाधनिनः प्रियदर्शना ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ क्रौञ्चकिरु
वाच कथितं भवता सर्वे यत्पृष्टं हि महात्मने भूम्भुद्रादि संस्थानं प्रमानादितथाग्रहाः तेषां चैव
प्रमाणाश्च नक्षत्राणां च संस्थितिः भूरादयस्तथा लोकापातालान्यखिलानि तु स्वायम्भुवनं तथा ख्यातं
मुने मन्वन्तरं मम तदन्तराण्यहं श्रोतुं मिच्छे मन्वन्तराणि च मन्वन्तराधिपान् देवानृषीस्तत्तनयानृपा
नू मार्कंडेय उवाच मन्वन्तरं मया ख्यातं मुने स्वायम्भुवस्तुते स्वरोचिषा ख्यमन्यत्वं शृणु तस्मादन
न्तरं कश्चिद्विजातिप्रवरः पुरे भूदरुणास्पदे वरणायास्तदे विप्ररूपेनात्यश्विनावपि मूढः स्वभा
वः सद्वृत्तौ विदवेदंगपारगः सदातिथिः प्रियो वात्रा रागतानां सभाश्रयः तस्य जज्ञे मतिः पृथ्वी
पश्येयमिति नित्यदा अभिरम्पवन्नोद्यानां नानानगरशोभितां अथागतोतिथिर्विप्रकदा चित्तस्य

१४२

वैश्वानि नानौषधिप्रभारसो मंत्रविद्याविशारदः अभ्यथितस्तुते नामो अद्वा पूजे न चेतसा तस्याच
ख्यो मंदेशाश्च रम्पानि नगराणि च वनानि नद्यः शैलाश्च पुण्यान्या यत नानि च सततो विस्मया विष्टः
प्राह तं द्विजसत्तमं अनेकदेशदर्शित्वेनातिश्रमसमन्वितः दुःखातिवृद्धो वयसानातिवृद्धश्च यो व
नात् कथमन्येन कालेन पृथ्वीयमदिता द्विज ब्राह्मण उवाच मंत्रौषधिप्रभावेन विप्रा प्रतिहता ग
तिः योजनानां सहस्रं हिदिना र्द्धेन व्रजाम्यहं मार्कंडेय उवाच ततः सविप्रस्तं भूयः प्रत्युवाचेदमाह
रात् अद्वा नो वचस्तस्य ब्राह्मणस्य विपश्चितः मम प्रसादं भगवान् करोद्धौषधिदानं द्रष्टुं मेता
मु महती मती वेच्छा प्रवर्तते प्रादात्स ब्राह्मणे श्चास्मै पादलेपमुदारधी अभि मंत्रयामास दिशंते
नाख्याताश्च यत्नतः तेनामुलिप्तपादो यमद्विजो द्विजसत्तम हि भवन्तमगाद् द्रष्टुं नानाप्रभव
नान्वितं सहस्रं योजनानां हिदिना र्द्धेन व्रजामि यत् आयास्यामीति सन्निवृत्य तद्वेना परे नदि
संप्राप्नोहि भवत्पृष्ठं नातिक्लान्तनु द्विज विचचार ततस्तत्र स्नाहिनामृतभूतले पादक्रान्तेन त

भा.क.
१४३

143

स्याथ तद्विनेन विलीयता प्रचालितः पादलेपः परमोषधि संभृतः मार्कंडेय उवाच अथोजल गतिः
सोऽयं इतश्चेतश्च पर्युटन ददर्शति मनो ज्ञानिमानु निदिमसूभृतः सिद्धगन्धर्वेषु ह्यनिकिचरा
भिगतानि च श्रीदाविहार रम्यानि देवादीनामि तस्ततः दिव्याम्भरो गशाशने राकी सान्य वलोक
यन् नादृश्यत द्विजश्रेष्ठो मृतपुलको मुने कवित्प्रश्रवणाद्दृष्टुं जलपाते र्मनोरमं प्रवृत्तुं शि
खिकेकाभिरन्यतश्च विनादितं हात्युहको यष्टिकाद्यैः कविञ्चाति मनोहरम् पुंस्को किल कलातापैः
स्मृतिहारिभिरनितं प्रफल्लितरुगन्धेन वासितानिलवीजितं मुदा युक्तः सदृशो हि भवन्तं मदागि
रिम् दृष्ट्वा सतं द्विजसु तादि भवन्तं हि भाचलं श्रुत्वा दह्यमीति साश्चिन्यमतिश्चक्रे गृहं प्रति विभ्रष्ट
पादलेपो यच्चिरेता जलसंभ्रमः चित्तघामासकिमिदं मया ज्ञानादनुष्ठितं प्रादः प्रलेपो लज्जामेवि
लीनो हि मवारिणा शैले हि दुर्गमश्चायं दूरश्चाहमिहागतः प्रयास्यतिक्रियाहानि मग्निशुक्रघ
णादिकं कथमत्र करिष्यामि सकृदं भद्रदागतम् इदं रम्यमिदं रम्यमित्यस्मिन्वरपर्वते शक्त

पु०

१४३

दृष्टिरहंतमिदं न्यास्येदृशं तैरपि किन्नराणां कलालापाः समन्ताभ्यो वृद्धादिभिः प्रफुल्लितरुगम्भ
श्च ब्राह्मणभक्त्यनमर्चति सुखस्यैव स्तथावायुर्जलानिरसवन्निच हरनिकेन रत्नात्रमनो ज्ञानिभिरं
सिव एवं गते तु पश्येयं यदि कश्चिन्नपोधनं सममोपदिशेतां ग्रेगमनाय गृहं प्रति मार्केडेय उवाच
एवं सञ्चिन्नयन्निप्रो वभ्रामसदिमाचले भ्रष्टपादैः पधवलौ वैक्लवं परमं गतः तन्ददर्शभ्रमन
श्च सुनिश्रेष्ठं वरुथिनी वराप्सरामहाभागामौलेय रूपशालिनी तस्मिन्दृष्टे ततः सा भूद्विजवयेव
रुथिनी मदनाविष्ट हृदयासा नुरागाततः क्षणात् चिन्त्यामास कोथे घरमशीयतरा कृतिः सुफलं
मेभवेज्जन्म यदि मानावमन्यते अहोसरूपमाधुर्यमहोसललिता कृतिः अहोगभीरतादृष्टेः क
नोस्य सदृशो भुविः दृष्टादैत्यास्तथा देवादिद्विगन्धर्वपत्न्याः कथमेकोपि नास्त्यस्य तुल्यरूपो महा
त्मनः यथाहमस्मिन्नप्येषमा नुरागस्तथा यदि भवेदन्नमया कार्ये तत्कृतः पुण्यमश्रुयः यद्येष
मपि सुस्निग्धं दृष्टिमत्यनिप्रातयेत् कृतपुण्या नमस्तो न्यत्रैलोके वणिता ततः मार्केडेय उवाच

मोक०

१४४

१५५

एवं सञ्चयनीयादिशयेषित्तरात्रा आत्मानं दर्शयामास कमशीयतमा कृतिम् तां दृष्ट्वा स हि ज
सुतः चारुरुपां वरुथिनीं सोपचारं समागम्य वाक्यमेतदवाच ह कात्वं कमलगर्भाते कस्य किं स्वात्र
निष्ठसि ब्रह्मणो ह मिहा यातो न गगदरुणा स्पदात् पादनौपेयमेधसो विलीनो हि मवारिणा
यस्यानुभावो दवाह भागतो मदिवेच्यो वरुथित्युवाच भोते यादं महाभाग नाम्रा ह्याता वरु
थिनी विचरामि संदेवात्र रमणीये हि माचले साहं दुर्दर्शनां विप्रकाभवृत्तयतां गताः प्रसाधियन्म
या कार्यं त्वदधीनास्मि सांप्रतं ब्रह्मणो जवाच येनोपायेन गच्छेयं निजगदं शुचिस्मिते तत्तमाचक्ष
शुभंगेहानिर्भवति कर्मणा नित्यं नैमित्तिकानां लुजाता हानि हि जन्मनः भवत्यतस्त्वं कल्याणो भग्न
अत्वरमासितः प्रशस्यते न प्रवासो ब्राह्मणानां कदाचनः अपराधलुं मे भौरुदेश दर्शनं कोत्सुक
म् सतो गृहे हि जाग्रदनिष्यतिः सर्वकर्मणां नित्यं नैमित्तिकानां लुहानिरेव प्रवासि मः साहं
किं मृदु नोक्तेन तथा कुरु मधुमे यथा नास्तंगते सूर्ये पश्यामी स्वयमालयम् वरुथित्युवाच

पु०

१४४

नैवंरुहिमहाभागमाभूत्सदिवशो मम माप्परित्यज्य यत्र त्वनिर्जंगेदमुपैष्यति अतो रम्यतरः स्वर्गो
नयतो द्विजनन्दन ततो वेयम्पारित्यज्यतिष्ठा मोत्र सुरालयं सत्त्वं सहभया कान्तकान्ते तत्र हि माचले
रममाणो नमत्यानां वाञ्छवानां स्मरिष्यसि स्वजो वस्त्राण्यलंकारं भक्ष्यभोज्यानुलेपनं दिव्यमेव तथा
हृते स्मरेण वशगा कृता वीणावेणुस्वनं गीतं किञ्च रागा मनोहरम् अंगाल्लादरु रोवाद्युर्मृष्टानुमु
दकं शुचिः मनोभिलषिता शय्या सुगन्धमनुलेपनं इहा सतो महाभाग गृहे किञ्चेति निर्जिषिके इहा सतो
नैव जरा कदाचिन्ने भविष्यति त्रिदशानामिभं भूमि यो वनोपचयप्रदा इत्युक्ता सा नुरागा सा सह सा
कमलेक्षणा आनिलिङ्गप्रसीदेति व्रवीति कलमुमुदा ॥ ० ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ ० ॥ ब्राह्म
ण उवाच मामां श्रोतृव्रजान्यत्र दृष्टेयः सदृशस्तव अन्यन्मया याविता त्वमन्यथैवात्युपैसि मा सायं
प्रातर्दत्तं दद्यां लोकान् यच्छति शाश्वतान् त्रैलोक्यमेतदखिल दद्यात् कथं प्रतिष्ठितं तदपायं समावह
मेन यामि सुमालयं वरुधित्युवाच किञ्चेनाहं प्रिया विप्र रमणी यो न किं गिरीः गन्धर्वविद्याध

मार्क०
१४५

१५५
रां दी स्य क्ताभिष्टोदिकस्तव निजमानयमप्यस्माद्भवान्यास्यत्यसंशयम् स्वत्यं कालं मया साद्धं भुंक्ष्व
भोगान् सुदर्लमान् ब्राह्मण उवाच अभीष्टानाह पत्याभ्याः सततं मे त्रयोऽश्वयः रम्यं ममाग्निशरणा
देवी विष्टुणी प्रिया वरुथित्युवाच अष्टावात्मगुणाघेदिनेषामादौ दद्याद्विज तां करोषि कथं न त्वं
मयि सद्धमे पालक त्वदिमुक्ता न जीवामि तथा प्रीतिमती त्वयि नैतद्ददा म्यहं मिथ्या प्रसीद कुलमन्द
न ब्राह्मण उवाच यदि प्रीतिमती सत्यं नोपचाराद्वीसिमां तदुपायं ममावस्थये नयामि सुमालयं
वरुथित्युवाच निजमानयमप्यस्माद्भवान्यास्यत्यसंशयं स्वत्यं कालं मया साद्धं भुंक्ष्व भोगान् सु
दर्लमान् ब्राह्मण उवाच न भोगायाध विप्राणां शर्षते दिव रुथिनी इह क्रिशा य विप्राणां चेष्टा प्रेत्य पु०
फलप्रदा वरुथित्युवाच संत्राणं मिथमाणा यमे सकृत्वा परत्र ते पुण्यं सैव फलं भावि भोगा वान्य १४५
व्रजन्मनि एवञ्च द्वयमेवेतन्न वोपचयकारकं प्रत्याख्याता दहं मृत्युं त्वञ्च पापमवाप्स्यसि ब्राह्म
ण उवाच परस्त्रियं नाभिलषेदित्युचुर्गुरो मम तेन त्वां नाभिवाञ्छामि कामं विलयशुष्य च मा

कैडेयउवाच इत्युक्तासमदाभागः स्पृष्ट्वापः प्रयतः शुचिः प्रादिदं प्रतिपत्यग्निगार्हपत्यमुपाशुना
भगवन्गार्हपत्याग्नेयोनिर्वसर्वकर्मणा त्वन्नावहनीयोमिहक्षिणामिश्रुनान्यतः धुष्मादाप्याय
नादिवावृष्ट्यासस्यादिहेतवः भवन्निषस्यादखिलं जगद्भवति नान्यतः एव त्वन्नाभवत्येतेन सत्येन
वेद्विज तथाहमत्यस्वर्गदं पश्येयं सति भास्वरे यथावेदोदितं कर्म स्वकालेनेष्टितं मया तेन सत्येन
पश्येयं गृहस्थोत्यदिवाकरम् यदावनपरश्वये पूरदारैच भेमतिः कदाचित्तामिलाषो भूतं येतस्मि
द्विमेतुमे ॥ ० ॥ इति मार्कंडेयपुराणे स्वारेविषे ब्राह्मणवाक्यम् ॥ ० ॥ मार्कंडेयउवाच एवमु
वदतस्तस्य द्विजपुत्रस्य पावकः गार्हपत्यः शरीरे सन्निधाय यथा करोत तेन वाधिष्ठितः शोधप्रभा
मंडलमध्यगः यदीपयततद्देशं मूर्तिमान्महद्यवादिष तस्याश्च सुतरान्न तद्वाद्गुपेद्विजैर्मनि अ
नुरागो भवद्विप्रपश्यन्पादेव योषितः ततः सोधिष्ठितस्तेन ह्यवादिन तत्तत्क्षणम् यथा पूर्वतथा
गर्लुप्रवृत्तो द्विजनन्दन जगाम च त्वरायुक्तस्तथा सार्धं निरीक्षितः आदृष्टिपातात्तुल्यं ग्यानिश्वासा

मां क०
१४६

कम्पिकम्बरं ततः दृष्टो नैव तदानीं जगदमवाप्यसः यथा प्रोक्ता द्विजश्रेष्ठश्चकार सकलां क्रियाः अथ
शाचारुसर्वांगीतत्रासक्ताश्च मानसा निःश्वासपरमानि न्येदिनं शेषं तथा निशान् निश्चिन्तानव
धांगी द्वादेति वदती मुहुः मन्दभाग्यमर्थमात्मनि निन्दमादिरेक्षणा न विदारे न चादारे रमणीये
न कानने न कन्दरेषु रम्पेषु ववन्वचतदारतिम् चकार रममाणो वचक्रवाके युगे स्पृष्टा मुक्तातेन
वृणो हानि निन्दति जयौवनं कगता हृमिर्मंशैलं दुष्टदैववला कृता कच प्राप्तः प्रभेदेषु गोचरं ता
दृशो जनः यद्यप्यसमदा भागो न भयासेम मेष्यति तत्कामाग्निरवश्यं भाक्ष्यधिष्यति इः सद् र
मणीयमभूद्युत्वं स्कोकिलनिनादितम् तेन दीनं तदेवैतद्देहती वाद्यमात्मनं मार्कंडेयप्रवासा
॥ ० ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ इत्थं सामुद्रना विष्टो जगाम मुनि सत्तम वष्टुषे च तदा रागस्तस्यास्त
स्मिन् प्रतिक्षणं कलिनीं श्वातुगन्धर्वसानुरागो निराकृतः तया पूर्वमभूत्साय तदवस्ताददृश
तां सञ्चिन्तयामास तदा किन्वेषा गजगामिनी निश्वासपरमा मानो गिरथवरुधिनी अति

पु०

१४६

शापदाता किं नु केनचित् किं विमानिता वास्यवानि परिक्लिष्टमिदं न ते यतो मुखं ततः सदधौ सु
चिरं तत्सर्वं कौतुकात्कलिः ज्ञातवाश्च प्रभावेन समाधेः सद्यथा तथं पुनः सञ्चिन्तया भासतद्विज्ञाय
भुनेः कलिः ममोपपादितं साधु भाग्येरेतत्पुनराकृतैः मयैसासानुरागिणा वृद्धशः प्राथितासती नि
राकृतवती मेघमत्यप्राप्या भविष्यति मानुषेसा नुरागिणं तत्र तदुपधारिणि वंश्यते मय्यसंदिग्धं
किं कालेन करोमि तत् मार्कण्डेय उवाच आत्मप्रभावेन ततस्तत्परुषं द्विजन्मनः कृत्वा च चारयत्रास्ते
निषस्मासावरुथिनीं शार्तदृष्ट्या वरारोहा किञ्चिदुत्कुललोचना समेभ्यप्राह तत्त्वंगी प्रसीदेति पु
नः पुनः त्वया त्यक्तानसन्देहः परित्यज्यामि जीवितं तत्राधर्मः कष्टतरः क्रियालोपो भविष्यति मया
समेत्य रम्येऽस्मिन्महामन्दरकन्दरे मत्परित्राणार्जधर्ममवश्यं प्रतिपत्स्यसे आयुषः सावशेषं
मेन्यूनमस्ति महामते निवृत्तस्तेन नूनं त्वं हृदया हृदिकारकः कलिरुवाच किं करोमि क्रियादानि
भवत्यत्र सतो मम त्वमप्येवंविधं वाक्यं ब्रवीषितं नु मधमे तदहं संकटं प्राप्नोयद्ब्रवीमि करोमि तत्

मोक०

१४७

१५७

यदितसंगमोमिस्थाद्भवत्यासदनान्यथा वरुथित्युवाच प्रसीदयद्वीषिद्वंजत्करोमितीतेमृषा त्रे
वीषितेदनाशं कथनेकार्पमयाधुना कलिरुवाच नात्मसंयोगसमयेद्रष्टव्योऽदंतव्याध्वले निमी
लितास्याः संसर्गस्तस्मिन् भवत्यसद्वरुथित्युवाच एवंभवत्तुभद्रनेपथेच्छमितथास्ततस्तमया
मर्षप्रकारं हि वशिष्ठेयं तवाधुना ॥ ० ॥ मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ मार्कंडेयउवाच ततः स
हतयासोत्तररामगिरिस्थानुषु फुल्लकाननकृत्येषु मनोऽंशेषु सरः सच कन्दरेषु चरन्त्येषु निभगा
पुलिनेषु च ॥ ॥ मनोऽंशेषु तथा न्येषु देशेषु मुदितो द्विजाः वन्दिता विष्टिताः स्पासी घट्टपंतस्पतत्र
था अचिन्तयद्भोगकाले निमीलितविलोचना ततः कालेन मार्गर्ज्वमवाप मुनिसत्तम मन्धर्ववीर्य पु०
नोरुपश्चिन्ननाञ्च द्विजमतः तां गर्ज्वधारिणीः सोपि सान्निधित्वा वरुथिनीं विप्ररुपधरो जातस्त
या प्रीत्या विसर्जितः ततः सज्जं धुतिमान्जलनिवविभावसुः स्वरोचिभिर्घथासूर्यो भासयन् १४७
सकलादिशः स्वरोचिभिर्घथाभातिभास्वानिवसवालकः ततः स्वरोचिरित्येवं नाम्नाख्यातो बभूव

सः ववृषे समदाभा गोवयसा मुदिननथा गुणो धेनयथावालः कलाभिः शशलञ्छनः सजग्राह
धनुर्वेदं वेदांश्चैव यथाक्रमं विद्याश्चैव महाभागस्तदा योवनगोचरः मन्दरादौ कदाचित्तवि
चरश्चारुचेष्टितः ददर्शैकां तदा कन्यां गिरिप्रस्थे भयातुराम् त्रायस्वेति निरीक्ष्य तं सा तदा वाक्य
मब्रवीत् मां मेघीरिति स प्राह भयविप्लुतलोचना किमेतदिति तेनोक्तं वीरवाक्ये महात्मना ततः सा
कथयामासश्चासां ह्येपप्लुताश्चरन् कन्यकोवाच अहमिन्दीवराख्यस्य सुताविद्याधरस्यैव नाम्नाम
नोरमा जाता सुताया मरुधन्वनः मन्दारविद्याधरजा सेखी मम विभावरी कलावती चाप्यपरा सुता
पारस्यैव मुनेः ताभ्यां सह मया याता कैलासतटमुत्तमं तत्र दृष्टो नृपिः कश्चिन्नपसाति कृशाकृतिः
क्षत्रहामकण्ठो निस्तेजा दूरयाता क्षितारकः मया वहसितः कुडुः स तदा मां सा शापदत्ता मः त्वा
मः स्वरः किञ्चित्कम्पिताधरपन्नवः त्वया वहसितो यस्मादनार्थे दृष्टतापसि तस्मात्त्वामाविरेक्षी
वराहसौमिग्रहीष्यति दत्तेशापे मत्सखीभ्यां सन्ननिर्भस्वितो मुनिः धिक्कृते ब्राह्मण्य महात्याकृतं

भा. क. ने अखिलनपः अमर्षो वसुस्को सितपसानाति कर्षितः ह्यान्या स्पदं वै ब्राह्मणं क्रोधसंयकलं
 १४८ तपः एतच्छ्रुत्वा दंदौ शार्पतयो रप्यमितधुतिः एकस्याः कुष्ठमंगेषु भावमस्यास्तथाक्षयः तयो न
 १५४ धैवतजातं यथोक्तं ते मततश्च शातः ममाप्येष महारक्षः समुपैति पदानुगं मशृणोषि महानादं
 तस्य दूरे पि गजतः तृतीयमत्यदिव संयन्ने पृष्ठं न मुञ्चति अस्रग्रा मस्य सर्वस्य हृदयज्ञा ह मय
 ५ रक्ष ते तं प्रयच्छामि भार्हृसोऽस्मान्महाधुतेः प्रादात्स्वायमुवस्यादौ स्वर्घरुद्रः पिना कष्टक स्वायमुवो
 वसिष्ठा यमिद्वर्जा यदन्नवान् तेनापि तं मन्मातुः पित्रे चित्रा युधाय वै श्वादात्वात्वादिर्कसोपिम पु
 त्रिन्ने श्वशुरः स्वर्घं भयापि सिद्धिं तं वीरसकाशा द्वा तयापि तः हृदयं प्रकला स्त्राणां मशेषचिपुना १४८
 शनम् तदिदं गृह्यतां शीघ्रं मशेषास्त्रपरायणं ततो जहिदु रात्मानमेनं राक्षसमागतं ॥ ० ॥ भा
 र्कडेयपुराणे भार्कडेय उवाच तथेत्युक्ते ततस्तेन वार्ष्णेयस्य तस्य ततः अस्त्राणां हृदयः प्रादा
 त्सरहस्यनिवर्तनं एतस्मिन्वन्तरैरक्षः सतदा भीषणा कृतिः तर्हि मानो महानादं भाजगाम ह रावि

तः मयाभिभूताकुत्राणमुपैतिकर्तमेदिमे भव्येकिञ्चिरेतानिब्रुवाणंतददर्शमः स्वरोविश्विनया
भासदृष्टान्तसमुपागतम् गृह्णातेषवचसत्यंतस्यास्थितिमहामुने जग्राहसमुपेत्यैतां दूरयासो
पिराक्षमः त्राहित्राहीति करणं विलयन्तीसुमधमां ततः स्वरोचिः संकुटुंशुंशुंशुंशुं मतिभैरवं दृष्ट्या
निवेश्यतद्रहोददर्शानि मोक्षणाः दाहाभिभूतः सतदातामुत्सृज्यनिशाचरः प्रसीदशास्यतामस्त्रं
यताश्चे स्वभाषयत् मोक्षितोहंतवयाशापादतिघोरमिहाद्युते प्रदत्तादतितीव्रेणाब्रह्ममित्रेणाधीभता
उपकारीनमेदूतो महाभागाधिपोऽपरः येनाहंसुसमारुह्यान्महाशापाद्विमोक्षितः स्वरोचिरुवा
च ब्रह्ममित्रेणामुनिनाकिन्विमन्महात्मना शप्रेत्स्वकीदृशश्चैवशापोदतोऽभवत्पुनराहसउवा
च ब्रह्ममित्रोऽष्टधाभिन्वमायुर्वेदमधीतवान् त्रयोदशाधिकारश्चपुनराष्टाथर्वणोद्विज अहश्चेन्दी
वराख्येतिख्यातोऽस्यजनकोभयम् विद्याधरपतेः पुत्रोललनामस्यस्वद्विनः मयाचयाचितः पूर्व्वं
ह्यमित्रोभवत्मुनिः आयुर्वेदमिकाविद्यामृहीतम् मशेषमेभगवन्दातुमर्हसि यदातुवदृशो

भाक
१४८

वीरप्रश्रयावनतस्यमे न प्रादा म्वाचितो विद्या मायुर्वेदात्मिका मम शिष्येभ्यो ददत सस्य मयानन्दो
नगेनहि आर्युर्वेदात्मिका विद्या गृहीता भूतदात्मता गृहीताया नुविद्यार्थमासेरष्टाभि रादरात्
ममाभिर्हर्षादभवद्वा सोतीर्युनः पुनः प्रत्यभिज्ञाय माहासा मुनिः कोपसमन्वितः विकम्पिकन्ध
रः प्राह मामिदं परुषाक्षरं राक्षसेनेव यस्तान्मे त्वया दृश्ये न दुर्मते कृतां विद्या वदा सश्रु माम
रक्षा यवैकृतः तस्मात्वं राक्षसः पापमच्छा योक्ति निराकृतः भविष्यसि न सन्देहः सप्त रात्रेशादारु
णः द्रव्युक्ते प्रणिपात्याद्यै रूपवीरैः प्रभादितः समाभाह पुनविप्रस्तत्तृणा न्मूढमानसः यन्म पु
योक्तमवश्य न द्वा विगन्धर्वनायथा किमुद्धं राक्षसो भूत्वा पुनः स्वप्राप्य सेवपुः नष्टस्मृतिर्धदा १४९
कुद्धः स्वमपत्यं विखादिषुः निशाचरत्वं गन्तासि तदा स्त्रानलतापितः पुनः संसा भवाप्य म्वा म
वाप्यसि निजं वपुः तथैव स्वमधिष्ठानं लोके गन्धर्वं संक्षिप्ते सोहन्वया महाभाग मोक्षितोऽस्मात्
दारुणात् निशाचरत्वाद्युद्धीरते न मे प्राथना कुरु इमान्नेतनया म्मार्घ्या प्रयच्छामि प्रतीच्छता

आयुर्वेदश्च सकलस्त्वष्टी गोघोमया ततः मुनेः सकाशात्सम्प्राप्तस्तद्गुह्यीषु महामते ॥ मार्कंडेय
पुराणे ॥ ० ॥ मार्कंडेय उवाच इत्युक्त्वा प्रददौ विद्यां सन्निदिद्या मम होज्वलः श्रृंगेषु वरं दिव्यं प्रो
राणां वपुरास्थितः दत्त्वा विद्यां ततः कन्यां सन्नमुपवक्रमे तमार्हं सा तदा कन्या जनिता रूस्वरूपिणी
अनुरागो मया प्यत्र ततो तीरमहा मुनि ददर्श तदेव संजातो विशेषेणोपकारिणि किन्तु मे सा सखी
माचमत्कृतेडः खपीडित अतो नाभिलषितो गोमोक्तुर्भेतेन वै सभं पुरुषैरपि नाशक्या कर्तुमिथं
नृशंसता स्वभावकटिर्नैर्मादकथं योषित्करिष्यति साहं यथा तेडः खान्तो मत्कृते कन्यकेपितः
तथा स्यात्सामितेडः खं स्वमहानवतापिता स्वरोचिरुवाच आयुर्वेदप्रसादेन ते करिष्ये पुनर्नरे
सख्यौ तव महाशोकं समुत्सृजे स्वमध्यमे मार्कंडेय उवाच ततः पित्रा स्वर्घदत्तांता कन्यां सुविधात
तः उपये मे गिरौ तस्मिन् स्वरोचिश्चारुलोचनां दत्त्वा तु तानदा कन्यां मभिशा न्यच भाविनी जगा
मदिव्यया गत्या मन्धर्वः स्वपुरजतः सचापि सहितस्त्वन्या तद्विज्ञातुं तदा ययौ कन्यका युगलं तत्र

भा.क.
१५०

तच्छापोत्येगदातरं ततस्तयोः सतत्त्वतो रोगा द्वैरोषधीरसैः चकार नीरुजो देहसुरोचिरपराजितः
ततो भिशोभने कन्ये विमुक्ते व्याधिना शुभे स्वकान्त्या दिति तद्भासं चक्रांते तं महीधरम् ॥ ० ॥ इ
ति मार्कंडेयपुराणे ॥ ० ॥ मार्कंडेय उवाच एवं विमुक्ते रोगास्तु कन्यका तं मुदा विना सुरोचि
षमुवाचे दंष्ट्रांश्च वचनं प्रभोः मन्दारविद्याधरजानां आख्याता विभावरी उपकारिणो ह माता
नं प्रपच्छामि प्रतीक्षमा विद्याश्च त्वं भद्रास्यामि सर्वभूत रतानि ते यथा भित्ति मेघनि प्रसादप्र
वणो भव मार्कंडेय उवाच एवमस्त्विति तेनोक्ता धर्मत्वेन स्वरोचिषा द्वितीया सा तदा कन्या इदं
वचनं ब्रवीत् कुमारव्रक्ष चर्षासीत्यारोनामपितामह ब्रह्मर्षिः स्वमहानिजा वेदवेदांगपार
गः तस्य पुंस्को किलानापरमेशी धि मधौ पुरा आजगामाश्रमाभ्यासं प्रपद्यता युञ्जिकस्थला का
मवक्तव्यता न्वीतः सतया मुनिपुंगवः तस्यै योगे ह मुत्पन्ना तस्यै त्रमदाचले विहाय समतः सा
च मामस्मिन् विजने वने बाला मेकां मही पृष्टे चाल स्वापदसंकुले ततः कलाभिः सोमस्य वर्द्धनीभि

पु.
१५०

रहः हर्षं आप्याज्यमानाहरहो वृद्धिं यातास्मि सन्नम ततः कलावती धेत नमनाममहात्मना गृही
ताया कृतं पित्रागन्धर्वेण शुभात्मना नदन्ताहनदापित्रायाचितेन शुभात्मना देवारिणानिशासु
प्रसूतो मेवातितः पिता ततो ह मतिनिर्वेदाद्यात्मया पाद नोद्यता निवारिताशसु पत्न्या सत्यास
त्यप्रतिश्रव माश्रुचः सुभ्रभर्ता ते महाभागो भविष्यति सुरेचिर्नाम पुत्रश्च मनुस्रव भविष्यति आ
शाचनिधयः सर्वैकरिष्यति तवाहता यथाभिलषितं वित्तं प्रदाष्यति च ते शुभे यस्या वरप्रभावेन
विद्यायास्तं गृहाणामि पश्चिमीनाम विद्येयं महापद्माभिपूजिता इत्याह मां दत्त सुता सती सत्या उ
मा तथा सुरेचिस्त्वं ध्रुवं देवानां तथा सा भविष्यति साहं प्राण प्रदायाद्यतां विद्यां स्वतया वपुः प्र
यच्छामि प्रतीक्ष त्वं प्रसाद सुमुखो भव मार्कंडेय उवाच एवमस्त्वितिता माह सन्न कन्या कलाव
ती विभावर्ष्या सुरभ्या च स्निग्ध दृष्ट्या नुमोदितः जग्राह च ततः प्राणी सतद्योरमित्युति नदात्म
देवभूर्येषु नृत्यती स्वप्सरः सुच ॥ ० ॥ इति मार्कंडेय उवाच स्वारेचिष मन्वन्तर ॥ ० ॥ मार्क

भा.क.
१५१

154

उद्यतवाच ततः सताभिः सहितः पत्नीभिरभितथुतिः ररमतस्मिन् शैलेन्द्रे रम्यकानननिर्मरे सर्वोपभोग
गरत्नानिमधूनिमधुराणि च निषयः समुपाजद्गुः पशिन्यावशवर्तिनः स्वजोवस्त्राणि वलंकारानूग
भायमनुलेपनं आसनाभ्यतिशुभ्राणि काश्चनानि यथेष्टया शौवस्मानिमहाभागकरकाज्ञा
जनानि च तथा शय्याश्च विविधैर्द्विषैवास्तरणैर्युताः एवं सताभिः सहितो दिव्यगन्धाधिवर्षिते
ररमस्वरुचिर्भाभिर्भासिते वरपर्वते ताश्चापि सहते नैतिलेभिरे मुदमुत्तमा रमभाषो यथा स्वर्गे
तथा तत्र शिलोचये अथ हंसी जगादेकाचक्रवाको जलिसती तस्य तासाश्च ललिते समन्धे च स्पृहा
वती धन्यो घमति पुरिषा यं यो यं यो वनगोचरः दयिता सहितो भाति भुंक्ते भोगानभीष्टितान् स
नियौ वनिनः श्लाघ्यास्तत्पत्न्यौ नातिशोभनाः जगत्या मल्ये कापत्यः प्रतयश्चातिशोभनाः अ
भीष्टाः कस्यचित्कानाकानकस्याश्चिदीप्तिः परस्परानुरागाद्यं दाम्पत्यमतिदुर्लभं धन्यो
यं दयिताभीष्टो दयिताश्चातिवल्लभाः परस्परानुरागो दिधन्यानामेव जायते एतन्निशम्य

पु०

१५१

वचनं कलहं स्यात्समीरितं जवावचक्रवाकौ तान्नातिविस्मितमानसा नायं धन्यो यतो लज्जानान्यस्त्री
मन्त्रिकर्षितः अन्यांस्त्रियमयदाभुंक्ते न सर्वस्वस्य मानसं चित्ता नुराग एकस्मिन्नधिष्ठाने यतः सखि
ततो हि प्रीतिमानेष भार्याषु भविता कथं एतान् दयितापत्युर्नैतासां दयितः पतिः विनोदमात्रमेव
नायथा परिजनोपरः एतासां च यदीष्टो यंतर्किं प्राणा नुमुञ्चति आलिंगत्यपरां कानाद्यानां वै का
नतोऽन्यथा विद्याप्रदानमूल्येन क्रीतो ह्येतास्वभृत्यवत् प्रवर्तते न हित्येव मम संवद्धीषु निष्ठति क
लहं सिपतिर्दन्यो मम धन्यो दमेव च यस्यैकस्यास्ति रचिन्तं यस्यांश्चैकत्र संस्थिति मार्कंडेय उवाच स
र्वसत्वरुतसोमो मुरोचिरपराजितः निशम्य लज्जितो दधौ सत्यमेव हि नानृतम् ततो वर्षशते जाते र
ममाणो महागिरौ रममाणं समन्ताभिर्द्ददर्श पुरतो मृगम् सुस्निग्धपीता वधवं मृगी हृदयदारि
णं वासिताभिः स्वरूपाभिर्मृगीभिः परिवारितम् आहृष्टप्राणपुटकाजिघ्र्क्षणीत्तास्तमो मृगीः उवा
च च मृगो लम्बो लज्जात्यागेन गम्यतां नाहं मुरोचिस्तच्छीलो न वै वार्ह सुलोचनाः निर्लज्जा वद्व

भाक०

१५२

152

मन्त्रितादृशास्तत्रगच्छतः एकाद्वनेकानुगता यथाहासास्पदंजने अनेकाभिस्तथैवैकोभोग्यदृष्टि
निरीक्षितः अस्यधर्मक्रियादानिरहन्त्यहनिजायते दत्तार्थेभार्ययाचास्यकामासक्तस्तथापरः य
स्मादृशोन्यस्तस्त्रीलः परलोकपराश्रुतः तं कामयत भद्रं वोनाहं त्वयः स्वरोचिषा मार्कण्डेय उवाच
एवंनिरस्यमानास्मादहिरिती नमृगांगता अत्वा स्वरोचिरात्मानं मेने सपतितं तथा त्यागि चकार स
मनस्सासाश्चमुनिसत्तम चक्रवाकीमृगप्रोक्त्वा विचचारजुगुप्सितः संमेत्युताभिर्भूयश्चवर्द्धमा
नमनोभव आक्षिप्तनिर्वेदकथोरेमेवर्षशतानिषट् किलुषर्माविशेषेन कुर्वन् धर्माश्रिताः क्रियाः पु
बुभुजे स्वरोचिर्विषयान्सहताभिरुदारधीः ततः श्वजजिरेतस्यत्रयः पुत्राः स्वरोचिषः विजयोमे
रुमन्दश्च प्रभासश्चमहाबलः मनोरमास्तुविजयं स्वपुत्रेन्द्रीवरात्मजा विभावरीमेरुमन्दं प्रभास १५२
अकलावती पञ्चिनीनामयाविद्यामूर्ध्वभोगोपदायिका संतेषां तत्प्रभावेन पिता चक्रे पुरत्रयम् प्रा
द्यान्तुविजयं नाम कामरूपेण गोतमे विजयाय सुतायादौ सददौ पुररुत्तमम् उदीच्यामेरुन

नदस्पुरीनन्दवतीमिति ख्याताश्चकारप्रोक्तुंगवप्रयाकारमालिनीम कलावतीसुतस्यापि प्रभा
सस्यनिवेशितम् पुरंतालमिति ख्यातंदक्षिणापथसंश्रितं एवंनिवेश्यपुत्रान्मसपुरेषु पुरुषर्ष
भः रेमेताभिः समंविप्रमनोशास्वदिभूमिषु एकदातुगतोरण्येभृगव्यामधनुर्द्धरः चकर्षधनुरा
लोक्य वराहमतिदूरगम् अथाह काचिदभ्येत्यतनदाहरिणांगना मय्येषपाभृतांवाणः प्रसीदे
तिपुनःपुनः किमनेनहतेनाद्यमानाशुविनिपातय त्वयानिपातितोवाणोडः खान्मा मोक्षयिष्य
ति स्वारोचिरुवाच नतेशरीरंमरुजमस्माभिरुपलक्ष्यते किन्तुतत्कारणंयेन प्राणान्हातुमिहे
च्छसि मृग्युवाच अन्यास्वामक्तहृदयेयस्मिश्चेतः कृतास्पदम् ममेतेनविनामृत्युमौषधीकिम
नः परम् स्वारोचिरुवाच कर्त्तव्यानाभिलषेद्भीरुमानुरागासिकुत्रवा यदप्राप्तोनिजानुप्राणा
नूपरित्यक्तुंयवस्यसि मृग्युवाच त्वमेवैतसिधर्मस्तत्त्वयाचापहतं मनः वृणोम्यहमतोमृत्यु
मयिवाणोनिपात्यताम् स्वारोचिवाच त्वंमृगीचञ्चलापांगियतस्तपुरुषावय कथंत्वयाममं

मोक

१५३

१५३

संगोमद्विषयमविष्पति मृत्युवाच यदि सापकुरं चित्तमधि तेषां परिस्वज यदि वा साधुचिन्तने
करिष्यसि मयेप्सितं एतावता भवता हं भविष्याम्यतिमानिता मार्कंडेय उवाच आलिर्लिङ्ग ततस्त
नुस्वारोचिर्हरिणां मतां तेन चालिङ्गिता सत्यः सा भूद्विद्यवपुर्द्वयः ततः सविस्मया विष्टः काद
मित्यभ्यभाषते सचास्मै कथयामास प्रेम्ना तज्जाजडाक्षरं अदनत्यथितो देवैः काननस्यास्य देव
ता उत्पादनीयो हि मनुस्त्वयामयि महामते श्रीति मत्या मयि सुतं भूत्वा कपरिपालकम् त्वमु
त्पादय देवानां त्वामेवं वचनाद्वदे मार्कंडेय उवाच ततः सतस्यां तनयं सर्वलक्षणलक्षितं तेज
स्विनमिवात्मानं जनयो मास तत्तत्क्षणात् जातु मात्र स्पतस्याथ देवराद्यानि सखनः जगुर्भव पु
पतयो न मृत्युश्चाप्सरोगणाः सिधिवुर्भूतलं मेधा नीरजस्कं सुरारिणा पवनः पुष्पवर्षश्च मु
मोवाय समन्ततः तस्य तेजः समालोक्य तोमचं क्रेपितास्वयं त्युतिमानिति धेनास्य तेजसाभा १५३
षितादिशः सवालौ धुतिमानाममहाबलपराक्रमः स्वारेचिषः सुतोयश्मानस्मात्स्वारेचि

घोमवत् सचापिविचरन्मयेकदाविद्वननिर्जरे स्वरोविद्दृशेदंसंनिजपत्न्या समन्वितम् उवाच
चतदाहंसीसाभिलाषा पुनः पुनः उपसंक्रियतामात्माचिरंने क्रीडितमया किंसर्वकालभोगेस्ते
आसन्नश्चरमंवयः परित्यागस्य कालोमेतवचापिजलेचरि हं न्युवाच अकालः कोदिभोगानां
सर्वभोगात्मकं जगत् यज्ञाः क्रियन्ते भोगाय ब्राह्मणैः संधतात्मभिः दृष्टा दृष्टास्तथा भोगान्वाञ्छ
माना विवेकिनः दानानि च प्रयच्छन्ति पूतं धर्मश्च कुर्वन्ते मदनेच्छसि किं भोगान् भोगाश्चेष्टाः फ
लं नृणां विवेकिनानां तिरश्चाश्च किं पुनः संधतात्मनां हंस उवाच भोगे स्वासक्तचित्तानां परमात्मा
श्रिता मतिः भविष्यति कदा संगमुपेतानाश्च वक्षुषु पुत्रमित्रकलत्रेषु सक्ता जीवन्ति सीदन्ति स
रः पंक्ता सर्वे मग्ना जीमा धनगजा इव किन्नपश्यन्ति वाभेदे जातसंगं स्वरोविषं आवात्या काम
संसर्तमग्ने ह्यमुकद्वमे यौवने तीव्रभार्याषु सांप्रतं पुत्रनमृषु स्वरोविघोमनो मग्नमुद्ध

देवामुनयस्तभृणुस्वमे भूणालाः कौष्टकेयोतान् गदतस्त्वं निशामय देवाः पारावतास्तत्र तथैव तु पिता
द्विजां स्वरोविषे तरे चेतो विपश्चिदिति विष्कतः उर्जस्तस्तद्यथा प्राणो दत्तो लि त्रैष भक्त्या निश्च
रश्चार्वरी वांश्च तत्र सप्रर्षयो भवान् किंपरुद्याश्च मुतास्तस्य महा मुनः स प्रामी स्व महावीर्यो पृ
थिवी परिपालकाः तस्य संनरं धावतावतस्तु तसंभवेः भुक्ते यमवर्णी स वा द्वितीयं वै तदंतरं
स्वरोविषस्य चरितं जन्म स्वरोविषस्य च निशम्य मुच्यते पापैश्च र्गधानोऽपि मानवः इति मार्कंडे
यपुराणे स्वरोविषं समाप्तं ॥०॥ कौष्टकीरुवाच भगवन् कथितं सर्वं विस्तरं शास्त्रात् त्वया मम स्वरो
विषोद्भूतं जन्मतया श्रावो विषस्य तु यातुपद्मिनी नाम विद्याभोगोपपादिका तत्संश्रयाद्ये मुनयस्तने
विस्तरतो वद श्रष्टो ये निधयस्ते प्रांतमे विस्तरतो स्वरूपं द्रव्यसंस्थितिं भवताभिहितं सम्यक् श्रो
तुमिश्चाम्यहं गुरोः मार्कंडेय उवाच परमिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याधिदेवता तदा धाराश्च नि
धयस्तने निगदतः शृणु तत्र परममहापद्मो तथा मकरकच्छपौ मुकुंदनंदौ नीलशङ्खौ चैव

मार्क ०
१५५

षट्मो विधिः सत्पां वृत्पां भवंत्येते सिद्धिं लेषां हि जायते देवतानां प्रसादेन सधु ससेवनेन च एभिरालो
कितं वित्रं मनुष्यश्च महामति यादृक्वरूपो भवति तन्मो निगदतः शृणु प्राप्तेश्च मति धिः पृथीम
यस्य भवति द्विज सुतस्य तत्सुतानां च तत्पुत्राणां च मित्यसः दाक्षिण्य सारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठि
तो भवेत् सत्वाधारो महाभागो धनो सौ सान्विको निधिः सुवर्नैरौप्यताम्रादि धानूनां च परिग्रहं
करोत्यभितरां सोऽयतेषां च क्रयविक्रयं करोति च यथा यज्ञान् यज्ञिकानां प्रयच्छति सभां देव
निकेतांश्च सकारयति तन्मनां सत्वाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति स्मृतः सत्त्वप्रधानो भव
ति तेन चाधिष्ठितो नरः करोति पद्मरागादि रत्नानां च परिग्रहं भौतिकानां प्रवालानां तेषां च क्र
यविक्रयं ददाति गशीलेभ्यस्तेषां मावथां तथा सकारयति तच्छीलः स्वयमेव च जायते तत्पुत्र
ताजयाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च पूर्वर्द्धिमात्रः सप्तासौ पुरुषांश्च न मुंचति तामसो मकरो नाम
निधिस्तेनावलोकितः पुरुश्च तमः प्रायः स्वशीलोऽपि हि जायते वाणाखद्गृष्टिधनुषां च र्मणां

पु ०
१५५

चपरिग्रहं दर्शकानां च कुरुते याति मैत्रीश्वराजभिः दद्यात्तिशौर्यवृत्तिनाभूभुजांघ्रेचतत्पिथाः
कथयिकथेचशस्त्रानां नान्यत्र प्रीतिमेति च एकैस्तेवभन्तेवनरस्यनसुतानुगः द्रव्यार्थदस्थतोना
शंसंगामेचापिसवजेत कक्षपश्चनिधिर्योन्योनरस्तेनाभिरीक्षितः तमः प्रधानोभवति यतोसोता
मसौनिधिः यवहारानशेषैरूपपुण्यजातैः करोति च कर्मतो नखिलांश्चैव न विश्वसितिकस्य वि
त समस्तानि यथागानि गृह्यान्ते हि कक्षपः तथारिष्टभयविना नितिष्ठत्यनुमानसः न दद्यात्ति न वै
मुंकेत द्विनाशमयाकुलः निधानमूर्त्यां कुरुते निधिः सोप्येकपौरुषं स्त्रोगुणमयश्चान्यो मुकुंदो ना
मयोनिधिः नरोवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विजः वीणावेणुमंगादेवातो यस्य परिग्रहं करोति
गायनां विन्नं नृत्यतां च प्रयच्छति वंदिनामथ यभूतानां विटानां नास्य पादितं दद्यात्पदनिशंभो
गानमुंकेतैस्तैस्तु द्विजः कुलटायुवतिश्चास्य भवत्यन्यैश्च तद्विधैः प्रधाति संगमे कंचमनिधि
र्भजते नरं रजःसत्त्वमयश्चान्यो नंदो नाम महानिधिः उपैति स्तुतमधिकं नरस्तेनावलोकितः

मार्क ०
१५६

समस्तधातुरत्नानां पश्यधान्यादिकस्य च परिग्रहं करोत्येष तथैव क्रयविक्रयं आधारः स जनानां
च स्वागताभ्यागतस्य च सहतेनाह पमानोक्तं स्वल्पं वापि महामुने मूयमानं महतीं प्रीतिं वधा
मिषच्छति यं यमिच्छति वै कामं मृदुत्वमुपयाति च वद्धे भार्या भवं तस्य सृतिमत्योतिशोभनाः
रतये स प्रचनरानिधिर्न दोनुवर्तते प्रवद्धमानो यनराः षष्ठभागेन सत्तमः दीर्घायुत्वं च सर्वेषां
पुरुषाणां प्रयच्छति वंधूनां चैव भरणं ये च दूरादुपागताः तेषां करोति वै नंदः परलोके स चा
दृतः भवत्यस्य न च मेदः सदृशमिषु जायते पूर्वमेतरे च शैथिल्यं प्रीतिमयैः करोति च तथैव
सत्वरजसीयो विभर्ति मोहानिधिः स नीलसंस्तुत संगी नरस्तच्छीलवान् भवेत् वस्त्रकार्यसमधा
न्यादिफलपुष्पपरिग्रहं मुक्ताविक्रमशंखानां शुक्लादीनां तथा मुने काष्ठानां च करोत्येष य
ज्ञानजलसंभवं क्रयविक्रयमपेक्षानान्यत्र रमते मनः तडागानूपुष्करिण्यश्नत्थाराम
ल्लोकोति च वंधं च सविता वृक्षांस्तथारोपयते नरः गंधलेपनपुष्पादिभोगमुक्तापि जायते

पु०
१५६

त्रीपुरुषश्चापिनिर्घिनीलोनामेतिविश्रुतः रजस्तमोमयातान्यःसंखसजोह्रियोनिधिः तेन
पिनीयतेविप्रतदुशात्वंनिधीश्वरः एकस्यैवभवत्येषनरंनान्यमुपैतिचै यःसंखोनिधिसप्त
स्वरूपंक्रौष्टिकेशृणु एकएवामुनामृष्टंमन्वंभुंतेतथासुरं कदनुभुकपरिजनोनचशोनव
स्वधृक् नददातिस्वकृद्गार्थासुतापुत्रस्तथादिषु सुपोषणापरःशंगीनरोभवतिमर्वदा
दृत्येतेनिधयःख्यातानराणामनुदेवताः मिश्रावलोकनानिमिश्रस्वभारफलदायिनः
यथाख्यातःसमावक्तमवत्येकविलोकनात् सर्वेषामाधिपत्येचशुवेषाद्विजपाग्निनी दूतिमार्कंडेय
पुराणेनिधिलक्षणां क्रौष्टिकिरुवाच विस्तारात्कथितंब्रह्मन्मसाराविषंमुने मन्वंतरंतथैवाष्टौ
येष्टानिधनोमया स्वायंभुवंपूर्वमेवमन्वंतरमुदाकृतं मन्वंतरंतृतीयंमेकथयोनमसंज्ञितं मार्क
ंडेयउवाच उत्तानपादपुत्रोभूदुत्तमोनामनामतः स्वरुच्यास्तनयःख्यातोमहाबलपराक्रमः स
र्वधर्मात्मासहात्माचपराक्रमधनोऽनृपः अतीत्यसर्वभूतानिवभौभानुरिवापरः समःशक्रौ

मार्क०
१५७

चमित्रेचपरेपुत्रेचधर्मवित दुष्टादुष्टेचमभवत्सोमवच्चमहामुने वाड व्यांवहुतायोमउपधेमेस
धर्मातः उत्तमपादतनयः शचीमित्रद्रवोत्तमः तस्यामतीवस्तस्यामीद्विजवर्यमनः सदाः
मेहवक्त्रशिरोधत्वद्रोहिण्यानिहितास्पदं श्रन्याप्रयोजनाशक्तमुपैतिनदितनानः स्वप्नेचैव
तदानस्त्रिमनोर्भुतस्यभूभृतः सतुतस्याः सच्यार्वेग्याः दशनादेवपार्थिवः ददाहलोचनेत्रात्रं
गात्रस्यशश्रुतनयः श्रोत्रोद्वेगकरंवाक्यं प्रियमप्यवनीपते तस्यावभूवसम्मानं कमनेपरि
भवंततः सुपमेनेश्रजंदत्तांशुभान्याभरणानिच उत्तथावर्द्धपीतेचपिवतोस्यवरासरं भुंज
ताचरेद्रेणक्षणाभात्रंकरेष्टता बुभुजेखल्यकंमह्यं द्विजनातिमुदावती एवंतस्यानुकुलस्यना
नुकुलामहामुनः प्रभृततवमत्यर्थेचक्रेरागंमहीभृतः श्रथापानगतोभूयः कदाचित्तामनिदि
तां सुराभृतं पाणामात्रं ग्राहयामाससादरं पश्यतांभूमिपालानां चारुमुख्यासमन्वितः उपगीय
मानोमधुरैर्गीतिगायनतत्परैः सातुनेच्छतितत्पात्रमादातुंतत्परांमुखी समक्षमवनीशानां

पु०
१५७

ततःकुङ्कुमपार्थिवः उवाचत्वास्थमाद्रुयनिश्चसर्धुरगोयथा निराकृतस्त्वयादेव्याप्रिययापतिरव्ययः
द्वामेतांदुष्टदयामाशयविजनेवने परित्यजाशुनेतन्नेविचार्यमुचनमम मार्कंडेयउवाच ततो
नृपस्यवचनमविचार्यमवेक्ष्यसः द्वास्तत्तज्जाजतांमुभ्रमोरप्यसंदनवने साचतंविपिनेत्यागंकृतं
तेनमहीमृता अपश्यमानातंमेनेपरंकृतमनुग्रहं सोपितत्रानुरागार्तिदह्यमानात्ममानसः जेतान
पादिर्मुपालोनाभ्यांभार्यामविंदत सस्मारतांमुचांवेगीमहर्निशमनिर्वृतः चकारचनिजंराह्यं
प्रजाधर्मेगापालयन् प्रजाःपालयतस्तस्यपितुःपुत्राणिवौरसान् आगम्यब्राह्मणःकश्चिदिद
माहार्तमानसः ब्राह्मणउवाच महाराजतृशार्तैस्मिंश्चयतांगदतोमम नृणामार्तिपरित्राणमन्यतोम
नराधिपात्त ममभार्याप्रसुप्तस्यकेनाप्यपहतानिशि गृहद्वारमनुक्तायतांसमानेतुमर्हसि राजोवा
च नवेमिकेनापहताक्वामीताचसाद्विज यतामिनिगृहेकस्यकुतोवाप्यानयामितां ब्राह्मणउवा
च तथैवस्तगितेद्वारिप्रसुप्तस्यमहीपते हतादिभार्याकिंकेनेत्येतद्विज्ञास्यतांभवान् तंरक्षिता

मार्क०

१५८

१५८

नोनृपतेषु द्वागादानवेन वेतनः धर्मस्य तेन निश्चिन्ताः स्वपतिमनुजानि शि राजोवाच नते दृष्टमया
र्या घाटग्रपाच देहतः वयश्चैव समाख्यादिकिंशीला ब्राह्मण उवाच कचोरनेत्रासा युच्चादुमुवा
तुः कृशानना विरुपरुपाभुपालननिंदामितथैवतां वाचिभूपातिपुरुषानशौम्यासाचशीलतः
दृष्ट्याख्यातामया भार्यासाकरालनिरीक्षणा मनागतौतंभूपालतस्याश्चप्रथमस्ययः दृष्टग्रपाच
मेभार्यासत्यमेतन्मयोदितं राजोवाच अनंते ब्राह्मणभया भार्यामन्यांददामेते सुखाद्यभार्याक
ल्यानीदुःखहेतुर्हितादृशी अन्यांस्वरुपतामिश्रकारणंशीलमुत्तमं रुपशीलविहीनाघात्यान्या
सान्येनतेकृता ब्राह्मण उवाच रक्षाभार्यामहीपालदूतिनः श्रुतिरुत्तमा भार्यायांरक्ष्यमाणायां
पूजाभवतिरक्षिता आत्माभिजायतेतस्यांसारक्ष्यतेनरेश्वर पूजायांरक्ष्यमानायामात्माभवतिर
क्षितः तस्यामरक्ष्यमाणायांभवितावर्त्तमंकरः सपातयेन्महीपालपूर्वान्स्वर्गादधःपितृन्
धर्महानिश्चार्थदितंमभार्यास्यभवेन्ममः नित्यक्रियानांविभंसात्समावापिपतनायमे तस्यांच

पु०

१५८

४

पृथिवीपालभवित्रीममसंततिः तवपद्मागदायीसाभवित्रीधर्महेतुकी तदेतन्नेमयाख्यातंपत्नीया
मेहताप्रभो तन्ममानयरहायांघाभवानधिकृतोद्यतः मार्कंडेयउवाच सतस्यैतद्वचःश्रुत्वा
विमृष्यचनरेश्वरः सर्वोपकरणैर्युक्तमारुरोहरघोतमं दूतश्चेतश्चेतेनासौपरिवभ्रासमेदिनी
ददर्शचमहाराण्येतापसावयमुत्तमं श्रवतीर्यचतत्रासौप्रविश्यदृष्टेशुनिं कौश्यावृष्णासमा
सीनंज्वलंतमिवतेजसा सादृष्टानृपतिंप्राप्तं समुत्थायदुरार्थितः समान्यस्वागतेनैनंशिष्यमाह
र्यमानय तमाहशिष्यःशनकैर्दातव्योऽर्चोस्यकिंमुने तदाज्ञापयसंचिंत्यतवासांहिकरोम्यहं
ततोवगतवृत्तांतोभूपतेस्तस्यमद्विजः संभासासनदानेनचक्रेसमानमात्मवान् अपिरुवाच
किन्निमित्तमिहायातोभवान्किंवाचिकीर्षितं उत्तानपादितनयंवेखित्वा मुत्तमंनृपं राजोवाच
ब्राह्मणस्यगृहाद्गार्थ्यकेनाप्यपहतामुने अविज्ञातस्वपेणतामर्थंशुमिहागतः पृच्छामिद्यत्वनमे
यंप्रणातस्यानुकंपया अभ्यागतस्याद्यगृहंभगवनुक्तुमर्हसि अपिरुवाच पृच्छामां वनीपा

मं.कं०
१५८

पालयत्पृष्ठमशंकितः वक्तुं चेन्न वमया कथयिष्यामि ते ततः राजो वाच गृहागता ययनस्य प्रथमे द
शने मुने त्वया संवद्यतो दातुं कस्मादर्थो निवर्त्तितः अपिरुवाच त्वदृशेनेतरभसादासं प्रोयं मयानृप
यदा तदा हमेतेन शिष्येण प्रतिबोधितः एष वेत्ति जगत्प्रमत्प्रसादादनागतं यथा हं सतीतं च वर्त्तमा
नं च सर्वतः श्रालोच्य तापयेत्युक्ते ततो ज्ञातं मयपि त ततो न दत्तवानर्धम हंतुभ्यं विधानतः सत्यं राज
त्वमर्वाहः कुले स्वायं भुवस्य वै तथापि नार्धयोग्यं त्वामन्या नो यमुत्तम राजो वाच किं ते कृते कृतं
मया वत्स न ज्ञानतो ज्ञानतोपि वा येन त्वत्तोर्वमहीमि नाहमभ्यागश्चिरात् अपिरुवाच किंचित्स्मृ
तं ते यत्पत्नी त्वया त्यक्ता महावने परित्यक्तस्त्वया सार्द्धं त्वया धर्मेनानृपा खिलः पक्षेण कर्मणो दान्या
प्रयात्यस्पर्शतां नरः किमु त्रैवाधिकीयस्य दानि स्तेनित्यकर्मणः पत्न्या नुकुलया भाव्यं यथा शौलेपि
भर्तृरि दुःशीलापि तथा भार्या पोषणी धानरेश्वर प्रतिकुलादि सापत्नी तस्य विप्रस्य यादृता तथा
पि धर्मकामोसौ त्वामुं वाचितवानृप चलतः स्थापयस्य न्यान स्वधर्मे लं महीपतेः त्वं सुधर्मो हि त्व

पु०
१५८

नितंकोपरःस्थापयिष्यति मार्केडेयउवाच विनमदःसमहीपालइत्युक्तस्तेनधीमतां तथेयुक्ता
तुपप्रकृतांपत्नीतुद्विजन्मनः भगवन्केननीतासौपत्नीविप्रस्यकुत्रवा श्रुतीतानागतंवेत्तिजगत्य
वितथंभवान् अषिरुवाच तांजहारात्रितनयोवलात्कानामराक्षसः द्रव्यसेवात्पतांभूपतय
लावर्तकेवने गच्छसंयोजयाशुद्धंभार्यायातंद्विजोत्तम मापापास्पदतांयातुत्वमिवासौदिनेदिने
इतिमार्केडेयपुराणे ॥७॥ मार्केडेयउवाच अथारुरोहसुरथंप्रणिपत्यसतंमुनिं तेनाख्यातंवनं
तच्चप्रयथावुत्पलावतं यथाख्यातस्वरूपंचभार्यांतत्रद्विजस्यतां भक्षयंतीददर्शयस्त्रीफला
निनरेश्वरः पप्रच्छचकथंभद्रेत्वमेतद्वनमागता स्फुटंव्रीहिर्वैवालेअपिभार्यामुशर्मणाः ब्राह्म
ण्युवाच स्वताहमतिरात्रस्यद्विजस्यवनवासिनः पत्नीविशालपुत्रस्ययस्यनामत्वयोदितं माह
कृतावलाकेनराक्षसेनत्वरामुना प्रमुप्राभवनेस्याथभ्रातृमातृवियोजिता मात्राभ्रातृभिरन्यैश्च
तिष्ठामात्रमुदुःखिता भस्मीभवत्तत्रक्षोयेनाष्ट्रवंवियोजिता तस्मिन्वनेहिगहनेतेनानीयामुजि

मार्क०
१६०

तानिधेविकारणं किंतु नोपभुंक्ते न खादति राजोवाच अपितनज्ञायते रक्षस्वामुत्सृज्य क्वैगतं अ
हं भुज्जीत वैराप्रप्रेषितो द्विजनंदिनि ब्राह्मण्युवाच अस्मैव काननस्यांतः सतिष्ठति निमाचरः प्रवि
श्य पश्यतु भवान्निभेति ततो यदि मार्कंडेय उवाच प्रविवेश ततः सोऽथ त्वया वर्त्मनि दर्शिते
दृष्टे परिचारेण समवेतं सराहसं दृष्टमत्रिततस्तस्मिंस्त्ववमानः सराहसः दूरादेव मंही मूढो
मृश नृपादांति कं यथौ राज्ञस उवाच ममात्रागच्छतां गोहंप्रसादः समहान् कृतान् प्रशधिकि
करां मे षवसां निविषयेतव अर्धे चैमंपतीकृश्वस्थीयतां चेदमासनं वयं भृत्या भवान् स्वामी
दृष्टमाज्ञापय स्वमां राजोवाच कृतमेव त्वया सर्वं सर्वं चैवातिथि क्रिया किमर्थं ब्राह्मणवधूस्त्वया
नीता निशाचर नेयं स्वरूप संत्यन्या भार्या त्वं चेदृता त्वया भक्षार्थं चेत्कथं नात्रा त्वयैतत्कथ्यतामम
राज्ञस उवाच न वयं मानुषा दारा अन्ये ते नृपराहसाः सुकृतस्य फलं यत्नतदस्मीमो वयं नृपः
स भायं च मानुषाणां योषितां च विमानिताः मानिताश्च समस्मीमो न वयं जंतु खादकाः यदास्मा

पु०
१६०

नृणां दंतिर्मुक्ताकुक्षंति ते तदा भुक्ते दुष्टस्वभावे च गुणावन्तो भवंति च संति नः प्रमदाभूपर
पेणाप्सरसां समा वाहस्य ज्ञास्यति पृथग्मानुषीषु वतिः कथं राजो वाच यत्पेणोपभोगाय
नाहाराय निशाचर गृहं प्रविश्य विप्रस्यत किमेवाकृता त्वय राक्षस उवाच मंत्रविमद्विजश्रे
ष्टाय ज्ञेयज्ञेगतस्य मे रक्षो वृमंत्रपटशात्कुरु द्युच्चाटनं नृप बुभुक्षिता वयं तस्य मंत्रोच्चारणा क
र्मणा कयामः सर्वयज्ञेषु सत्राद्विगभवति द्विजः ततोऽस्माभिरिदं तस्य वैकल्यमुपपादितं पत्न्या
विषपुमानि ज्या कर्मयोगेन जायते मार्कण्डेय उवाच वैकल्योच्चारणात् तस्य ब्राह्मणस्य महा
मुनः ततः स राजा मुदृशं विषमः समजायत वैकल्यमेष विप्रस्य वद मां मेव निंदति अनर्हम
वैस्य च मां सोऽप्याह मुनि सत्तमः वैकल्यं तस्य विप्रस्य राक्षसोऽप्याह मे यथा अपत्नी कतया सोऽ
हं संकटमहदा स्थितः मार्कण्डेय उवाच एवं चिंतयत तस्य पुनरप्याह राक्षसः प्रणामनमो
राजानं वद्धां जलिपुटमुने नरेन्द्राज्ञाप्रदानेन प्रसादः क्रियतां माम भृत्यस्य प्रणतमेत्यं

मार्क०
१६१

युष्मद्विषयवासिनः राजोवाच स्वभावं वयमस्मीमस्त्वयोक्तं यन्निशाचर तदर्थिनो वयं धेन कार्थेणाश्रणत
स्यमे अस्यास्त्वयाद्यवाश्रयादौः शील्यमुपभुज्यतां येन त्वया त्वेदोशतस्येव नीतमेवेदियं नीयतां य
स्य भार्थेयंतस्य वेश्मनिशाचर अस्मिन्कृते कृतं सर्वं गृहमभ्यागतस्यमे मार्कंडेय उवाच ततः स
राक्षसस्तस्याः प्रविश्य तः सुमायया भक्षयामास दौः शील्यं निजशक्त्या नृपात्तया दौः शीलो नातिरे
द्रेण पत्नी तस्य द्विजन्मनः तेन सा संपरित्यक्ता तमाह जगतीपतिं स्वकर्मफलपाकेन भर्तुस्तस्य म
महामुनः विद्योजिताहंत इतु वयमासी निशाचरः नास्य दोषो न वा तस्य मभर्तुर्महामुनः ममे
व दोषो नाप्यस्य न कृतं तुपभुज्यते अन्यजन्मनिकस्यापि विप्रयोगः कृतो मया सोयं ममाप्युपनतः को
दोषो मम महामुनः राक्षस उवाच प्रापयित्वा तवां देशदिमां भर्तृगृहं प्रभो यदस्य करणीयं ते तदा
दायय पार्थिव राजोवाच अस्मिन्कृते कृतं सर्वं त्वयामे रजनी चर आगतं यंचंत वीरकार्य क
ले स्मृते न मे मार्कंडेय उवाच तथेत्पुक्ता तु तद्रक्षसा मादाय नान निन्ये भर्तृगृहं शुद्धां दौः शी

पु०
१६१

न्यापगमात्तदा इति मार्कंडेयपुराणे ॥७॥ मार्कंडेय उवाच तां प्रेषयित्वा राजापि स्वभर्तृगृहसंगानां
विनयामास निःस्वस्य किमत्र मुकृतं भवेत् अनर्घयोग्यतां कष्टां समासाहमहामनाः वैकल्पं वि
प्रमुद्दिष्य तथा हायं निशाचरः सोऽहं कथं करिष्यामि त्यक्तापत्नीमया हि सा अथवा ज्ञानदृष्टिं तं प्र
ह्वामि मुनिमत्रमं संचित्येयं समूपायः समारुह्य रथं तदा यथौ स यत्र धर्मात्मा त्रिकालसोमदा
मुनिः अवरुह्य तथा सोऽयं तं समेत्य प्रणम्य च यथा वृत्तं समाचर्यौ राक्षसेन समागमं ब्राह्मणा
दर्शनं वैवदौः शौल्यापगमं तथा प्रेषणं भर्तृगोहे च कार्यामागमने च यत् अपिरुवाच ज्ञात
मेतं मया सर्वं यत्कृतं तेन राधिप कार्यामागमने चैव मत्समीपे तवाखिलं प्रष्टुमा मिह किं कार्यं मये
त्युद्दिग्मानसः त्वमागतो महीपाल भृणु कार्यं च यत्तथा पत्नी धर्मान्वकामानां कारणं प्रवरं नृणां
विशेषसक्तधर्मश्च संत्यक्तस्त्यजताहिता अपत्नीको नरो नरो भूप नयोगो निजकर्मणा ब्राह्मणाः
हविषो वापि वैश्यः शूद्रोऽपि वानृपः त्यजता भवता पत्नीं न शोभनमनुष्ठितं अत्याज्यो हि यथा भर्ता

सार्क०
१६२

स्त्रीणां भार्यातथानृणां राजोवाच भगवन्किंकिरोम्येषविपाकोममकर्मणां नानुकूलानुकूलस्य
यत्सात्यक्ताततोमया यद्यत्करोमिहसर्वदृश्यमानेनवैतसा भगवंस्तद्विद्योगार्त्तिभीतेनार्त्तिति
क्षुणा सांप्रतंतुवनेत्यक्तानविश्विकलुसागता भक्षितावापिविपिनेसिंहयावृनिशाचरैः अपि
रुवाच नभक्षिताचभूपालसिंहयावृनिशाचरैः सातुरिच्युतचारित्र्यासांप्रतुरसातले राजोवा
च सानीताकेनपातालमासेचाट्टिकाकथं अत्यद्भुतमिदं वस्त्रमनघथावद्वक्तुमर्हसि अपि
रुवाच पातालेनागराजोऽसिप्रख्यातः शालपोतकः तेनदृष्टात्वयात्यक्ताभ्रममानामहामने
सारुपशालिनीतेनसानुरागेणापार्थिवः विदितार्थेनपातालं नीतासावतततदा ततस्तस्यमुताशु
भर्त्सेदनाममदीपते भार्यामनोरमा ह्यस्यनागराजस्यधीमतः तथामातः सपत्नीयं नाभवित्रीति
शोभना हत्वात्मगेहमानीतागुप्राचांतःपुरेधृता यदातुयाचितानंदनदातिनृपोत्तरं मृकाभ
विष्यतीत्याहतदासांतनयांपिता एवंशप्रातदातेनमाचासेतत्रभूपते नीतातेनोरगोद्रेणाधृतात

पु०
१६२

मुनयासती मार्कंडेय उवाच ततो राजा परं हर्षमवाप्य तमपृच्छत द्विजवर्ये स दौर्भाग्यकारणं द
धितं प्रति राजोवाच भगवन् सर्वलोकस्य मधि प्रीतिरनुत्तमा किंतु तत्कारणं येन मत्पत्नी नाति
वत्सला भमसाचावतीरेषा प्राणोभ्योपि महामुने सा च मां प्रीतिदुःशीला क्रुद्धि यत्कारणं मुने
ऋषिरुवाच पाणिग्रहणकाले तु मूर्ख्य भौमशतैश्चरैः शुक्रराचस्यातिभ्यां च तव भार्या वनेपि
वा तन्मूर्खत्वाद्भ्रष्टा स्याः सोम मुनस्तथा परस्परविपक्षौ तौ तत्तत्पार्थिवे दृशं तद्भक्तत्वं स्वध
र्मोपापरिपालय मेदिनी पत्नी सहायः सर्वचक्रुधर्मवन्ती क्रियां मार्कंडेय उवाच द्रुपुक्तः प्र
णिपत्यैतन्मार्कंडेयस्य दंततः उमं पृथिवीवालञ्चाजगाम निजं पुरं इति मार्कंडेयपुराणोऽन्त
ममन्वन्तरे ॥ १० ॥ मार्कंडेय उवाच ततः स नगरं प्राप्य तं ददर्श द्विजं नृपः समेतं भार्यया गोहेशीलवत्या
मुदान्वितं ब्राह्मण उवाच राजवर्य कृतार्थो सिद्धतो धर्माचरहितः धर्महेनेह भवता भार्यामा
नयता मम राजोवाच कृतार्थत्वं द्विजश्रेष्ठ निजधर्मार्थपालनात् वयं संकटिनो विप्रयेषां पत्नीन

मार्क०

१६३

१६३

वेमनि ब्राह्मण उवाच नरेन्द्रयाहिविपिनेभक्षिताश्वापदैर्वने अनंतयाकिमन्यस्यानपातिर्गृह्य
तेत्वया राजोवाच नभक्षितानेदधिताश्वापदैःसाहिजीवति अविदधितचारित्राकथमेतत्करोम्य
हं ब्राह्मण उवाच यदिजीवतितेभार्यातथैवायमिचारिणी तदपत्नीकताजन्मकिंपापंक्रियते
त्वया राजोवाच आनीतापिहिसाविप्रपत्नीकृत्तामदैवमे दुःखाघनसुखाद्यालंतस्यामैत्रीन
वैमयि ब्राह्मण उवाच तवसंप्रीतयेतत्तमुराष्टिरुपकारिणी क्रियतेमित्रकाभैर्यामित्रविंशं
रोमितां अप्रीतयोःप्रीतिकरीसाहिसंवदनंपरं भार्यापत्न्योर्मनुष्येद्रुतांतवेष्टिकरोम्यहं यत्र
तिष्ठतिसामुक्तवभार्यामदृदिते तस्मादानीयतांसातेपरांप्रीतिमुपैष्यति मार्कंडेय उवाच
द्वयुक्तःसत्रसंभारानशेषानवनीयतिः आनिनायचकारिष्टिमचेमां द्विजसत्तमः सप्रकृत्यःसत्र
तदाचकोरेष्टिपुनःपुनः तस्मरातो द्विजश्रेष्ठभार्यासंवाहनावै यदारोपितमैत्रीतामन्यतम
हमतिः स्वभर्तुरितदाविप्रतमुवाचनराधिपं आनीयतांनृपश्रेष्ठसामवेष्टात्मनेतिकं भुञ्ज

पु०

१६३

८१

भोगांस्तथासांर्द्धयजयतांस्तथावृतः मार्कण्डेय उवाच द्रुपुक्तस्तेन विप्रेणाभूपालो विस्मितस्तदा स
स्मावतं महावीर्यसत्पसंधनिशाचरं स्मृतस्तेन तथा सत्यः समुत्पत्य नराधिपः किंकरोमीति सोऽप्याह
प्रणिपातादृतो मुने ततस्तेन नरेन्द्रेण विस्तरेण निवेदिते गत्वा पातालमादाय राजपत्नीमुपायौ
श्रुतीनां चादितां देवसादृशं प्रति तदा उवाच च प्रसीदति भूयो भूयो मुदा वती ततः सराजावभ
सान्द्रज्याह भाविनी त्वयि भद्रे प्रसन्नो हं भूयोऽप्येवं व्रवीमि किं पत्युवाच यदि प्रसादप्रवणं
नरेन्द्रमयिते मनः तदेतदभिधावेहान्तत्कुरु स्वममाचिरं राजोवाच निःशंकं कुरु हि मत्तोययद्ग
वत्पार्किं चिदीप्सितं तदलभ्यं न ते भीरुतवायत्रोस्मिना तथा पत्युवाच मर्दयेते न नागेन स्वताशपा
सखीसम मृकाभविष्यसीत्यामुसाच मूकत्वमागता तस्याः प्रतिक्रियां प्रीत्या समशक्नोति चेद्ग
वान् वाग्विधातुं प्रशान्तर्य ततः किं न कृतं मम मार्कण्डेय उवाच ततः सराजा तं विप्रं प्राह सिन
कीदृशी क्रिया तन्मूकतापनोदाय स च तं प्राह पार्थिवं ब्राह्मण उवाच भूपः सारस्वतीमिष्टिं

मार्क०
१६४

करोमिचचनात्तव पत्नीतवेद्यमनूयंयातुतद्वाक्यवर्द्धनात् मार्कडेयउवाच दृष्टिंसारस्वतीच
केतदर्शमद्विजोत्तमः सारस्वतानिमूक्तानिजजापचसमाहितः ततःप्रवृत्तवाक्यातांगर्गःप्राह
मातले उपकारःसखीभर्द्वाकृतोयमतिदुस्करः द्रव्यंतातेसमागम्यनंदाशीवृगतिःपुरं ततोरा
हीमपरिषज्यतांसखीसुरगासुजा तंचसंमूयभूपालंकन्याशोक्तापुनःपुनः उवाचसधुरं
नारीकृतामनपरिग्रहा उपकारःकृतोवीरभवताद्योममाधुना तेनाहृष्टासुहृदयातद्वी
मिशृणुष्वतत् तवपुत्रोमहावीर्योभविष्यतिनराधिपः तस्याप्रतिहतंचक्रमस्याभुविभवि
ष्यति सर्वास्त्रशस्त्रशस्त्रोधर्मानुष्ठानतत्परः सन्तरेश्वरोधीमानभविष्यतिसर्वैमनुः मार्क
डेयउवाच इतिदत्वावरंतस्मैनागराजमुताततः सखीतांसंपरित्यज्यपातालमगवन्मुने तस्य
तत्रतथासाङ्द्वरमतःपृथिवीपतेः जगामकालःसमहान्यजाःपालयतस्तथा ततःसतस्यांतन
योजतेराज्ञोमहामुनः पौर्नमास्यांघथाकांतश्चंद्रःसंपूर्णमंडलः तस्मिन्जातेमुदंप्रापुःपजाः

पु०
१६४

सर्वामहात्मनि देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिःपपातद् तस्य दृष्ट्वावपुःकांतिंभविष्यंशीलमेवच
उत्तमस्यैवमुनयोनामचक्रुःसमागताः जातोयमुत्तमेवंशेवालःकालेतथोत्तमे उत्तमाञ्चयतमे
नउत्तमोयंभविष्यति मार्केडेयउवाच उत्तमस्यसुतःसोयनामाख्यातातथोत्तमः मनुरासीत्तस्य
मावोभागुरेश्रूयतांममः उत्तमाख्यानमखिलंजन्मचैवोत्तमस्ययः नित्यंशृणोतिविद्वेषंसकदा
चिखगच्छति द्रष्टुंहीनैस्तथापुत्रैर्वैधुभिर्वाकदाचन विद्योगेनास्यभवितापहतःशृणुतोऽपिवा
तस्यमन्वंतरंवृक्षनवदत्तोममविस्तरान् श्रूयतांयश्चतवेन्द्रोदेवायेमदृष्य इतिमार्केडेयपुराणे
॥१॥मार्केडेयउवाच मन्वंतरेतृतीयेसिन्नोत्तमस्यप्रजापतेः देवानिंद्रमृषीन्भूपाननिबोधगदतोमम
स्वधामानस्ततोदेवायथानामार्थधारिणः सत्याख्याश्चतृतीयेन्यस्त्रिदशानांतदागुणः तृतीयेतुग
रोदेवाःशिवाख्यावैमहामुनेः शिवाःस्वरूपतमेतुश्रुताःपापप्रणाशनाः प्रतर्दणाख्यश्चगणोदेवा
नांमुनिमत्तमः चतुर्थेस्तस्यकथितउत्तमस्यांतरेमनोः वशवर्त्तिनःपंचमेतुयेदेवास्तत्रगणोद्विजः

मार्क०
१६५

165

यथाख्यातः स्वरूपास्ते सर्वत्र चे महावत्वाः एते देवगणाः पंचस्मृता यत्तु भुजस्तदा संवतरे मुनिश्रेष्ठाः सर्वे द्वा
दशका गणाः तेषां मिंद्रो महावीर्यसैवै लोकस्येश्वरो भवन् शतं क्रतूनामा कृत्य स्वशान्तिं नीमनामतः
योस्योपगमाशायनामा हारविभूषिताः अद्यापि मानवैर्गाथागीयते वमहीले स्वशान्तिर्देवराट्शान्तः
स्वशान्तिर्धैः प्रयच्छतु महितः शिरस्यार्धैस्तथैव रशवर्त्तिभिः अजरामराः स्वशुचयो महावत्पराक्रमाः
पुत्रास्तस्य मनोवासन विख्यातास्त्रिदशोपमाः तत्सूतिसंभवैर्भूमिः पालिता भूवरेश्वरैः यावन्मन्वंरं
तस्य मनोरुतमतेजसः चतुर्थुगानां संख्याता साधिका द्यौकसप्रतिः कृतत्रेतादिसांताणि यान्युक्ता
निपुरामया सुतेजसः स्वरूपाश्च वशिष्ठस्य महात्मनः तनयाश्चांतरे तस्मिन् सप्तसप्तर्षयो भवन्
तृतीयमेतत्कथितं तव मन्वंतरं मया तामसस्य चतुर्थं च मनोरंतरमुच्यते विद्योनिजन्मनोयस्य यश
माद्यो नितं जगत् जन्मतस्य तथा वृद्धान् श्रयतां गदतो मम अतींद्रियमशेषाणां मनूनां चरितं यथा तथा
जन्मापि विज्ञेयं प्रभावत्पमहात्मनां इति मार्कंडेयपुराणे ओतमं मन्वंरं समाप्तं ॥ वा मार्कंडेय उवाच

पु०
१६५

राजाभूत्तविविध्यातः स्वराष्ट्रो नाम वीर्यवान् अनेकयसकृत्प्राप्तसंग्रामेषु पराजितः तस्याद्यः सु
 महद्दत्तमंत्रिगाराधितेन वै पत्नीनां च शतं तस्य धन्यानामभवद्विज तस्य दीर्घायुधः पत्नीनाति
 दीर्घसुषोमसुने कालेन जग्मुर्निधनं सर्वं भृत्यजनस्तथा सभार्याभिलषा युक्तो भृत्यैश्च सहज
 नमिः उद्विग्नचेताः संप्राप वीर्यहानि महर्निशं तं वीर्यहानि निभृतैर्भृत्यैस्त्यक्तं सुदुःखितं अनं
 तरो विमर्द्दाख्या राज्या धरितवांस्तदा राज्याच्युतः सोऽपि वनंगत्वा निर्विन्नमानसः तपस्तेपे महा
 भागो वितस्ता पुलिने ततः ग्रीष्मे पंचतपा भूत्वा वषीमुद्रावकाशिकः जनशार्थोऽशिशिरे निराहारे
 यतव्रतः तपस्तपस्तपस्तस्य प्रावृट्काले महाप्रवः बभूवा तदिदं मे वै वर्षद्विरनुसंततं नदिगिरि
 यते पूर्वादक्षिणावानपश्चिमा नोत्तरात न सा सर्वमनुनिपुमिवाभवत् ततोतिपूरेण नृपः मनद्याः
 पेरितं सतं प्रार्थयन् वपि नावाप क्रियमाणोति वेगिना अथ दूरं जलौखेन क्रियमानो महीपतिः
 आससाद जले रोहोटी समुच्छेज गृहे चतां तेन प्रवेन सद्यथा बुध्यमानानदीजलेः इतश्चेतश्चाधका

मार्क०

१६६

रेत्रामसादतंततः विसाविपंकमत्यन्तदुस्तरंस नृपो भवत तथैव कृष्णमाणो धरम्यं वनमवाप च तत्रांध
कारे सारोही च कर्षवमुधाधिपं प्रकृलग्नं महाभागं कृशंधमनिसंततं तस्याश्रस्पर्शसंभूतामवाप मुदमु
त्रमां सोंधकारेभमनभूयो मदनादृष्टमानसः विज्ञायमानुरागंतं पृष्ठास्पर्शनतत्परं नरेन्द्रतद्वनस्यां
तः सामृगीतमुवाच ह किंपृष्टं वेपथुमता करेण स्पृशसे मम अन्यथैवाप्यकार्यस्य संजातो नृपते
पतिः नास्थाने चैमनो घातं नागम्याहं नरेश्वरः किंतु त्वत्संगमे विव्रमेघलो लः करोति ते मार्कंडे
य उवाच इति श्रुत्वा च तस्यामृग्याः सजगती पतिः जातकौ दूद नोरोही सिदं वचनमब्रवीत्
कात्वं क्रुहि मृगी वाक्यं कथं मानुषवद्वदे कश्चैव लो लो घो विव्रं त्वत्संगो कुरुते मम मृग्युवाच अहं ते
दयिता भूपपागामी त्वत्पलावती भार्या शताग्रमहिषी दुहिता दृढधन्वनः राजोवाच किंतया त्व
त्कृतं कर्म येन मां यो निमागता पतिव्रता धर्मपरा संचैवं कथमीदृशी मृग्युवाच अहंपितृगृहे वा
लामखीभिः सहिता वनं वर्तते गता ददर्श किं मृगं मृग्या समागतं ततः समीपवर्तिन्या नतया ताद्विता

पु०

१६६

१३

मृगी मयात्रजागतान्यत्र क्रतुः प्राह ततो मृगः मूढे किमेवं मत्तासि धिक्तेदोः शील्पमीदृशं आधानकालो
धेनायं त्वया ये विकलीकृतः वाचं श्रुत्वा ततस्तस्मै मानुषास्य वभाषतः भीताहमब्रुवं कोशी त्सेतां यो
निमुपागतां ततः स प्राह पुत्रो ह मृघे निवृत्तचक्षुषः सुतपानां ममृगां तु सामिला सोमृगो मयं दूमा
चानुगतः प्रेमा वांछितश्चानयावने त्वया विद्यो जिता दष्टे तस्माच्छापं ददामि ते मया चोक्तं तवात्ता
नादपराधं महामुने प्रसादं कुरु शापं मे न भवांदा तु महेति इत्युक्तः प्राह मां सोऽपि पुनरित्यं महीपते
महीपते न प्रयच्छामि ते शापं यद्यात्मानं ददामि ते मया चोक्तं मृगीनाहं मृगरूपधरो वने लप्स्यसे
न्यां मृगी चापि मयि भावो निवर्त्यतां इत्युक्तः कोपरक्ताक्षः प्राह स स्फुरिताधरः नाहं मृगी त्वया पुत्रं
मृगी मूढे भविष्यति ततो दृशं प्रयथिता प्रणम्य मुनिमब्रुवां स्वरूपस्थमतिक्रुपसीदेति पुनः पुनः बालो
नमिता वाक्यानां ततः प्रोक्ता मिदं मया पितर्यसति नारीभिः पतिः संविद्यते स्वयं समिता ते कथं
त्वाहं वृणोमि मुनि सत्तमं श्रवणानाथ दुत्पादौ प्रसीदेश न मामहं प्रसीदेति प्रसीदेति प्रणता याम

मार्के०
१६०

हामते दृश्यं लालपमानायाः समाहमुनिसत्तमः न भवत्यथा चोक्तं मम वाक्यं कदाचन भृगी भविष्यति
मृतावनेस्मिन्नेव जन्मनि मृगत्वे च महाबाहुस्तव गर्भमुपैष्यति लोलोनाममुनेः पुत्रः सिद्धवर्षस्य
भाविनि जातिस्मरामवित्रीत्वं तस्मिन् गर्भमुपागते स्मृतिप्राप्यस्तथा वाचमानुषीमीव धिष्यसि तस्मि
न जाते मृगत्वाच्च विमुक्तापतिनार्जितान् लोकान् न वाप्स्यसेऽप्राप्य नासयेत् दुःकृतकर्मभिः सोऽपि लो
लो महावीर्योऽपि तृशकुन्निपात्य वै जित्वा वसुंधरां कृत्वा भविष्यति ततो मनुः एवं शापमहं लब्ध्वा
मृतातिर्यक्त्वा गता त्वत्संस्पर्शाच्च गर्वोऽसौ संभूतो जठरे मम ततो ब्रवीमि नो भाने तव जातं मनो म
म धि न चाप्यगम्या गर्भलो लोलो पव्वं करोत्यसौ मार्केडेय उवाच एवमुक्तस्ततः सोऽपि राजा प्राप्य प
रां शुद्धं पुत्रो ममारी नृजितेति पृथिव्यां भविता मनुः ततः स्वधायतं पुत्रं सामृगी लक्ष्मणान्वितं तस्मिन्
जाते च भूतानि सर्वाणि प्रघयुर्मुदं विशेषतश्च राजासौ पुत्रे जाते महाबले सापि मुक्ता मृगी शापा
प्राप्य लोकान् भीषितान् ततोऽस्य अषयः सर्वे समेत्य मुनिसत्तमं श्रवेण्य भाविनी मृद्धिनाम चक्रुः

पु०
१६०

मोहात्मनः तामसीमजमानायां योनिमातर्यजायत तममाचवृत्ते लोके तामसौयंभवद्वतः ततः
सतामसस्तेन पित्रासमुद्धितो वने जातबुद्धिरुवाचेदं पितरं मुनि सत्तम कस्त्वं तात कथं वाहमत्र
माता च कामम किमर्थमागतश्च त्वमेतत्सर्वं व्रीहि मे मां के देव उवाच ततः पिता यथा वृत्ते स्वरा
ज्याच्चावनादिकं तस्याचष्टमहावाहोः पुत्रस्य जगती पतिः श्रुत्वा तत्सकलं सोऽयं समा राधय च
मास्करं अवापादिव्या न्यस्त्राणि संहाराय शेषतः कृतास्त्रष्टानवीनजित्वा पितुरानीय चान्ति
कं अनुज्ञाता नमुमोवाच तेन संधर्ममास्थितः पिता पितृस्य स्वा लोकांस्तपो यज्ञसमार्जितान्
निमृष्टदेहः संप्राप्नोदृष्ट्वा पुत्रमुखं मुखं जित्वा समस्तां पृथिवीं तां समाख्यः स पार्थिवः ताममाख्यो म
न्ववभूत्तस्य मन्वन्तरं ऋणु ये देवास्तत्पतिर्यश्च देवेन्द्रा ये तथर्षयः ये च पुत्रा मनोस्तस्य पृथिवी परिपा
लकाः सत्यास्तथान्ये स्वाधयः स्ववापाह्वयस्तथा एते देवगणास्तत्र सप्तविंशतिका मुने महाव
लो महावीर्यः शतयज्ञोपलक्षणाः शिखिरिंद्रस्तथा तेषां देवानां मभवद्विभुः द्योतिर्द्धमापृथुः

मार्के०
१६८

१६८

काव्यश्रैत्रोगिर्वरकलषा पीवरश्चतथावहनसप्रसप्रर्षयोभवन नवःख्यातिःशान्तिहयोजानुजंवा
दयलथा पुत्रास्ततामसस्यासनराजानःसुमहावलाः इतिमार्केडेयपुराणेतामसमन्वतरं ॥१॥
मार्केडेयउवाच पंचमोपिमनुर्वहनवैवतोनामविश्रुतः तस्योत्पत्तिविश्रुतःशृणुष्वकथयामि ते
अधिरासीन्महाभागःसतवागिति विश्रुतः तस्यापुत्रस्यपुत्रोभूद्रेदहंतमहात्मनः सतस्यविधिव
चक्रेजातकर्मादिकाःक्रियाः तथोपनयनादींश्चमचाशीलोभवन्मुने यतःप्रभृतिजातोसौततः
प्रभृतिमोष्युषि दीर्घरोगपरामर्षमवापमुनिपुंगवः माताचास्यपराभारिंकुष्ठरोगानिपीडि
ता जगाममापिताचास्यचिंतयामासदुःखितः किमेतदितिमोष्यस्यचिंतयामासदुःखितः पुत्रो
त्यंतमुदुर्मेतिः जग्राहभार्यामन्यस्यमुनिपुत्रस्यमनयात् ततोविषसमनाःससतवागिदमुक्त
वान् अपुत्रतामनुष्याणांश्रेयसेनकुपुत्रता कुपुत्रोहृदयायासंसर्वथाकुरुतेपितुः मातुश्चस्वर्ग
संस्थांस्वपितृन्यातयत्यधः सुहृदांनोपकारायपितृणांनापितृप्रये पित्रोर्दुःखायधिजन्मतस्य

पु०
१६८

दुष्कृतकर्मणाः धन्यास्तेतनयायेषां सर्वलोकाभिसम्पन्नाः परोपकारिणः शान्ताः साधुकर्मयोगयु-
क्ताः अनिर्वृत्तं तथानष्टं परलोकपराङ्मुखं नरकायनसांगतैः कुपुत्रालं विजन्मनः करोति सुदृ-
ष्टं दैन्यमहितानां तथा मुदं अकाले च जरां पित्रोः कुपुत्रः कुरुते हि वै मार्कण्डेय उवाच एवं सो-
यंत दुष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्मुनिः दृश्यमानमनोवृत्तिर्वृद्धिर्गर्गमपृच्छत आनवागुवाच सुव्रते पुनरा-
वेदा गृहीता विधिवन्मया समाप्य वेदान् विधिवत्कृतोदारपरिग्रहः सदारेण हि याः कार्याः श्रो-
तस्मार्त्तास्तथा क्रियाः न मे न्यूनाः कृताः काश्चिद्यावदत्यमहात्मने गर्भीधानविधानेन न काम-
मनुरुध्यता पुत्रार्थं जनितश्चाय पुनर्नो विभ्यता मुने सोयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा पुनः अस्मा-
दुःखावहो जातो दैः शील्या दुंधुशोकदः गर्ग उवाच रेवत्यं ते मुनि श्रेष्ठ जातो यंत न यत्नव तेन दुः-
यवैकष्टे काले दस्माद जायत न ते पराधो नैवा स्य मा तर्ध च कुलस्य ते अस्य दौः शील्य हेतुश्च रेवत्यं
तमुपागतं आनवागुवाच यस्मान्नमैकपुत्रस्य रेवत्यं तस्मद्भवं दौः शील्यमेतस्मात्तस्मात्पततामा

मार्के०
१६६

१६५

शुरेवती मार्केडेय उवाच तेनैवं व्याकृतेशोपेरेव नृहं पपात ह पश्यतः सर्वलोकस्य विस्मयारिष्टचेतसः
रेव नृहं च पतितं कुमुदाद्रौ समंततः भ्रामयामास सदसावनक कुरनिर्गतवान् कुमुदाविश्रतया
तात्ख्यातो वैवतको भवत् अतीवरम्यः सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधरः तस्य ह्यस्य तुजाकांतिर्जाता पंक
जिनीस्वरः ततो जज्ञे तदा कान्यारूपेणातीव शोभना रेवतीकांति संभूतां तां दृष्ट्वा प्रमुने मुनिः तस्या
नामतदा चक्रे रेवतीमिति भागमविः पोषयामास चैवैतां साश्रमाभ्यामसंभवां प्रमुचः समहाभाग
समिन्नेव महाचले तां तु यौवनिती दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीं समुनिश्चितया मासको स्याम
तीर्त्तमवेदिति एवं चिंतयतः कालोजगाम नु महात्मनः नचासमादसदृशं वरं तस्या महात्मनिः
ततस्तस्या वरं प्रष्टुमग्रिमं प्रमुचु मुनिः विवेश वह्निशालायां प्रष्टुं प्राह ह यमुक् महाबलो महा
वीर्यः प्रियवाक् धर्मवत्सलः दुर्गमो नाम भविता भर्ता ह्यस्यामही पतिः मार्केडेय उवाच अने
न च मृगाया प्रसंगेनागतो मुने तस्याश्रिमपदं धीमान् दुर्गमः सनराधिपः प्रियव्रतानूयमवो

पु०

१६६

१६७

महावलपराक्रमः पुत्रो विक्रमशीलस्य कालीदीर्घजठरोद्भवः सप्रविश्याश्रमपदं तां तन्वीजगतीपतिः
अपश्यामा नस्तनृषिं प्रियेत्पामं अपृष्टवान् राजोवाच क्व गतो भगवानस्मादाश्रमान्मुनिपुंगवः
तं प्रणानुमिहेच्छामि तत्प्रकृदिशोभने मार्कण्डेय उवाच अग्निशालां गतो विप्रतं श्रुत्वा तस्य भाषितं
प्रियेत्पामं श्रणं चैव निश्चकाम त्वरा न्नितः सददर्शमहात्मानं राजानं दुर्गमं मुनिः नरेन्द्रचिह्नसहितं प्र
शयावनतं पुरः तस्मिन् दृष्टे तं शिष्यमुवाच च स गौतमं गौतमानीयतां शीघ्रमर्ध्वं स्य जगतीपतिः
एकस्माददधं भूपश्चिरकालादुपागतः जामाता च विशेषेण योगे मर्ध्वं स्पृशतो मम मार्कण्डेय उ
वाच ततः संवित्तयामास राजा जामातृकारणं विवेदनं च तं मौनीजगदेर्ध्वं च तन्नृपः तमासनगतं वि
प्रगृहीतां ध्वं महात्मनिः प्रश्रितं प्राहराजेंद्रमप्रिते कुशलं पुरे कोषे वलेऽथ मिंद्रेषु भृत्यामातेषु च
श्वर तथा तन्निमहाबाहो यत्र सर्वप्रतिष्ठितं पत्नी च ते कुशलं निनीयत एवावतिष्ठति पृच्छाम्यस्या
जतो नाहं कुशलीनोपरास्तव राजोवाच त्वत्पसादादकुशलं न क्वचिन्मुनि सत्तम जातकौभू

मार्के०
१७०

हलश्रासिन्ममभार्यात्रकामुने अषिरुवाच वैवतीत्रमहाभागत्रैलोक्यस्यापिसुंदरी तवभा
र्यावरारोहाराजास्तान्वनवेत्सि किं राजोवाच सुभद्रांशांतनयांकावेरीतनयांप्रभोभूरात्म
जांस्वजातांचकदंवांचवरुषिनी विपाटान्वदिनीचैववेत्सिभार्यांगृहेहियाः तिष्ठंतियेभगवन्
रेवंतीवेत्सिकाद्वियं अषिरुवाच प्रियेतिमांप्रतंयेवित्वयोक्तावरवर्तिनी किंविस्मृतंतेभूपालश्चा
द्येयंगृहिणीतव राजोवाच सत्ययुक्तंत्वयाकिर्नभावोद्धृष्टो न मे मुने नात्रकोपंभवान्कोपं
भवान्कर्तुमर्हत्पश्चाद्युवाचितः अषिरुवाच सत्यं व्रीसिभूपालनभावस्तवभूषितः व्याज
हारभवानैतद्वह्निना नृपचोदितः मयापृष्टोद्धृतवहःकोस्याभर्तैतिपार्थिव भवितातेनचाप्युक्ते
भवानेवात्यवैवरः तदृष्टतांमयादत्तातुभ्यंकन्यानराधिप प्रियेत्यामंत्रितायेयंविचारंकुरुष्वेक
थं मार्केडेयउवाच ततोऽसावभवमौनीतेनोक्तः पृथिवीपतिः अषितथोदयतःकर्तुंतस्यावैवा
हिकंविधिं तमुद्यतंसापितरंविवाहायमहात्मने उवाचकन्यासार्किंचित्प्रश्रयावनतानना

पु०
१७०

१६

कन्योवाच यदिमेप्रीतिमांस्तातप्रसादं कर्तुमर्हसि रेत दृष्टो विवाहं मेतत्तत्करोतु प्रसादितः अपि
रुवाच रेव दृष्टं न वै भद्रे चंद्रयोगे व्यवस्थितं अन्यानि संति सहाणि सध्वं वैवाहिकानि ते कन्योवा
च तात तेन विना कामो विकलः प्रतिभाति मे विवाहो विकले काले मट्टिधायाः कथं भवेत् अपिरु
वाच अतवागिति विख्यातपत्नी रेवतिं प्रति चकार कोपं कुड्मतेन हनन्निपातितं मया चास्मै प्र
तिज्ञाता भार्येति मदिवेक्षणा न चेच्छसि विवाहं त्वंसंकटार्थः समागतं कन्योवाच अतवाकू स
मुनिस्तात किमेकं तत्प्रवीक्ष्य न त्वयाममता तेन ब्रह्मबंधोः स्वतास्मिकं अपिरुवाच ब्रह्मबंधोः
स्वतानतोवालेनैवातपत्निनः सुतात्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे कन्योवाच तपस्वी
यदि मत्तातस्तत्किमर्थमिदं दिवि समारोप्य विवाहो मे न तत्त्वक्रियते पितः अपिरुवाच एवं भवतु भं
द्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव आरोपयांसीद्रमार्गे रेव दृष्टं कृतेन च मार्कंडेय उवाच ततस्तपः प्रभावेन
रेव दृष्टं महा मुनिः यथा पूर्वतथा च त्रैलोक्ये योगिद्विजोत्तमं विवाहं वैवदुहितुर्विधिवन्मंत्र

मार्क०

१७१

योधितं निष्पाद्यतीतिमानभूषोजामातरमथाव्रवीत् जैह्वाहिकंतेभूपालकथ्यतां किं दशम्यहं दुर्ज्ञेभ्यमपि
दास्यामिममाप्रतिदत्तंतपः राजोवाच मनोः स्वायंभुवस्याहमुत्पन्नः संततौ मुने मन्वंतराधिपंपुत्रं
त्वत्प्रसादादृणोम्यहं मुनिरुवाच भविष्यत्यपते कामो मनुज्वत्तनयो महीं सकलां भुज्यते भूपधर्मो
विद्वभविष्यति मार्कंडेय उवाच तामादाय ततो भूपः स्वमेव नगरं ययौ तस्यां चाजायत सुतो रेवत्या
वैरतो मनुः समेतः सकलैर्दुर्मैर्मनवैरपवाजितः विज्ञाता विलशास्त्रानो वेदवि स काला खवित
तस्य मन्तरे देवान् मुनिदेवं द्रपार्थिवान् कथ्यमानान् मया ब्रह्मनिबोधमुसमाहितः स्वमेधस्तत्र
देवास्तथा दत्तरजो द्विज वैकुण्ठश्चा मिताभाश्च चतुर्दश चतुर्दश तेषां देवगणानां तु चतुर्त्नामपि वैश्व
रः नाम्ना विभूवभूदिंद्रः शतयज्ञोपलक्षणाः द्विराथरोमावेदश्रीः शुद्धरात्रस्तथापरः वेदवाहुः स्वधा
माचपर्ष्यन्त्यश्च मद्भामुनिः वसिष्ठश्च मद्भागा वेदवेदांगपारग एवमेते मद्भागाः सर्वे वेदांगपारगाः
एते संप्रर्षयश्चासन वैवतस्यंतरे मनोः वलवंधुर्महावीर्यः स्वयं भाव्यस्तथापरः सत्यकात्यास्तथैवासन

पु०

१७१

१७

वैवतस्य मनोः सुताः वैवतांतास्तिस्रस्तवः कथिता ये मया तव स्वायं भुवी त्वया ह्येते स्वरो विषमते मनुं इति मा
र्कंडेयपुराणे वैवतमन्त्रं ॥१॥ मार्कंडेय उवाच इत्येतत्कथितं तु भूपंचमन्त्रं मया चाक्षुषस्य मनोः षष्ठं
श्रूयतामिदमन्तरं अन्यजन्मनि जातो सोऽब्रह्मणाः परमेष्ठिनः ब्राह्मणत्वमतं सत्यजन्मन्यस्मिन्नपि द्विजः जातं
माता निजोत्संगे स्थितमन्नापयद्यथ परित्यजति स्त्रैरा पुनर्कांतापयद्यथ जातिस्मरः सरे जातो मातुक्
संगमास्थितः जहास तं तद्दामाता संकुट्टा वाक्यमब्रवीत् भीतास्मि किमिदं तद्दामो यद्बुद्धनेन तव
अकालबोधः संजातः कश्चित्पश्यसि शोभन पुत्र उवाच मामनुमिच्छति पुरो माज्जरी किं न पश्यसि
अंतर्द्धानगता चेयं द्वितीया जातहारिणी पुत्रप्रीत्या च भवती महाहं मामवेक्षते तथांतर्द्धानगता चेयं द्वितीया
या जातहारिणी पुत्रप्रीत्या च भवती महाहं मामवेक्षते अनाप्योन्नाप्य बहुशः परित्यजति मां यतः उद्धृत
पुलकमेतद्दसंभवात्ता विलेक्षणा ततो ममागतो ह्यसः शृणु चाप्यत्र कारणां स्वार्थे प्रसक्ता माज्जरी प्रस
क्तं मामवेक्षते तथांतर्द्धानगता चेयं द्वितीया जातहारिणी स्वात्मा यस्मिन् गृह्णद्दयातथैवेति ममोपरि

मार्क०

१०१

सा

प्रवृत्तेष्वनुमास्यायतथैव प्रतिभाति मे किंतु मासुपभोगाय मार्जरी जातहारिणी त्वंतुक्रमेणोपभोगं स
त्रफलमभीप्ससि नसां जानासि कोप्येध न चैवोपकृतममया संगतं नाति कालीनं पंचमप्रदिनांत
कं तथापि सिद्धमेमास्तापरिस्वजतिचाप्यति तांतेति वसतद्वंते निर्व्यलीकं ववीसिमां मातो वाच
नद्वहमुपकारार्थं वत्सप्रीत्यापरिस्वजे नचेदेतद्भवेत्यीतैः परिमुक्तोपलं तथा परित्यक्तो मया
स्वातेयत्वं त्रैने भविष्यति द्युक्ता सा तमुत्सृज्य निष्क्रान्ता सूरिका गृहात् जातमेवं ह्यकरांत
दंतः करणात्मकं जहावतं परित्यक्तं सा तदा जातहारिणी साहृत्वा तदा बालं विक्रांतस्य महीभृतः
प्रसूतपत्नी शयने न प्लुता तस्या ददे सुतं तमप्यन्यगृहे नीत्वा गृहीत्वा तस्य चात्मजं तृतीयं भक्षयामास
सा तदा जातहारिणी साहृत्वा तदा बालं विक्रांतस्य महीभृतः हृत्वा हृत्वा तृतीयं भक्षयत्यति निद्वीणा
करोत्यनुदिनां सा तु परिवर्तते तथा नयोः विक्रांतोऽपित तस्य सुतश्चेव महीपतिः कारयामास सं
स्कारान्नराजन्यस्य भवंति ये श्रान्तेति च नामास्य चक्रे विप्रविधानतः मुदा परमया युक्तो विक्रांतः

५०

१०१

१५

सत्ताराधिपः कृतोपनयनं तं तु गुरुराधिसमायुक्तं जनित्राः प्रागुपस्थाना क्रियतामभिवादनं सगुरो
स्तद्वचः श्रुत्वा रिहास्पदमथाववीत् वंद्यामेकतमामाताजनित्रीपालनीतुकिं गुरुरुवाच नन्निदि
यंते महाभाग जनित्रीं जारुथात्मजा विक्रान्तस्याग्रमहिषी हैमिनी नाम तामतः आनंद उवाच दृष्टं ज
नित्रीचैत्रस्य ह्यत्रियस्य गृहे द्विज विप्राग्र्यवोधपुत्रस्य योस्यां जातो न्यतो वयं गुरुरुवाच कुतस्त्वं क
थयिष्यसि नंद चैत्रको वा तयोच्यते संकटं महदाभाति जातो त्वं ववीसि किं आनंद उवाच जातं मा
या निवृत्तस्य ह्यत्रियस्य गृहे द्विज तत्पत्न्या गिरिभद्रा यामाददे जातहारिणी तया तु युक्ते हैमि
न्या गृहीत्वा च सुतस्तथा बोधस्य द्विजमुख्यस्य गृहे नीतवती पुनः भक्षयामास च स्वतंतस्य रोधद्विज
मनः सतत्र द्विजसंस्कारैः संस्कृतो हैमिनी सुतः वयमत्र महाभाग संस्कृतो गुरुणा त्वया मया तव
वचः कार्यमुपैसि कतमागुरोः गुरुरुवाच अतीव पुत्रगहणां संकटं महदागतं न वेदमि किंचि
मोहेन भ्रमंती वहि वृद्धयः आनंद उवाच मोहस्यावसरः कोपि जगत्पेवं व्यवस्थिते कः कस्य

मार्क०

१७३

पुत्रो विप्रर्षेको वाकस्य च वांधवः श्रारभाजमनो नृणां संवंधीत्वमुपैति यः अन्यसंवंधितो विप्रमृत्युना
मनिवर्तितः अत्रापि जातस्य सतः संवंधो योऽस्य वांधवैः सोऽप्यस्तमं ते देहस्य प्रधात्येषोऽखिलक्रमः
अतो वृषीमि संसारे सरतः को न वांधवः को वापि सततं वंधुः किं वो विभ्राम्यते मतिः पितृद्वयं मया प्राप्तं
मस्मिन्नेव हि जन्मनि मातृद्वयं च किंचिन्नयदान्यदेहसंभवैः सोऽहंतपः करिष्यामि त्वया यादृशस्य
भूपतेः विशालग्रामतः पुत्रश्चैत्रं चानीयतामिह मार्कंडेय उवाच ततस्म विस्मितो राजा सभार्यः
सहवंधुभिः तस्मान्निवर्त्य ममतामनुमेनेव नायतं चैत्रं चानीयत नयं राक्षसयोगं च कारसः संमान्य
ब्राह्मणं येन पुत्रबुद्ध्या सपालितः सोऽप्यानंदस्तपः लेपे वाल एव महावने कर्मणां ह्यपराधीय विमुक्तेः
परिपंथिनां तपस्यंतं ततस्तंच प्राह देवः प्रजापतिः किमर्थं तप्यसे वत्स तपस्तीव्रं वदस्व तत आनंद उ
वाच आत्मनः शुद्धिकामोऽहं करोमि भगवांस्तपः वंधाय मम कर्माणि घानित तद्दशरोऽनुवः
ब्रह्मो वाच क्षीणाधिकारो भवति मुक्तियोग्यो न कर्मवान् सत्वाधिकारणा मुक्तिमवाप्स्यति कथं

पु०

१७३

भवान् मनुना भवता भाव्यं षष्ठेन व्रजत कुरु अनंते तपसा तस्मिन् कृते मुक्तिमवाप्स्यसि मार्कण्डेय
उवाच द्रुपुक्तो ब्रह्मणा सोऽपि तथेत्पुक्ता महा मतिः तत्कर्मामिमुखो जानते तपसो विरराम ह वाचु
षेत्याह तं ब्रह्मा तपसोऽपि निवर्तयन् पूर्वनाम्नावभूवाथ प्रख्यातश्चाक्षुसो मनुः उपधेमे विदमो
मसुता मुग्रस्य भूमतः तस्या मुत्या दद्यामास पुत्रान् प्रख्यात विक्रमान् तस्य मन्वंतरे शस्यध्वंस्तरे
त्रिदशा द्विज ये चर्षयस्तथैवेन्द्रा ये सुता आस्यतान् शृणु आर्यानामसुरास्तत्र तेषामेकोष्टको गणाः
प्रख्यात कर्मणां विप्रयज्ञे द्रव्यभुजा मयं प्रख्यात बलवीर्याणां प्रभामंडल दुर्दृशा द्वितीयश्च प्रसूता
खो देवानामष्टको गणाः तथैवाष्टक एवा न्यो ह व्याख्यो देवतागनः चतुर्थश्च गणास्तत्र पृथगाख्यस्तथाष्टकः
लेखसंस्तस्तथैवान्यस्तत्र मन्वंतरे द्विज पंचमेव गणो देवास्तसंख्या द्यमृता शिनः शतं क्रतूनामा कृत्ययज्ञे
षामधिपो भवत मनोजवस्तथैवेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागभूक् स्वमेधा विरजाश्चैव ह विव्यातु त्वतो मधुः
अतिनामास हि क्षुश्च सप्रास न्विति चर्षयः उरुः पुरुः शतद्युम्प्रमुखाः समहावलाः चाक्षुषस्य मनोः

मया

मार्क०
१०४

पुत्राः प्रथिवीपतयोऽभवान् एतन्नेकचित्तं षष्ठं मन्वंतरं द्विजः चाक्षुषस्य तथा जन्म चरितं च महात्मनः सां
प्रतं वर्तते यो यं नामा वैवस्वतो मनुः सप्तमे येतरेतस्य देवाद्यास्तस्य सुषमे दूति मार्कंडेयपुराणे चाक्षुष
मन्वंतरं ॥ ० ॥ मार्कंडेय उवाच मार्तण्डस्य रवेर्भार्या तनया विश्वकर्माणाः संज्ञानाममहाभागा तस्यां
भानुवर्जी जनतु मनुं प्रख्यातयशसमनेकज्ञानपारंगं विवस्वतसुतो यस्मात्तस्माद्वैवस्वतश्च सः
संसारविना दृष्टानिर्मो लयति नो जने यतस्ततः सरोषोऽर्कः संज्ञां वचनमववीत् मयि दृष्टे सदा
यस्मात्तद्विरुपेनेत्रसंघमं तस्माज्जनिष्यसे मूढे प्रजाज्ञासंघमं यमं मार्कंडेय उवाच ततः सा च प
ला दृष्टिं देवी चक्रे भयाकुलां विलोलितदृशं दृष्ट्वा पुनराह च तारविः यस्मा विलोलिता दृष्टिर्मयि दृष्टे त्व
याधुना तस्माद्विलोनां तनयां नंदी त्वंपसरिष्यति मार्कंडेय उवाच ततस्तस्यानुसंज्ञं भर्तृशापेन तेन
वै यमश्च यमुना चेयं प्रख्याता सुमहानदी सापि संसारवेत्तेजः सोऽह दुःखिन भाविनी असहंती च सा
तेजश्चिंतयामास वै तदा किं करोमि क्व गच्छामि क्व गतायाश्च निर्वृतिः भवेन्नमकथं भर्ता कोपमर्कश्च

पु०
१०४

रिषिनि इति संचिंत्य बहुधा प्रजापतिमुतातदा बहुमेते महाभागा पितृसंशयमेव सा ततः पितृगृहे गंतुं
कृतवृद्धिर्ष्यशशिनी क्लायामयी मात्मतनुं निर्मिमेदधितारवेः तां चोवाच त्वया वेश्मन्यत्र भानौ यथा म
या तथा सम्पगपत्पेषु वर्तितव्यं यथारवौ पृष्ट्यापि न वाच्यं ते तथैतद्गमनं मम सैवास्मि नाम संयत्ने
ति वाक्यमेतत्कथंचनः क्लयाः संतोचाच आकेशग्रहणादेवि आसाशापाञ्चवचस्तव करिष्ये क
थयीष्यामि शापकेशापकर्षणे द्रुमुक्तासातदा देवी जगाम भवनं पितुः ददर्श तत्र दुष्टारं तपसा धृतक
ल्मषं बहुमानाच्च तेनापि पूजिता विश्वकर्मणा तस्यै पितृगृहे कंचित्कालमल्पमनिंदिता ततस्तं
प्राह चांवेगोपितानाति विवोषितां कृत्वा च तनयां प्रेमवदुमानपुरःस्वरं त्वांच मे पश्यतो वत्सदिनामि स
बहुन्यपि मुहुर्नोर्द्धममानि स्युः किंतु धर्मो विलेप्यते बांधवेषु चिरं वा सो न नारीणां यशस्करः मनोर
थो बांधवानां नार्थो भर्तृगृहे स्थितिः मां दुर्लोक्य नाथेन तंत्रासूर्येण संगता पितुर्गृहे चिरं कालं
वक्तुं नार्हसि पुत्रिके तत्वं भर्तृगृहे गच्छ दृष्ट्वा हं पूजितसि मे पुनरागमनं कार्यं दर्शनाय शुभे मम।

मार्क०
१७५

मार्कडेय उवाच इत्युक्त्वा सा तदा पित्रा तथेत्युक्त्वा च वै सुने संपूजयित्वा पितरं जगामाद्यो तत्रान्कुरुन सूर्य
तापमनिच्छंती तेजसस्तस्य विभ्यती तपश्च चारुतत्रापिव तवारुपधारिणी संश्लेषमिसंधानो द्वितीया
यां दिवस्पतिः जनयामास तनयौ कन्यां चैकां मनोरमां क्वाया संज्ञा त्वपत्येषु यथा तिष्ठति वत्सला तथा
न संज्ञा कन्यार्या पुत्रायाश्चानुवर्तत लालनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरं मनुस्तद्व्यांतरानस्या
यमस्तस्यानटमुने ताडनाद्यततः कोपात्पादस्तेन समुद्यतः तस्याः पुनः व्यांति मताननुदेहे निपाति
तः ततः शशाप तं कोपात् क्वाया संज्ञाय संद्विजः किंचित्प्रस्फुरमारोहो विचलत्यासि पन्नरा पितुः
पत्नीममर्यादयन्मांतर्ग्यसेपदा भुवितस्मादयं पादस्तवाद्यैव पतिष्यति मार्कडेय उवाच इत्याक
र्त्ययमः शापं माता दत्तं भयानुरः श्रद्धेत्यपितरं प्राह प्रणिपत्य पुनः पुनः तातेन हृदा श्रद्धेन दृष्टमि
तिकेन वित माता वास्तन्यमुनिज्यशापं पुत्रे प्रयच्छति यथा मनुर्ममाद्यष्टेन यं माता तथा मम विगु
णेषु धिपुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् मार्कडेय उवाच यमः स्यैतद्वचः श्रुत्वा भगवांस्त्रिमिरापदः

पु०
१७५

ह्यायामंतामथाद्रूपप्रकृक्कगतेतिमा साचाहतनयादुष्टरहंसंताविभावमोः पत्नीतवत्वयापत्यान्येता
निजनितानिवैः इत्थंविदसतःसांतवदुशःपृक्तोयदा नाचचक्षेततःकुड्डोभास्वास्तांशप्तमुद्यतः
ततःसाकथयामासयथावृत्तंविदसतः विदितार्थश्चभगवानजगामदुष्टवालयं ततःसंपूजयामास
दुष्टात्रैलोक्यपूजितं भासंतंपरयाभक्त्यानिजगेहमुपागतं संज्ञापृष्टस्ततस्तसौकथयामासेविश्वकर्मा
आगतैरेहमेवेशमभवतःप्रेषितेतिवै दिवाकरःसमाधिष्योवडवारुपधारिणी तपश्चरंतीकुट्टशे
उत्तरेषुकुरुष्वथ सौम्यमूर्तिःशुभाकारेममभर्ताभवेदिति अभिसंधिंचतपसाबुद्ध्याचास्यादिवा
करः शान्तैजसामेत्यक्रियतामितिभास्करः तंचाहविश्वकर्माणंसंज्ञायाःपितरंद्विजा संवत्सरंभूमि
स्तस्यविश्वकर्मारवेस्ततः तेजसःशान्तनंचक्रेस्तृयमानःसदैवतैः दूतिमार्कंडेयपुराणोवैवश्वतेमन्वंतरे
॥०॥मार्कंडेयउवाच ततस्तेनुष्टुबुद्धेवास्तथादेवर्षयोःरविं वाग्भिरीड्यमंशेषस्यत्रैलोक्यस्यसमागताः
देवाउचुः नमस्तेऽक्रुस्वरूपायसामरूपायवैनमः यजुःस्वरूपरूपायसाम्रांधामरतेनमः ज्ञानैकदे

मार्क ०
१७६

रुभूतायनिर्दूततमसेनमः शुद्धयोतिःस्वरूपायविशुद्धायामलामुने वरिष्ठायवरिण्यायपरमैपरमात्मने
नमोऽखिलजगद्वाप्तिस्वरूपायाणुमूर्तये सर्वकारणभूतायनिष्ठायेज्ञानचेतसां नमः सूर्यस्वरूपायप्र
काशालङ्काररूपिणे भास्करायनमस्तुभ्यंतथादिनकृतेनमः सर्वरीहेतवेवैवसंध्याद्योत्पत्ताकृतेनमः
तंसर्वमेतद्गवानयुगपद्भुमतात्वया भूमत्यविद्धमखिलं ब्रह्मांडं सचराचरं तदंशुभिरिदं सर्वं संस्पृ
ष्टं जायते शुचिः क्रियते त्वत्करस्पर्शाज्ज्ञादीनां पवित्रता द्रोमदानादिको धर्मो नोपकाराय जायते
तावस्वाबनुसंयोगीजगदेतत्तदंगुभिः अचक्षते सकलाद्येतायजृष्येता नितान्यतः सकलानि च सा
मानि निपंतितं त्वदंगतः अकृग्ययुक्ते जगन्नाथ त्वमेव च यजुर्मयः यतः साममयश्चैव ततो नाथ त्रयीमयः
त्वमेव ब्रह्मणोरुपंपरं चापरमेव च मूर्तामूर्तस्तथाभूत्संभूतं रूपं तथा स्थितं निमेषकाष्ठादिमयः काल
रूपः क्षयात्मकः प्रसीदस्वेच्छयारुपं संतेजस्तमपाकुरु इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच
एवं संसृज्यमाणस्तदेवैर्द्वैर्द्विभिस्तथा मुमोच संतदांते जस्तेजसां राशिरव्ययः यत्तस्य अक्षयं तेजो भ

पु०
१७६

नितातेनमेदिनी यजुर्मध्येनापिदिवंसयंसासमधंरवेः शातितासेजसोभागांयेत्वष्टादशपंचच दुष्टाच
तेनसर्वस्यकृतंशूलंमहात्मा चक्रंविद्योर्वसूनांचशंकरोऽथमुदारुणाः पावकस्यतथाशक्तिःशिवि
काधनदस्यच अन्येषांचसुरारीणांशस्त्राण्युगालियानिवै यज्ञविद्याधराणांचतानिचक्रेसवि
श्वकृत ततश्चषोडशंभागंविभार्त्तिभगवान्रविः तत्तेजःपंचदशधाशातितंविश्वकर्मणा ततोऽ
श्वरुपधृक् भानुरुत्तमामगमतकुरुन ददृशेतत्रसंज्ञाचवडवारुपधारिणी साचदृष्टातमाया
तंपरपुंसोविशंकया जगामसंमुखंसंज्ञापृष्ठरक्षणातत्परा ततश्चनासिकायोगंतयोस्तनममेक्षया नासत्यद
प्रौतनयारश्चोवक्रविनिर्गतौ रेतसोतेचरेवंतखड्गीधन्वीतनुत्रधृक् अश्वारुढःसमुद्रतोवाणोभूणाममन्वि
तः ततःस्वरुपममलंददृशयामासभानुवान तस्मैसाचसमालोक्यस्वरुपंस्वमाददे स्वरुपधारिणीचेमा
मानिनानिजाश्रमं संज्ञांभार्यापीतिमंतीभास्करोवारितस्करः ततःपूर्वमुतोयोस्याःसोभूद्वैवस्वतोमनुः
द्वितीयश्रयमःशापाद्धर्मदृष्टिरभूत्प्रतः कृमयोमांसमादायपादयोऽस्यमहीतले पतिश्र्यंतीतिशापां

मार्क०

१२७

तंतस्यवक्त्रेपितास्यं धर्मदृष्टिर्धनश्रमौसमोमित्रैतथाहिते ततोनिधोगेतंयाम्येवकारतिमिरापदः
यमुनाचनदीजंतेकांलीत्युत्तरवाहिनी आश्विनौदेवभिषजोक्तौपित्रामहात्मना गुह्यकाधिपति
देवरेवंतोपिनिधोजितः स्वायसंज्ञासुतानांचनिधोगःश्रयतांमम पूर्वजस्यमनोस्तुल्यश्चायसंज्ञा
सुतोयजः ततःसावर्निकीसंज्ञामवापतनयोरवे भविष्यतिमनुःसोपिवलिरिंद्रोभविष्यति शनै
श्ररोगदाशांचमध्यपित्रानिधोजितः तयोस्तुतीयायाकन्यातपतीरामसाकुरुन नृपासंवर
गात्पुत्रमवापमनुजेश्वर तस्यरेवसुतस्याहंमनोःसप्रमनंतरं कथयामिसुतानभूपानृषीदेवान
सुराधिपान इतिमार्कंडेयपुराणेवैवस्वतोत्पत्ति ॥०॥मार्कंडेयउवाच आदित्यावसवोरुद्राःसाधा
विश्वेमरुद्गणाः भृगवोंगिरसश्चाष्टौरुद्रदेवगणान्तथा आदित्यावसवोरुद्राविज्ञेयाःकश्यपात्म
जाः साध्याश्चवसवोविश्वेधर्मपुत्रागणान्त्रयः भृगोस्तुभृगवःपुत्राह्यंगिरोह्यंगिरसःसमृताः एषस
र्गस्तुमारीचोविज्ञेयःसांप्रताधिपः तेजस्वीनामचात्रैंद्रोमहात्मायज्ञभागभूक् अतीतानागतायेच

पु०

१२७

२३

वर्तते सांप्रतं वये सर्वे ते त्रिदशेन्द्रा वै विज्ञेयास्तु ल्यलक्षणाः सहस्राक्षकुशलिनः सर्व एव पुरंदराः
मध्वंतो वृषाः सर्वे शृंगिनो गजगामिनः तेशतक्रतवः सर्वभूताहमवतेजसः धर्माद्यैः कारणैः
शुद्धैराधिपत्यगुणान्विताः भूतमयमवन्वाथाशृणु चैतद्भयं द्विज भूल्लोकोयं स्मृता भूमिरंतरी
हं भुवः स्मृतं दिव्याहश्च ततः स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते अत्रिभैव वसिष्ठश्च काश्यपश्च मह
र्षिः गौतमः सभरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौषिकः तथैव पुत्रो भगवान् नन्वाचीकस्य महात्मनः
जमदग्निश्च संप्रैते मुनयश्च तथांतरे दृष्ट्वा कुक्षीभगश्चैव धृष्टः पयोतिरेव च न विष्यंतश्च वि
ख्यातो लाभोगो दिष्ट एव च करुषश्च पुषधश्च भूमिपालो कविश्रुताः मनोर्वैव स्वतसे ते नवपुत्राः
प्रकीर्तिताः वैवस्वतमिदं ब्रह्म न कथितं ते मयांतरे अस्मि श्रुते नरः सत्यः पठिते चैव स तमः
मुच्यते पातकैः सर्वैः पुण्यं च समवश्रुते इति मार्कंडेयपुराणे वैवस्वतकीर्तनं ॥ वा कौष्ठिकि
वाच स्वायं भुवाद्याः कथिताः संप्रैते मनवो मम तदंतरेषु ये देवाराजानो मुनयस्तथा तस्मि

मार्के०
१७८

नृकल्पे सप्रयेऽन्ये भविष्यन्ति महात्मने मनवस्तान् समाचक्षते षु देवा दधश्च ये मार्केडेय उवाच
कथितास्तव सावर्निष्ठाया संज्ञा सुता स्रयः पूर्वजस्य मनोस्तन्यः समनुर्भवितामः रामो व्यासो
गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च ऋश्यशृंगस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्रर्षयो भवन् सुतपाश्चा मिताभा
श्च मुख्याश्चैव त्रिधा सुराः विंशकः कथितश्चैषां त्रयाणां त्रिगुणो गणः तपस्तपश्चक्रश्च भुक्ति
द्योतिप्रभाकरः प्रभासी दधितो चर्मस्तेजोरस्मिः सुरः क्रतुः द्रुत्यादिकश्च सुतपा देवाणां विंश
को गणः प्रभुर्विभुर्विभासा यस्तथान्यो विंशको गणः सुराणामपि मिताभानां तृतीयमपि मेभृ
णु दामोदांता ऋभासो माश्रिता द्याश्चैकविंशतिः मुख्या ह्येते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपः
मारीचस्यैव ते पुत्रा कास्यपस्य प्रजापतेः भविष्यस्य भविष्यन्ति सावर्नस्यो तरे मनोः तेषां सिद्धे
भविष्यस्तव लिख्ये रोच निमुनिः पातालैवास्ति यो स्यापि दैत्यः समयवंधन विभक्त्या चैव देवा
श्च निर्मेमाहः सत्यवाक्कृतिः विद्वाद्याश्चैव तनया सावर्नस्य मनोर्नृपाः द्रुतिमार्केडेय पुराणे

पु०
१७८

सावर्निकमन्तरं ॥०॥ **साकेडैयउवाच** ॥ सावर्निकः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यते ऽष्टमः ॥ निशानयन
दुत्पत्तिं विस्तारोक्तो मम **महा** मायानुभावनयथा मन्तराधिपः ॥ सवभूवमहाभागाः सावर्निकस्तन
यो रवेः **स्वारे** विषेऽन्तरे पूर्ववैत्रवंशसमुद्भवः ॥ सुरथो नाम राजा भूतमस्ते हिति मंडले **तस्य** पालय
तः सम्यक् प्रजाः पुत्रानि वोरसान् ॥ वभूवुः शत्रवो भूपाः कोलाविधं सिनस्तथा **तस्य** तैरभव द्युद्ध
मतिप्रवलदंडिनः ॥ नूनैरपिशतैर्युद्धैर्कोलाविधं सिभिर्जितः **ततः** स्वपुरमायातो निजदेशाधिपा
भवत् ॥ **आक्रांतः** समहोभागस्तैस्तदा प्रवलारिभिः **ह** अमात्यैर्वलिभिर्दुष्टैर्देवलस्य दुरात्मभिः ॥
कोषोवलं चापहतं तत्रापि स्वपुरे ततः **ततो** मृगयायां जेन हतः स्वाम्यः समूपतिः ॥ एकाकी हयम
रुद्धजगाम गहनं वनं **ततः** तत्राश्रमद्राह्मी द्विजवर्जस्य मेधसः ॥ प्रशांतश्चापदाकीर्णं मुनिशिष्यो
पशोभतं **तस्यै** कंचित् स्वकालं च मुनिना तेन संकृतः ॥ दत्तश्चेतश्च विचरंस्तस्मिन् मुनिवरा
श्रमे **सोऽ** चिंतयत्तदा तत्र ममत्वाकृष्टचेतनः ॥ मत्पूर्वैः पालितं पूर्वं मया हीनं पुरं हितं **म**

मांके०
१०८

कु

तैत्तिरीयसंहृतैर्द्धर्मातःपाल्यतेनवा॥नजानेसप्रधानोमेमूरहलीसदामद॥ममवेरिवसंजातःकामो
गानुपलप्यते॥येममानुगतानित्यं प्रसादधनभोजनैश्च॥अनुवृत्तिं ध्रुवं ते य कुर्वन्त्यन्यमहीभृतां॥
असम्यग्ययशीलैस्तैः कुर्वद्भिः सततं ययं॥संचितः सोतिदुःखिनश्च यं कोषो गमिष्यति॥एतच्चा
नश्च सततं चिंतयामास पार्थिव॥तत्र विप्राश्च माभ्यां सैवैश्यमेकं ददर्श सः॥सष्टष्टमेन कत्वं
हेतुश्चागमनेत्रक॥सशोक इव कस्मात्तु दुर्मना इव लक्ष्मणे॥इत्याकर्ण्य वचस्तस्य भूपतेः प्र
णयौ दितं॥प्रत्युवाच सतं वैश्यः प्रश्नयावनतो नृपं॥वैश्य उवाच॥समाधिर्नाम वैश्यो ह्यमुत्येनो ध
निनां कुले॥पुत्रदारैर्निरस्तश्च धनलोभादशाधुभिः॥विहीनश्च धनैर्द्वारैः पुत्रैरादायमेधनं॥वनम
भ्यागतो दुःखी निरस्तश्चाप्रबंधुभिः॥सोहं न वेत्ति पुत्राणां कुशला कुशलात्तिकां॥प्रवृत्तिं सजनानां
च दारानां चात्र संस्थितः॥किं नु तेषां गृहे ह्येव स महे स किं नु सांप्रतं॥कथं ते किं नु सदृशं दुर्विज्ञाः किं नु
मेमुता॥राजोवाच॥ये निरस्तो भवानलुब्धैः पुत्रदारादिभिर्द्धनैश्च॥तेषु किं भवतः स्नेहमनुवधा

पु०
१०८

निमानसं॥**विश्वउवाच॥** एवमेतत्तथा प्राह मवानस्मद्गतं वच॥ किं करोमि न वधाति मम निष्ठुरतां
मनः॥ यैः संत्यज्य पितृस्ते हंधन लुब्धे निराकृतौ॥ पतिस्वजन ह्यंद्देव ह्यर्दिते चैव मे मनः॥ किमेतन्नामि
जानामि जानन्नपि महामते॥ यत्तु मे प्रवृत्तं चित्रं विगुणोऽपि वंधुमु॥ तेषां कृते मे निश्वासादौर्मनस्यं
च जायते॥ करोमि किं यत्न मनस्ते स्वप्रीतिषु निष्ठुरं॥**मार्कंडेयउवाच॥** ततस्तौ सहितौ विप्रतं मुनिं
समुपस्थितौ॥ समाधिर्नाम वैश्यामो॥ स च पार्थिव सत्तमः॥ कृत्वा तु तौ यथान्नायं यथा हंते न संवि
दं॥ उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ॥**राजोवाच॥** भगवंत्वा महं प्रष्टुमिच्छामि कं वद
स्व तत्॥ दुःखाय यन्मे मनसः स्वचिन्ता यत्तत्तां विना॥ मम त्वं मम राजस्य राह्यांगे स्वखिलेऽपि॥ जानतोऽपि
यथा ज्ञस्य किमेतत् मुनि सत्तम॥ अयं च निकृतः पुत्रैर्दारैर्भृत्यैस्तथो मितौ॥ स्वजनेन च संत्यक्तस्ते स्वहा
दीतथाप्यति॥ एवमेष तथा हंच द्वावप्यतं तदुःखितौ॥ दृष्टदोषेऽपि विषये मम त्वा कृष्टचेतसौ॥ तत्केनै
तन्महामागय नो होस्तानि नो रपि॥ ममास्य च भवत्येषा विवेकां धस्य मूढता॥**त्राषिरुवाच॥** ज्ञानम

मार्क०
१८०

सिसमस्तस्य जंतोर्विषयगोचरे विषयश्च महाभाग याति वै वंपृथक् पृथक् दिवांधाः प्राणिमः के
चिद्वात्राबंधास्तथापरे केचिद्दिवातथारात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः तानि नो मनुजाः सत्यं किंतु तेन
हि केवलं यतो हि तानिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः ज्ञानं च न मनुष्याणां घनेषां मृगपक्षिणां
मनुष्यानां च घनेषां तुल्यमन्यतथोभयो ज्ञानेऽपि सति पश्येतां न पतंगां चावचं वपुः कनमोद्वाह
तान्मोहात्पीडयमानानपि दुधा मानुषामनुजया च सामिलासाः सुतान् प्रलोभात्पुण्यपकारा
घननेते किं न पश्यसि तथापि मम तावत्ते मोहगर्ते निपातिता महासायानुभावेन संसारस्थिति
कारिणा तत्रात्र विस्मयः कार्यो योगनिद्राजगत्पते महासायादरे भ्रैतत्रया संमोह्यते जगत् तानि ना
मपि चेतांसि देवी भगवती हि सा विलादाकृष्य मोहाय महासाया प्रयच्छति तथा विस्मयते विस्मं जगदे
तच्च रात्वरं सैषा प्रसन्ना वरदानां भवति मुक्तये सा विद्या परमा मुक्तिर्हेतुभूता सनातनी संसार
बंधहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी राजोवाच भगवन्का हि सा देवी महासायेति धामवान् बुवीति क

ति

पु०

१८०

२६

यमुत्पन्नामाकर्मास्याश्च किं द्विज ॥ यत्समावाचसादेवी यत्स्वरूपा यदुद्भवा ॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो
वृक्षविशं वर ॥ **त्राविरुवाच** ॥ नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं तत्तथापि तत्समुत्पत्तिर्वदुधाश्रयतं
मम ॥ देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा ॥ उत्पन्नेति तदा लोके सानित्याप्यभिधीयते ॥ योगनि
द्रां यदा विष्णुर्जगत्पेकार्त्तवेकते ॥ आस्तीर्य शेषमभजत कल्यांते भगवान्प्रभु ॥ तदा द्वावसुरौ चौरौ वि
ख्यातौ मधुकैटभौ ॥ विष्णुकर्त्तमलोद्भूतौ हंतुं ब्रह्माण्डं यतौ ॥ सनातिकमले विद्धोः स्थितौ ब्रह्मा प्रजाप
ति ॥ दृष्ट्वा तावसुरौ चौरौ प्रमुपंच जनादेनं ॥ तुष्टावयोगनिद्रांतामेकाग्रदृष्टयस्थितः ॥ विवोधनार्थाय हरेर्दृष्टि
नेत्रकृतालयं ॥ विश्वेश्वरी जगद्वात्री स्थिति संहारकारिणी ॥ निद्रां भगवतीं विद्धो रतुलां तेजसप्रभु ॥ **ब्रह्मा**
वाच ॥ त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हित्वं वषट्कारस्वरात्मिका ॥ सुधात्वमक्षरे नित्ये त्रिधामात्रात्मिका स्थिता ॥ अर्द्ध
मात्रा स्थिता नित्या या नुच्चार्य्य विशेषतः ॥ त्वमेव सा त्वं सा वित्री त्वं देवि जननी परा ॥ त्वयैव धार्य्यते सर्वं त्वयै
तत्सृजे जगत् ॥ त्वयै तत्पाते देवित्वमस्यंते च सर्वदा ॥ **विमष्टौ** सृष्टिरूपा त्वं स्थितिरूपा च पालने ॥ तथा संह

मार्क०

१८९

१८१

तिरुपांते जगत्स्य जगन्मये **४** महाविद्या महासाध्या महासेधामहास्यतिः **॥** महाभोहा च भवती महादेवी **॥** ग
महोसुरी **५** प्रकृति त्वंच सर्वस्य गुणत्रयविभाविनी **॥** कालरात्रिर्मोहारात्रिर्मोहारात्रिश्च दारुणा **॥** त्वं श्री
त्वमीश्वरी त्वं ह्री त्वं बुद्धिर्वोदलक्षणा **॥** लज्जापुष्टिस्तथा तुष्टिस्तंशान्तिः **॥** ह्यंतिरेव च **९** खड्गिनी शूलिनी
बोरागदिनी चक्रिणी तथा **॥** शंखिनी चापिनी वाराभुसुंटी परिचायुधा **॥** सौम्या सौम्यतरा शेषसौम्येभ्य
त्वति सुंदरी **॥** परापराणां परमात्ममेव परमेश्वरी **॥** यच्च किंचित् क्वचिद्वत्सलसदसद्वाखिलात्मिके **॥**
तस्य सर्वस्य शास्त्रिः सा त्वं किं क्लृप्तसेतदा **१०** यथा त्वया जगत्सृष्टा जगत्पातान्नियोजगत् **॥** सोपि निद्राव
संतीतः कल्पांस्तोतुमिहेश्वर **११** विष्णुः शरीरग्रहणमहमीमान एव च **॥** कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कस्तोतुं श
क्तिमान् भवेत् **१२** सा त्वमित्यं प्रभावैः स्वरुदा रैर्द्वै विसंस्तुता **॥** मोहयैतौ दुराधर्षा वसुरौ मधुकैटभौ **१३** प्रवो
धं वज्रगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु **॥** बोधश्च क्रियतामस्य हंतुमेतौ महासुरौ **१४** **॥** अपिरुवाच **॥** एवंस्तुता
तदा देवीतामसीतत्र वेधमा **॥** विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहंतुं मधुकैटभौ **१५** **॥** नेत्रास्य नासिकावाङ्मुहद

पु०

१८९

२०

येभ्यस्तथोरसः॥ निर्गम्यदर्शनेतस्यैव ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः॥ उक्तस्यैव जगन्नाथस्त्वयामुक्तोजनार्हम्॥
एकार्त्तवेद्विशयनात्ततः सदृशे च तौ॥ मधुकैटभौ दुरात्मानावतिवीर्यपराक्रमौ॥ क्रौं धरक्ते दृष्टावत्
ब्रह्माणं जनितोद्यमौ॥ समुत्थाय ततस्तस्माभ्यां युयुधे भगवान्हरिः॥ पंचवर्षसहस्राणि वाहुप्रहरणो
विमु॥ तावत्पतिवलो न तौ महामायाविमोदितौ॥ उक्तवतौ वरं स्मृतौ विघ्नमिति केशवं॥ भग
वानुवाच॥ भवेतामद्य मे तुष्टौ मम वध्या बुभुवः॥ किमन्येन वरेणात्र एतां वद्धि वृत्तं मम॥ अथिरुवाच
वं चिताभ्यामिति तदा सर्वमापो मयं जगत्॥ विलोक्य ताभ्यां गदितो भगवान्कमले दृष्ट्वा॥ प्रीतौ स्वस्व
युद्धेन श्लाघ्यं मृतपुरावयोः॥ आवां जहिन यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता॥ अथिरुवाच॥ तथेत्पुक्ता मया
वता शंखचक्रगदामृता॥ कृत्वा च केरावैरिन्वेज्वने शिरसी तयोः॥ एवमेवास्मत्पुत्रा ब्रह्मणा संक
ता स्वयं॥ प्रभावमस्या देवास्तु भूयः शृणु वदामि ते॥ इति मार्कंडेयपुराणे सावर्त्तिके मन्वन्तरे देवी मा
हात्म्ये मधुकैटभवधोऽध्यायात्॥ अथिरुवाच॥ देवासुरमभ्युद्धं पूर्णमदृशत पुरा॥ महिषे सुराणामधि

मार्क ०
१८२

पेदेवानां च पुरंदरे १ तत्रासुरैर्महावीर्यैर्देवसैन्यं पराजितं ॥ जित्वा च सकलां देवानिंद्रो भूनादिषासुर
ततः पराजिता देवाः पद्मयोनिं प्रजापतिं ॥ पुरस्कृत्य गतास्तत्र पुत्रेषु गरुडध्वजौ ३ यथा वृत्रं तथोक्तं नृमदि
षासुरचेष्टितं ॥ त्रिदशाः कथयामासुर्देवाभिभववित्तरं ४ सूर्ये द्राग्न्यनिले दूनां यमस्य वरुणस्य च ॥ अ
नेषां चाधिकारान्मस्रयमेवाधितिष्ठति ॥ स्वर्गान्निराकृताः सर्वे ते न देवगणा भुवि ॥ विचरन्ति यथा
मर्त्या मदिषेणादुरात्मना ५ एतद्दुः कथितं सर्वं मम शरिविचेष्टितं ॥ शरणां च प्रपन्नाः स्मो वधस्तस्य विधिं
त्पतां ६ दूत्यं निशम्य देवानां वचांसि मधुसूदनः ॥ चकार कोपं शंभुश्च भृकुटी कुटिलाननो ७ ततो ति
कोपपूर्तस्य चक्रिणो वदनात्ततः ॥ निश्चक्राम महत्तेजो ब्रह्मणाः संकरस्य च ८ अनेषां चैव देवानां शक्रा
दीनां शरीरतः ॥ निर्गतं सुमहत्तेजस्तत्रैकं समगच्छत ९ अतीव तेजसः कुटंज्वलंतमिव पर्वतं ॥ ददृशुस्ते
सुरास्तत्र ज्वालाया प्रदिगंतरं १० अतुलंत तत्र तेजः सर्वदेवशरीरजं ॥ एकस्तंतदभून्नारीया प्रलोकत्र
यं विष्णो ११ यदभूत्सां भवं तेजस्तेनाजायत तन्मुखं ॥ याम्येन चाभवन् केशावाहवो विष्णुर्तेजसा १२ सोम्ये

पु०
१८२

नस्तनयोर्धुगमंमध्यं चैद्रेण चामवत ॥ वारुणो न च जंघोरु नितं वस्तेजसा भुव ॥ ब्रह्मणस्तेजसा दौत दंगुल्यो
र्कस्तेजसा ॥ वसूनां च करंगुल्यः कौर्वेरे न च नासिका ॥ तस्यास्तदंताः संभूता प्राजापत्येन तेजसा ॥ नयन
त्रितयं जज्ञे तथा पावकस्तेजसा ॥ भ्रुवौ च संधयोस्तेजः श्रवणावानलस्य च ॥ अन्येषां चैव देवानां संभ
वस्तेजसां शिवा ॥ ततः समस्तो देवानां तेजो राशिसमुद्भवा ॥ तां विलोक्य मुदं प्रापुर मरामहिषादिता ॥
भूलंभूलादिनिष्कृष्य ददौ तस्यै पिनाकधृक् ॥ चक्रं च दत्तवाक्यैः समुत्पाद्य स्वचक्रत ॥ शंखं च व
रुणः शक्तिं ददौ तस्यै दुताशनः ॥ मारुतो दत्तवांश्चापं वाराणपूर्ने तथेषु धी ॥ वज्रमिन्द्रः समुत्पाद्य कुलि
शादमराधिपः ॥ ददौ तस्यै सहस्राक्षो घंटा मेरावता द्वाजात ॥ कालदंडाद्यमोदंडं पाशं चांबुपतिर्ददौ प्र
जापतिश्चाहमालां ददौ ब्रह्मा कमंडलुं ॥ समस्तरोमकूपेषु निजरश्मो दिवाकरः ॥ कालश्च दत्तवानुरा
द्रुतस्याश्चर्मच निर्मलं ॥ क्षीरोदश्चामलं हारमजरचे तथा वरे ॥ चूडामनितं तथा दिवं कुंडले कटका
निच ॥ अर्द्धचंद्रं तथा शुभ्रं केयूरान्सर्वबाहुषु ॥ नूपुरौ विमलौ तद्वद्भुवेयकमनुत्तमं ॥ अंगुलीयक

मार्क ०

१८३

१८३

रत्नानि समस्ताखं गुलीषु च ॥ विश्वकर्मा ददौ तस्यै पञ्च चातिनिर्मलं ॥ अखाण्यनेकरूपाणि तथा भेद्यं च
दंशनं ॥ अस्मान् पङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापरां ॥ अदृजलधित्तस्यै पङ्कजं चातिशोभनं ॥ हिमवान्
वाहनं सिंहं रत्नानि विविधानि च ॥ दद्यावश्रूयं सुरयापानपात्रं धनाधिपः ॥ शेषश्च सर्वनाशेशो महाम
णिविभूषितं ॥ नागहारं ददौ तस्यै धनेयः पृथिवीमिसां ॥ अन्यैरपि सुरैर्देवीभूषणैरायुधैस्तथा ॥ सम्मानि
ताननादौ चैः सादृहासं मुहुर्मुहुः ॥ तस्यानादेन चोरेण कृत्स्नमापरितं नभः ॥ अमा अतातिमहता प्रति
शब्दे महानभूत ॥ चुक्षुभुः सकलालोकाः समुद्राश्च कं पिरे ॥ चालवसुधाचेलुः सकलाश्च मही
धराः ॥ जयेति देवाश्च मुदा तामुचु सिंहवाहिनी ॥ तुष्टुष्टु नयश्चैनां भक्तिनम्रात्ममूर्तयः ॥ दृष्ट्वा समं
स्तं संक्षुब्धं त्रैलोक्यमभरारय ॥ सन्वडाखिलं मे न्यासे समुत्तमस्य रुदायुधाः ॥ आः किमेतदिति क्रोधा
दाभास्य महिषासुर ॥ अभ्यधावततं शट्टमशेषैरसुरैर्दृतः ॥ सददर्शततो देवी व्याप्लोकत्रयां विषा ॥
पादाभ्यां त्यानतभुवं किरीटोल्लिखितां वरं ॥ द्योमिताशेषपातालां धनुर्योनिः शनेन तां ॥ दिशो भज

पु०

१८३

३८

सहस्रेणासमंताद्वाप्यसंस्थितां॥ततःप्रवृत्तेषुद्वंद्वं तया देव्यासुरद्विषां॥शस्त्रास्त्रैर्वहुधामुक्तैरादीर्घानि
दिगंतरं॥महिषासुरसेनानीभिर्द्वुराख्यो महासुरः॥युयुधेवामरश्चान्यैश्चतुरंगवलान्वितः॥रथा
नामयुतैषद्विरुदग्राख्यो महासुरः॥अयुधतानुतानांचसहस्रेणामहाहनुः॥पंचाशद्विभ्रनियु
तैरसिलोमामहासुरः॥अयुतानांशतैःषद्विर्वाक्कलोयुयुधेरगो॥गजवाजिसहस्रैश्चैरगोःकैःप
रिवारितः॥वृत्तोरथानांकोट्याचयुद्धेनसिन्धुद्वयतः॥विडालाख्योयुतानांचपंचाशद्विरथायुतैः॥
युयुधेसंयुगेतत्ररथानांपरिवारितः॥अन्येचतत्रायुतसोरथनागहयैर्वृताः॥युयुधुःसंयुगेदेव्या
सहस्रत्रमहासुराः॥कोटिकोटिसहस्रेस्तरथानांदंतिनांतथा॥हयानांचवृत्तोयुद्धेयत्राभून्महिषा
सुरः॥तोमरैर्मिदिपालैश्चशक्तिभिर्मुषलैस्तथा॥युयुधेसंयुगेदेव्याखड्गैःपरशुपटिशैः॥केचिच्चवि
क्षिपुःशक्तीःकेचित्पाशास्तथापरैः॥देवीखड्गप्रहारैस्ततेतांहंतुंप्रचक्रमुः॥सापिदेवीततस्तानिश
स्त्राण्यस्त्राणिचंडिका॥लीलयैवप्रविष्टेदनिजशस्त्रास्त्रवर्षिणी॥अनायस्ताननादेवीस्तूयमानासु

मार्के०
१८४

रर्षिभिः॥ मुमोचाश्चुरदेहेषु शस्त्राण्यस्त्राणि चेश्वरी॥ सोऽपि कुड्डे धुतशटो देव्या वाहनकेशरी॥ चचारा
सुरसैन्येषु वनेष्विव दुताशनः॥ निश्वासान्मुमुचे पांश्वयुधमानारणो विका॥ त एव सद्यः संभू
ता गणाः शतसहस्रशः॥ युयुधुस्ते परशुभिर्भिदिपालासिपट्टिमैः॥ नाशयंत्यो सुरगणा देवी श
कुपवृंहिता॥ अवाद्यंत पटहान् गणाः शंखांस्तथापरे॥ मृदंगाश्च तथैवान्येतस्मिन्पुङ्गवमहो
त्सवे॥ ततो देवी त्रिशूलेन गदया शक्तिवृष्टिभिः॥ खड्गादिभिश्च शतशो निजवानमहासुरान्
पातयामास चैवान्यानवन्तान् स्वमविमोहितान्॥ असुरान्भुवि पाशेन बद्ध्वा न्यानकर्षयत्
केचिद्विधाकृतास्तीक्ष्णैः खड्गपातैस्तथापरे॥ विषोधिना शरीरेन गदया भुवि शेरते॥ वेमुश्च केचि
दुधिरं मुषलेन मृशंहता॥ केचिन्निपातिता भूमौ भिन्वाः शूलेन वद्धसि॥ निरंतराः शरीरेन क
ताः केचिद्रणाजिरे॥ सेनानुकारिणः प्राणान्मुमुचुस्त्रिदशार्दनाः॥ केषां चिद्वाहवश्चिन्ना
स्त्रिजग्रीवास्तथापरे॥ शिरांसि पेत्तुरन्येषामन्ये मध्ये विदारिताः॥ विच्छिन्नजंघास्तपरे पेत्तु

पु०
१८४

र्यां महासुरा **॥** एकवाह्विचरणाः केचिद्देवा द्विधाकृताः **॥** स्त्रिनेत्रिचान्नेशिरसिपतिना पुनरु
त्थिता **॥** कबंधाः युयुधुर्देवा गृहीतपरमायुधाः **॥** नननुश्चापरेतत्रयुद्धे नृष्ये लयाश्रिता **॥** कबंधा
भ्रुन्नशिरसः खड्गशक्रुष्टिपानयः **॥** तिष्ठतिष्ठेति भाषंतो देवीमन्ये महासुरा **॥** पातितैरथ नागाभ्ये
रसुरैश्च वसुंधरा **॥** अगम्यासाभवत्तत्र यत्राभूत्समहारन **॥** शोणितोच्चा महानद्यः सद्यः सत्रविशु
श्रवः **॥** मध्ये चासुरसैन्यस्य वारणा सुरवाजिनां **॥** क्षेणो न तन्महासैन्यमसुराणां तथैविका **॥** निने
क्षयं यथा वह्निस्तृणादारुमहाचमं **॥** सवसिंहो महानादमुत्सृजन् धुतकेशरः **॥** शरीरेभ्योऽमरा
रीणाममूनिव विचिन्नति **॥** देवा गणैश्च तैस्तत्र कृतं युद्धं तथा सुरैः **॥** यथैषां तुष्टुर्देवाः पुष्पवृष्टिमु
चोदिवि **॥** इति मार्कंडेयपुराणे सावर्त्तिके मन्त्रंतरे देवीमाहात्म्ये महिषासुरस्य अवधः **॥** शात्राधि
रुवाच **॥** निहन्त्यमानंततैः सैन्यमवलोक्य महासुरः **॥** सेनानींश्चिह्नुरः कोपाद्ययौघोद्गमथं विकं **॥**
मदेवी शरवर्षेण वर्षममरे सुरः **॥** यथा मेरुगिरिः शृंगंतो यवर्षे न तोषदः **॥** तस्य ह्रित्वा ततो देवी ली

मार्के०
१८५

लघैव शरोत्करान्॥ जवानतुरगान्वागौर्घीतारं चैव वाजिनां॥ चिक्रे दधनुः सद्यो धजं जाति समु
श्रितं॥ विद्याधरैव गात्रेषु छिन्नधनानमाश्रुगैः॥ सस्त्रिन्धन्वा विरथो दृताश्चो दृतसारथिः॥ अभ्य
धावततां देवीं स्वर्गवर्माधरो सुर॥ सिंहमाहूय खड्गेन तीक्ष्णधारेण मूर्ध्नि॥ आजवानभुजे सद्ये
देवीमप्यतिवेगवान् दत्तस्याः खड्गे भुजं प्राप्य पफालनृपनंदन॥ ततो जग्राह शूलं सकोपादरुण
लोचन॥ चिक्रे पचतस्तनुमद्रका ल्यामहासुर॥ जाज्वल्यमानं तेजो भीरुवि विं वमिवां वरात्
दृष्ट्वा तदापतच्छूलं देवी शूलममुंचत॥ तच्छूलं शतधा तेन नीतं स च महासुर॥ हतस्तस्मिन् महावी
र्ये महिषस्य च मूर्ध्नि॥ आजगाम गजारुढश्चा मेरुखिदशार्दन॥ सोऽपि शक्तिं मुमोवाद्य देव्यास्तामं वि
काटुतं॥ हंकाराभिहतां भूमौ पातयामास निष्प्रभां॥ भृगां शक्तिं निपतितं दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः॥
चिक्रे चामरः शूलं वागौस्तदपि सास्त्रिनः॥ ततः सिंहः स्वमुत्पत्य गजकुंभांतरस्थितः॥ वाडुयुडे
नयुयुधतेनोच्चैस्त्रिदशारिणा॥ युध्यमाने ततस्तौ तु तस्मान्नागान् महीगतौ॥ युयुधातेति संरजौ प

पु०

१८५

हारेतिदारुणोऽन्तोवेगात्त्वमुत्पत्यनिपत्यचमृगारिणा॥ करप्रहारेणशिरश्चाभ्रमस्यपृथक्कृतं
१५ उदग्रभ्ररोदेवाशिलावृक्षादिभिर्हतं॥ दंतमुष्टितलेऽश्रैवकरालभ्रनिपातितं॥ देवीकुड्याग
दापातेश्चूर्नयामासचोदृतं॥ वास्कलंभिर्दिपालेनवारौस्ताम्रं तथांधकं॥ उग्रास्यमुग्रवीर्ये चत
थैवचमहोदनुं॥ त्रिनेत्राचत्रिशूलेनजघानपरमेश्वरी॥ विडालस्यासिनाकायात्पातयामासवै
शिर॥ दुर्द्धरंदुर्मुखंचोभौशरैर्निन्येऽनक्षयं॥ एवंसंक्षीयमाणोमुखसैन्येमहिषासुर॥ माहिषे
णास्वरूपेणात्रासयामासताननगनान्॥ कांश्चितुंडप्रहारेणखुरक्षेपैस्तथापरान्॥ लोंगूलताडितंभ्रा
न्यानभृंगाभ्यांचविदारितान्॥ वेगेणाकांश्चिदपरान्नादेनभ्रमनेनच॥ निभ्वासपवनेनान्यान्यातथा
मासभूतले॥ निपात्यप्रमथानीकमभ्यधावतसोऽसुरः॥ सिंहहंतुंमहादेवाःकोपंचक्रेततोवि
का॥ सोपिकोपान्महावीर्यःक्षुरक्षुसामहीतलः॥ भृंगाभ्यांपर्वतानुच्चोविक्षेपचननादध्वंवेग
भ्रमनविक्षुसामहीतस्यवशीर्यत॥ लांगुलेनाहतश्चास्त्रिःप्रावयामाससर्वत॥ धृतभृंगविभि

मार्के०
१८६

नाश्रयंडखंडघघुर्वेना॥ स्वाशानिलासाशतशोनिपेतुर्नमसोचला॥ इतिकोपममाध्यातमापतंतंमहा
सुरं॥ दृष्टामाचंडिकाकोपंतद्वधायतदाकरोत॥ साक्षिप्रातस्यवैपाशंतंवंधमहासुरं॥ तत्पाजमा
हिषंरुपंमोपिवद्धेमहामधे॥ ततःसिंहोऽभवत्सत्योयावत्तस्यांविकाशिर॥ छिनत्तितावत्पुरु
षःखड्गपाणिरदृश्यत॥ ततएवाशुपुरुषंदेवीचिच्छेदशायकै॥ तंखड्गचर्मणाशार्द्धततःसोभून्म
हागज॥ करेणचमहासिंहंतंचकर्षजगर्जच॥ कर्षतस्तुकरंदेवीखड्गेननिरकृतत॥ ततोम
हासुरोभूयोमाहिषंवपुरास्थित॥ तथैवद्वोभयामासत्रैलोक्यंसचराचरं॥ ततकुड्मजगन्माता
चंडिकापाणामुत्तमं॥ पौपुनःपुनश्चैवजहासारुणालोचना॥ ननर्दचासुरःसोऽपिवलवीर्यमदोद
त॥ विशानाभ्यांचविक्षेपचंडिकांप्रतिभूधरान्॥ साचतान्प्रहितांतेनचूर्नेघंतीशरोत्करै॥ उवा
चतंमदोद्धतमुखरागाकुलाक्षरं॥ गजगर्जज्ञाणमूटमधुघावत्पिवास्पहं॥ मयात्वयिद
त्तत्रैवगर्जिष्यंत्याशुदेवता॥ एवमुक्त्वासमुत्पत्यसारुठातंमहासुरं॥ पादेनाक्रमकंठेचभूलोने

पु०
१८६

देवाय

नमताडयत३ततःसोपिपदाक्रांततयानिजमुखात्ततः॥ अर्द्धनिष्क्रांतएवातिदेव्यावीर्येनसंवृतः
अर्द्धनिष्क्रांतएवासौयुध्यमानोमहासुर॥ तयामहासिनादेव्याशिरश्चित्तानिपातित॥ ततो
हाहाकृतंसर्वदैत्यसैन्यंननाशतत३प्रहर्षचपरंजगुःसकलादेवतागणाः॥ तुष्टुवुक्तांसुरादे
वीमहर्षिद्यैर्महर्षिमि॥ जगुर्गंधर्वपतयोननृतुश्चाप्सरोगणाः॥ इतिमार्कंडेयपुराणेसावर्निके
मन्वन्तरेदेवीमाहात्म्येमहिषासुरवधः ॥७॥ अषिरुवाच॥ शक्रादयःसुरगणानिहतेतिवीर्ये
तस्मिन्दुरात्मनिसुरारिवलेचदेव्या॥ तांतुष्टुवुःप्रणतिनम्रशिखरांशावाभिःप्रहर्षपुलकोद्गम
चारुदेहा॥ देव्याययाततमिदंजगदात्मशक्त्यानिःशेषदेवगणाशक्तिसमुद्गमूर्त्यातामविकामखिल
देवमहर्षिपूज्यामक्त्यानतास्मविदधानुशुभानिमान॥ यस्याःप्रभावमखिलंभगवाननंतोब्रह्माहर
अनदिवक्तुमलंवलंच॥ साचंडिकाखिलजगत्परिपालनाय॥ नाशायचाशुभमस्यमतिं करोतु॥ य
यात्रीःस्वयंसुकृतिनांभवनेषुलक्ष्मी॥ पापात्मनांकृतविधांदृढेषुबुद्धि॥ अद्भुततांकुलजनप

मार्क०

१८७

१८७

भवस्य लज्जातां तां नताः स्मपरिपालय देविविश्वं किं वर्तयामतवरूपमचिंत्यमेतत्किंचातिवीर्यमसु
रक्षयकारिभूरि किंचाद्वेषु चरितानि तवातिथानि सर्वेषु देव्यसुरदेवगणाधिपेषु देतुः समस्त
जगतां त्रिगुणापि दोषैर्न ता यमे हरिहरादिभिरप्यपारा सर्वाश्रयाखिलमिदं जगदंशभूतमव्या
कृतादिपरमाप्रकृतिस्त्वमाद्या यस्याः समस्तसुरतासमुद्गीरणो न तृप्तिं प्रयातिसकलेषु मंखेषु
देवि स्वाहासि वैपितृगणस्य च तृप्तिहेतुरुच्चार्यसे त्वमतयेव जनैः स्वधाच यामुक्तिहेतुरवि
चिंत्यमहावृताच अभ्यस्यसे सुनिघतेन्द्रियतत्त्वसारैः मोक्षार्थैर्भिर्मुनिभिरस्तसमस्तदोषैर्विद्या
सिसाभगवती परमादिदेवि शृङ्गात्मिका सुविमलार्पणसंनिधानमुद्गीतरम्यपदपादवतां च सा सां
देवी त्रयीभगवती भवभावनायवार्ता च सर्वजगतां परमार्तिहन्त्री मेधासिं देवि विदिताखिलशा
स्त्रसारादुर्गासि दुर्गभवसागरनौरसंगा श्रीः कैटभारिहृदये ककृताधिवासगौरित्वमेव शशि
मौलिकृतः प्रतिष्ठा दृष्टसहासममलं परिपूर्णचंद्रविं वानुकारिकनकोत्तमकांतिकांतं श्रुत्य

पु०

१८७

दुतं प्रहृतमाप्ररुषातथापिवक्त्रं विलोक्य सदृशमहिषासुरेणः दृष्ट्वा तु देविकुपितं भृकुटीकराल
मन्त्रं शृण्वन् सदृशशृङ्गविधनसद्यः प्राणान्मुमोच महिषस्तदतीव वित्रं कैर्जीयते हि कुपितान्त
कदर्शनेन देवि प्रसीद परमाभवती भवाय सद्यो विनाशयसि कोपवती कुलानि विज्ञातमेतदधनै
वयदस्तमेतन्नीतं बलं सुविपुलं महिषासुरस्य ते संमता जनपदेषु धनानि तेषां तेषां यशांसि न च सी
दति धर्मवर्गः धन्यास्त एव निभृतात्मजपुत्रदारा येषां सदा भ्युदयदाभवती प्रसन्ना धर्म्याणि
देविस कलानि सदैव कर्माण्यन्यादृतः प्रतिदिनं मुकृती करोति स्वर्गं प्रयाति च ततो भवती प्रसादा
ल्लोकत्रयेऽपि फलदानं देवितेन दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजंतोः स्वस्थैः स्मृता मतिमतिव सुभांद
दासि दारिद्र्यदुःखमयहारिणिका त्वदन्या सर्वोपकारकरणाय सदा र्द्रचिन्ता एभिर्हृतेर्जगदुपैति
सुखं तथैते कुर्वन्तु नाम नरकाय चिराय पापं संग्राममृत्युमधिगम्य दिवं प्रयांतुमत्वेति नूनं विदि
ता हि तानि निहंसि देवि दृष्ट्वैव किन्तु भवती प्रकरोति भस्म सर्वा सुरानविषु यतः प्रहि नो मिशस्त्रं

मार्क०

१८८

२८

लोका न्यघांतु रिपवोपि दिशस्रपूता दूष्यंमतिर्भवतितेसपितेति साध्वी खड्गप्रभानिकरविस्फुरणौ
स्तथोग्रेः शूलाग्रकांतिनिवहेन दृशोसुराणां घनागताविलयमंशुमदिंदूखंडयोग्याननंतवविलो
क्यतांतदेतत् दुर्वृत्तवृत्तशमनंतवदेविशीलंरुपंतथेतदवित्यमतुल्यमनैः वीर्यचहंतदृष्ट
देवपराक्रमाणां वैरिषपिप्रकटितैवदयात्वयेत्वं केनोपमाभवतुतेस्यपराक्रमस्यरुपंचशत्रु
भयकार्यतिहारिकुत्र चित्रेकृपासमरनिष्ठरताच दृष्टात्वयेवदेविवरदेभुवनत्रयेपि त्रैलो
कमेतदखिलंरिपुनाशनेनत्रातंतव्यासमरमूर्द्धनितेपिहत्वा नीतादिवंरिपुगणाभयमप्यपा
स्तमस्माकमुन्मदसुरारिभवन्नमस्ते शूलेनपाहिनादेविपाहिखड्गेणचंडिका चंडाखनेननःपा
हिचापर्यानिखनेनच प्राच्यांरक्षप्रतीच्यांचचंडिकेरक्षदक्षिणे भ्रामनेणात्मशूलस्यउत्तरस्यां
नथेतिरि मौम्यानिधानिरुपाणित्रैलोकेविचरंतिते यानिचात्यर्थवोराणिनैरक्षोस्मास्तथाभु
वं खड्गंलगदादीनिधानिचास्त्राणिनैर्विके करपल्लेवसंगीनितैरस्मात्रक्षसर्वतः ऋषिरुवाच

पु०

१८८

एवंकृतासुरैर्दिवैः कुसुमैर्नन्दनोद्भवैः अर्चिता जगतां धात्री तथा गंधानुलेपनैः भक्त्या समस्तैः
दशैर्दिवैर्धूपैश्च धूपिता प्राह प्रसादमुमुखी समस्तान्प्राप्ता न सुरान् विषतां त्रिदशः सर्वे यदस्म
न्नामिवांछितं देवा उचुः भगवत्याकृतं सर्वं न किंचिदवशिष्यते यदयं निहतः शत्रुरस्माकं
महिषासुरः यदि वापि वरो देयस्त्वया स्माकं महेश्वरि संस्मृता संस्मृता त्वं नो हिंसेथा परमाप
दः यश्च मर्त्यस्तवैरेमित्वां लोभ्यत्यमलानने तस्य वित्तं द्विविधं वैर्द्धनदारादिसंपदां वृद्धये
स्मात्प्रसन्ना त्वं भवेथाः सर्वदां विवेके अषिरुवाच इति प्रसादिता देवैर्जगतो र्येतथात्मनः तथे
त्युक्ता भद्रकाली वभूवां तर्हि तानप इत्येतत्कथितं भूपसंभूता सा यथापुरा देवी देवशरीरेभ्यो जगत्रय
हितैषिणी पुनश्च गौरी देहापा समुद्रता यथा भवत् वधा यदुष्टदैत्यानां तथा शुंभनिशुंभयोः रक्षणा
यच लोकानां देवानां मुपकारिणी तच्छृणुष्व मया ख्यातं यथा वत्कथयामि ते इति मार्कंडेयपुराणे
मार्कण्डेयः सन्तरे देवी माहात्म्ये महिषासुरवधः समाप्तः ॥०॥ अषिरुवाच पुरा शुंभनिशुंभाभ्या

मार्क०

१८८

मसुराभ्यांशचीपतेः त्रैलोक्यं घटभागाश्च दूतामदवलाश्रयात् तावेवसूर्यतांतद्वदधिकारंतथै
दकं कौवेरमथयाम्यंच चक्रातिवरुणास्यच तावेवपवनर्द्धिच चक्रतुर्वह्निकर्मच ततोदेवा
विनिर्दूताभृष्टरथाः पराजिताः दूताधिकारास्त्रिदशाताभ्यां सर्वनिराकृताः महासुराभ्यांतां
देवीं संस्मरेत् पराजिता तयास्माकं वरोदतो यथापत्तु स्मृताखिलाः भवतां नाशघिष्यामिततद्व
णात्परमापदः इति कृत्वा मतिं देवा हि सर्वतं न गोश्वरं जगुस्तत्र ततो देवी विष्णुमायां प्रतुष्टुवुः
देवा उचुः नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः सतां रोद्रा
यै नमो नितायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः ध्यातायै चंद्रुपिण्यै सुखायै सततं नमः कल्याण्यै प्रणता
वृद्ध्यै सिद्ध्यै कुर्म्यै नमो नमः नैऋत्यै भूमतां लक्ष्म्यै शर्वाण्यै ते नमो नमः दुर्गायै दुर्गपारायै मारा
यै सर्वकारिण्यै त्वान्यै तथैव कृष्णायै धूम्रायै सततं नमः अति सौम्याति रोद्रायै नतास्तस्यै नमो
नमः नमो जगत्पति षाण्यै देव्यै कृत्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शदिता नमः

पु०

१८८

ॐ नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु चेतने त्वविधीयते नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु निद्रा रूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु ह्युधारूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु क्लृप्धारूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु तृष्णारूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु क्षांतिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु ज्ञातिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु लज्जारूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु शान्तिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः या देवी सर्वभूतेषु अक्षरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः

मार्क ०
१६०

यादेवीसर्वभूतेषुकांतिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः यादेवीसर्वभूतेषुल
क्ष्मीरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः यादेवीसर्वभूतेषुवृत्तिरूपेणसंस्थिताः
नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः यादेवीसर्वभूतेषुस्मृतिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनम
स्तस्यैनमोनमः यादेवीसर्वभूतेषुदयारूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः यादेवी
सर्वभूतेषुपुष्टिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः यादेवीसर्वभूतेषुमातृरू
पेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः यादेवीसर्वभूतेषुभांतिरूपेणसंस्थिता नम
स्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः इंद्रियानामधिष्ठात्रीभूतांचाखिलेषुया भूतेषुसततंतस्यैव्याप्तिदेवैनमो
नमः चित्तिरूपेणयावृक्षमेतद्व्याप्यस्थिताजगत् नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः कृतासुरैः
पूर्वमभीष्टसंश्रयान्नासुरैंद्रेणादिनेषुसेविता करोतुमानः शुभहेतुरीश्वरीशुभानिभद्रान्यमिहंतु
वापदः यासांप्रतंचोद्धृतदैत्यतापितैरस्माभिरीशासुरैर्नमस्यते याचस्मृतातत्तद्वागमेदहं

पु ०
१६०

तिनःसर्वापरोभक्तिविनममूर्तिभिः अषिरुवाच एवंस्तवादिपुत्तानां देवानां तत्र पार्वती स्नातु
मभ्याघयेतोयेजाद्रव्यानृपनंदन साववीतानमुरानमुभ्रभंवद्विस्मयतेत्रका शरीरकोशतश्चा
स्याः समुद्रताववीच्छिवा स्तोत्रं समेत क्रियते शुभं दैत्य निराकृतैः देवैः समेतैः समरे निशुंभेन
पराजितैः शरीरकोशाद्यतस्याः पार्वत्यानिः स्नातां विका कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु
गोयते तस्याद्विनिर्गतायां तुच्छाभूत्सापि पार्वती कालिकेति समाख्याता हिमाचलकृता
अथा ततो विकां परं रूपं विमाराणं सुमनोहरं ददर्श चंडो मुंडश्च भूतौ शुभनिशुंभयोः ताभ्यां शुंभा
यचाख्याता अतीव सुमनोहरा काष्पास्ते स्त्री महाराजभासयंती हिमाचलं नैव तादृक् कचिद्रूपं
दृष्टुं केन चिदुत्तमं ता यतां काष्पसौ देवी गृह्यतां चासुरेश्वर स्त्री रत्नमतिचार्वंगीद्योतयंती हि
शनिषा सानुतिष्ठति दैत्येद्रतां भवान् द्रष्टुमर्हति यानिरत्नानि मुयोगजाश्वादीनि वैपभो त्रैलो
केतुसमस्तो निसांप्रतं भांति ते गृहे ऐरावतः समानीतो गजरत्नं पुरंदरात् पास्तिजात रुम्भा

मार्क ०
१६१

यंतथैवोच्चैः श्रवाहयः विमानं दं संयुक्तमेतन्निष्ठुति तेंगणे रत्नभूतमिहानीतं यदासीद्वेषमोद्धुतं निधि
रेषमहापद्मः समानीतो धनेश्वरात् किंजिल्किनी ददौ चाधिर्भोला ममानपंकजां क्वत्रंते वारणं
गोहेकांचनश्रावितिष्ठति तथा यं स्यंदनवरोधः पुरासीत्यजापतेः मृत्योरुत्क्रांतिदानामशक्तिरी
शत्वयाह ता पाशः सलिलराजस्य भ्रातुस्तव परिग्रहे निशुंभस्याधिजाताश्च समंतारत्नजातयः
वह्निरपि ददौ तुभ्यमग्निशौचे च वाससी एवं दैत्येन्द्रतानि समस्तान्याहृतानि ते स्त्रीरत्नमेषा
कल्योनीत्वया कस्मान्न गृह्यते अपिरुवाच निशम्येति वचः शुंभः सतदा चंडमुंडयोः प्रेषयामा
समुगीवंदुतं देव्या महासुरः द्रुतिचेति च वक्तव्या सागत्वा वचनान्मम यथाचाभ्येति संप्रीत्या तथाका
र्ष्यत्वया लब्धुं सतत्र गत्वा यत्रास्ति शैलो देशेति शोभने सा देवी तां ततः प्राह भूदं मधुरया गिराः दूत
उवाच देवि दैत्येश्वर शुंभस्त्रैलोक्ये परमेश्वरः दूतो हं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः श्रव्याह
तातः सर्वा सुसर्वदा देवयोनिषु निर्जिता खिलदैत्यारिः स यदाह मरणु सततं मम त्रैलोक्यम्

पु०

१६१

द्विलंमभदेवावसानुगाः यत्तभागानहं सर्वानुपाशामिपृथक्पृथक् त्रैलोक्येवररत्नानिममवश्या
न्यशेषतः तथैवगजरत्नानिहृत्वादेवेन्द्रवाहनं क्षीरोदमथनोद्भूतमभ्वरत्नंममामरैः उच्चैःश्रवस
संस्रंतप्रशिपत्यसमर्पितं यानिचान्यानिदेवेषुगंधर्वेषूरगेषुच रत्नभूतानिभूतानितानिमध्येवशो
भने क्षीरत्नभूतांत्वांदेवलोकैर्मन्यामहेवयं सात्वमस्मानुपागच्छयतो रत्नभुजोभयं मां वाममा
नुजंवापिनिशुंभमुरुविक्रमं भजत्वंचंचलापांगिरत्नभूतासि वैद्यतः परमैश्वर्यमतुलंप्राप्स्यसे
मत्परिग्रहात् एतद्बुद्ध्यासमालोच्यमत्परिग्रहतां व्रज अघिरुवाच द्रुपुक्तासातदादेवीगंभीरांतः
स्मिताजगौ दुर्गामगतीमद्राययेदंधार्यतेजगत देवुवाच सत्यमुक्तंत्वयानात्रमिथ्याकिंचित्त्वयोदि
तं त्रैलोक्याधिपतिःशुंभोनिशुंभश्चापितादृशः किंत्वत्रयत्प्रतिज्ञातंमिथ्यातत्रक्रियतेकथं श्रूयता
मप्लवुद्धित्वात्प्रतिज्ञायाकृतापुरा योमांजयतिसंग्रामेयोमेदंर्ष्यद्यपोहति योमेप्रतिवलोलोकेस
मेमर्तामविष्यति तदागच्छतुशुंभोत्रनिशुंभोवामहासुरः मांजित्वाकिंचिरेनापाणिं गृह्णातुमे

मार्क०
१६२

लघु दूत उवाच अवलिप्राप्तिमैवं त्वं देविक्रदिममागतः त्रैलोक्यैकः पुमांस्तिष्ठेदग्रे सुभनिशुभ
योः अन्येषामपि दैत्यानां सर्वे देवान वैयुधि तिष्ठन्ति संमुखे देविकिंपुनः स्त्रीत्वमेकिका दंष्ट्राद्याः
सकला देवास्तस्युर्येषां न संयुगे शुभादीनां कथं तेषां स्त्री प्रयाष्यसि संमुखं स्वात्वं गच्छ मये वोक्ता
पाश्वे शुभनिशुभयोः केशाकर्षणानिर्दूतगौरवामागमिष्यसि देव्युवाच एवमेतद्वलीशुभोनि
शुभश्चातिवीर्यवान् किंकरोमि प्रतितामैघदनालोचितापुरा सात्वं गच्छ मयोक्तं ते यदेतत्सर्व
मादृतः तदा च ह्वासुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु यत् दूतिमार्कडेयपुराणे सावर्निके मन्वन्तरे देवीमा
हात्पेदे व्यादूतसंवाद ॥०॥ अपिरुवाच इत्याकर्ण्य वचो देव्याः सदृशोऽमर्षपूरितः समाचष्ट समागम्य
दैत्यराजाय विसरान् तस्य दूतस्य तद्वाक्यमाकर्ण्य सुररादृतः स क्रोधः प्रादुर्देत्यानामधिपं धूम्रलो
चनं हृधूमलोचनां शुद्धं स्वसेन्यपरिवारितः तामानय वलादुष्टां केषाकर्षणविद्वत्तां तत्परिष्ठा
त्तदः कश्चिद्यदिवोतिष्ठते परः सदृष्टातां तदा देवी तु हि नाचल संस्थिता जगादेश्वैः प्रयाहीनिम्

पु०
१६२

लंशुंमनिशुंमयोः नचेत्पीत्याद्यमवतीमद्भृत्तारमुपैष्यति ततोक्त्वा न्नयामेषकेशकर्षणाविद्वत्तां
देव्युवाच दैत्येश्वरेणाप्रहितोवलवान्वलमंवृतः वलान्वयसिमामेवततः किंतेकरोम्यहं शपि
वाच इत्युक्तः सोभ्यधावन्नामसुरोधूमलोचनः हंकारिणौवतंभष्मसचकारां विकाततः अथकु
र्द्धमहासैन्यमनुरागांतथां विकां ववर्षसायकैस्तीक्ष्णैस्तथाशक्तिपरश्वधैः ततोधुतघटः कोपान्
कृतवानादंसुभैरवं पपातासुरसेनायांसिंहोदेव्याः सवाहनः कांश्चित्करप्रहारेणादैत्यानास्येनचा
परात् आक्रांत्याचाधरेणान्पान्जघानमुमहासुरान् केषांचित्पाटयामासनैः कोष्ठानिकेशरी
तथातलप्रहारेणाशिरांशिकृतवानपृथक् विच्छिन्नबाहुशिरसः कृतास्तेनतथापरे पंपौचरुधिरंको
ष्ठादन्येषांधूतकेशरः ह्रौणतद्वलंसर्वेक्षयंतीतंमहात्मना तेनकेशरिणादेव्यावाहणेनातिकेपि
ना आत्वातमसुरंदेव्यानिहतंधूमलोचनं वलंचक्षयितंकृत्स्नंदेवीकेशरिणाततः चुकोपदैत्याधिप
तिः शुंभप्रस्फुरिताधरः आत्तापयामासचतौचंडमुंडौमहासुरौ हेचंडहेमुंडवलैर्वदुलैःपरिवा

मार्क०
१८३

१५३

वारितो तत्रगच्छतगत्वाचसाममानीयतांलघु केशेषाकृष्णवद्धावायदिवःसंशयोयुधिः तदाशेषा
युधैःसर्वैरसुरैर्विनिहन्तां तस्यांहतायांदुष्टायांसिंहैश्चविनिपातिते शीघ्रमागम्यतांवद्धागृही
त्वातामथां विकां दूतिमांकेडेयपुराणेसावर्तिके मन्वन्तरेदेवीमाहात्म्येभुभनिभुभमेनानीधू
मलोचनवधः ॥७॥ अधिकवाच आसप्तास्ततोदैताभ्रंडमुंडपुरागमाः चतुरंगवलोपेता
ययुरभ्युद्युतायुधाः ददृशुस्तेततोदेवीमीसद्वासां व्यवस्थितां सिंहस्योपरिशैलेन्द्रशृंगेभट्टिकां
चने तेदृष्ट्वातांसमादातुमुद्यमुंचकुरुयता आकृष्टवापासिधरास्तथानेतत्समीपगाः ततःको
पंचकारोच्चैरंविकातानरीप्रति कोपेणाचास्यावदनंममीवर्त्तमभूत्तदा भृकुटीकुटिलातस्याल
लाष्टफलकाद्रुतं कालीकरालवदनाविनिष्क्रान्ताशिपाशिनी विचित्रखट्वांगधरानरमालावि
भूषणा द्वीपिचर्मपरीधानाशुक्लमांसातिभैरवा अतिविस्तारवदनाजिह्वाललनभीषणा निम
गारक्तनयनानादापूरितदिंमुखा मावेगेनाभिपतिताच्चातयंतीमहासुरान सैन्येतत्रसुरात्री

पु०
१८३

पाणिनां ततः तद्वलं पाणिनां कुशलादिद्योषवन्तासमन्वितान् समादायैकहस्तेन मुखे विक्षेपयत्वा
 न नैव यो धनुरगौरथं सारथिना सह निक्षिप्य वक्त्रे दशनैश्चर्वयत्यतिभैरवं एकं जग्राह केशेषु गी
 वायामथ चापरं पादेनाक्रम्य चैवान्यसुरसान् यमपोथयत् तैर्मुक्ता निचशस्त्राणि महास्त्राणि तथा
 सुरैः मुखेन जग्राह रुधादशनैर्मथितान्यपि वलिनां तद्वलं सर्वं मसुराणां महात्मनां ममर्द्दामह
 यश्चान्यानन्यांश्चाताडयत् तथा अग्निना निहताः केचिन्केचित् खट्वांगतादिताः जग्मुर्विनाशमसु
 रादंताग्राभिहतास्तथा ह्यशोनतद्वलं सर्वं मसुराणां निपातितं दृष्ट्वा चंडाभिदुष्टावतां कालीमति
 भौषणां शरवर्षैर्महाभीमैर्भीमांसीतां महासुरा क्वादयामास चक्रे अमुं दक्षिणैः सह प्रशः तानि चक्रा
 ण्यनेकानि विशमानानि तन्मुखं वभुर्यथार्कविंवा निखवदु निव नोदरं ततो जहासातिरुषाभीमं भै
 रवनादिनी काली करालवक्त्रां तर्दुर्दर्शदशनोज्ज्वला उत्थाय च महासिंहं देवी चंडमधावत्त गृही
 ता चास्य केशेषु शिरसेनासिनाच्छिन्नत् अथ मुंडो भ्यधावत्तां दृष्ट्वा चंडं निपातितं तमप्यपातयद्भूमिः

मार्क०
१८४

मातङ्गामिहतरुषा हतशेषंततः शैव्यं दृष्ट्वा चंडं निपातितं मुंडं च मुमहा वीर्यं दिशो भेजे भयातुरं शिर
श्रंडस्य काली च गृहीत्वा मुंडं मेव च प्राह प्रचंडा दृष्ट्वा सभिग्रमभ्येत्य चंडिकां मया तवात्रोदहूतो चंड
मुंडो मदापशू युद्धयते स्वयं शुभं निशुभं च हनिष्यसि अषिरुवाच तावानीतो ततो दृष्ट्वा चंडं मुंडो मदा
मुणो उवाच काली कल्याणी ललितं चंडिका वचः यस्माच्चंडं च मुंडं च गृहीत्वा त्वमुपागता चामुंडे
तिततो लेकि रथात्ता देवि भविष्यति इति मार्कंडेयपुराणो सावर्निके मन्वन्तरे देवी माहात्म्ये चंडमुंड
वधः ॥०॥ अषिरुवाच चंडे च निहते दैत्ये मुंडे च विनिपातिते बहुलेषु च सैन्येषु हयितेषु सुरेश्वरः
ततः कोपपराधीनचेताः शुभः प्रतापवान् उद्योगं सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेसह अथ सर्ववलेष्टै
त्पाषडशीतिरुदायुधाः कंबुनां चतुरशीति निर्घातस्त्रवलेष्टताः कोटिवीर्यानि पंचाशदसुराणां कुला
निवै शतं कुलानि ध्रौवाणां निर्गच्छंतु ममास्तथा कालकादौ हता मर्षा काले केयास्तथा सुराः युद्धा
यस्य निघांतु आस्तथा त्वरिता मम दृष्ट्वा ताप्या सुरपतिः शुभो भैरवशाशनः निर्जगाम महासैन्यमह

पु
१८४

सैर्वहुभिर्वृतः आयातंचंडिकादृष्टान्तैः न्यमतिभीषणं द्यास्वनेः पूरयामासधरणीगगतांतरं
ततः सिंहो महानादमतीव कृतवानृप बंटास्वनेन तान्नाशनं विकाचोपवृंहयत् धनुर्यासिंहं
टानां शृष्टा पूरितदिं मुखाः निनादैर्भीषणैः कालीनिगोपे विस्तारितानना तन्निनादमुपश्रुत्य देवैः
नैश्चतुर्दिशं देवीसिंहं तथा कालीशरोपे परिवारितः एतस्मिन्नंतरे भूपविनाशाय सुरद्विषां
भवायामरसिंहानामतिवीर्यवलानिताः ब्रह्मेशगुहविष्णुनांतर्धेद्रस्य च शक्तयः शरीरेभ्यो विनि
ष्क्रम्य तदुपैश्वंडिकां ययुः यस्य देवस्य यदुपं यथा भूषणावाहणं तद्वदेव हितकृत्तिरसुरान्नयोदु
माययौ हंसयुक्तविमानांगे साक्षसूत्रकमंडलुः आयाता ब्रह्मणाः शक्तिर्वेज्ञाणी साभिधीयते माहे
श्वरी वृषारुढा त्रिशूलवरधारिणी महाहिवलयप्राप्ता चंद्ररेखाविभूषणा कौमारी शक्तिहस्ता च
मयूरवरवाहना योद्धुमभाययौ देव्या नं विकागुह रूपिणी तथैव वैष्णवी शक्तिर्गरुडोपरि संस्थि
ता शंखचक्रगदाशार्ङ्गवद्गहस्ता भुपाययौ यत्तवाराहमतुलं रूपं याविधतोदरेः शक्तिः सा पाय

मार्क०

१८५

धोतत्रवारहीविभतीतनुं नारसिंहिनीसिंहस्यविभतीसदृशंवपुः प्राप्तातत्रषटाक्षेपक्षिप्रनक्षत्र
संहति वज्रहस्तातथैवैंद्रीगजराजोपरिस्थिता प्राप्तासहस्रनयनाघथाशक्रतथैवसा ततःपरिव
वृत्तताभिरीशानोदेवशक्तिभिः हन्यतामसुराःशीघ्रंममप्रीत्याहचंडिकां ततोदेवीशरीरानुविनि
ष्क्रांतातिभीषणा चंडिकाशक्तिरत्युग्राशिवाशतनिनादनी साचाहधूम्रजटित्वमीशानमपरा
जिता हूतत्वंगच्छभगवन्पार्श्वेभुंभनिभुंभयोः क्रुद्दिभुंभनिभुंभंचदानावतिगर्वितौ येचा
न्येदानवास्तत्रघुद्धाघसमुपस्थिताः त्रैलोक्यमिंद्रेलभतांदेवाःसंतुहविर्भुजः घृथंप्रातपा
तालंघदिजीवितुमिच्छथ वलावलेपादथचेद्भवंतोयुद्धकांखिणाः तदागच्छतत्तपंतुमच्छिवा
पिशितेनरः घतोनिघुक्तेदौतोततथादेवाशिवःस्वयं शिवदूतीतिलोकेसितततःसाख्यातिमा
गता तेपिष्कत्वाततोदेवाःसर्वाख्यातंमहाधुराः अमर्षाःपूरितोजगुर्थतःकात्यायनीस्थिता
ततःप्रथममेवाग्रेशरशरशक्तृष्टिविष्टिभिः ववर्षरुद्धतामर्षातांदेवीममरायः साचतान्य

पु०
१८५

हितान्वाला नभूल चक्रपरस्वधान चिह्नेदलीलयाध्यातधनुमुक्तैर्महे सुभिः तस्याग्रतः
थाकालीभूलपातविदारितान् खट्वांगपोषितांश्वरीन कुर्वती व्यचरन्तश्च कमंडलुजला
क्षेपहतवीर्या नृहंतो जसः ब्रह्माणीवाकरो कृत्रुयेन येन स्रधावति माहेश्वरी त्रिशूलेन
तथाचक्रेणावैश्ववी देत्या नृजवान्कोमारी तथा शक्त्यातिकोपना ऐंद्री कुलिशपातेन श
तशो देत्यदानवाः पेतुर्विदारिताष्टां रुधिरौघप्रवर्षिणाः तुंडप्रहारविध्वंसादंष्ट्राग्रक्षत
वक्षसः वराहमूर्त्या नृपतंश्चक्रेणावविदारितां नखैर्विदारितांश्चान्या नृहयंती महासुरान्
नारसिंही च चाराजो नादा पूर्णदिगंबर चंडादृहासैरसुराः शिवदूत्यभिभूषिताः पेतुः पृथि
यां पतितं स्तांश्च खादाथ सा तदा इति मातृगणं कुड्ममर्दयंतं महासुरं दृष्ट्वा भुपायैर्विवि
धैर्नेत्रैर्देवारि सैनिकाः पलायनपरानृष्टा देत्या नृमातृगणाद्वितान् घोडुमभ्याययौ कुड्मे
रक्तबीजो महासुरः रक्तविंदुर्घदाभूमौ पतत्यस्य शरीरतः समुत्पतति मेदिन्यास्तत्रमा

मार्क०
१८६

गान्धारीसुरः ध्रुवध्वजगदगणिरिंद्रशक्त्यामहासुरः ततश्चंद्रीस्रवज्रेणारक्तबीजमताडयत्
कुलिशेनाहतस्यासुतस्यसुस्रावशो नितं समुत्प्लुततोयोधासदुपासत्पराक्रमाः याव
तः पतितास्यशरीरादृक्त विंदवः तावन्तः पुरुषाजानासद्दीर्घवलविक्रमाः तेचापिध्रुव
धुस्तत्रपुरुषारक्तसंभवाः समंमातृभिरत्युग्रशस्त्रपातातिभीषणं पुनश्चवज्रपातेनहत
मस्यशिरोघटा ववाहरक्तं पुरुषास्ततोजाताः सहस्रशः वैश्ववीसमरेचैनंचक्रेणाभि
जघ्नानह गदघाताडयामास ऐंद्रीतमसुरेश्वरं वैश्ववीचक्रमिन्नम्यरुधिरश्रावसंभवेः
सहस्रशोजगद्भापंतत्यमारौर्महासुरैः शक्त्याजघ्नानकौमारीवाराहीचतथासिना माहेश्वरी
त्रिशूलेनरक्तबीजमहासुरं सचापिगदघादैः सर्वैरेवाहनतृथक् मातृः कोपसमारिष्टारक्त
बीजमहासुरः तस्याहतस्य बहुधाशक्तिशूलादिभिर्भुवि पपातयोवैरक्तौघस्तेनाशनशतशो
सुराः तैश्चासुरासृक् संभूतैरसुरैः सकलं जगत व्याप्तासीत्ततो देवाभयमाजगमु रतमं

पु०
१८६

४३
९८

तान्विषस्मान्मुरान्दृष्ट्वा चंडिका प्राह सत्वर उवाच काली चामुं देवि स्तरं वदं कुरु मरुत्सपात
संभूतान् रक्तविंदुं महासुरान् रक्तविंदो प्रतीक्षन् वक्त्रेणानेन वेगिता भक्षयंती चररोतदुत्पन्ना
महोसुरान् एवमेष द्वायं दैत्यः क्षीणरक्तो गमिष्यति भक्षमाणा स्वधाचोग्रान् चोत्पत्स्यंति च
परे द्रुत्पुक्ता तां ततो देवी भूलेनाभिजघान तं मुखेन काली जगद्दे रक्तबीजस्य शोणितं ततो मा
वाजघानाथ गदया तत्र चंडिकां न चास्या वेदनां च क्रेगदा पातोऽपि तस्या हतस्य देहा
वुवदुमुद्रावशोणितं धतस्ततस्तद्वक्त्रेण चामुं द्यसंप्रतीक्षति मुखे स मुद्रतां ये स्यारक्तपा
ता महासुराः तां श्रवादाथ चामुं डाप्यौ तस्य च शोणितं देवी भूलेन वज्रेण वांशोरमिभिः ऋष्टिभिः
जघान रक्तबीजं तंचामुडापीतशोणितं सपपात मही पृष्ठे शस्त्रसंदसमाहतः नीरश्रमही पालरक्त
बीजो महासुरः ततस्ते दुर्धम तुलमवापुस्त्रिदशानृपः तेषां मातृगणो जातो न नर्ता सृज्यद्भुतः
दूतिमार्कं देयपुराणो सावर्त्तिके मन्वंतरे देवी माहात्म्ये रक्तबीजवधः राजोवाच विचित्रमिदं

मार्क०

१६७

माख्यातं भगवन्भवतामम देव्याश्रितमाहात्म्यं रक्तवीजधाम्नितं भूयश्चेच्छाम्यहं श्रोतुं रक्तवीजे निपा
तिते चकार शुंभो यत्कर्म निशुंभश्चातिकोपनः अपिरुवाच चकार कोपमनु सं रक्तवीजे निपा
तिते शुंभामुरो निभश्च हते सन्नेषु चाहरे हन्यमानं महासैन्यं विलोक्या मर्षमुद्वहन् अभ्यधाव
निशुंभोऽयमुख्यया सुरसेनया तस्याग्रतस्तथा पृष्ठे पार्श्वयोश्च महासुराः संदष्टौष्ठपुटाकुड्याहं
देवीमुपाययुः आजगाम महावीर्यः शुंभोऽपि स्ववलेनैव तः निहंतुं चंडिकां कोतकृत्वा युद्धं तु मा
तृभिः ततो युद्धमतीवासीद्देव्याः शुंभनिशुंभयोः शरवर्षमतीवोग्रं मेघयोरिव वर्षतोः चिच्छेद
स्तान् सुरास्ताभ्यां चंडिकाशुशरोत्करैः ताडयामास चांगेषु शस्त्रांघ्रैरसुरैश्चैव निशुंभो निशितं खड्गं
चर्मचादायमुग्रं अताडयन्मूर्ध्नि सिंहं देव्यावाहनमुत्तमं ताडिते वाहणे देवी क्षुरप्रेणासिमु
त्तमं निशुंभस्यामुचिच्छेद चर्मचापपृष्ठचंद्रकं छिन्ने चर्मणि खड्गे च शक्तिं चिक्षेप सोऽसुरः ता

पु०

१६७

मप्यस्यद्विधाचक्रेचक्रेणामिमुखागतां कोपाधातोनिशुंभोयशूलंजग्राहकः श्राघातंमुद्रि
पातेनदेवीतच्चापचूर्नयत् आविद्याथगदांसोपिचिक्षेपचंडिकोप्रति मापिदेवात्रिशूलेनभि
न्नाभममत्वमागता ततःपरशुदृष्टंनमायांतंदैत्यपुंगवं आहृत्यदेवीवारौघैरपातयत्भूतले
तस्मिन्निपतितेभूमेनिशुंभेभीमविक्रमे भातर्यतीवसंकुर्द्धःप्रययौहंतुमंविक्कां सरथस्थस्तथा
त्युच्चैर्गृहीतपरमायुधैः भुजैरष्टाभिरतुलैर्वाप्याशेमुभौनभः तमायांतं समात्तोक्यदेवीशंख
मवादयत् ह्यांशदंवापिधनुषश्चकारातीवदुःसहम् पूरयामासककुभोनिजवृंटाखनेनच
समस्तदैत्यसैन्यानांतेजोवधविधाधिना ततःसिंहोमहानादैत्याजितेभमहामदैः पूरयामासगगनां
गांतथोपदिशोदश ततःकालीसमुत्पत्यगगनांक्षमामताडयत् करभ्यांतत्तिनादेनप्राकृखनास्तेतिरो
हिताः अष्टदृष्टासमशिवंशिवदूतीचकारह तैःशदैरमुगस्त्रेषुःशुंभःकोपंपरंययौ दुरात्मंलिष्टति
ष्ठेतिद्याजहारांविकायदा तदाजयेत्यभिहितंदेवैराकाशसंस्थितैः शुंभेनागत्यथाशक्तिर्मुक्ताज्वा

मार्क०
१८८

लातिभीषणा आघंतीवह्निकूटाभासनिरत्नामहोत्कथा सिंहनानादेमशुंभस्य व्याप्लोकत्रया
तरं निर्घातनिखनोच्चोरोजितवानवनीपते शुंभमुक्तामशरादेवीशुंभमप्यहितानशरान चिच्छेद
स्वशरैरुग्रैः सतशेषसहस्रशः ततः सचंडिकाकुड्याभूलेनाभिजवानतं सतदाभिहतो भूमौ मू
र्छितो निपपातह ततो निशुंभं संप्राप्य चेतनामात्र कार्मुकः आजवानशरैर्देवीकालीकेशरि
णंतथा पुनश्चकृत्वावाहुनामयुतंदनुजेश्वरः चक्रायुधेन दितिजम्भूदयामासचंडिकां ततो
भगवतीकुड्यादुर्गादुर्गार्तिनाशनी चिच्छेदतानि चक्राणि स्वशरैः शायकाभ्रतान ततो निशुं
भो वेगेणागदामादाय चंडिकां अभ्यधावत वैहंतुं दैत्यसेना समावृतः तस्यापतत एवाशुगदां चि
च्छेदचंडिका खड्गेण शितधारेण सचभूलं समाददे भूलहंतं समाधातं निशुंभममरार्दनं दृष्टिवि
द्याधभूलेन वेगाविद्धेन चंडिका भिन्नस्य तस्य भूलेन हृदयानिष्ठतोपरः महावलो महावीर्यसि
धेति पुरुषो वदन् तस्य निष्क्रामतो देवी प्रहस्य स्वनवत्ततः शिरचिच्छेद खड्गेन ततो सावपतत

पु०
१८८

भुवि ततः सिंहश्च खादो ग्रंष्ट्राक्षुसशिरोधरान् असुरांस्तथा कालीशिवदूता तथा परान्
कौमारीशक्तिनिर्भिन्नाः केचिन्नेषुर्महासुराः ब्रह्माणीमंत्रपूतेन तोयेनान्ये निराकृताः माहेश्व
रीत्रिशूलेन भिन्वाः पेतुस्तथापरे वाराहीतुंडवातेन केचिच्चूर्नीकृता भुवि खंडखंडंचचक्रेण वै
अथादानवाः कृताः वज्रेण चैद्रीहस्ताय विमुक्तेन तथापरे केचिद्विन्नेषु रसुराः केचिन्नष्टामहाहवा
त महिताश्चापरे कालीशिवदूतीमृगाधिपैः इति मार्कंडेयपुराणे सावर्तिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये
निशुंभवधः ॥ वा असिरुवाच निशुंभं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं प्राणसमिप्तं हन्यमानं वलं चैव शुंभः क्रुद्धो
ब्रवीद्वचः वलावलेर्पदुष्टे त्वं मादुर्गे गर्वमावह अन्यासां वलमाश्रित्य युद्धमेयातिमनिनी देव्यु
वाच एकैवाहं जगत्पत्रं द्वितीया काममापरा पश्येतादुष्टमध्ये व विशंत्यो मद्विभूतयः ततः स
मस्तास्ता देव्यो ब्रह्माणी प्रमुखा लयं तस्या देव्यास्तनौ जगुर्देवासीत दं विका देव्युवाच अहं
विभूत्वा बहुभि रिरुह रूपैर्यदा स्थिता तसैह तं मयैकैव तिष्ठाम्याधौ स्थिरो भव ततः प्रवृत्तेषु

मार्क०
१८८

१५५

दुंदेव्याः शुभस्य चोभयो पश्यतां सर्वदेवानां मसुराणां च दारुणां शरवर्षैः शितैः शस्त्रैस्तथास्त्रैश्चैव
दारुणैः तथोर्ध्वैर्मभूद्भयः सर्वलोकभयंकरं दिव्यान्मस्त्राणि शतशो युयुधेयान्पथां विका
वभंजतानि दैत्येन्द्रस्तपतीघातकर्तृभिः मुक्तामि तेन चास्त्राणि दिव्याणि परमेश्वरि वभंजली
लयेवोग्रदुंकारोच्चारणादिभिः ततः शरशतैर्देवीमाच्छादयत सोऽमुरः सापितत कुपितादे
वीधनुश्चिच्छेदकेषुभिः छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथाशक्तिमथाददे चिच्छेददेवीचक्रेणाताम
प्यस्य करस्थितां ततः खड्गमुपादाय शतचंद्रं च भानुमतम् अभ्यधावत्तदा देवी दैत्यानामधि
पेश्वरः तस्यापतत एवाशुखड्गं चिच्छेदचंडिका धनुर्मुक्तैः शितैर्वर्णैश्चर्मचार्ककरामलं हता
मः सतदा दैत्यश्चिन्नधन्वा विशारथिः जग्राह मुद्गरं चौरमं विकानिधनोद्यतः चिच्छेदापतस्तस्य
मुद्गरं निशितैः शरैः तथापि सोऽभ्यधावत्तां मुष्टिमुद्गम्य वेगवान् समुष्टिपातयामास हृदये दे
त्यपुंगवः देव्यास्तं चापि सा देवी तलेनोरस्य ताडयत् तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले

पु०

१८८

सदैत्यराजः सह सा पुनरेव तथोत्थितः उत्पत्य च प्रगृह्यो वै देवी गगणमास्थितः तत्रापि सानिराधा
रायुधधेतेन चंडिकां नियुद्धं खेतदो दैत्यश्चंडिका च परस्परं चक्रतुः प्रथमं सिद्धमुनिविमयकार
कं ततो नियुद्धं सुचिरं कृत्वा तेनां विकासह उत्पत्य भ्रामयामास विज्ञेयधरणीतले महिप्रो ध
राणी प्राप्य मुष्टिमुद्धम्य वेगितः अभ्यधावत दुष्टात्मा चंडिका निधने कृत्वा तमायां तंतो देवी सर्व
दैत्यजनेश्वरं जगत्यां पातयामास भिन्वाशूलेन वक्षसि मगदा सुपपातो र्वा देवी सुलाग्रविज्ञातः
चालयन् सकलां पृथ्वीमा खिदीपान् सपर्वतां ततः प्रसन्वमखिलं हते तस्मिन् दुरात्मनि जगत्स्वा
त्यमतीवाप निर्मलं चामवन्वभः उत्पातमेवाः सोल्काधे प्रागा संसे समं ययुः सरितो मार्गवाहिन्य
स्तथा संस्तत्र पातिते ततो देवगणाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः वभूवुर्निहते तस्मिन् गंधर्वा ललितं
जगुः श्रवादयस्तथैवान्ये ननु भ्राष्टरो गणाः ववुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभो भूर्दिवाकरः जज्व
लुश्चाग्रयः शांताः शांतदिज्जनि तस्वनाः इति मार्कंडेयपुराणे सावर्तिके मन्वन्तरे देवी माहात्म्ये

८१

सार्क०

२००

मांगल्येति
नामैशा

भुंभवधः ॥०॥ अपिरुवाच देव्या हतेतत्र महासुरेन्द्रे मेद्राः सुरावद्विपु रोगमात्तां कात्यायनी त्व
 पुत्रुरिष्टलंभाद्विकाशिवक्रान्तविकाशिताशाः देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद प्रसीद मातर्जगतोऽपि
 लम्प प्रसीद विश्वेश्वरि पाद्विश्वं त्वमीश्वरी देवि चराचरस्य आधारभूता जगतस्त्वमेका महती
 श्वरुपेणाद्यतस्थितासि श्रद्धांश्वरुपस्थिता त्वयैतद्वाप्याद्यते कृत्स्नमलं च वीर्यं त्वं वैश्ववीर्य
 किरनंतवीर्या विश्वस्य वीजं परिपासिताया सम्मोहितं देवि समस्तमेतत्वं वै प्रसन्ना भुवि मुक्ति
 हेतु विद्या समस्तास्तव देवि भेदास्त्रियः समस्ता सकला जगत्सु त्वयै कथा पूरितमं वयैतत्का
 तेऽस्मत्तिलक्यपरापरोक्तिः सर्वभूता यदा देवी स्वर्गमुक्तिप्रदायिणी तं कृताकृतं धेकावा भवंतु
 परमुक्तयः सर्वस्य बुद्धिरुपेणा जनस्य हृदिसंस्थिते स्वर्गोपवर्गदे देवि नारायणि नमोऽस्मत्ते
 कलाकाष्ठादिरुपेणा परिणामप्रदायिनि विश्वेभ्यो परतोऽशक्ते नारायणि नमोऽस्मत्ते सर्वसंग
 लमंगल्येशि वि सर्वार्थमाधिके शरणे श्रवं के गो रि नारायणि नमोऽस्मत्ते सृष्टिस्थिति विना

पु०

२००

शानां शक्तिभूते सनातनि गुणा श्रये गुणमये नारायणि नमोऽस्मिन् शरणागतदीनार्तपरि
त्राणपरायणे सर्वस्वार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्मिन् हंसयुक्ते विमानसेवसाणीरूपधा
कौशांभः हरिके देवि नारायणि नमोऽस्मिन् विश्रुतचंद्रादिधरे महावृषभवादिणि मां दे
श्वरीस्वरूपेण नारायणि नमोऽस्मिन् मधुरकुक्कुटयुते महाशक्तिधरे नवे कौमारीरूपसंस्थ
ने नारायणि नमोऽस्मिन् शंखचक्रगदाशाद्वैगृहीतपरमायुधे प्रसीद वैश्ववीरूपे नारायणि
नमोऽस्मिन् गृहीतेऽग्रे महाचक्रे दंष्ट्रायुतवसुंधरे वराहरूपिणि शिवे नारायणि नमोऽस्मिन् नृसिंहे
रूपेणोपेण हंतुं दैत्यानकृतोद्यमे त्रैलोक्यत्राणसहिते नारायणि नमोऽस्मिन् किरीटनिभ
हाचक्रे सहस्रनयने ज्वले वृत्रप्राणहरे चैंद्री नारायणि नमोऽस्मिन् शिवदूतीस्वरूपेण हतं दे
त्यमहाबले वीररूपे महारा वे नारायणि नमोऽस्मिन् दंष्ट्राकरालवदने शिरोमालावि
भूषणे चामुंडे मुंडमथने नारायणि नमोऽस्मिन् लक्ष्मिलजे महाविद्येश्वरे पुष्टिस्वधे ध्रुवे महा

मार्क ०

२४

२०१

राणिमहाविद्येनारायणिनमोक्तते मेधेसरस्वतिवरेभूतिवाभवितामसि नियतेत्वंप्रसीदेशे
नारायणिनमोक्तते सर्वस्व पेसर्वेशेशर्वशक्तिसमन्विते भयेभस्त्रादिनोदेविनारायणि
नमोक्तते एतन्नेवदनंसौलोन्नत्रयभूषितं पातुनःसर्वभूतेभ्यःकात्यायणिनमोक्तते ज्वाला
करालमत्युग्रमशेषासुरसूदनं त्रिशूलपातुनोभीतेर्भद्रकालिनमोक्तते दिनस्तिदेत्यतेजां
सिखनेनापूर्यथाजगत् सावन्तापातुनोदेविपापेभ्योनःसुतानिव असुरासृक्वसापंक
चर्चितलेकरोज्वलःशुभायखड्गोभवतुचंडिकेत्यानतावधं रोगानशेषानपहंसितुष्टारुष्टा
तुकामानसकलानभीष्टान त्वामाश्रितानांनविपन्नरागां त्वामाश्रिताह्यमयतांप्रयांति
एतत्कृतंघतकदस्तंत्वयाद्यधर्माद्विषांदेविमहासुराणां रूपैरगोकेर्वदुधात्ममूर्तिंकृत्वाविकेत
त्यकरोतिकान्या विद्याषुशास्त्रेषुविवेकदीपेस्वाद्येषुवाक्येषुचकात्वदन्या समत्वगर्त्रेतिमहं
धकारे विभ्रामयत्येतदतीवविश्वं रक्षांसिधन्नेग्रविशाश्रनागायत्रारयोदस्युवलानिधत्र

पु०

२०१

दावानलोयत्र तथा विमथेत तत्र स्थिता त्वं परिपासि विश्वं विश्वेश्वरित्वं परिपासि विश्वं विश्वाति
काधारयसीति विश्वं विश्वेश्वरं द्याभवती भवन्ति विश्वा अथाये त्वधिभक्तिनम्राः देवि प्रसीद परि
पालय नो रिभीते नित्यं यथा सुरवधा दधुनैव सद्यः पापानि सर्वजगतां च समन्तथा सुउत्पातपा
कजनितांश्च महोपमर्गान् प्रणतानां प्रसीद त्वं देवि विश्वान्निहारिणि त्रैलोक्यवाशिनामदो
लोकानां वरदा भव देव्युवाच वरदाहं सुरगणावरं यं मनसे क्लृप्तं तं दृष्टुं प्रयच्छामि जगता
मुपकारकं देवा उचुः सर्वावाधा प्रसमनं त्रैलोक्यस्य तिलेश्वरि एवमेव त्वया कार्यं मम द्वैरिविना
शनं देव्युवाच वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्ते अष्टाविंशतिमेधुगे शुभोनि शुभश्चैवान्पावुत्पत्सेते महासुरौ नंद
गोपगृहे जाता यशोदा गर्भसंभवा ततस्तौ नाशयिष्यामि विंध्याचलनिवासिनी पुनरप्यतिरोद्रे
णारूपेण पृथिवीतले अवतीर्य हनिष्यामि वै प्रचित्रां क्लृप्तानवान् भक्षयन्त्याश्च तांनुग्रानवै प्र
चित्रान् महासुरान् रक्तादंताभविष्यन्ति दाडिमीकुशोमोपमाः ततो मां देवताः स्वर्गं मर्त्यलोके च

मार्क०

१०१

१०१

मानवाः क्लृप्तो व्याहरिष्यंति सततं रक्तदंतिकां भूयश्च शतवार्षिक्यामनाष्ट्रामनंभसि मुनि
भिः संकृता भूमौ संभविष्याम्यघोनिजा ततः सतेननेत्रेण निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन कीर्तयिष्यं
ति मनुजाः शताक्षीमिति मांततः शताक्षीमिति मांततः ततो ह सखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः
भरिष्यामि सुराशकैः शवृष्टेः प्राणधारकैः शाकं भरीति विख्याती तदा यास्याम्यहं भुवि तत्रैव
च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरं दुर्गादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति पुनश्चाहं यदा भीमं
रुपं कृत्वा हिमाचले रक्षांसि दृष्ट्वा यधिष्यामि मुनीनां त्राणकारणात् तदा मां मुनयः सर्वे स्तोष्यं
त्यानममूर्तयः भीमादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति यदा रुणाख्यं त्रैलोक्ये महाबाधं करिष्य
ति तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वा संख्येयषट्पदं त्रैलोक्यस्य हितार्थाय वधिष्यामि महासुरं भ्रामरीति
च मां लोके तदा स्तोष्यंति सर्वतः द्रुत्यं यदा यदा बाधा दानवो त्याभविष्यति तदा तदा वतीर्ष्याहं
करिष्याम्यरिसंक्षयं द्रुतिमार्कंडेयपुराणे सावर्तिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये देव्या स्तुतिः ॥०॥

पु०

१०१

५

देयुवाच एमिल्लवैश्रमांनित्यंतोष्यतेयः समाहितः तस्याहं सकलां वाधां समधिष्णाम्यसंशयं मधुकै
रुभनाशंच महिषासुरघातनं कीर्त्तयिष्यंति ये तद्ब्रुधं शुभनिशुभयोः श्रष्टव्यं च चतुर्दश्यां नवम्यां
चैकचेतसः श्रोष्यंति चैव धेभक्त्या मम माहात्म्यमुत्तमं न तेषां दुष्कृतं किंचिदुष्कृतोत्थानवापदः भवि
ष्यंति न दारिद्र्यं न चैवेषु विद्योजनं शत्रुतो न भयं तस्य दस्युतो वा न राजतः न शस्त्रानलतो यो वा न
कदाचित्संभविष्यति तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः श्रोतव्यं च सदा भक्त्या परं स्वल्प
धनं हितं न उपसर्गानशेषांस्तु महामारी समुद्भवान् तथा त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं समधेनम
यत्रैतत्पठ्यते सम्यङ्गित्यसायतने मम सदानतद्विमोक्षामि साविधान् तत्र मे स्थितं वलिप्रदाने पूजाया
मग्निकार्ये महोत्सवे सर्वममैतच्चरितमुच्चार्य श्राव्यमेव च जानता जानता वापि वलिपूजां त
थाकृतां प्रतीक्षिष्याम्यहं प्रीत्या वह्निहोमं तथा कृतं शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी त
स्यां ममैतन्माहात्म्यं श्रत्वा भक्ति समन्वितः सर्वावाधा विनिमुक्तो धनधान्यसुतान्वितः मनुष्यो म

मार्क ०

२०३

१०३

ससादेन भविष्यति न संशयः श्रुत्वा ममैतन्मात्स्यं तथा चोत्पयः शुभाः पाशकमंच युद्धेषु जायते नि
र्भयः पुमान् रिपवः संक्षयं धांतिकल्पानं चोपपद्यते नंदते च कुलं पुसां माहात्म्यं मम शृणुतां
शान्तिकर्मणि सर्वत्र तथा दुःखप्रदर्शने ग्रहपीडासु चोग्रा पुमाहात्म्यं शृणुयान्मम उपसर्गः
समं धांति ग्रहपीडाश्च दारुणाः दुःखप्रचण्डभिर्दृष्टं सुखप्रमुपजायते बालग्रहाभिभूतानां
बालानां शान्तिकारकं संहृतभेदे च नृणां मैत्रीकरणमुत्तमं दुष्टानां मशेषाणां बलहानि
करं परं रहो भूतपिशाचानां पटना देवनाशनं सर्वममैतन्माहात्म्यं मम सन्निधिकारकं यशु
पुष्पार्चधूपैश्च गंधदीपैस्तथोत्तमैः विप्राणां भोजनैर्होमैः प्रोक्षणीयैश्च त्रिशं अन्यैश्च विविधैर्भो
गैः प्रदानैर्वत्सरेण ध्या प्रीतिर्मे क्रियते मास्मिन् सकृत्सुचरिते श्रुते श्रुतं हरति पापाणि तथा रो
गं प्रयच्छति रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्तूनां कीर्तनं मम युद्धेषु चरितं यन्मदुष्टदेव्यनिवर्हणं
तस्मिन् श्रुते वैरिहृतं भयं पुसां न जायते पुष्पाभिस्तथोद्याश्च यश्च ब्रह्मर्षिभिः कृता व्रजणा च

पु०

२०३

४६

अद्वैतात्मकप्रयच्छन्ति शुभां मतिं शरणे प्रान्तरे वापि दावाग्निपरिवारितः दस्युभिर्वावृतः
नेगृहीतो वापि शत्रुभिः सिंह्याश्चानुयातो वा वने वा वनद्विभिः राजा कुण्डेन वज्राप्रो व
घोर्बधगतोपि वा शत्रून्नितो वा वातेन स्थितः पोते महानैवे पतसु वापि शस्त्रेषु संग्रामे भृश
दारुणे सर्वावाधाषु घोरघुवेदनाभ्यर्द्धितोपि वा स्मरन्ममैतच्चरितं नरो मुच्येत संकटात् मम प्रभासि
हाद्या दस्युर्बो वैरिणा लयाद्ग्रादेव पलायते स्मरन्तश्चरितं मम अपि रुवाच द्रुपुक्ता सा भगवती चं
डिका वंडविक्रमा पश्यतामेव देवानां तत्रैवांतरधीयते तेषां देवानि रातं काः साधिका रात्र्या पुरा
यत्तमागभुजः सर्वे च कुर्वन्निहतारयः दैत्याश्च देवानि हते शुभे देविरेषो युधि जगद्विध्वंसि नितस्मिन्
होत्रे तुल्यविक्रमे निशुंभे च महावीर्यशेषाः पातालमाययुः एवं भगवती देवी सानित्यापि पुनः पुनः
संभूय कुरुते भूपजगतः परिपालनं तथैतन्मोह्यते विश्वं सैव विश्वं प्रसूयते सा घाचिता च विज्ञानं
तुष्टारिद्धिं प्रयच्छति व्याप्तं तथैतत्सकलं ब्रह्मांडं मनुजेश्वर महाकाल्या महाकाले महासारी

मार्क ९
१०४

स्वरूपया मैव काले महासारी मैव मृष्टिभवत्यजा स्थितिकरोति भूतानां मैव काले सनातनी भव
काले नृणां मैवलक्ष्मीर्वृद्धिप्रदा गृहे मैवाभावे तथा लक्ष्मीर्विनाशायोपजायते कृता संपूजिता पु
ष्पैर्द्रुपगंधादिभिस्तथा ददाति वित्तं पुत्रांश्च मतिं धर्मं तथा शुभां मार्कंडेय पुराणे सावर्निके मन्वं
तरे देवी माहात्म्ये शुंभनिशुंभधः समाप्तः ॥०॥ अथिरुवाच एतन्नेकचितं भूपदेवी माहात्म्यमुत्त
मं एवं प्रभासा देवी यथेदं धार्यते जगत् विद्या तथैव क्रियते भगवद्विष्णुमायया तद्यत्वं मे ष्वेश्य
अतथैवान्ये विवेकिनः मोह्यन्ते मोहिताश्चैव मोहमेघं तिचापरे तामुपैहि महाराज शरणां प
रमेश्वरी आराधिता मैवनृणां भोगस्वर्गापवर्गदा मार्कंडेय उवाच इति तस्य वचः श्रुत्वा सुर
थः मनराधिपः प्रणिपत्य महाभागं तमृषिं संशितव्रतं निर्विर्लोति मम तेन राह्या पदरुणेन च
जगाम तद्यत्नपसे सच वैश्यो महा मुने संदर्शनार्थं संवाद्या नदीपुलिनसंस्थितः सच वैश्यस्तपसे
पदेवी मूर्तं परं जपन् तौ तस्मिन् पुलिने देवाः कृत्वा मूर्तिं महीमंघी अर्हन्तां चक्रतुलस्याः पु

पु०
१०४

षधूपाग्नितर्पणैः निराहारौघताहारौतमनस्कोसमाहितौ ददतु तौ वलिं चैव निजगात्रामृत्यु
क्षिते एवं समाराधयतोस्त्रिभिर्वर्षैर्घदात्मनोः परितुष्टा जगद्धात्री प्रत्यक्षं प्रादुर्बुद्धिका देव्युवा
च यत्प्रार्थ्यते त्वयामूपत्वया च कुलनन्दन मन्त्रज्ञत्वाप्यतां सर्वं परितुष्टा दशमितत मार्कण्डेय
उवाच ततो ववेनृपो राह्यमविभ्रंस्य न्यजन्मनि श्रत्रुचैव निजं राह्यं हतशत्रुबलं बलात् सोऽपि
वैश्यज्ञतो ज्ञानं ववे निर्विसमानसः ममेत्यहमिति प्राप्तः सप्तविद्युतिकारकं देव्युवाच स्वल्पे
रहो मिर्नृपतेः स्वराह्यं प्राप्स्यते भवान् हृत्वारिपूजस्वलितं तव तत्र भविष्यति मृतश्च भूयः संप्रा
प्य जन्म देवा द्विवस्वतः सावर्तिको नाम मनुर्भवान् भुवि भविष्यति वैश्यवर्जत्वया यश्च वरो मत्तो
मिवांश्चितं तं प्रयच्छामि संसिद्धैस्तव ज्ञानमविष्यति मार्कण्डेय उवाच इति दत्त्वा तयोर्देवी यथा मि
लषितं वरं वभूवां तर्हि नाम यो मत्तयाताम्पामभिष्टुता एवं देवा वरं लब्ध्वा सुरयः सत्रियर्षभः स
र्वा जन्म समासाद्य सावर्तिर्भविता मनुः इति मार्कण्डेयपुराणे सावर्तिके मन्वन्तरे देवी महात्म्ये

मार्क०

२०५

२०५

समाप्तं ॥ ०॥ मार्कंडेय उवाच सावन्निकमिदं सम्यक् प्रोक्तं मन्तरं मया तथैव देवी माहात्म्यं महिषासु
रनाशनं उत्पन्नं यथा देव्या मातृणां च महामवेत तथैव संभवो देव्याश्चासुं डायास्तथाभवः
शिवदूत्याश्च माहात्म्यं वधः शुंभनिशुंभयोः रक्तबीजवधश्चैव सर्वमेतत्तत्त्वादितं श्रुयतां मुनि
शार्दूलसावन्निकमथापरं दत्तपुत्रश्च सावर्त्ता भावी यो न वमो मनुः कथयामि मनोस्तस्य ये
देवा मुनयो नृपाः पारमरीचिगर्भश्च स्वकर्मणि स्तथासुराः एते देवा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशके
गणाः तेषां मित्रो भविष्यन्तमहृमाहो महाबलः अमुं तो नाम कुलिशो गजेन्द्रवरवाहनः सांप्र
तं कार्तिकेयो घोवद्भिपुत्रः षडाननः अमुं तो नाम शक्रो मौ भावी तस्यांतरे मनोः मेधातिथिर्वसुः
सत्यो ह्योतिष्मानधृतिमांस्तथा सप्रर्षयो न्यस्रवलस्तथान्यो ह्यवाहनः धृष्टकेतुर्दृष्टकेतुर्वव
हृष्यो निरामयः पृथुश्च वास्तथा विष्णो भूरिह्यमो वृहद्भयः एते नवमुतास्तस्य दत्तपुत्रस्यैव नृ
पाः मनोस्तदशमस्यान्यतश्च पुनमन्तरं द्विज मन्तरे तु दशमे वृहस्पतस्य धीमतः सुखाशिनी

पु०

२०५

५०

विसृष्टाश्च द्विः प्रकारा सुताः स्मृताः शतं संख्या हिते देवा भविष्यास्तत्र वै मनोः घत्प्रमाणं शतं मा वि
त देवानां तदा शतं शान्तिरिन्द्रस्तथा भावी सर्वैरिन्द्रगुणैर्द्युतः सप्रर्षीस्तन्निबोधत्वं ये भविष्यति वै त
दा आपो मूर्तिर्दृष्टविष्मांश्च मुकृती सत्य एव च न भागो प्रति सत्यैव वा सिष्ठश्चैव स प्रमः स्वदेवश्च
त्रमौ जाश्च भूरिसेनश्च वीर्यवान् शतानीकोऽथ वृषभो न मित्रो यजयद्रथः भूरिह्यमः सुपर्वात्
तस्यैते तनया मनोः भविष्यं धर्मपुत्रस्य सावर्नस्य तरे शृणु विहंगमात्ता सामगाश्च निर्मानव
तयस्तथा त्रिप्रकारा भविष्यति एकैकं त्रिंशको गणाः मासर्तुदिवसा ये तु निर्माणवत यस्तु ते
विहंगमावात्रयोऽथ मौरुर्तकामको गणाः इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः दृष्टविष्मांश्च वधि
ष्ठश्च अपिराण्यस्तथारुणिः निम्बरश्चानवश्चैव धृष्टिश्चान्यो महा मुनिः सप्रर्षयोऽतरे तस्मिन् न गि
ते जाश्च स प्रमः सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानीकः पुरुद्वहः हेमधन्वा दृढायुश्च विभांस्तस्त्यभा
नृपः द्वादशैरुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्तरे मनोः सावर्न्याख्यस्य ये देवा मुनयश्च भृणु सुतान् मुकर्माणाः

मार्क०
२०६

सुमनमोदवितारोहितास्तथा सुवर्त्ताश्चसुरास्तत्रपंचैतेदशकागणः तेषामिंद्रष्टुविज्ञेयोऽतथा
मामहावलः सर्वैरिंद्रगुणैर्धुक्तः सप्रधीनपिमेश्णु द्युतिस्तपस्वीसुतपास्त्रयोमूर्तिस्त्रयोनिधिः
तपोवतिस्तथैवान्यः सप्रमस्तततोनिधिः देववानुपदेवश्चदेवश्रेष्ठोविदूरथः मित्रवान्मित्रवि
दश्चभाविनस्तत्सुतानृषी त्रयोदशम्यपर्ष्याधैरौ चारयस्यमनोः सुताः सप्रधीश्चनृपांश्चैवगदतो
मेनिशामय सुधर्माणाः सुरास्तत्रसुकर्माणास्तथापरे सुकर्माणाः सुराद्येतेसमस्तामुनिसत्रमः
महावलोमहावीर्यस्तेषामिंद्रोभविष्यतिः भविष्यत्यथसप्रधीनगदतोमेनिशामय भूतिमानय
यश्चैवतत्त्वदर्शीनिरुत्सकः निर्मोहः सुतपाश्चान्योनिस्त्रयकंपश्चसप्रमः चित्रामनोविचित्रश्चनय
भूर्निर्भयोदृष्टः सुनेत्रश्चतुर्बुद्धिश्चसुवतश्चैवतत्सुताः द्युतिमार्कडेयपुराणो ॥०॥ मार्कडेयउवा
च रुचिः प्रजापतिः पूर्वनिर्ममोनिरद्वंद्वकृतः यत्रास्तमितपायीचचचारपृथिवीमिमां अनग्निम
निकेतंतमेकाहावसथश्चमं विमुक्तसंततंदृष्ट्वाप्रोचुः स्वतिरोमुनिं पितरुचुः वत्सकस्मात्त्व

प०
२०६

यापुण्योनकृतोदारसंग्रहः स्वर्गापवर्गहेतुत्वात्त्वत्तेनानि शंविना गृहीसमस्तदेवानांपितृणां च
तथार्हणं अघीणामतिथीनांचकुर्वन्लोकानुपाश्रुते स्वाहोच्चारणतोदेवानस्वधोच्चारणात्तंपितृ
न विभज्यन्तदानेनभूताद्यानतिथीनपि सत्तदेवाहृणात्संबंधमस्मात्तृणादपि अवाप्नोसिमनु
ष्यर्षिभूतेभ्यश्चदिनेदिने अनुत्याद्यमुतानंदेवानसंतर्प्यपितृन्स्वकं भूतादींश्चकथंमौद्यात्स्वतिंगंत
मिच्छसि क्लेशमेवैककंपुत्रमन्यामोत्रमवेत्तवः मृतस्यनरकंतत्रक्लेशमेवान्यजन्मनि रुचिरुवाच
परिग्रहोतिदुःखाद्यपापायाधोगतेस्तथा भवत्यतोमयापूर्वनकृतोदारसंग्रहः आखनःसंघमोघोघंकि
यतेहानिघंत्रणात् समुक्तिहेतुर्नभवत्यसावपिपरिग्रहात् प्रह्यात्यतेनुदिवसंघदात्मनिपरिग्रहेः मम
त्वंपंकदिग्धोपिचिंतांभोभिर्ववंहितत अनेकभवसंभूतकर्मपंकंकितोबुधैः आत्मासदासनातोयैः
प्रख्याल्योनिघतेंद्रियैः पितरमुचुः युक्तंप्रह्मालनंकर्तुमात्मनोनिघतेंद्रियैः किंतुलेपायमार्गायं
यत्रत्वंपुत्रवर्तसे यच्चान्वदानैरशुभंनुदत्यतेनमिसंधितैः दानैस्तथोपमोगैश्च पूर्वकर्मशुभाशु
भैः एवन्वबंधोभवतिकुर्वतःकरणसकं नचबंधाद्यतत्कर्मभवंवनमिसंधितं एवंकर्मकृतं

मार्क०

१०७

भोगैः क्षीयते हर्निशं तथा सुखदुःखां वकैर्वेत्तापुण्यापुण्यात्मकं नृणां एवं प्रह्वाल्यते प्राज्ञैरात्मा बंधाश्चरन्ते
न विवम विवेकेन पापपंकेन दिश्यते रुचिरवाच अविद्यापद्यते वेदे कर्मसामः पितामहाः तत्कथं क
र्मणो मार्गे भवन्तो योजयन्ति मां पितर उचुः अविद्यामत्यमेवैतत्कामं नैतन्मृषावचः किंतु विद्या
परिपाप्मो हेतुः कर्मन संयमः विहितः कर्मणा बंधोऽसमद्विः क्रियते तु यत् संयमो मुक्तये सोऽन्यः
प्रत्युताधोगतिः प्रदः प्रह्वालयामिति भवान्वात्मानं तु मन्यते विहिता करणो दूतैः पापैस्त्वत्
विदिष्यसे अविद्याप्युपकाराद्यविषयजायते नृणां अनुष्ठता ह्यपायेन बंधायाऽन्यायतो हि सा
तस्माद्दत्तं कुरु स्वत्वं विधिवद्धारसंग्रहं माजन्मविफलं तेऽस्तु असंप्राप्या ल्यलौकिन रुचिरवा
च वृद्धोऽहं सांप्रतं को मे पितरः संप्रदाष्यति भार्या तथा हरिद्रस्य दुस्करो दारसंग्रहः पितर उचुः अ
स्माकं पतनं वत्स भवतश्चाप्यधोगतिः नूनं भाविमवित्री च न भिनंदसि नो वचः मार्कडेय उवाच
दत्तुं का पितरस्तस्य पश्यतो मुनि सत्तमः वभूवुः सह सा दृश्या दीपा वाताहता इव दूति मार्कडेय पु
राणोऽसौ च मन्वंतरे ॥ वा मार्कडेय उवाच स तेन पितृवा केन भृशमुद्विग्नमानसः कन्याभि

१०८

१०९

११०

आर्षीविप्रर्षिःपरिवभ्रासमेदिनीं कन्यामनभमानोसौपितृवाक्याग्निदीपितः चिंतामवापमहतीमति
वोद्विग्नमानसः किंकरोमिक्कगच्छामिक्कथंमेदारसंग्रहःक्षिप्रंभवेनमपितृणांममासुदयकारकः
इतिचिंतयतस्तस्यमतिज्ञातामहात्मन तपसाराधयाम्पेनंव्रह्माणंकमलोद्भवं ततोवर्षशतंदिव्यं
तपसोपेसवेधसः तपस्थितंश्चिरंकालंवनेपुलिनमास्थितः आराधनायमतदापरंनियममास्थितः
ततःसंदर्शयामासव्रह्मालोकपितामहः उवाचतंप्रसन्नोस्मिउच्यतामभिवांछितं ततोसौप्रणिपत्या
हव्रह्माणंजगतोपतिं पितृणांवचणान्तेनयत्कर्तुमभिवांछितं ब्रह्माप्रादरुचिंविप्रश्नद्व्यतस्यामिवां
छितं प्रजापतिस्त्वंमनितांवष्ट्याभवताप्रजाः सृष्ट्वाप्रजाःसुतान्चिप्रसमुत्पाद्यक्रियास्तथा हृत्वाकृता
धिकारस्त्वंततःसिद्धिमवाप्ससि सत्वंयथोक्तंपितृभिःकुरुदारपरिग्रहं कामंचेयमभिधायतां
पितृपुजनं तत्पुत्रपुष्टापितरःप्रदार्प्यन्तिनवेप्सितं पत्नीमुतांश्चसंतुष्टाःकिंनरद्व्युःपितामहाः
मार्कंडेयउवाच द्रष्टुमिर्वचनंश्रुत्वाब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः नद्याविविक्तेपुलिनेवकार्यपितृ

मार्क ०
१०८

पणं तुष्टावचपितृनविप्रसवैरेभिरथाहतः एकाग्रप्रयतोभूत्वाभक्तिनम्रात्मकंधरः रुविरुवा
च नमस्येहंपितृनभक्त्यायेवसंतप्यधिदेवताः देवैरपितृतर्प्येतेष्ये आद्वेनुस्वधात्रैः नमस्येहंपि
तृनस्वर्गेतर्प्येतेष्येमहर्षिभिः आद्वेर्मनोमयैर्मत्स्याभुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः नमस्येहंपितृन
स्वर्गेसिद्धाः संतर्पयंतियान आद्वेसुदिद्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः नमस्येहंपितृनभक्त्याये
र्च्येतेगुह्यकेर्द्वि तन्मयत्वेनवांछुः अद्धिमात्यंतिकोपरं नमस्येहंपितृनमर्त्यैरर्च्येतेभु
विद्येसदा आद्वेषुअद्वयाभीष्टलोकपुष्टिप्रदायिनः नमस्येहंपितृनविप्रैरर्च्येतेभुविद्येसदा
वांछिताभीष्टलाभायप्राजापत्यप्रदायिनः नमस्येहंपितृनयेवैतर्प्येतेऽरण्यावासिभिः रम्येआ
र्च्येताद्वैरैस्तपोनिर्द्धूतकल्मषैः नमस्येहंपितृनविप्रैर्नैष्टिकंतुवचारिभिः येसंघतात्मभि
र्नित्यंसंतर्प्येतेसमाधिभिः नमस्येहंपितृनआद्वैराज्यास्तर्पयंतियान कव्यैरशेषैर्विविधलो
कपुष्टिप्रदायिनः नमस्येहंपितृनवैश्वैरर्च्येतेभुविद्येसदा स्वकर्माभिरत्यैर्नितंप्रपद्युषान्वरा

पु
१०८

रिमिः नमस्येहंपितृनश्राद्धेशूद्रेरपिचभक्तिः संतर्प्यतेजगत्पत्रनांश्राख्यातः खकालिनः नमस्ये
हंपितृनश्राद्धेपातालधेमहासुरैः संतर्प्यतेसुधाहारास्त्यक्तदंभमदैः सदा नमस्येहंपितृनश्राद्धैरर्च्य
तेयेरसातले भोगैरशेषैर्विधिवन्नागैः कामानुभीप्सतिः नमस्येहंपितृनश्राद्धैः सत्पैः संतर्पितानुस
दा तत्रैवविधिवन्मंत्रभोगसंपत्समन्वितैः पितृनमस्येतिवसंतिसाक्षात्तयेदेवलोकेहमहीतले
ये जेवांतरीक्षेचसुरारिपूज्यातेमेप्रतीच्छंतुमघोपनीतं पितृनमस्येपरमानुभूताघैवैविमाने
निवसंत्यमूर्त्ताः यजंतिमानास्तमनामनोभिः योगीश्वरकेशविमुक्तिहेतुनः पितृनमस्येदिवि
येचमूर्त्ताः स्वधामुजः काम्यफलाभिर्भुंघो प्रदानत्यक्ताः सकलेपितानांविमुक्तिदायेनभिसंधितेषु
तृप्यंतुतेऽस्मिन्पितरस्समस्ताः दुष्कावतांघेप्रतिशंतिकामान् सुरत्वमिंद्रत्वमितोधिकंवापुत्रानपशू
नस्वामिवलग्द्वाणि सूर्यस्येदरश्मिषुयेह्विंवेशुक्लेविमानेचसदावसंति तृप्यंतुतेऽस्मिन्नितरो
नतोयैर्गंधादिनापुष्टिमितोव्रजंतु येषांदुतेगौहविषाचतृप्रियैर्भुजंतेविप्रशरीरसंस्था येपिंड

मार्के ०
२०६

दानेन मुदं प्राधांति तृप्यंतितेऽस्मिन्पितरो न्नतोयैः पौवद्गुमांसेन सुरैर्भीष्टैः कृच्छैः सिलैर्दिव्यमनोर
मैश्च कालेन शाकेन महर्षिर्द्वैः संप्रीणितांस्ते मुदमप्रधांतु कथान्यशेषाणि च यन्भीष्टान्यती
वतेषाममराश्चितानां तेषांच सान्निध्यमिहास्तु पुष्पगंधा सुभोक्ष्येषु मया कृतेषु दिने दिनेषु प्र
तिगृह्यते चामासांतपूज्या भुवि येषु काषु येषु तारांते भुदये च पूज्याः प्रधांतिते मे पितरोऽत्र तृ
प्तिं पूज्यादि जानां कुमुदे दुभा सोये ह्यत्रियाणां च नवार्कवर्त्ताः तथा विषां ये कनकावदाता
नीनीनिभाः शुद्धजनस्य ये च तेस्मिन् समस्ता मम पुष्पगंधधूपान्नतोयादि निवेदनेन तथाग्नि
होमेन च धांतु तृप्तिं सदा पितृभ्यः प्रणतोस्मि तेभ्यः ये देवपूर्वाण्यभितृप्तिहेतो रश्नंतिकथानि शुभा
कृतानि तत्प्राश्नये भूतिमृजो भवंति तृप्यंतु तेस्मिन् प्रणतोस्मि तेभ्यः रक्षांसि भूतान्यसुरास्तथोयांनि
नो शयंतंस्तु शिवं प्रजानां आद्याः सुराणाममरेषु पूज्यास्तृप्यंतु तेस्मिन् प्रणतोस्मि तेभ्यः अग्निस्वा
त्तावर्हि सदः आज्यपाः सोमपास्तथा व्रजंति तृप्तिं श्राद्धेस्मिन् पितरस्तृप्यंता मया अग्निस्वात्ताः पि

५०
२०६

तृगणाः प्राचीरक्षंतु मेदिशं तथा वर्हिषदः पांतु याम्यां ये पितरः स्मृताः प्रतीचीमाज्यपास्तवदुदीची
मपिसोमपाः रक्षोभूतपिशचिभ्यस्तथैवासुरदोषतः सर्वतश्चाधिपतिषां यमोरक्षां करोतु मे
विश्वो विश्वभुगाराधो धर्मो धन्यः शुभाननः भूतिदो भूतिवृद्धतिः पितृणां ये गणानरः कल्या
णां कल्याणकर्ता कल्पः कल्पतराश्रयः कल्पता हेतुरणवः षडेभ्यो गणाः स्मृताः वरो वरोणे
वरदः पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा विश्वपाता तथा धाता स प्रवैते तथा गणाः मन्महात्मा महितो महि
मावान्महाबलः गणाः पंचतथैवैते पितृणां पापनाशनाः सुखदो धनदश्चान्यो धर्मदोऽन्यश्च
भूतिदः पितृणां कथ्यते चैतन्न तथा गणा चतुष्टयं एकत्रिंशत्पितृगणाद्यैर्वाप्तमखिलं जगत् ते मे वत्प्रा
प्तुं प्रयच्छंतु मदाहितं इति मार्कंडेयपुराणे ॥ ना मार्कंडेय उवाच एवंतु स्तवतस्तस्य तेज
सो राशि रुचिखः प्रादुर्बभूव महसा गगणा व्याप्ति कारकः तं दृष्ट्वा सुमहत्तेजः समाकृद्यस्थितं
जगत् जानुभ्यामवनी गत्वारुचिस्तोत्रमिदं जगौ रुचिरुवाच अत्रितानाममर्तानां पितृणां दी

मार्क०

११०

२१०

प्रितेजसां नमस्यामिसदातेषां ध्यानानां दिव्यतेजसां इंद्रादीनां चनेता वैश्वदेवा मारीचयोस्तथा सप्रधी
गांतथान्येषां तां नमस्यामि कामदान मन्वादीनां सुनीद्वानां सूर्याश्चंद्रमसौस्तथा तानमस्यामि
हंसवानपितृणां सुदधावपि नक्षत्राणां ग्रहानां च वायव्यगभ्योर्नभसस्तथा द्यावापृथिव्याच्चत
थानमस्यामि कृतांजलिः देवर्षीणां जनित्रोचसर्वलोक नमस्कृतान् श्रद्धास्पसदादातृन्
मस्येदं कृतांजलिः प्रजापतेः काश्यपायसोमायवरुणाय च योगेश्वरेभ्यश्च सदानमस्या
मि कृतांजलिः नमोगोभ्यः सप्रभस्तथालोकेषु सप्रमः स्वयंभुवेनमस्यामि ब्रह्मणे योगच
क्षुसे सोमाधारानपितृगणानयोगभूतिधरास्तथा नमस्यामितथा सोमं पितरं जगतामहं अग्निर
पांस्तथैवान्यातां नमस्यामि पितृभ्यो नमः अग्नि सोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ये च तेजसि ये वै ते सोम
सूर्याग्निमूत्रयः जलरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मरूपिणः तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः
नमोनमोनमस्ते मे प्रसीदंतु स्वधाभुजः मार्कंडेय उवाच एवं कृतास्तस्ते न तेजसो मुनि सत्तमः

११०
२१०

निश्चक्रमुत्तेपितरोभाषयंतोदिशोदश निवेदितंचयत्रेनपुष्पगंधानुलेपनं तद्द्रवितानथसतानदह
शेपुरतस्थितान् प्रणिपत्यपुनर्भक्त्यापुनरेवकृतांजलिः नमस्तभ्यन्नमस्तभ्यमित्याहृष्यगाहतः
ततःप्रसन्नाःपितरस्तमूचुर्मुनिमत्तमः वरंवृणीष्वेतिमतानुवाचनतकंदरः रुचिरुवाच सांप्रतं
सर्गकर्तृत्वमादिष्टंव्रजगामम सोहंपत्नीमभीप्सामिधर्म्यादिव्यांप्रजावन्ती पितरुचुः श्रत्रैव
मत्यःपत्नीतेभवभूतिमनोरमा तस्यांचपुत्रोभविताभवतोमनुरुत्तमः सन्वंतराधिपोधोमांस्वत्ता
मैवोपलक्षितः रुचैरोच्यद्विख्यातीप्रजास्यतिजगत्रये तस्यापिवहवःपुत्रामहावलपराक्रमाः
मविष्मंतिमहात्मानःपृथिवीपरिपालकाः त्वंचप्रजापतिर्भुत्वाप्रजामष्टाचतुर्विंसाः क्षीणाधि
कारोधर्मास्ततःसिद्धिमवाप्ससि तेस्त्रंद्रणानेनचनरोयोस्मान्तोष्यतिभक्तिः तस्यतुष्टा
वयंभोगानासज्जानतथोत्तमं शरीराद्येममैश्वर्यं नुक्कंतपुत्रपौत्रादिकंतथा वांछद्भिःशततंस्तयाः
लोत्रेणानेनवैद्यतः श्राद्धेचयद्दमंभक्त्याअस्मत्प्रीतिकरंस्तवं परिष्पंतिद्विजायाणांभुंजतांपुरतः

मार्क०

२११

स्थितः स्तोत्रश्रवणसंप्रीत्यामन्त्रिधानेपरेकृते अस्माभिर्मन्त्रयंश्राद्धंतद्विषयसंशयं यद्यप्यश्री
त्रियंश्राद्धं यद्यप्युपहृतं भवेत् अन्योपात्तविनेन यदिवाकृतमन्यथा अश्राद्धाद्वैरुपहृतैरुप
हारैस्तथाकृतं अकालेष्वथवादेशे विधिहीनमथापि वा अश्रद्धया वा पुरुषेर्देहमाश्रित्य यत्कृतं
अस्माकं तत्प्रये श्राद्धंतथाप्येतदुदीरणात् यत्तैतत्पद्यते श्राद्धे स्तोत्रमस्मात्सुखावहं अस्माकं जा
यते तत्प्रिस्रवद्वा दशवार्षिकी हेमंते द्वादशाद्यानितृप्तिमेतत्प्रयच्छति शिशिरे द्विगुणाद्यानितृप्ते
स्तोत्रमिदं स्मृतं वसंतेशोडशसमास्तृप्ये श्राद्धकर्मणि ग्रीष्मे च षोडशैवेतत्परितंतृप्तिकारकं
विलंकेपि कृतेश्राद्धे स्त्रोत्रेणानेन साधिते वर्षाषु तृप्तिरस्माकं मक्षया जायते रुचे शरत्कालेपि पठितं
श्राद्धकाले प्रयच्छति अस्माकमेतत्पुरुषैस्तृप्तिं पंचदशाद्विकी यस्मिन् गृहेपि लिखितमेतन्निष्ठति
नित्यमः सन्निधानेकृतेश्राद्धे तत्रास्माकं भविष्यति तस्मादेतत्तथा श्राद्धे विप्राणां भुंजतां पुरः श्रावनी
यमहाभागमस्माकं तृप्तिहेतुकं इति मार्कंडेयपुराणे चैवमन्वन्तरेपि त्ववरप्रदानं ॥०॥ मार्कंडेय

१०
२११

उवाच ततस्तस्मात्तं दीमया तमुत्तमो मनोरमा प्रमोचानामतन्वंगीतसमीपे वराप्सरा माचोवाच
महात्मानं रुचिं स्वमधुराक्षरं प्रश्रयावनतामुक्त्वा प्रमोचा वैरवाप्सराः श्रुतीवरुपिणी कन्यामस्तु
तातपतां वरं जानावरुणा पुत्रेण पुष्करेण महात्मना तां गृह्णाणमया दत्तां भार्या र्थे वरवर्तिनीं मनु
र्माहामतिस्तस्यां समुत्पत्त्यति ते सुतः मार्कंडेय उवाच तथेति तेन साप्युक्ता तस्मान्नोयात्पुष्पाती
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः नद्याश्च पुलिने तस्मिन् मरुचिर्मुनिस्ततः जग्राह पाणिं
विधिवत्समानार्थं महासुनी तस्यां तस्य सुते जज्ञे महावीर्यं महासति रौच्यो भवतः पितुर्नो माख्यातोऽ
त्र वसुधा तले तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्रर्षयश्च ये तनयाश्च नृपाश्चैव ते सप्त कथितास्तव धर्मवृद्धिस्त
थारोग्यं धनधान्यं सुतोद्भवः नृणां भवत्यसंदिग्धमस्मिन् मन्वन्तरे श्रुते पितृत्तवं तथा श्रुत्वा पितॄणां च
तथा गाणान् सर्वान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादान् महासुते दूतिमार्कंडेय पुराणे मालिनीं परिनयो नामावा
मार्कंडेय उवाच अतः परंतु तौ तस्य समुत्पत्तिं निशामय देवानृषीस्तथा पुत्रांस्तस्यैव वसुधाधिपान्

मार्क
११२

वभूवांगिरसःशिष्योभूतिर्नामातिकोपनः चंडशापप्रदे लोके मुनिरागस्यमौम्यवाक् तस्याश्रमेमातरि
श्वानचचारातिनिष्ठुरं नातितापंरविश्रक्पेप्येनोनातिकर्दमं नातिशीतिंचशीतांगुःपरिपूर्णेपिरश्मि
भिः चकारभीत्यातस्यर्षकोपनस्यातितेजसः आतवश्रकमांस्तत्कादृष्टोस्वाश्रमजन्मषु तस्यपुष्पफ
लंचक्रुरासयासार्वकालिकं उद्धरापश्रक्कंदेनतस्याश्रमसमीपगाः कलंडलुगताश्वेतस्यभीता
महात्मनः नातिक्लेशसहोविप्रःसोभवत्कोपभृशं अपुत्रश्रमहाभागसतपस्यकरोन्मनः पुत्रका
मोयताहारःशीतवातानिलाहतः तस्यामीतिविचिंत्याथतपस्येवमनोदधेः तस्येन्दुर्नातिशीताय
नातितापायभास्करः अभवन्मातरिश्वाचरवौनातिमहामुने आपीयमानोत्वैश्वर्यसभूतिमुनिसत्त
माश्रववाप्याभिलासंतंतपसःसत्यवर्ततः तस्यमातासुर्वाभूत्पिपासुःशान्तिनामानंशिष्यमाहम
हामतिः प्रशांतमद्युद्धतमखिनीतंगुरुकर्मणि सद्योत्पुक्तंशुभाचारमुदारंमुनिसत्तमं भूतिरुवाच
अहंयज्ञेगमिष्यामिभ्रातुःशान्तेमुर्व्वसः तेनाहृतस्तयाचेह्यत्कर्तव्यंभृगुस्वतन्त्र प्रतिजागरणसंप्र

११२

युद्धेस्त्वया कार्यं ममाश्रमे तथा तथा प्रयत्नेन यथाग्निर्नशमं व्रजेत् इत्याज्ञायतथेत्युक्तः स तशिष्येण शां
तिना जगाम यज्ञतं भ्रातुराकृतः स यवीयसा शांतः शांतिर्वनावावत्समित्युष्पफल्वादिकं उपानयति
मृत्यर्थे गुरोस्तस्य महात्मनः अन्यच्च कुरुते कर्म गुरुभक्तिवसानुगः प्रशांततावदनसो यो सो भू
तिपरिग्रहः तदृष्ट्वा सोऽनन्तं शांतं शांतिरभ्यंत दुःखित भीतश्च भूतैर्वदुधा चिंतयन् समहामतिः किं
करोमि कथंचात्र महत्यागसि मे गुरोः मया त्य प्रतिपन्नं किं कृतं मुकृतं भवेत् प्रशांताग्निमिमं धि
ष्टुं यदि पश्यति मे गुरुः ततो मां न विसृजेत् तव्यसने सन्विद्यो ह्यति यत्न्यमग्निमद्राहं मग्निस्थाने करो
मिन्न सर्वप्रत्यक्षमगुष्मसोऽवश्यं मां करिष्यति सोऽहं मासो गुरोस्तस्य निमित्तं कोपपापयोः तथात्मा
ननु शोचामि यथा पापं कृतं गुरोः दृष्ट्वा प्रशांतमनसः नूनं शस्यति मां गुरुः अथवा पावकं दुःखं
थावीर्यो हि स द्विजः यस्य प्रभावाद्भिभ्यंतो देवांसि पृथि शोसने कृताग्रमंसमां वृष्ट्या कथामार्घयिष
ति मार्कण्डेय उवाच बहु प्रकारं चिंत्यामो भीतस्तस्य सदा गुरोः यवौषणिमतां श्रेष्ठशरणां जातवे

मार्क ०
११३

दसं सचकारतदा लोत्रं सप्तार्चैर्धृतमानसः सचैकचित्तो मेदिन्यां न्यस्तजालुः कृतं जलिः शान्तिरुवा
च ॐ नमः सर्वभूतानां साधनाय महात्मने एकद्विपंचविष्टाधराजसूये महात्मने नमः समस्तदेवा
नां वृत्तिदाय सुवर्चसे शुक्ररूपाय जगताम शेषाणां स्थितिः प्रदः त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वया तं भगवा
नहरिः प्रीणाया त्वखिलां देवां त्वयाणां सर्वदेवताः कृतं हरिस्त्वय्यनलमेव त्वमुपगच्छति ततश्च
जलरूपेण परिणाममुपैति यत् तेनाखिलौषधी जन्मभवत्पनिलसारथे अपधीभिर्न शेषाभिः
मुखं जीवन्ति जंतवः वितनुते न वायसा त्वत्सृष्टाश्चोषधीषु च यत्तैर्देवास्तथा दैत्यास्तत्तद्द्रव्यासि पा
वक श्रेण्यायं ते च ते यसास्तदा धाराद्रुताशन अतः सर्वस्य योनिस्त्ववद्दे सर्वमयस्यथा देवतादान
वायसा दैत्या गंधर्वराक्षसाः मानुषाः पशवो वृक्षामृगपक्षिशरीरसृपा श्रेण्यायं ते त्वया सर्वसमु
द्धमे च पावक त्वत्तत्त्वोद्भवं यांति त्वयं ते च तथालयं श्रेण्यायं जसि देवत्वं त्वमसि पुनरेवताः
पचमानास्त्वया ताश्च प्राणिनां पुष्टिकारकं देवैस्वते जोरूपेण कांत्या सिद्धे स्वस्थितः विषरूपे

११३

तितीवः त्वमापयं न भीममशेषलोकं संवर्त्तकं हृन्पसराभिर्वीर्यं द्विमुत्तमं सत्वमशेषसत्वकृत्तुपुं
रीकस्थमननमीत्य त्वधाततं विश्वमिदं सचरं कृताशनैको वदुधात्वमत्र त्वमद्वयः सगिरिवला
यमुद्धवानमः समोमर्क समंगिराखिल महोदधेर्जतवगतश्च वाडवो भवान्निभृत्या परया हरिस्थि
तः कृतामनस्त्वमिति सादाभिपूज्यसे महाकृतो नियमपरैर्महर्षिभिः अजेतः पिवसि च सोम
मध्वरेव षट्कृतामपि च हविषिभूतयेवं विप्रैः सततमिदं ज्यसे फलार्थं वेदांगेषु खफलेषु गीयसे
ह्रीत्वद्देर्घ्यजनपरायणा द्विजैश्च वेदांगान्युपसमयंति सर्वकाले त्वं ब्रह्माय जनपरस्तथैव विश्वभू
तेशः सुरपतिवर्ष्यमाजनेशः सूर्येन्द्रसकलसुरासुराश्च हव्यैः संतोषातिमतफसान्वाप्नुवन्ति अचि
र्भिः परमं महोपधातदुष्टं स्पृष्टं तव शुचि जायते समस्तं ज्ञानानां परममतीव भष्मवायुसंध्यायां
मुनिभिरतीव सेव्यते तत् प्रसीद वद्दे शुचिनामधेय प्रसीद वायो ननादिदीप्ते प्रसीद मे पावकार
श्रुतायु प्रसीद हव्याशनपाहि मां त्वं यत्ने वद्दे शिवं रूपं येतते मप्रहेतयः तैः पाहिन मतो देवपि

मार्क०

२९५

तापुत्रमिवात्मजं इतिमार्कंडेयपुराणे अग्निसूत्रं ॥०॥ मार्कंडेयउवाच एवंस्ततस्तत्तेनभगवा
नहव्यंवाहनः ज्वालामालावृततनुस्तस्यादग्रतोमुने देवोविभावसुः प्रीतस्तोत्रेनानेनवे द्विज
तंशक्तिमाहृगणातंमेवगंभीरवापथ परितुष्टोस्मितेविप्रभक्त्याघंतेस्तुतिःकृता वरंददामि
भवतः प्रार्थ्यतांयस्तंवेप्सितं शान्तिरुवाच भगवनकृतकृत्योस्मिद्यश्चांपश्यमिरुपिणं तथापि
भक्तिमंतस्यभवताश्रयतांसम भ्रातृघटं गतोदेवममाचार्योनिजाश्रमात् आगतःस्वाश्रमे
धिष्ठंत्वत्सनाथंसपश्यतु ममापराधास्तंयत्कंयत्रेधिष्ठंविभावसो तत्त्वयाधिष्ठितंमोक्षपूर्ववत्
पश्यतांद्विजः तथान्यमपिमेदेवः प्रसादंकुरुतेयदि पुत्रोविधिष्टोभवतुअनपत्यस्यमेगुरोः यथा
चमैत्रीतनयेसकरिष्यतिमेगुरुः तथाममस्तसत्त्वेषुभवत्वस्यमनोमृदुः यश्चास्मांस्तोष्यतेनेनप्री
तिंघातोसिमेवयं स्तोत्रेणावरदस्तस्यभवेथामत्यसादितः मार्कंडेयउवाच एतच्छ्रुत्वावचस्तस्य
तमाहृद्विजसत्तमं स्तोत्रेणाराधितोभूयो गुरुभक्त्याचपावकः अग्निरुवाच गुरोरर्घ्यंयथाव्रजन्

॥०

२९५

याचितमेवरद्वयं आत्मार्यतेनमेपीतिव्यतीवमहात्माने भविष्यत्येतदखिलंगुरोर्धत्तार्थितंत्वया
मैत्रीसमस्तभूतेषुपुत्रश्रास्यभविष्यति महाबलमहावीर्यमहाप्राज्ञोगुरोस्तव अनेनयश्रस्ते
त्रेणोष्यतेमांसमाहितः तस्याभिलषितंसर्वपुण्यंचास्यभविष्यति यज्ञेषुसर्वकालेषुतीर्थेषु
होमकर्मषु कर्मणोपहतामेतन्ममनुष्टिकरंपरं अहोरात्रकृतंपापंश्रुतमेतत्सकृद्विज नाम
यिष्यत्यसंदिग्धं ममनुष्टिकरंपरं अहोमकालदोषादीनयोर्गैरपिचादुतैः येदोषास्तानिदं
त्यःसमधिष्यतिसंश्रुतं पौर्नमास्याममावास्यांपर्वहन्येषुसंभवः ममैषसंश्रुतोमर्त्यैर्भवितापा
पनाशनः मार्कंडेयउवाच इत्युक्ताभयवानग्निःपश्यतस्तस्यैवमुनेः बभूवादर्शनःसत्योदीपस्थो
निवृतायथा सचशानिकृतेवह्नौपरितुष्टेनचेतसा पश्चादेत्यमहातेजाःपरिवेशाश्रमंगुरोः
जाज्वल्यमानंददृशोगुरोर्विष्टेदूताशनं दृष्ट्वाचपूर्ववत्प्रायततःसपरमांसुदं एतस्मिन्नंतरे
सोपिगुरुस्तस्यमहात्मनः भ्रातुर्धवीयसोयज्ञादाजगामस्वमाश्रमं तस्यागतस्यशिष्योभौच

मार्क०
२१६

क्रेपादाभिपूजनं गृहीतासनपूजश्चतमाहमतदागुरुः वत्सामिहार्द्धत्वधिमेतथान्येषुचजंतुषु नवे
मिकिमिदं त्वंचेद्वित्येतत्कथयामि ततः सशान्तिस्तसर्वमाचार्यायमहात्मने अग्निनाशादिकं
विप्रः समाचष्टयथातथं तश्चात्मासौपरिषज्यमेहार्द्धनयनो गुरुः शिष्यायप्रददौ वेदान्संगोपां
गानमहात्मने भौत्योनाममनुजस्य पुत्रो भूतेरजायत तस्यमन्वंतरे देवानृषीन्भूश्वमेशृणु भ
विष्यति भविष्यात्कदातो विसृता देवेद्रोघश्च भविता तस्य विख्यातकर्मणिः चाक्षुषश्चवरि
ष्टश्चपरिभ्राजिवांस्रथा वाचानृकाश्च दूत्येते पंच देवगणाः स्मृताः शुचिरिंद्रस्तथातेषां त्रिद
शानां भविष्यति महाबलो महावीर्यः सर्वैरिंद्रगुरोर्युतः अग्नीध्रश्चाग्निवाहुश्च शुचिर्युक्तो यम
गधः शुक्रोजितश्च सप्तैतदात्मर्षयः स्मृताः गुरुर्गभीरो वृधश्च भवतो नुग्रहस्तथा सीमानी च प्रवी
रश्च विद्वुः संक्रंदनस्तथा तेजसी मुषलश्चैव भौत्यस्येते मनोः सुता चतुर्दशमयैतत्ते मन्वंतरमुदा
कृतं श्रुत्वामन्वंतरानीत्यंक्रमेण मुनि सत्तम पुण्यमाप्नोति मनुजः पक्षीणा पुण्यसंहतिः श्रुत्वा

पु०
२१६

मन्वंतरं पूर्वधर्ममाप्नोति मानवः स्वरो विषम्य श्रवणात् सर्वकामानवाप्नुते क्षेत्रमेधनमाप्नोति तान्
नंवाप्नोति तामुसे वैवते च श्रुतिवृद्धिं स्वरूपां विंदते स्विधं श्रोग्यं चाक्षुषेषुषां श्रुते वैवखते वलं
गुणावत्पुत्रपौत्रस्तसूर्यसावर्नके श्रुते माहात्म्यं ब्रह्मसावर्नके धर्मसावर्नके शुभां मतिमाप्नोति म
नुजारुद्रसावर्नके जयं शान्तिश्रेष्ठे गुणैर्युक्ते दक्षसावर्नके श्रुते निशातयत्यविप्रतिपवरनरौ
चं श्रुत्वा मनोरमं देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वंतरे श्रुते तथोग्निर्दीप्तिपुत्रांश्च गुणयुक्ता नवापु
याते मरीचयनुक्रमायुक्तशृणोति मुनिमत्तमः मन्वंतराणि तस्यापि श्रुयतां मुनिमत्तमः अत्र
देवानृषीनिद्रानमृतस्तन्नयान्नृपान् वसुश्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते देवर्षीद्वानृपांश्चान्ये
च मन्वंतराधिपाः ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्तु शुभांगतिं ततः शुभांगतिं प्राप्य कृत्वा कर्मा तथा शुभं
शुभांगतिमवाप्नोति धावदिन्द्राश्चतुर्दश सर्वेऽस्य आतवः दोम्पाः सर्वे सौम्यास्तथा ग्रहाः भवंत्य
संशयं श्रुत्वा क्रमान्मन्वंतरस्थितिं इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वंतराणि समाप्ताणि कौष्टुकीरुवाच

मार्क०
११७

भगवन्कथितासम्यक्त्वयामन्तरस्थितिः क्रमाद्विस्तृतस्त्वन्तोमयाचैवावधारिता ब्रह्मात्म्यं
वंशं भूभुजां द्विजसत्तमं श्रोतुं ममेकतः सम्यक् भगवन्प्रवचीहि मे मार्कण्डेय उवाच शृणु वत्स
नृपाणां त्वमशेषाणां समुद्भवं चरितं च जगन्मूलमादौ कृत्वा प्रजापतिं अयं हि वंशो भूपात्सै
रनेकैः कृतकर्मभिः संग्रामजिद्धि धर्मैः शतशो ये वलंकृतः श्रुत्वा चैवानरेन्द्राणां चरितानि
महात्मनां उत्पन्नयश्च पुरुषः सर्वपापैः प्रमुच्यते मनुष्यैश्च तथेह बाकुवनरन्यो भगीरथः
अन्यैश्च शतशो भूपाः सम्यक्पालितभूमयः धर्मज्ञाघंधिनः शूराः सम्यग्विनयचारिणः श्रुते
तस्मिन् पुमान्वंशे पापौ चाद्विप्रमुच्यते तदयं श्रुत्वा तं वंशो यतो वंशाः सहस्रशः भिद्यन्ते मनुजैर्द्राणां
अवंशो ह्ययथावदात्त ब्रह्मा प्रजापतिः पूर्वमिष्टं विविधाः प्रजाः अंगुष्ठाद्वक्षिणा दक्षमसृजद्वि
जसत्तमं वामांगुष्ठाच्च तत्पत्नी जगत्सूतिकरो विभुः स सर्ज भगवान् ब्रह्मा जगतां कारणं परं अ
द्विस्तस्य दक्षस्य कन्या जायत शोभना तस्यां च काश्यपो देव्यां मार्कण्डेयं समजीजनत् ब्रह्मसवरूपं

प०
११७

जगतामशेषाणांवरप्रदं आदिमध्यांतभूतश्रमसर्गस्थित्यंतकर्मषु ततोखिलमिदंयस्मिन्वशेषं
चस्थितं द्विज यत्स्वरूपं जगत्वेदं सदेवासुरमानुषं यः सर्वभूतः सर्वात्मा परमात्मा सनातनः आदि
त्यो भगवान् भास्वान् पूर्वमाराधितस्तथा कौष्ठिकिरुवाच भगवन् श्रोतुमिच्छामि यत्स्वरूपं विव
स्वतः यत्कारणं चादिदेवः सो भवत्काश्यपात्मजः कथंचाराधितो देवा सो दित्पाकाश्यपो मुनिः
आराधितेन चोक्तेन यत्नेन देवेन भास्वत प्रभावं चावतीर्नम्य यथा वन्मुनि सत्तम भवता कथितं
सम्पक्क श्रोतुमिच्छाम्यं शेषतः भार्कडेय उवाच विस्पष्टा परमाविद्या ह्योतिर्भाशाश्च तीस्फुटा केव
ल्यज्ञानमाविर्भूः प्राकाश्यं सन्निदेव च रोधकश्च गतिश्चैव स्मृतिर्विज्ञानमेव च दृत्येतानीह रूपाणि तस्य
रूपस्य भास्वतः श्रयतां च महाभाग गदतो मम विस्तरं यत्पृष्ठवान् सिवरेण विर्भावो यथा भवत्
निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तनसावृते बृहदंडमभूदेकमक्षरं कारणं परं तद्विभेदतदंतस्थो
भगवान् प्रपितामहः जगद्योनिः खयंवत्सायः श्रयसशतां प्रभुः तनसां द्योमिति महान् भूः क्वदे
खी

मार्क०

२१६

२१६

महामुने ततोभूद्भुवस्तस्मात्ततश्च स्वर्गतरं एतान्पाकान् यजिष्यपुरुषं तद्विवस्वतः अमित्यस्मा
त्स्वरूपा तु मूर्त्त्यारूपं रवौ परं ततो महारितिल्लनं जनकततरं ततः ततस्तपः सत्यमिति मूर्त्तीनेता
नि संभवा स्थितानि तस्य रूपाणि भवन्ति न भवन्ति च सभावभावयोर्भावं प्रतो गच्छन्ति संश्रयं अत्यंतयत्
रं मूर्त्तमरुपं पुरुषं स्थितं अमित्युक्तं मया विप्रतत्परं वसुतद्वपुः इति मार्कंडेयपुराणे वंशानुकीर्तनं ॥ १॥
मार्कंडेय उवाच तस्मादंडाद्विभिन्ना तु वसुतो व्यक्तजन्मनः अचो वभूवुः प्रथमं प्रथमाद्वदना मुने
यवा पुष्पनिभाः सत्यसेजो रूपा द्युमं दताः पृथक् पृथक् विभिन्ना अरुणो रूपा महात्मनः यजं सि
दक्षिणाद्वक्त्रदनिवद्वा निभागुरे यादृगवर्त्ततथावन्नोत्पसं हति धरां वरेः पश्चिमं यद्विभोर्वक्त्रं वक्षराः
परमेष्विनः आविर्भूतानि मामानिततः छंदसितान्यथा अथर्वणामशेषं च भृंगं जनचयप्रभं वोरवि
रस्वरूपं तदाभिचारिकशंतिर्कं उत्तरात्यकटाभूतं वदनात्तस्य वेधसः अथ सत्तमः प्रायं सौम्यां सौ
म्यस्वरूपवत अचोरजोगुणाः सत्यं यजुषां च गुणात्मने तमोगुणानि सामानिततमः सर्वमथर्वसु एतानि

६०

२१६

२१६

ज्वलमानानितेजसाप्रतिमेनवै पृथक्पृथगवस्थानभांजिपूर्वमिवाभवत् ततस्तदाद्यंततेजःअमि
त्युक्तामिश्रते पश्यानुभावाद्यन्तेजसमसावृत्यसंस्थितं तथायजुर्मोघंतेजोयज्ञसासमांमहामुने
एकत्वमुपजातानिपरंतेजसिसंश्रयः शांतिकंपौष्टिकंवैवतथाचैवाभिवारिकं रागादिद्वलघंवल
त्रितयंविज्यथागमत ततोविश्वमिदंसत्यभुमोनाशास्वनिर्मनः विभावनीयंविप्रर्धेतिरश्नोर्द्धमधस्त
था ततनांडलीभूतंक्वांक्वसंतेजमुत्तमं परेणतेजसावृष्टनेकत्वमुपधातिस्तत् आदित्यसंज्ञामगमदा
दावेवयतोभवत् विश्वस्यास्यमहाभागकारणांचावधात्मकं प्रातर्मध्यंदिनेचैवतथाचैवापरात्तिके
त्रयीतपतिमाकालेऋग्यजुःसाममजिता अचक्षपंतिपूर्वाद्देमध्याद्देचयजुंसिदै सामानिचापराद्देवै
पतंतिमुनिसत्तम शांतिकंऋचुपूर्वाद्देयजुःस्वंतरंपौष्टिकं विन्यस्तसामिसायाद्देस्वमिचारिकमंततः
विमृष्टौऋतंयोव्रजास्थितौविश्वयजुर्मोघः रुद्रसाममयोतेचतस्मान्नस्याशुचिर्द्विनिः तदेवभगवान्
भास्वानवेदन्मावेदसंस्थितिः वेदविद्यात्मकश्चैवपरः परुषउच्यते स्वर्गस्थित्यंतहेतुश्चरजःसत्त्वादि

मार्के ०
११८

कानगुणान् आश्रित्य ब्रह्मविष्णुदिशतामभ्येति शाश्वतः वेदवैः सदेवः सप्तवेदमूर्तिरमूर्तिराद्यादिव
मूर्त्यमूर्तिः विश्वाश्रयं होति रवेद्यधर्मा वेदांतसम्यः परमंपरेभ्यः इति मार्केडेयपुराणे ॥०॥ मार्केडेय
उवाच तस्यासंप्राप्यमानेतु तेजमार्द्धमधस्तथा सिमद्बुधः चिंतयामास पद्मयोनिः पितामहः सृष्टिः क
ता च मे नाशं प्रधाप्यत्यति तेजसा भासतः सृष्टिं संहारस्थितिं हेतोमहात्मनः अप्राणा प्राणिनः सर्वे आ
पः श्रूयन्ति तेजसा नवांभसा विना सृष्टिर्विश्वस्यास्य भविष्यति इति संचिंत्य भगवान् लोत्रं भगवतो
रवेः चकार भस्मघोभूत्वा ब्रह्मालोकपितामहः ब्रह्मोवाच नमस्येयमयं सर्वमेतत्सर्वमयश्चयः
विश्वमूर्तिः परं होति रवेते द्वां धंति योगिनः यो ऋजुयो यो यज्ञमानिधानं सामां च घोषनिवचिंत्य शक्तिः
त्रयीमर्षा क्लृप्ततया र्द्धमात्रा परस्वरूपो गुणपारयोग्यः तां सर्वहेतुं परवेद्यवेद्यमादौ परं होति ववद्भि
रूपं स्थूलं च वेदार्थतयानमस्ये भासंतमाद्यं परमंपरेद्यः सृष्टिं करोमि यदहंतव भक्तिराद्यातत्पुवि
तो जनमही पवनाग्निरूपं देवादिकां प्रणतमाननमश्चरात्मानां मे कृपास्थिति लयावपितत्त्वदेव

५०

११८

वन्निस्त्वमेव जलमोषनतः पृथिव्याः सृष्टिं करोमि जगतां च तथा विवाकं व्यापीत्वमेव भगवन् गतात्वमे
वंत्वं पंचधा जगदिदं परिपाषसृष्टिं यत्तैर्यजंति परमानुविदो भवंतं विश्वस्वरूपमखिलेष्टिमयं स्वरूपं
व्यायंति चापि यतयो नियतात्मचित्ताः सर्वेश्वरं परपरात्मविमुक्तिकामाः नमस्ते देवरूपाय यक्षरू
पाय ते नमः परं ब्रह्म स्वरूपाय चित्पमानाय योगिभिः उपसंहरते जोययन्ते ते जजमः संहतिस्तवः
सृष्टेर्विद्योताय विभो सृष्टेर्ज्यायं समुद्यत मार्कंडेय उवाच इत्येवं संज्ज्ञतो भास्वान् ब्रह्मणा स्वर्गकर्मणा
उपसंस्कृतवांस्तेजः परं स न्यमधारयत चकार च ततः सृष्टिं जगतः पद्मसंभवः यथा तेषु महाभागः
पूर्वकल्पांतरे सुवै देवासुरांश्च मर्त्यान् यश्चादीवृक्षवीरुधतः समर्ज्य पूर्वद्वह्म नरकाश्च महात्मने
इति मार्कंडेयपुराणे आदित्यस्रोत्रं मार्कंडेय उवाच ॥ ७ ॥ सृष्ट्वा यगदिदं ब्रह्मा प्रविभागमथाकरोत्
वर्त्ताश्च समुद्राद्विद्वीपानां पूर्ववद्यथा देवदैतोरगादीनां रूपस्थानानि पूर्ववत् देवेभ्य एव भ
गवान् करोतु कमलोद्भवः ब्रह्मणा जनयो यो भूतमरीचिरिति विश्रुतः कश्यपस्तस्य पुत्रो भूत्वा
श्यपो नामनामनः दक्षस्य तनया ब्रह्मभूतस्य भार्या त्रयोदशः बहवस्तकुताचासनदेवदैत्यो

मार्के ०

११०

रगादयः श्रुतिर्जनयामासदेवान् त्रिभुवनेश्वरान् दैत्यान् दितिर्देवुश्चो गान् दानवान् रुवि क्रमान् गरु
डा रुणौ विनता यक्षरक्षांसि वैखगाः कद्रुः सर्पांश्च नागांश्च गंधर्वान् सुषुरे मुनिः क्रोधाया यत्तिरेकन्या
विष्टायाश्चाप्सरोगणाः ऐरावतादीनमातंगानि वाचमुषुरे द्विज स कीच असुरैः श्येनी प्रमुखाः क
न्यका द्विजः घासां प्रसूताः खगमाः श्येनभासशुकादयः द्रुह्या धाम्या रघा जाताः प्राधायाश्चाप्सरो
गणाः द्वितीया वैश्यमुत्पन्ना कश्यपस्येति संतति तस्याध पुत्रं दौहित्रैः पुत्री दौहित्रिकादिभिः
व्याप्तमेतज्जगत्सूत्या तेषां तेषां च वैमुने तेषां कश्यपपुत्राणां प्रधाना देवता गणाः साद्विकारा
जसां ते तेषां ममाश्रमुने गणाः देवान्यन्ता भुजश्चैतथा त्रिभुवनेश्वरान् ब्रह्मा ब्रह्म विद्यां श्रेष्ठं प
रमेष्ठी प्रजापतिः तानवा धनुसहिताः सपत्न्यैः दैत्यदानवाः ततस्ते सहिताः सर्वे संपत्तौ दैत्यदानवाः
राक्षसाश्च ततो युद्धं तेषां मासीत् सुदारुणं दिवं वर्षसहस्रं तु तत्रा जायंत देवताः जघिनश्चाभवन्
विप्रवलिनो दैत्यदानवाः ततो निराकृतान् पुत्रान् दैत्यैः दानवैस्तथा कृतं त्रिभुवनं दृष्ट्वा श्रुति
र्मुनिमतमं आदि न यत्तमा शुचां संप्रीडिता दृशं आराधनाय सविभुं परं यतः

मु०

११०

प्रचक्रमे एकाग्रनियताहारापरंनियममास्थिताः तुष्टावतेजसांराशिगगणमदिवाकरं अदि
तिरुवाच नमस्तुभ्यं परं सूक्ष्मं सौवर्नं विभ्रतेतनुं धामधामवतामांणधामामाधावशाश्रुत
जगतामुपकाराय तथा संभवगोपते आदशमस्य यद्रूपं तीव्रं तस्मै नमाम्यहं गृहीतमष्टमा
सेनकां संधमपरं रसं विभ्रतस्तव यद्रूपमतीतीव्रं न्वभास्मितं तमेव मुंचतः सर्वरूपं वैवर्ष
गाश्रयं रूपमाप्पायकं भास्वतस्मै मेवात्मने नमः वायूत्सर्गविनिधेय नमोऽप्यधीगणं
पाकाय तव यद्रूपं भास्वरं तं नमाम्यहं पंचरूपं तवातीव हिमोत्सृक्तातिशीतलं तत्कालेशस्य
पोषाय तरोतस्य ते नमः नातितीव्रं च यद्रूपं नातिशीतं च यत्तव सन्नताहं सदा तस्मै देवदेवन
मो नमः आप्पायकमशेषाणां देवानां मनशात्मकं पितृणां च नमस्तस्मै शस्याणां पाकहेतवे यद्रु
पं जीवनायैकं वीरुधाममृतात्मकं दीयते देवपि भिस्तस्मै सोमा तमे नमः आद्यां यद्वर्करु
पाभ्यां रूपं विश्वमयं तव समेतमग्नीषोमाभ्यां नमस्तस्मै गुणात्मने यद्रूपं अगयजुः सामाभैकै

मार्क०
१११

नतपतेतव विश्वमेतत्रयीसंतनमस्तसौविभावसो यत्रतस्मात्परंरूपमोमिपुक्तामिशंदितं अंमूला
नतुममलंनमस्तसौसदात्मने मार्कंडेयउवाच एवंसानिधतादेरीचक्रेमोत्रमहर्निशं निराह्रा
राविवखंतंसमाश्रयधी सुसुने ततःकालेनमहताभगवांस्तपनोसुने प्रत्यहतामगात्रस्यादा
हाधियाद्विजोत्तमः साददर्शमहारूढंतेजसोऽंवरमंश्रितं मुसौचसंश्रितंभासन्नज्वालामा
लातिदुर्दृशं तंदृष्ट्वातुततोदेवीसाध्वसम्यरसंगता जगादाद्यपसीदेतितत्वाभ्यांश्यामिशोप
ते यथादृष्टवतीपूर्वमखरत्नमुदुर्दृशं संहतंतेजसस्तादृगिहपश्यामिभूतले प्रसादंकुरुपश्ये
यंयदुपंतंप्रभाकरः भक्तानुकंपकविभोभक्ताहंप्राहिमेसुतान् तंधाताविमजसिविश्वमेतत्वंप्र
भोमिस्थितिकारणाद्यसप्रवृत्तः त्वय्यतेयमखिलंप्रयातित्वतोऽन्योनहिप्रतिरक्षिसर्वलोके त्वंव्या
हविरजसंतित त्वमिंद्रोविनेशःपितृपतिरंबुपतिःसमीवः सोमोऽग्निर्गंगोमहीधरोमि किंस्त
यंतवसकलात्मकरूपधामः यत्तैस्त्वामनुदिनमात्मकर्मशक्तास्तवंतोविविधपदैद्विजाय

५०

१११

जंति ध्यायंतो विनियतचेतसो भवंतं योगस्था परमं प्रयांति मर्त्याश्च तपसि पवसि विश्वं यासि मस्मी
करोमि प्रकटयसि मयूरे ह्लादयस्व स्वयं भैः सृजसि कमलजात्मा पालयस्व च्युताख्यः क्षपय
सि च युगांते रुद्ररूपं मेकः दूति मार्कंडेयपुराणे दिवाकरस्तुतिः ॥ वामार्कंडेय उवाच ततः
संतेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः अदृश्यत तदा दित्यस्तप्रतामोपमः प्रभुः अतथा प्राणां दे
वीं तस्य संददर्शनु मे आह मास्वानवृणी वेति वरं मत्तोयमिच्छसि प्राणा शिरसा च जानुपीडित
मेदिनी प्रत्युवाच विवस्वतं वरदं समुपस्थितं देव प्रसीद पुत्राणां कृतं त्रिभुवनं मम यज्ञभागाश्च
दैतेयैर्दानैश्च वलाधिकैः तन्निमित्तं प्रसीद त्वं कुरु स्वमम भोपते अंशेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वानाशय
तद्रूपं यथा मे तनयाभूयो यत्त भागभुजः प्रभो भवे पुरषिषा भैव त्रैलोक्यस्य दिवाकर तथानुकं
पां पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे मम कुरु प्रसन्नातिहरस्थितिं कर्तुं नुमुच्यसे मार्कंडेय उवाच ततस्तं मो
हमगवान्मास्करो वारितस्करः प्राणा मदितिं विप्रप्रसादं समुखो विभुः सहस्रांगेन ते गर्भं संभूया

मार्क०

१११

हमशेषतः त्वत्पुत्रशकुनदितेनाशयिष्याम्यनिर्नतान् इत्युक्त्वा भगवान्भाषनंतडीनमुपागमत् नि
वृत्तासापितपसःसंप्राप्ताखिलवांविता ततो रश्मि सहस्रात्तु सुसुमाद्योरवेः करः विप्रावतारं संच
क्रेदेवमात्तरथोदरे कृत्रचां द्राघणादीनि साचचं केतुसमादिता शुविनीत्याधारयामासदिव्य
गर्भमिति द्विजः ततस्तं कश्यपः प्राह किंचित्कोपप्लुताक्षं किंमारयसि गर्भा तु मतिर्योपवासिनि
साचतंप्राह गर्भा उमेतत्पश्येति कोपनं नमारितं विपद्वाणां मृत्यवे वैभविष्यति मार्कंडेय उवा
च इत्युक्त्वा तंतदा गर्भमुत्तमसर्जस्वरावणिः जाज्वल्यमानं तेजोभिः प्रत्युवाच न कोपिता तं दृष्ट्वा क
श्यपो गर्भं खलु भास्करवर्चसं लुष्टावप्रणतो भूत्वा अग्निराद्याभिरादरात् संस्तुयमानः स तदा ग
र्भा उतात्प्रकटो भवत् पद्मपत्रप्रभं तेजसा व्यापृदि मुखं अथांतरा द्वाद्या भार्यकश्यपं मुनिमुत्तमं
सतो यमेव गंभीरा वाग्मवाचा शरीरिणां मारितं ते यतः प्रोक्तमेतद्वृत्तं त्वद्या विभो तस्मान्मुने खल
मेयं मार्कंडेया बोधयिष्यति सूर्याधिकारं च विभुर्जगत्पेष करिष्यति हनिष्यस्य सुराचार्यं यज्ञभा

पृ०

१११

गहरानवरीन देवाः संश्रत्यद्यचवचोगगनात्ममुपागतं प्रहर्षमतुलं घातादानवाः कृतौजसः ततो
युद्धाय दैतेयानां जुहावशतक्रतुः सहदेवैः स्वदायुक्तो दानवाश्च समभ्ययुः तेषां युद्धमभूत् द्वारं देवाः
नामसुरैः सह शस्त्रादीनि प्रदीपंच समस्तभुवनांतरं तस्मिन् युद्धे भगवता मार्ते डेयनिरक्षिताः
तेजसा दह्यमानास्ते भस्मीभूता महासुराः ततः प्रहर्षमतुलं प्राप्ता सर्वे दिवोकसः तुष्टुवुस्ते जसा
द्योनिं मार्ते डमदितिं तथा स्वाधिकारं तथा प्राप्रायज्ञभागा अपूर्ववत् भगवानपि मार्ते डः स्वाधिका
रमथाकरोत् कदंबपुष्पभाखाम् पुनश्चोद्वं चरस्मिभिः वृत्राग्निपिंडमदृशो दधेनातिष्ठत् स्वपुः
इति मार्के डेयपुराणे अदिति वरप्रदानो नामः ॥ वा मार्के डेय उवाच अथ तस्मै देवैः कन्यां सतां नाम
विवस्वते प्रसाद्य प्रगातो भूत्वा विश्वकर्मा प्रजापतिः वैवस्वतस्य संभूतौ माना द्विपुरमागतं पूर्वमे
वंतवार्यातंतत्सरुपं विशेषतः त्रीण्यपत्या न्यसौ तस्यां जनयामास गोपतिः द्वौ पुत्रौ स्वमहौ
भागौ कन्यां च यमुनामुने मनुर्वैवस्वतो ज्येष्ठः श्राद्धदेवः प्रजापतिः ततो घां मोघमी चैव यमं द्यौ

मार्क०
२२३

संवभूवतुः यत्नेजोऽद्यधिकंतस्य सान्तेऽस्य विवस्वतः तेनाभितांथामास श्रीनलोकानसवराचरान
गोलाकावर्त्ततवदृष्टासंज्ञारूपं विवस्वतः असहंतीमहत्तेजः स्वां ह्ययां प्रेक्षसाव्रवीत संज्ञोवाच
अहं यस्मासि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः निर्विकारं त्वया यत्र स्थेयं मच्छासनात् शुभे इमो च वा
लकामह्यं कन्या च वरवर्त्तिनी संभावौ नैव चाखेयमिदं भगवते त्वया ह्ययां वाच आकेश
ग्रहणाद्देवि श्रृणापान्नेव कर्हि चित् आख्याप्यामि मत्तं तुभ्यं गम्यतां यत्र वांछितं इत्युक्त्वा ह्य
यथा संज्ञा जगाम पितुर्मंदिरं तत्रावसथित गृहे किंचित्कालं शुभे दक्षणा भर्तुः समीपं याहीति
पित्रोक्त्वा सा पुनः पुनः अगच्छुडुडवाभूत्वा कुरुन्विष्टोत्तरां गतः तत्र ते पेतपः सा धीनिराहारा म
ह्यमुने पितुः समीपं यातायाः संज्ञाया वाक्यतत्परा तद्रूपधारिणी ह्यया भास्करं समुपस्थिता
तस्यां च भगवान् सूर्यः संज्ञेयमिति चिंतयन् तथैव जनयामास ह्यमुतो कन्यकां तथा पूर्वं
यस्य मनोऽल्लभ्यः सावर्त्तिस्तौ न सोऽभवत् यत्तयो प्रथमं जातः पुत्रयो द्विजसत्तम द्वितीयो यो भ

पु०
२२३

वच्चान्यः मग्रहो भूकृनेश्वरः कन्याभूतपनीयातां ववेससुराणो नृपः संज्ञा तु पार्थिवी तेषां मातृजा
 नां यथा करोत स्नेह न पूर्वजातां तथा कृतवती सती मनुजान् ज्ञातवांस्तस्यायमश्वास्यानच
 हं मे वदुःशोयायमानस्तपितुः पत्न्या सुदुःखितः सरैकोपाञ्चवाल्याञ्चभाविनो न्वस्यं वैवलात्
 सदा संतर्जयामास क्वाया संज्ञां महात्मने यमं शशाप च ततः संज्ञा सा या निधीभृशं क्वाया संज्ञो वा
 च यदा तर्जयमेयमां पितृभार्या गवीयसां तस्मात्तवैष चरताः प्रतिघ्नति न संशयः यमस्ततेन
 शापेन भोगपीडितमानसः मनुजां सह धर्मात्मा सर्वे विनैद्य वेदयत् यम उवाच स्नेहेन तुल्य
 मस्मात्मातामा देवनवर्तने विमृज्य ज्ञायमो घ्नस्माकं कनीया सोऽबुभुसति तस्यां मयो द्यतः पादो
 न तु देहे निपातितः वाल्या द्वाय देवामो हात द्रवान् हंतुमर्हति शप्नो हं तात कोपेन जनन्या तनयो
 यतः ततो नमस्य जननीर्दयं वै तपतां वरः निर्गुणोऽपि पुत्रेषु न माता विगुणा पितः पादस्ते तपतां
 पुत्रकथमेतत्प्रवदति तव प्रसादाच्चरणो न पतेद्भगवन् यथा मातृसा पादयं मेत्य तथा चित्तय

मार्क ०
११४

२२५

गोपते रविरुवाच असंशयमिदं पुत्रमविष्यद्यत्र कारणां नशक्त्यमेतन्निष्ठातु कर्तुं मार्ते वचसव किं
चित्तवविधास्यामि पुत्रं ते ह्यनुग्रहं येन त्वामाविशत् क्रोधे धर्मे सत्यवादिनं सर्वेषामेव शापा
नां प्रतीवातो हि विद्यते न तु मात्राभिः शपानां क्वचिच्छापनिवर्तनं नशक्त्यमेतन्निष्ठातु कर्तुं मार्ते
वचसवः किंचित्तवविधास्यामि पुत्रं ते ह्यनुग्रहं कमयो मां समासादाय प्रयाच्यंति मही
तलः कृतंतस्यावचः सत्यं त्वं च भ्राता मविष्यति मार्केडेय उवाच आदिपुत्रवृवीच्छायां किम
नंतनयेषु वै तुल्येष्वपि कस्मै ह एकत्र क्रियते त्वया नूनं नैषां त्वं जननी संजाता कापित्वमाशता
विगुणोष्यपत्येषु कथं माता शपेत्सुतं मार्केडेय उवाच सा तत्परिहरंती वनवचनं विवस्वतः
सचात्मानं समाधाय युक्तस्तत्त्वमपश्यत् तं शपुं मुच्यतं दृष्ट्वा छायां संजादिवर्षति भयेन कं पतीव
नथावृत्तं न वेदयत् विवस्वांस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा स्वगुणमभ्यगात् सचापितं यथान्यायमर्चयित्वा
दिवाकरं निर्दग्धकामं रोषेण सांत्वयामास सुव्रतः विश्वकर्मा वाच तवाति ते जसाया प्रमि

११५

दंरुपंस्त्रुःसहं असहंतीततःसंज्ञावनेचरतिवेतपः द्रक्षतेतांभवान्द्यस्वमर्ष्यांसमचारिंरुपार्थं
भवतोरण्येचरंतीसमहत्तपः स्मृतंमेवह्मणोवाक्यंयदितेदेवरोचते रुपंनिवत्तयाम्यद्यतवकांतं
दिवस्पति मार्कंडेयउवाच यतोहिमाखेतोरुपंप्रागासीत्परिमंडलं ततस्तथेतिनंप्राहदुष्टा
रंमगवान्रविः विश्वकर्मात्वनुज्ञातःशाकट्टीपेदिवस्वतः भूमिमारोप्यतत्रैजःशाननायोप
चक्रमे भूमताशेषजगतानामिभूतेनमाखतः समुद्राद्रिवरोपेताश्राकरोहमहीनतः गगनं
चाखिलंवह्नन् सचंद्रग्रहतारकं अधोगतंमहाभागंवहुधाक्षिप्रमाकुलं विक्षिप्तशलिलाःस
र्वेवभूवुश्चतथात्रयः व्यभिद्यंतमहाशैलाःशीन्मुकानुविबन्धनाः ध्रुवाधारान्यशेषाणिधिष्ठानि
मुनिसत्तमा कुप्यद्रग्यनिबन्धानान्यधोजग्मुःसहस्रसः वेगभूमतासंज्ञातावायुःक्षिप्ताःसमंततः
यशीर्यतमहामेवाधोरागवनिवारिणः माखतभूमनविभ्रांतंभूगाकाशमहीतलं जगदाकुल
मत्पर्यंतदासीन्मुनिसत्तमा त्रैलोक्येसकलेविप्रभूमामाणेषुवर्षेयः देवाश्चब्रह्मणासार्द्धमाखं

मार्क०
११५

तमभितुष्टुवुः आदिदेवोसिदेवानां तानतत्त्वयं मया मर्गस्थित्यंतकालेष्टुविधाभेदेन तिष्ठसि स्व
स्ति ते स्तजगन्नाथ चर्मवर्षे हि माकरं जुयुमुशंति लोकानां देवदेव दिवाकरः इंद्र आगम्य तं देवं
विख्यमानमथास्तवन जयदेव जगद्धापि न जयाशेष जगत्पते अवयवभूततः स प्रवसिष्ठाद्रिपुरे
गमाः तुष्टुवुर्विविधैस्तोत्रैः स्वस्ति स्वस्तीति वादिभः वेदोक्ताभिरथात्वातिर्वालि विख्याश्च तुष्टुदुः
अमिराद्याभिर्भास्वंतं लिख्यमानं मुदाः स्वताः त्वं नाथ मोहितां मोहोद्योयस्त्वंध्यायिनां परः त्वं म
तिः सर्वभूतानां कर्मकांडेऽपि वर्ततां शंप्रजाभ्योस्तु देवेश शंनोस्तु जगतां पते शनोस्तु द्विपदे नित्यं
शनश्चास्तु चतुस्पदे ततो विद्याधरगणायक्षराक्षसपन्नगाः कृतांजलिपुटानित्यः सर्वेशिरोभिः प्रण
तारविं अचुरेवं विधावाचो मनःश्रोत्रमुखावहाः मह्यं भवत्वन्ते जाभूतानां भूतभावन ततो ह
हानुतुष्टुचैव नाबदसं वुरुस्तथा उपगायितुमां वच्चां धर्वाः कुशलारविं षट्जमध्यमगांधारा
ग्रामत्रयविशारदाः मूर्ध्नाभिश्चतानिश्चमप्रयोगैः सुखप्रदं विश्रावी च वृताचीटवर्त्तगणयति

पु०
११५

लोत्तमा रोमकासहजन्पाचरंभाचाप्सरसां वरा ननृतुर्जगतामीशेलिख्यमानेविभावसौ
मार्कण्डेयउवाच श्रुयतामादिदेवस्यमाहात्म्यंकथयामिते विवस्वतोयज्ञकारपूर्वमारा
धितोजनेः दमस्यपुत्रोविख्यातो राजाभूद्भ्राज्यवर्द्धनः ससम्यक्कृत्सालनचक्रे पृथिव्यापृ
थिवीपतिः धर्मतःपाल्यमानंतु तेनराष्ट्रंमहात्मनो वयुधेनुदिनंविप्रजनेनचधनेनच
दृष्टपुष्टवतीवासी तस्मिन्नाजन्मशेषतः राजकंसवलंचोर्वीपौरजानमुद्दोजनः नोपशक्रे
नरव्याधिर्नचव्यालोद्भवस्तथं अनावृष्टिभयंतत्रदमपुत्रेमहामतौ महयाजमहाधनोदेदौदानानि
चोर्वीनां स्वधर्मपानिरोधेनवभुजेविषयानपि तस्यैवंकुर्वतोराष्ट्रंसम्यक्पालयतःप्रजाः सप्तवर्षः
दृष्ट्वाणिजमुरेकमहोद्यथा विप्ररथस्यतनयादाक्षिणात्यस्यभूमतः तस्यपत्नीवभूवेष्टामालिनीना
ममालिनी कदाचित्तस्यमासुभ्रंशिरसोभ्यंजनादृता पश्यतो राजलोकस्यसुमोधांश्रुणिमालिनी
तदश्रुविंदवोगात्रेषदातस्यमहीपते पेतुस्तदासावीर्यावदनांतामपृच्छत निःशदृमश्रुमोक्षेण

मार्क०

११६

रदंतीतां विलोकायै किमेतदिति पप्रच्छ मालिनी राज्यवर्द्धनः पृष्ट्वा तस्मिन् भर्त्रा प्राह म
लं विनी न किंचिदिति तां भूयः पप्रच्छ समहीपतिः वक्रशः पृच्छ तस्मै भूभृतः सा सुमध्यामा
दर्शयामास पलितं केशभारं तवोद्भवः एतत्पश्यति भूपाल किमन्यं मनुकारणं ममाति
मंदभाग्याया जहास वै नृपस्ततः स विदुस्मादतां पत्नीं शृणुतां स वभूवतां पौराणां च समही
पालो मेतत्रासन समागताः शोकेनालं विशालाक्षीरोदित च न तेषु मे जन्माद्वपरिणामाख्या
विकाराः सर्वजंतुषु अधीताः सकला वेदादृष्टायताः सहस्रशः दत्तां द्विजानां पित्राणि म
येस्माभिः कृतानि वै भक्त्या भोगास्तथा सार्द्धं ये मर्त्येण भिदुर्जभाः सम्पदं त्वपालिता पृथीसाधुपुत्रे सनु
ष्टितं मित्रैः सदृष्टिर्दसितं कीर्तितं च वरातमे किमन्यनुकृतं भद्रे पलितेभ्यो विभेषिधत्त भवंतु केशाः
पलिभावलयः संतु मे शुभे शैथिल्यमेतु कार्यायंकृतकृत्यो मिमालिनी मूर्द्धिपुत्रशितं भद्रे भव
त्पापलितं ममः चिकित्सा मे षतस्याहं करोमि वलसंश्रयात्त वाल्ये वाल्यक्रिया पूर्वतद्वत्कै

पु०

११६

सोरकेवया यौवनेवापिसापोक्तावार्द्धकेवलसंभया एवंमत्पूर्वकैर्भद्रैकृतंतत्पूर्वकैश्च
अतो न तेषु पातस्य किंचित्पश्यामि कारणं अतस्ते मत्पुनाभद्रेन सुभ्युदयकारि मे दर्शनात्
पलितस्यैवमारोदीर्निष्प्रयोजनं इति मार्कंडेयपुराणो मालिनिप्रशंसा ॥ वा मार्कंडेय उवाच
वसभारविसाभ्यां कुर्वन्त्यो विनयान् वदन् प्रापाद्यंततस्तत्र वीणावेचादिदृष्ट्वाः पशावाः प्रह
रश्चैव मृदंगाः पट्टहानकाः देवदुंदुभयः शंखाः शतशोऽथ सहस्रशः गायद्विश्चैव गंधर्वैश्च
आप्सरोगणैः भूर्यरादिवचोपैश्च सर्वकोलाहलीकृतं ततः कृतांजलिपुटाभक्तिनम्रात्ममूर्त्त
यः लिखमानं सहस्राहं प्राणिभ्यः सर्वदेवता ततः कोलाहलेन स्मिन् सर्वदेवसमागमे तेजसः शीत
लंचक्रे विश्वकर्मा शनैः शनैः दृतिहिमजलं वर्मकालहेतोर्हरकमलासनविभ्रुसंस्तुतस्य तनुपरि
लिखनं निशम्य भानोर्वज्रनिदिवाकरलोकमासुषोते दृतिमार्कंडेयपुराणो दिवाकरपरिलिखनं
॥ वा मार्कंडेय उवाच लिखमानं ततो भानुं विश्वकर्मा प्रजापतिः तद्भूतपुलकलोत्रमिदंचक्रे
दीहकारा

मार्क ०
२२७

विवश्वतः विवस्वते प्रणतहिता नृकंपि नमस्तुते नमो जवमप्रमप्रये स्वतेजसे कमलवलावरोधि
ने नमस्तमः पटलपटावपाटिने प्रावलातिशयपुण्यकर्मणे नैकधाशमविषयप्रदायिने मासरा
मलमयूरशालिने सर्वलोकहितकारिणे नमः अजायलोत्पत्त्याकारणाय भूतात्मने गोपतये वृ
षाय नमो महाकारुणिकोत्तमाय मूर्ध्नाय चक्षुः प्रभुवात्सलाय विवस्वते ज्ञानभूतांतरात्मने ज
गतप्रतिष्ठये जगद्धितैषिणे स्वयंभुवे लोकसमस्तु चक्षुषे स्वरोत्तमायामितते जसे नमः द्वाणामु
दयाचलमौलिमालः सुरगणैर्महितो हिते जगत् त्वं मुरुमयूरवसहस्रवपुर्जगति विभासितमं
सिन्धुदन भवति मिवा सवपानमदाद्भवति विलोहिभविग्रहता मिहिरविभासियतः सतवात्रिभु
वनभावनामसुरकारः रथमधिदृश्यमानजवंशवंचारुविकल्पितमुरुचिरं सततमखिलंद
यैर्भगवन्चरसि जगद्धितैषिणे श्रमृतमुधामरसे नमस्तमविबुधपितृनपितृषीष अरिगणाम्
दनभेन तव प्रणिप्रत्यलिखामि जगत्त्रितये शुकसमवर्त्तहयप्रस्थितं तव पादप्रांशुपवित्रतमः

पु०
२२७

नतजनवत्सत्त्वां प्रणतं त्रिभुवनपालनद्विरे द्रुतिसकलजगतप्रसूतिभूतं त्रिभुवनभावनवाम
भूतं रविमखिलजगत्पदीयभूतं देवं प्रणतोऽसि विश्वकर्माणां द्रुतिमार्कंडेयपुराणे विश्वकर्मा
प्रशंसा ॥ वा मार्कंडेय उवाच एवं सूर्यस्तवं कुर्वन्निश्वकर्मादिवस्यते तेजसः षोडशभागं मंडल
स्थमाधारयत् सातितैस्तेजसो भागैर्दशभिः पंचमिस्तथा अतीवकांतिमच्चारकांतिमच्चारभानौ
रासीत्तदावपुः शीतितं चास्य यत्तेजस्तेन चक्रं विनिर्मितः विद्योः शूलं च सर्वस्य शिविकाधनद
स्य च दंडं प्रेतपते शक्तिं देवसेनापतेस्तथा अग्नेषां चैव देवानां मायुधानि सविश्वकृतं चकार
तेजसाभानोर्भास्वराण्यविशान्तये द्रुतिशतितेजाः सभ्यशुरेणातितेजसा वपुर्दधारमार्तैर्दसवीवयव
शोभनं सददर्शसमास्थः स्वभार्यावडवाकृतिं आपापांसवभूतानां तपमानिद्यमेन च उत्तराश्रुकुरु
णुगत्वा भूत्वा श्वोभानुरात्मवान् प्रवृत्तः सुतसर्गायता मुखे समभावयत् सच्चिदृष्टात्मा यातंगव
पुत्सो विशंकया जगाम संमुखितस्य प्रहृष्टा तत्परा ततश्च नामिकाद्योगंतयो जत्र समेतयोः

मार्क०

२२८

२२८

नामत्पदयोतनयावश्ववक्त्रविनिर्गतौ वेतसोतेरेवरंतर्धनीषद्गीतनुवृष्टक श्रमार्कः समुद्रतोवा
गात्रासमन्वितः ततः स्वरूपममलंदर्शयामासमाहुमत तस्यसाचममालोक्यस्वरूपमुद्रमाद
दे स्वरूपधारिणां चमांसनिनायनिजालयं संतांभार्याप्रीतिमंतीभास्करोवारितस्करः ततः पूर्वसु
तोयोम्यामभूद्वैवस्वतोमनुः द्वितीयश्रम्यमंशापादुर्मदृष्टिभूतुः यमस्ततेनसापेनभृशंपीडि
तमानसः धर्मातिरोचतेयस्माद्धर्मराजस्ततः स्मृतः क्रमयोमांसमांसमादायपादतस्तेमहीतलं
पतिश्यंतीतिशापंतंतस्यचक्रेपितास्वयं धर्मादृष्टिर्ध्यातश्चासौसमोमित्रेतथाहिते ततोनिर्द्योगे
तंजाम्येचकारनिमिरापहं तस्मैददौपिताविप्रभगवानलोकपालतां पित्राणामाधिपत्यंचपरितु
ष्टोदिवाकरः आपूर्वसमणोप्रकृत्वाप्राहाश्विनोपिता भवितारैर्भवंतौचदेवानांभिषजारिति
घटुगांचनदीचक्रेकालिंदीभववाहिनी अश्विनोदेवभिषजौकृतौपित्रामहात्मना गुह्यकाधि
पतिवैचदेवंतोविनिर्द्योजितः एवमप्याहचततोभगवानलोकभावितः त्वमप्यशेषलोकस्य

पु०

२२८

पूज्यो वत्स भविष्यति श्रृणुया विमहादाव वैरिदस्युभयेषु च त्वं स्मरिष्यंति ये मर्त्या मोक्षं ते ते म
हापदः क्षेमं वृद्धिः सुखं राज्यं स वाप्य कीर्तिं मुनति नराणां परितुष्टं पूजितः संप्रदाष्यसि
छाया संज्ञा मुत आपि सावर्नः क्षमही प्रसाः भाव्यः शोनागतैकाले मनुः सावर्नकोष्टमः मेरुष्टे
तपो वीरमत्यापि चरते प्रभुः धाता शनैश्चरन्त्यगं हो भूक्षा मनाद्रवेः यवीयभातुया कन्यादि
त्यस्य भूद्विजोत्तमः अभवत्सा मरिजष्यय मुना लोक पावनी यस्तु ज्येष्ठो महाभागः सर्गाय स्येह
सांप्रतं विस्तरं तस्य वक्ष्यामि मनोर्वै वस्तु तस्य ह दृढं योजनं देवानां शृणुयाद्वापठेतवः विव
स्वतस्तनूजानां सर्वं माहात्म्यमेव च आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाश्च महत्तयशः अहोरात्रकृतं पाप
मेतच्छाम्यते श्रुतं महात्मं मादिदेवस्य मार्तण्डस्य महात्मनः इति शार्कं देयपुराणे वैभीहात्मं ॥ १ ॥
कौष्टकीरुवाच भगवन् कथितः सम्यक् मनोः संतति संभवः माहात्म्यमादिदेवस्य स्वस्त्यं वा मि
विस्तरात् भूयोपि भाषतः सम्यग् माहात्मं मुनि सत्तमः श्रोतुमिच्छामि हं जने प्रसन्नवत्सु महापि

मार्क ०

२२८

२२९

ततः प्रणम्य तं भूपाः पौराश्चैव समीपगाः साग्राः प्रोचुर्महीपालं महर्षेराद्यवर्द्धनं नरोदितव्यम
नच्चाभवपत्न्या नराधिप रोदितव्यमिहास्माभिरथवासर्वजंतुभिः तं ववीमिषधानाथवनवास
श्रितामतिं पतंतितेननः प्राणालालितानां त्वयानृपः सर्वेयस्यामहेभूपयदिधातिभवान्नूनं
ततो शेषक्रियाहानिः सर्वपृथ्वीनिवासिनां भविष्यति न संदेहस्त्यधिनाथवनाश्रये साधु
धर्मोपवाताय तदेतत्पतिमृष्यतां सप्रवर्षमहस्राणि त्वयेयं पालितामही त्वत्सहस्रं धर्ममहा
पुण्यमलोकय नराधिप वनेवसन्महाराज त्वं करिष्यसि वनपः तन्महीपालनस्यास्य कनामार्धतिषो
डशी राजोवाच सप्रवर्षमहस्राणि मयेयं पालितामही दृशं नीवनवासस्य मम कालोऽयमागतः
मम पत्न्या निजातानि दृष्ट्वा मे पत्यं ततिः खलौ रेवमहोभिर्मोऽंतको न सदृष्यति यदेतत्पालि
तं मूर्ध्नि तद्विजानीत नागराः दृतभूतमनार्थस्य मृत्योर्वेत्युग्रकर्माणाः सोऽहं राद्ये सुतं कृत्वा हि
त्वाभोगान्वनाश्रयः ततस्तत्प्रेममायांति मया वत्पमसैनिकाः मार्कडेय उवाच ततोऽपि धा

च

पु०

२२८

प

युः सवनं दैवसमवनीपतिः पुत्रराज्याभिषेकार्थे दिनलगाभ्यष्टकृत श्रुत्वा च ते तन्नृपतेर्वचो व्याकुल
चेतसः लग्नं दिनं च होराद्यानविदुः शास्त्रादृष्टयः उक्त्वा श्रुतं महीपालमिदं तैराष्यगार्गदं ज्ञानानि मे
प्रणाष्टानि शुद्धैस्तत्त्वोचोचनृप ततोऽननगरा राजा चान्यराष्ट्रेभ्य एव च ततस्तस्माच्च नगरापोचुर्यो
गाभ्युपागमन् सस्यपेत्य महीपालं तं पिपासं मुनेवनं प्रकल्पयित्वा मोभूत्वा ततो ब्राह्मणसत्तमाः
प्रसीद पाहि नो राजन् पालिताः सद्यथापुरा सीदिष्यन्ति खिलो लोकस्त्वयि भूयवनाश्रये सङ्कुरु सन्त
थाराज्यं यथा नो सीदते जगत् यावज्जीवामहे वीरस्त्वयि कालमिमेव यं नेच्छामस्तव त्वच्छु
सिंहासनं प्रभो मार्कण्डेय उवाच इत्येवं तैस्तथान्यैश्च द्विजैः पौरपुरःसरैः भूपैर्भृत्यैरमात्यैश्च प्रोक्तैः प्रोक्तैः
पुनः पुनः वनवासान्निवर्तन्वं मोपसंहरते यदा त्रुमिष्यन्तं तं कानेति ददाति च तथोत्तरं ततो मात्याश्च
मृताश्च पौरा वृद्धास्तथा द्विजाः समेत्य मंत्रयामासः किमत्र क्रियतामिति तेषां मंत्रयतां विप्रनिश्चयेन
स्वजायन् अनुरागवतां तत्र महीपालेति धार्मिके सम्यग्धर्मोपराभूत्वा प्रार्थयामः समाहितः तपसा
राक्षभासं तमं पूरस्य महीपते तत्रैकनिश्चयाकार्ये केचिद्देहेषु भास्करं सम्यक् पुष्पोपहाराद्यैरुप

मार्क०
२३०

हारैव पूजयन् अपरेमौनिनोभूत्वा नमः प्रणम्य तथापरे यजुषामथ साध्या च तोषयां च क्रिवेरविं अप
रे निघता द्वा रा न दी पुलिन वे गिनः तपसा च कुरा यत्ता भास्करा राधनं द्विजाः अग्नि होत्र परा श्वै व रवि भ
क्तान दृष्टिं जैल्ल स थान्ये संतल्लः भास्कर न्यस्त दृष्टयः इत्येव मति निर्वधं भास्करा राधनं प्रति वदु
प्रकारं च क्लृप्तं तं विधिमुपाश्रिताः तथा तु यत तं तेषां भास्करा राधनं प्रति सुदामाना मगंधर्व उप
गम्येदमवुवीत् यद्य राधन मिष्टं भो भास्कर स्पृष्टि जातयः तदेतत् क्रियतां तेन मानुं प्रीतिमुपेक्ष्य नि
आसे गुरु विशालाखा वनं मिदु निशे वितं कामरूपे महाशैले गम्यतां तत्र वैलब्धु तस्मिन् राधनं भा
नोः क्रियतां सुसमाहितैः सिद्धिद्वैत्रं हित तत्र सर्व कामान्यवाप्स्यत मार्कंडेय उवाच दूतिते तद्वचः श्रुत्वा
गत्वा तत्काननं द्विजाः दृष्टुं भो खतस्तत्र पुण्यमाधतनं शुभुभं तत्र ते निघता द्वा रा वर्त्ता विषादयो द्विज
धूप पुष्पोपहाराद्यैः पूजां च कुरंतं त्रिताः पुष्पानुलेपनाद्यैश्च धूप गंधादिकैस्तथा जप होर्ष दीपाद्यैश्च
पूजां समाहिताः कुर्वन्तल्लष्टु बुवः स न विवस्वतं द्विजातयः प्रजापतुः देव दानव यक्षाणां ग्रहाणां द्यौ
तिषामपि तेजसाद्यधिकं देवं पूजामः शरणां रविं दिवि स्थितं च देवेशं द्योतयंतं समंततः वसुधामं

पुः
२३

तरीक्ष्वयाप्रमंतमरीचिभिः आदित्यं भास्करं मानुसं वितारं दिवाकरं पुराणमर्थमानं च स्वर्मानुं दीपि
दीपिति चतुर्थं गंतकालाग्निदुःप्रेक्ष्यं प्रलयार्थं योगेश्वरमनंतं चरत्पीतं शिवासितं अधिगामयि
होत्रेषु यज्ञवेदे स्वरस्थितं अक्षरं परमं गुह्यं मोक्षद्वारमनुत्तमं कुंदोभिरम्बररूपैर्यत्सकचुक्तं विहं
गमं उदयास्तमने युक्तं सदा मरोः प्रदक्षिणा अमृतं निरतं सत्यं पुण्यतीर्थं पृथग्विधं विश्वस्थितं सत्यं
च प्रपणाः सप्रभाकरं यो ब्रह्मायो महादेवो यो विश्वरूपः प्रजापतिः वायुराकाशमापन्नपृथ्वीमग्नि
रिसागरा ग्रहानक्षत्रताराद्यावानप्यत्यंतमौषधं यत्कायकेषु भूतेषु धर्माधर्मप्रवर्तकः ब्राह्मी
महादेवरीचैव वैश्ववीचापितेतनुः त्रिधा यस्य च रूपं सरोभास्वानप्सीदतु यस्य सर्वमजस्येदमंशमू
तं जगत्प्रभोः समप्सीदतां भास्वान् जगतां यश्च जीवितं प्रत्येकं भास्वरं रूपं प्रभामंडलदुर्दृशं द्वितीयं
मैदवं सौम्यं स नो भास्वानप्सीदतु द्वाभ्यां यस्य च रूपाद्यां द्रुदं विश्वं विनिर्मितं अग्नि सोममयं भा
स्वान् समं देवः प्रसीदतु मार्कण्डेय उवाच द्रुतं कृत्या तस्या भक्त्या सम्यक् पूजयतां तथा तु तोस

मार्क०
२३१

भगवान्भास्वानत्रिभिर्मोसैद्विजोत्तमः ततःसमंडलादुद्यनद्विजविश्वसमंप्रभुः श्रवतीर्यददौतेभ्यो
दुर्दृशोदर्शनंरविः ततस्तस्यष्टरूपंतमवितारमजंजनाः पुलकोत्कंपिनोरसाभक्तिनम्राः प्रणोसिरे
नमोनमस्तेस्तुमहम्रश्मेसर्वस्यदेतुस्तमशेषदेतुः पातात्वमाद्योविलक्षामयस्तथेयस्तथायोग
विदांपसीद इतिमार्कंडेयपुराणोभानुस्तवं ॥०॥ मार्कंडेयउवाच ततःप्रसन्नोभगवान्भानुराह
विलंजनं वियतांयदभिप्रेतंमत्तः प्राप्नुद्विजातयः मार्कंडेयउवाच ततस्तेप्रापन्त्योचुर्विप्रविप्राद
द्योजनाः समाध्वसमशीतांशुमवलोक्यपुरस्थितं भगवन्प्रदिनोभक्त्याप्रसन्नस्तिमिवापहः दश
वर्षमहम्राणिततोनेजीवितांनृपः निरामयेजितावंतिःसकोरुस्थिरधौवनः दशवर्षमहम्राणिजी
विताराज्यवर्द्धनः मार्कंडेयउवाच तथेत्युक्ताजंभास्वानदृश्योभून्महात्माने तेपिलखवरादृष्टाःस
माजगमुर्धयापुरं यथावृत्तंतदातस्मिन्नरेद्रायन्वेदयत् करलाभंसहस्रांशुसकाशादविलंद्विजः
ततःश्रुत्वाजहृषेतस्यापत्नीमालिनीद्विजः सचराभिरंदधौनाहकिंचिद्यतंजनं ततःसामाहिनी

पु०
२३१

मूपं हर्षपूरितमानसा दिष्ट्या युषामहीपालवर्द्धसाम्याहतपति तथातया मुदा भर्ता मालिन्या
ससमाजितः नाह किंचिन्नहीपालश्रिताजडमनाद्विज सा पुनः प्राह भर्तारं चिंतयानमधो मु
खं कस्यार्थहर्षमभ्येसि परमाभ्युदये नृप दशवर्षसहस्राणि नीरुजः स्थिरयौवनः भावीत्वम
अप्रभृति तथापि न विदुष्यसे किं तु तात्कारं क्व द्रियत्रिंशद्वष्टमानसः परमाभ्युदये पितृसंप्राप्तापृ
थिवीपते राजोवाच कथमभ्युदये भद्रे किं समाजयसे च मां प्राप्नुदुःखसहस्राणि किं समाजनयि
ष्यसे दशवर्षसहस्राणि जीविष्यामहमेककः न त्वंतव विपन्नोऽसि किं नु दुःखं भविष्यति सुत नृपौत्रा
नृपौत्रांश्च तथा न्यानिष्ठवांधवान् पश्यतोऽयं भूतान् दुःखं विमलद्विभविष्यति भूतेषु चातिभक्तेषु मि
त्रवर्गे तथा मृते भद्रे दुःखं यथा त्वं मे भविष्यत्यनुसंततं ये मे दन्वंत पतन्प्रकृषेर्द्धमनि संततैः ते मवि
ष्यंत्यहं भोगी जीविष्यामीति विकृकथं सेधमापदुरा रोहे प्राप्तेन भ्युदयो मम कथं वामन्यसे तत्वं
या समाजयसे च मां मालिन्युवाच महाराज प्रथात्यंतं ये वन्नात्र संशयः मया पौरैश्च दोषाद्यं

मार्क०
१३१

पीत्यानानोचितस्तथा एवं गते तु किं कार्योन्नतं विचिंत्यतां नान्यथा भाविष्यत्याह प्रसन्नो भग
वान्विः राजो वाच उपकारः कृतो पौरैः पीत्याभृत्यैश्वर्येण कथं भो ह्यन्यदं भोगां दत्वा तेषां
मनिष्कृतिं मोहमभ्यप्रभृत्यत्रिं भद्रं नियतमानसः तपस्तप्ते निराहारो भानो रोगधनं च तः
दशवर्षसहस्राणि यथा हं स्थिरयौवनः तस्य प्रसादा देवस्य जीविष्यामि निरामयः तथा यदि पुजाः
सर्वाभृत्यास्त्वचमुताश्रमे पुत्राः प्रपौत्राः सुदृढस्तत्पूतिर्वरानने जीवंत्येते प्रसादार्थः करोति भग
वान्विः ततो हं भवितारो यो भो ह्ये भोगांस्तथा मुदा न चेदं वं करोत्यर्कं तदं त्रौतत्रमालिनि तप
स्तप्ते निराहारो यावज्जीवितसंक्षयं मार्कंडेय उवाच द्रुपुक्कासा तदा तेन तथेत्याह नराधिपं
जगाम तेन च समं सापितं धरणीधरं सततं यतनं गत्वा भार्यया सह पार्थिवः भानो रोगधनं च के
सुश्रुषाणि रतो द्विज निराहारः वृषः सा च यथा सो पृथिवीपतिः तेषां तपस्तप्यैवोगं शीतवाततप
हमा तस्य पूजयतो भानुं तप्यंते श्रतपो महत् सायुः संवत्सरे जाते ततः प्रीतो दिवाकरः समस्त

पु०
१३१

तपोत्रादिपुत्राणांचकृतेद्विज ददौषथाभिलषितंवरंद्विजवरोद्विज लब्धावरंमनुपतिःसमभ्येत्यात्मनः
पुरं चकारमुदितोराज्यंपुजाधर्मेणापालयन् दूजायजतान्स्ववहून् ददौदानान्पहंनिशं मालिन्याम
दितोभोगान्मुमुजेचस्वधर्मेवित दशवर्षसहस्राणिपुत्रपौत्रादिभिःसह भृत्यैःपौत्रैश्चमुदिताएसाः
मवस्थिरयौवनः तस्यैतरुरिभंदृष्टापमतिर्ज्ञोमभार्यवः मेतामगायत भानुउक्तेर
दोशक्तिर्घात्राजाराज्यवर्द्धनः आयुषोवर्द्धनोभानुस्वजनस्पतथासुनः दृतिनेकथितंविप्रयत्नष्टंमे
त्वयाविमो आदिदेवस्यमाहात्म्यंआदित्यस्यमहात्मनः विप्रेतदखिलंश्रुत्वाभानोर्माहात्म्यमुत्तमं
पठंतेमुच्यतेपापैःसंपरात्रकृतैर्नैरः आरोग्यधनधान्याद्यसर्गेमहतिधीमतां जायतेचमहाप्राप्तोयश्चैतद्वा
रयेदिति मत्रांश्चमैत्राभिहितान्भासतोमुनिसत्तम जपन्प्रत्येकमेतेषांत्रिसंध्यांपातकोपहं सधं
ममेतन्माहात्म्यंयत्रचायतनेरवैः पठ्यतेतत्रभगवान्मानिष्यपिप्रसुचति तस्मादेतत्त्वयावहन्भानो
र्माहात्म्यमुत्तमं धार्यमानसिजप्यंचमहासौख्यमभीप्सता सुवर्तेश्चंगीमभिशोभनांगं पयसिनीगं

मार्क०

१३३

२३३

प्रददाति यो हि शृणोति तमास्ववासुरैः समं खेमेतपुत्राफलं द्विजाग्रा इति मार्कंडेयपुराणे भा
स्वान्माहात्म्यं समाप्तं ॥ वामार्कंडेय उवाच एवं भावो भगवान्मुनादिधेनोरविः यस्य त्वंकौष्टकैर्मत्स्या
माहात्म्यं परिपृच्छति हे व्रतः सांख्यमंतावां यज्ञेशोधजिनामपि सूर्याधिका
रवदतो विद्योरीशस्य वेधसः मनुजस्याभवत्पुत्रद्विभुसर्वे न्यसंशयः मन्वंतराधिपाविप्रयस्य सप्रमनं
तरं दृष्ट्वा कुनाभगोरिष्टो महाबलपराक्रमाः न विष्यंतो यनावगः पूषध्राधृष्टएव च एते पुत्राः मनो
सस्पृथगा ह्यमुना लकाः विख्यातकीर्त्तयः सर्वे सर्वेशास्वार्थपारगाः विशिष्टतवमन्त्रिह्वनमनुपुत्रं
तथात्मन मित्रावरुणाघोरिष्टिचकारकृतिमांवरः तत्र चापकृते होतुरथवाधा महामुने दलानामसमु
त्पन्नानां कन्यासु भयमाः तां दृष्ट्वा कन्यकां तत्र समुपनांततो मनुः तुष्टावमित्रावरुणौ वाक्यं चेद
मुवाच ह भगवतः प्रसादान्न नयो विशिष्टो मभवेदिति कृतेष्टिरियमुत्पन्ना तनयाममधीमतः यदिपु
सन्नौ वरदौ तदियं तनयाममं प्रसादाद्भवतौ पुत्रो भविष्यति गुणान्वितः तथेति ताभ्यामुक्ते च देवाभ्यां

पु०
२३

७५

मेवकन्यका दूलादूलः सरभवत्पयुम इतिविश्रुतः पुनश्चेश्वरकोपेतुमगव्यामरतावने स्त्रीन
मासादितंतेनमनुपुत्रेणार्थीमतां पुरुषसनामानचक्रवर्तिनस्वर्जितं जनयामासतनयंय
त्रयोपुत्रोवुधः जातोस्वतेपुनः कृत्वासाश्ववेधंमहाकृतं पुरकत्वमकुद्राभुः स्वयम्पार्थि
वोभवत् स्वयम्पुत्रयः पुत्राः उत्पलोविकलोगजः पुरमत्वेमहावीर्यायंकिनः पृथुलैज
सः पुरुषत्वेनयेजातास्तस्यरातस्त्रयः सुताः वुमुजुमेमहीमेतांधर्मेनियतचेतसां स्त्रीभूतस्य
चयोजातस्तस्यरातः पुरुरवाः नमलेमेमहीमारांयतोवुधस्ततोद्विसः ततोवशिष्टवचनात्प्रति
ष्ठानंपुरोत्तमं तस्मैदत्तंमराजामूततत्पुत्रावमनोदरेः इतिमार्कंडेयपुराणोवंशानुक्रमः ॥७॥
मार्कंडेयउवाच पृषधारेयोमनोः पुत्रोमगव्यामगवद्वनं तत्रचंक्रममानोद्रसौविधिनेनिर्जनेव
ने नासमादमृगंकिंचिद्भानुदीधितितापितः ह्युदृतापपरीतांगदतश्चेतश्चंक्रमन् सदृश
तदातत्रहोमधेनुमनुत्तमां नतारितातांनसन्नद्धावाह्मरास्याग्निहोत्रिणाः समन्यतानोगवय

मार्क ०
२३४

मिषुणातामताउघत् पपातसापितया राविमि नृदद्याद्वि ततोऽग्निमौलिनः पुत्रोवसाचाचा
रीतयोरतिः सप्तवर्षीपितुर्दृष्टाद्वे मधेनुनिपातितां गोपलः प्रेषितः पित्रावाभयोनामनामतः
कोपामर्षपराधीनचित्रवृत्तिस्ततोमुने चकंपेविगलंवेदजनलोनाविलेक्षणाः तंक्रुं प्रेक्षस
नृपः पृथुकं मुनिदारकं प्रसीदेतिजगौकस्मात्पुत्रवत्कुरुषेरुषं तद्वित्रियोनवावैश्यक्रोधं
मुपेतिवैद्यथा यंपुत्रवजातोविशिष्टादृणाः कुलात् मार्कंडेयउवाच दूतिनिर्मर्त्तितस्तेन
मरातामौलिनः सुतः शशापतंदुरात्मानंभूद्रएवमविष्मि प्रधास्यतिहयंव्रह्मघनेधीतंगुरो
मुखात् होमधेनुर्ममगुरोर्घदिघंदिंसितात्वया एवंशप्नोन्पुः क्रुद्धदृढतापपरिपीडितः प्रतिशा
पपरोविप्रोतोयंजयाहपाणिना सोपिरातोविद्याशायकोपंचकेद्विजात्मजः तमभ्येत्यत्वरामुक्ते
वारयातासंवैपिता दत्तालमलमत्यर्थकोपेनाघतिवैरिणा ऐहिकामुष्मिकहितः समएवद्वि
जन्मनां कोपस्तपोनाशयतिक्रुद्धोभश्यद्यथाद्यधः क्रुद्धस्यगलभेत्तानंक्रोदुरथश्रहीयते

पु ०
२३४

नवर्षः क्रोधशीलस्य नार्थं चाप्नोति रोषणः नालं मुखाय कामाप्तिः कोपेन रिष्टचेतसां यदि यज्ञाह
 तावन्तुरियं विज्ञानिना सता मुक्तमत्र दयां कर्तुमात्मनो हितवोधिना अथ राजानता धेनुरियं व्या
 पादितामम तत्कथं शापयोग्यो घंदुष्टर्थास्य नोयतः आत्मनो हितमन्विच्छन् वाधते र्यो परन्वर
 कर्तव्यामूढविज्ञाने दयातत्र दयार्थमिः अज्ञानतः कृते दंडं पातयंति बुधा यदि बुधेभ्यस्तदहम्
 नेवरमज्ञानिनो भराः नायं शापस्त्वया देयः पार्थिवस्यास्य पुत्रकः स्वकर्मणो वपतिता गोरिषादुः
 खमृत्युनः मार्कंडेय उवाच एष ध्रोणि मुनेः पुत्रं प्रणाम्या हृतं दुःखं प्रसीदति जगादे चैराज्ञानोद्य
 मितेति च मया गवयबुद्धा गोरिषा व्यापादिता मुने अज्ञानात् हे भधेनु जे प्रसीदतं च नो मुने अषिपु
 त्र उवाच आजन्म नो महीपाल न मया व्याहृतं मृषा क्रोधश्चाभ्यमहाभाग न वृथा मे कदाचन तना
 दमेतं शक्नोमि शापं कर्तुं नृपान्यथा यस्ते समुद्यतः शापो द्वितीयसंनिवर्तितः दूयुक्तवंतं वालमा
 दाय सपिता ततः जगाम स्वाश्रमं सोऽपि पृषधः भूदतामगा दत्त मार्कंडेय पुराणे ॥ न ॥ मार्कंडेय उ

मार्क ०
२२५

वाच करुषाः क्षत्रियाः शूराः कारुषस्याभवन्तुताः तेषु सप्तशतं वीराणां च श्रान्ते स ह्यमुशः दिष्टपुत्र
श्रनाभागः स्थितप्रथमधौवने ददर्श वैश्यतनया मती वसुमनोहरा तस्यां संहृष्टमात्रायां मदनात्
प्रमानसः बभूव भूपतनयो निश्वासाक्षेपतत्परः तराः सगन्धजनकं ववेतां वैश्यकन्यकां तं
नत्वं पराधीनमनो मनोबुद्धिर्हि जन्मनः तं चाह पिता तस्या राजपुत्रः कृतांजलिः विभ्यन्नस्य धिन्न
विप्रपश्यावनतं वचः भवंतो भूभुजो भृत्या वधवः करदायकाः कथं संवधं समैरस्माभिरभिवांक्षु
सि राजपुत्र उवाच साम्यं मानुषदेहस्य क्षारमेहादिभिः कृतः तथा कालेन तैरेव धेद्यन्ते मानु
षं वरं तथैव चोपकाराय जायते तस्य तान्यपि अन्यानि चाभ्यजातीनि भिन्नजातिमतां सतां तथान्या
न्यप्यप्योन्यो गतं याति कालतः योग्या न्यदेहं याति कालवस्था हि योग्यतां प्राप्यते यत्तवी
रस्माद्वारादिभिरीयितैः कालं ज्ञात्वा तथा भूतं तदेव परिशिष्यते इत्थं समैषाभिमताननया दीयतां
तथा अन्यथा महुः स्य विपत्तिरुपलक्ष्यते वैश्य उवाच परतं त्रावयं त्वंच परतं त्रामहीनां पि

पित्रातेनाम्यनुज्ञातं वंगृह्णाणददाम्यहं राजपुत्र उवाच प्रष्टव्याः सर्वकार्येषु गुरवो गुरुवन्निमिः
नृद्वेदशेषु कार्येषु गुरुणां वाक्यगोचरः कमन्मथ कथालापगुरुणां च कथाः शुभाः विरुद्धमेत
दन्वत्र प्रष्टव्या गुरवो नृभिः वैश्य उवाच एवमेतन्मन्त्रालापस्तवायं पृच्छमा गुरुः श्रुत्वा पृच्छामि नाजा
यो भवमकामकथाश्रयः मार्कण्डेय उवाच इत्युक्तं सो भवन्मौनी राजपुत्रः सचः पितः तपित्रे सर्वमा
चष्ट राजपुत्रस्य जन्मतं ततस्तस्य पिता विप्रान् नृत्तिकादीन् द्विजोत्तमान् प्रावेश्य राजपुत्रं च यथाख्यातं
न्यवेदयत् निवेद्य च ततः प्राह मुनीनेवं व्यवस्थिते यः कर्तव्यं तदा देष्टुमर्हति द्विजसत्तमाः अपयउ
चुः राजपुत्रार्थं रागाग्नेयत्पस्यां वैश्यसंततौ तद्वत्कर्मैवैष किंतु न्यायक्रमेण सः मृद्वीभिर्दिक्ततन
प्राणिग्राहो भवेत्पुरः भवत्वन्तरं चेयं तव भार्या भविष्यति एवं न दोषो भवति तत्तदुपासुपयुंजता
थायेति तज्जातिरवकृष्टा बालकारणां मार्कण्डेय उवाच इत्युक्तास्तदपास्यायं च तेषां महात्मानां विं
क्रम्य गृहीत्वा तामुद्यता सिरया व्रवीत् राक्षसेन विद्याहेन नृपा वैश्यमुताहता यश्यसामर्थ्यमंत्राणि

मार्क ०
१३६

सपत्न्यां मोचयिष्यति ततः स वैश्यस्तो दृष्ट्वा गृहीतां मुच्यमानं क्रतुं न हि ति पितरं तत्प्रययौ शरणां हि ततस्त
स्य पिता क्रुद्धः श्रादिदेशवत्तं महत् दृष्ट्वा तां दृष्ट्वा तां दुष्टेनाभागे धर्मः भूषकः ततस्त युयुधे सैन्यं तेन
तेन भूभृत् स्वतेन वे कृतां स्त्रेण तदा स्त्रेण तत्प्राप्त्यैवापातिनं सश्रुत्वा निहतं सैन्यं राजपुत्रेणाभ्य
तिः स्वयमेव ययौ पुत्रं स्वसैन्यपरिवारितः ततोऽमुद्धमभूत्तस्य भूभुजः स्वसुतेन यत् राजपुत्रेणाशस्त्रा
स्त्रेण तत्रातिशयितः पिता ततोऽतरीक्षादागम्यपरिवारं समेहामुनिः प्रत्युवाच महापालं विरमाम्भे
ति संयुगात् नान्न त्रस्य महाभाग विधेर्माधं महात्मनः तवापि वैश्येन सह युद्धं धर्मे वचं नृप ब्राह्म
णे वा ब्राह्मणी पूर्वकुर्वन्तदारपरिग्रहः ब्राह्मणा सर्ववर्नेषु महानिमुपगच्छति तथैव ह त्रियसुतां ह त्रियः
पूर्वमुद्धहन् इतरैश्च ततो राजंश्च वंते च स धर्मः वैश्यतया वैश्यसुतां पश्चाच्छूद्रकुलोद्भूतां न हि यते वै
श्यकुलादयं न्यायः क्रमेण दितः ब्राह्मणः ह त्रियो वैश्यः सवनापाति संग्रहं श्रुत्वा न्यतवापाणिः पतं
ति त्र्यसंग्रहात् यस्यायश्चातिहीनायाः कुरुते पाणि संग्रहं ततश्च तावर्नसंयोगाज्जो हियद्वर्जतां

१. सोयं वैश्यत्वमान्नसवपुत्रः सुमंदधीः नास्याधिकारो युष्ठा यश्च त्रिघेरात्तया सह वयं मेव नु
जानीमः कारणां नृपमंदनः यथा भविष्यतीदं च निवर्तयतां कर्मातः मार्कंडेयपुराणे ॥ वा मार्कंडे
य उवाच ततो निवृत्तसौ भूपः संग्रामात्स्वयमेवै उपये मे सता वैश्यतनयां सोपित सुत ततः स
वैश्यतां प्राप्नोति सुपेत्याह पार्थिवं भूपालय नया कार्ये तत्समादिश्यतां ममः राजोवाच धर्मा
धिकारो युक्ता रात्र व्यात्याज पद्मिनः यदस्य कर्म धर्मा यत दृढं ततथा मम मार्कंडेय उवाच
ततस्ते मुनयस्तस्य पाशुपाल्यं तथा दृष्टिं वाशिष्ठां च परं धर्ममाचचारयुः सभासदः तथा च चक्रे सह
तस्तस्य राक्षो यथोदितं तैर्द्धर्मचारिभिर्द्धर्मव्युत्त निजधर्मतः तस्य पुत्रस्ततो जातो नाम्नाख्यातो भलं
मः मम तो प्रहितो वत्स गोपालो भवपुत्रक मन्त्रतया विपुक्तोऽथ परिपत्य सभातरं राजर्षि मगभं
वहिमवत्यर्वताश्रयं तं स मे त्वमजग्राह तस्य पदौ यथाविधि परिपत्य ह वै नं राजर्षि सभनंदसः
आदिष्टो भगवन्मात्रा गोपालस्त्वं भवेति वै मार्कंडेय उवाच तस्या तस्या स्वीकरां कथं तस्या दिगोः
कुरुते

मार्के०

१३०

पालनीयामायदाखीकृताभवेत् आक्रांताव ॥ १ ॥ पृथिवी पृथु तं यथा प्राप्नुवां पृथोत्
त्यसादादहं विभो तथादिशकरिष्यामि तवात्ताप्रानोमि तं मार्केदेय उवाच ततः सनीपो राजर्षे
तमै निववशेषतः भनंदाय ददौ वल्लभमग्रं मम दामने प्राप्तास्त्रविद्याः सद्यो पितृव्यतनयान्
द्विजः वसुरात्रादिकान् पुत्रान् दिष्टस्य सुमह्यं भुनः अवाच तस्वराज्यं द्वापितृपैतामहं चित तं
सुर्वैश्यपुत्रं त्वं कथं भो हसि मेदिनी ततः सौर्धुतं अवद्लं दद्यात् सुवंशजैः वसुरात्रादिभिः कुक्षेः
कृतास्त्रस्यास्त्रवर्षिभिः सजित्वा तान् शेषांस्तु शस्त्रविद्वान् शैबिकैः जहाव पृथिवी तेषां धाम्युद्धेन
धर्मे वित् सनिर्जितारिः सकलां पृथ्वीं राज्यं ततः पितुः निदेदद्या मामततस्तपिता जग्धे द्विज प्रपुत्रा
च चतुर्भार्यायाः पुरतस्तदा भलं दराज्यमेतन्ने क्रियतां पूर्वजैः कृतं राजोवाच अहं न कृतवा
नाजं नासामर्थ्यमुतः पुरा वैश्यतां तु पुरश्च्यतथैवाज्ञाकरः पितुः कृत्वा प्रीतिं पितुरहं वैश्यक
न्यापरिग्रहात् न पुत्रावलोकभायाजान्मावदाकृतसंप्लवं पुनप्याप्तो पुनस्तस्य पालयामि मां ही

यदि नास्ति मोक्षस्ततो नूनं मम कल्पशतैरपि नचापि मुक्तं तत्वाद्दुर्निर्जितं मम मालिनः राज्ञो
कुमनीशस्य दुर्वलस्ये ह कस्यचित् राज्ञं कुरु स्वयं तावदाद्यो देभ्यो विमुञ्च वा समाप्ता पावनं शस्त्रं पितु
नेहितिपालनं मार्कंडेय उवाचः ततः पृहस्यत द्वाया सुप्रमाना ममाविनी प्राहवाचपतिभूपगृध्रतां
राज्यभूर्जितं नत्वं वैश्या न चैवाहं जाता वैश्य कुशे नृप हे त्रिधत्वं तथैवाहं त्रिधाणां कुलोद्भवा
पूर्वमासीमहीपालः स्वदेव इति विश्रुतः स्यामूच समं वाराजो धृमा स्वस्य सुतो नलः संतेन सरया
महितो यथा वा मन्त्राणां वनं पत्नीभिश्च समं वल्लं वने धवे मासि पार्थिवः ततः पाना न्यनेकानि भक्षानि
वुमुजे तथा भार्याभिः सहितस्तानि तेन सरया समनितः ततः पुष्करिणी तीरे ददर्शाति मनोरमां पत्नीं च
वनपुत्रस्य प्रमतेः पार्थिवात्मजां सखातस्य नलोपुत्रा मजगृहे तां च दुर्मतिः पश्यतस्तस्य राज्ञश्च त्रा
तेमिवादिनां आक्रंदितं निशम्यैव स तस्याः प्रमतिः पतिः आनगा मत्सरा युक्त किमेतदिति वैवदन् त
तो ददर्श राजानं सुदेवं तत्र संस्थितं गृहीतं च तथैव पत्नीमुने पुदुरात्मना ततः स्वदेवं प्रमतिं प्राह्राय

स्वाः स्व

ॐ

मार्क ०

१३८

२३४

शाम्यतामिति दुष्टशास्त्राभवावाशुष्ट्रभाषनलैः नृप मार्कडेय उवाच सत्तुतस्य वचः श्रुत्वा सुदेवो
नलगोरवात् प्राद्वैश्यामिगच्छान्यं हविष्यं त्राणं कारणात् ततः सप्रमतिः कुक्षजेजसा निर्दहनिव
प्रत्युवाचाथ राजानं वैश्यास्मीत्यभिभाषितां एवमल्लभवान् वैश्यः क्षत्रियः क्षतरहाणात् क्षत्रिये
द्वार्यते सखं नार्तेश्वो भवेदिति सत्वं न क्षत्रियो भावी वैश्य एव कुलाधमः मार्कडेय पुराणो ॥ १० ॥
मार्कडेय उवाच तस्मै दत्त्वा ततः सापं नलं कुं वदीह ज प्रमतिर्भार्गवः कोपात्रै लो लो क्य निर्दहं
निव मदेन न तो यदा भार्यानुद्यान्यत्र साश्वमे वलादूक्ता सिमषा त्वं तस्मत्वं तस्माद्वज्रतुमाचिरं
तेनोदाहृतमात्रेण सहं तं राजेस्मिन् सतदानलः देहजेनाग्निना सतो भस्मपुंज तदा भवत् दृष्टा प्रभावं
ततस्य सुदेवो विमतिस्ततः प्रणामनम्रः प्राद्वैदं ह सताक्षम्यतामिति यदुक्तं वांस्तु भगवां न सुरापान
समाकुलः ततश्चाम्यता प्रसीदत्वं शापो यन्मे निवर्तेतां एवं प्रसादितेन प्रमतिः प्राद्वै भार्गवः ततः
कोपाजले दधेना विनीतेन चेतसा नान्यथा भावितव्या कथं न यथा समूदीरितं तथापि ते करिष्या

पु०

१३८

१४

मिप्रसन्नोऽनुग्रहं परं भविता वैश्यजातीयो भवानास्य त्रसंशयः भविता ह्यत्रियो वैश्यस्तस्मिन्नेवाप्युज
नानि ग्रहियति वलात्कन्यायदाने ह्यत्र संभवः तदा त्वं ह्यत्रियो वैश्यस्वर्गहीतो भविष्यसि एवं स वैश्यो
मूपालः स्वदेवो मे पिता भवतु अहं च यामहाभाग तत्सर्वं श्रयतां त्वया सुरघोना मराजर्षिः प्रागासीदं
धमादने तपस्वी नियताहारस्त्यक्तसंगो निरामयः तस्य शैलसुखयत्नां दृष्टे मां सारिकां भुवि कृपाभू
जलिता मूर्च्छा तथा तस्य महात्मनः ततो मूर्च्छा वसाने हं तस्यां मुन्नादारी रतः समां दृष्ट्वा च जगृहे
स्तिष्ठमाने न चेतसा तस्मात् कृपाभिभूतस्य मम जाते ममाप्युजा तस्मात् कृपावती नाम्ना भविष्यत्याहम
प्रभुः ततो ह माश्रमे तस्य वर्द्धमानो दिवानिशं सखीभिः सह तुल्याभिर्विचरामिव मानि च ततो मुनेराज्ञा
स्य भ्राता गल्पइति श्रुतः स चिरं कानने रन्यं सखीभिः कोपितो गमत् यस्मान्मां वैश्यमित्याहमवतः
तेन ते शपे भविष्यसि वैश्यजात्वमित्युक्ते च तमव्रवं नापराधं कुतवतीत वाहं द्विजसत्रम अन्याषाम
पराधेन किमन्यं शप्त्वा नसि अपिरुवाच दुष्टतां दुष्टं संसर्गोददुष्टमपि गच्छति सुरादिंदनिपा

मार्क ०

१३६

तेन पंचगव्यवटीयथा प्रणिपत्य नदुष्टेति यत्तदाहं प्रसादितः तस्मादनुग्रहं वा लेश्चरुया तु कराम्यहं
वैश्ययो नो यदा याता त्वं पुत्रं यो धयिष्यसि राज्याय जातिस्मरतां तदा त्वं समं वाष्यामि ततो भूयः क्षत्र
जातिं प्राप्ता त्वं पतिना सह दिव्या नवाप्यंसे भोगा गच्छतीति वपैतुते एवं सप्ताभिराजं द्रतेन पूर्वसर्प
र्षिणा पिता च मे पूर्वतव शत्रुः प्रमतिनाऽभवत् एवं वैश्या न राजत्वं वैश्यसः पिता मम न चाह
नदुष्टाया नदुष्टा त्वयं मे कथं मार्कडेय पुराणे ॥ ॥ मार्कडेय उवाच इति तस्या वचः श्रुत्वा पुत्रस्य
च सपार्थिव पुनः प्रोवाच धर्मज्ञां पत्नी तनयं तथा धनया पितुरादेशात् तत्तं राज्यं न तत्पुनः गृही
ष्यामि वृथो क्तेन किं ममोक्लिश्यते त्वया श्रुतेषां प्रदास्यामि करं वैश्यवत् स्थितः भुङ्क्ष्व राज्यमशेषं त्वं मित्र
यावापरित्यज इत्युक्तः सा तदा पित्रा राजपुत्रो भनंदनः चकार राज्यं धर्मेणा तत्तद्द्वारपरिग्रहः अथा
हतं तस्य चक्रं पृथिव्या मभवद्विज तदा धर्ममनोभूपास्तस्य सर्वं भवन्वशे तेनोष्टं विधिवद्यतेः सम्य
कशास्ता वसुंधरा सरवैको भवद्भूतो पृथिव्यां चाम्भसागरः अजायत सुतस्तस्य वक्ष्ये नीमनातः

पु०

१३६

६५

पिताहिसधितोयेनगुणोवेनमहात्मना तस्यापिमायासौनंदाविदूरयमुताभवत् प्रतिवतामहात्मा सा
प्राप्तिनवीर्यतः हत्वापुरंदररिपुंकुजज्जदितिजेश्वरं कौष्टिकिरुवाच भगवंसेनसाप्राप्ताकुजंमनिध
नात्कथं एतदाख्यातुमिच्छामिप्रसन्नेनामुनस्तथा मार्कंडेयउवाच विदूरथोनामनृपःख्यातकीर्ति
रमद्भुवितस्यपुत्रत्वयंजातंमुनभिःस्वमतिस्तथा एकदातुवनंयातोभृगयांसविदूरथः ददर्शगर्तु
मुमहतभूमेर्मुखमिवोद्गतं तं दृष्ट्वाचिंतयामासकिमेतदितिभैरवं पातालविवरंमन्येनैतद्भूमेऽपि
रंतं चिंतयन्नितितत्रासौददर्शविजनेवने ब्राह्मणंमुव्रतनामतपस्विनमुपागतं सतंप्रपृच्छचनृपः
किमेतदिति विस्मितः अतिगंभीरमवनेदयितांतर्गतोदरं ऋषिरुवाच किंनवेसिमहीपालचान
धत्वंहिमेस्ततः ज्ञेयं सर्वं नरेन्द्रेनवत्ततेयमहीतले दानवःस्वमहावीर्यावसत्युगोरसातले संभ
यत्पृथ्वीकुजंभः प्रोच्यतेततः क्रियतेतेनयत्किंचिद्रहीतंतमहीतले त्रिदिवेवानरपतेतंकथंवेत्ति
नोभवान् मुनंदंनाममुषलंतप्रायंनिर्मितंपुरा तज्जहावमुदुष्टात्मायेनहंनिरागोरिपून् पाता

मार्क ०
२५०

लांतर्गतस्तेनभिनन्निवसुधामिसां ततोधातांसर्वेषां सर्वान्द्वाराणि कुर्वते सुरः तेनभिन्नावसुधासु
नंदसुषलायुधा भोक्ष्यतेवसुधामेतांतमजित्वाकथंभवान यन्नानविधंसयात्पुणोदेववृत्तुपरोधकः
आप्पाद्यतिदैतेयामवलीसुषलायुधः यद्यदिवातयस्येनंपातालांतरगोचरं ततःसमस्तवसुधा
पतित्वंपरमेश्वरः सुषलस्तस्यवलिनःसौनंदःप्रोच्यतेजनैः तथावलावलंचैवतंदरंतिविचक्ष
णाः तंतुनिर्वीर्यतांघातिसंसृष्टंयोषितानृप तस्मिन्दिनेद्वितीयेद्वितीर्यवंतत्तदीर्यते नसवे
त्रिदुरादारःप्रभावंसुसलस्यतं योषितकरोग्रसंस्पर्शदोषवीर्यविशासनं एवंप्रवल्नंपूपदानवस्य
दुरात्मनः सुषलस्यचतेप्रोक्तंयत्पुक्तंतत्समाचर आसन्नमेतद्भवतःपुरस्यपृथिवीपतेः कृतंतेनमहारं
ध्रंनिश्चितंकिंतवान्पथा इत्युक्तापगतेतस्मिन्पुरंगत्वामहीपतिः मंत्रयामासमंत्रैःपुरमध्येतुमंत्रि
भिः यथाश्रुतमशेषंतत्कथयामासमंत्रिणां सुषलस्यप्रभावंचवीर्यशातलमेवचा तंसंत्रंक्रियमा
तांतुमंत्रिभिस्तेनभूभृता तंपार्श्ववर्तिनीकन्यासुश्रावाथमुदावती ततःकतिपयाहेतुतांकन्यावसमा

शिकां जहावोपवद्वैपः कुजं भस्मसखौ वृतां तश्च त्वासमहीपालः क्रोधपर्याकुलेक्षणाः पुत्रा बुवाच
त्वरितमुत्पश्यमां हकन्यकां निर्विधायास्तटे गतैर्तेन गत्वारमातलं सहन्यतां घोसहवैः वानैश्चारितं
घुङ्गतेषामासीत्सुदारुणां ततो माया बलवता तेन दैत्येन ता बुभौ राजपुत्रोरणो वद्वौ निहता शेषसैनिकैः
तश्च त्वासमहीपालः प्राहेदं हतसैनिकः वडुपुत्रः परामार्तिमुपेतो मुनिसत्तम यत्तन्निहत्य दैते
यं मोचयिष्यति मे सुतान् तस्याहं संप्रदास्यामि तामेवायतलोचनां दूतिवोषाधणं च क्रे सराजा सुपु
रेतदा निवाशः पुत्रतनया वंधमो ह्याय वै मुने ततः शुश्राव वत्सधी भलं दनमुतो हितत आचोषमानं
वलवानकृतास्त्रः सौम्यं संयुतेः सचागम्याभिधयै नंप्राह पार्थिव सत्तमं विनयावनतो भूत्वा पितुर्मित्र
मनुत्तमं आशापयाशु मां येन तनयो मोचयामि ते तवैव तेजसा हत्वा तं दैत्यं तनयां च ते दूति मार्कंडेय
पुराणे ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच सतं मुदा परिसृज्य प्रिय सख्य रथात्मजं गम्यतामिति ससिद्धौ वा सत्याह
सपार्थिवः स्थाने स्थाप्यति मे वत्सो घयेवं कुरुते विधिं वत्सैतत्क्रियतां माशु यज्य सोऽयसि वत्सलः

मार्के०
२४९

मार्केडेयउवाच ततःसखङ्गःसधंधवैदू सोधांगुलित्रवान् जगामवीरःपातालंतेनगर्भेनसत्वरः ततोऽजास्रन्
मत्पुंगुं सचक्रे पथिवात्मजः येनपातालमखिलमामिदापूरितांतरं ततोऽजास्रन्माकर्ण्यकुजंभोदानंदे
श्वरः आजगामातिकोपेनस्रसन्धैःपरिवारितः ततोऽयुद्धमेभूत्तस्यतेनपाथिवस्वत्तमा समैरेनसह
स्यवलिनोवल्लमानिवा दिनानित्रीणि सपदाघोषतलेनदानवः ततःकोपपवीतात्तामुषलायाभ्य
धावता गंधैर्माल्यैस्तथाधूपैःपूज्यमानःसतिष्ठति अंतर्पुरेमहाभागःप्रजापतिविनिर्मितः ततोवि
ज्ञातमुसलप्रभावासामुदावती सस्पर्शमुसलाश्रेष्ठमहानमृशिरोधरा पुनर्यावत्सगृह्णातिमुस
लंतंमहामुरः तावत्सावंदनव्याजातयस्पर्शानेकशःशुभा ततःसमेभ्ययुधुधेमुसलेनासुरेश्वरः
वृथामुसलयानास्तेसंजग्मुस्तेस्वशस्त्रम् परमास्त्रे तु निर्वीर्ये सो नंदे सुषले मुने अस्त्रैरस्त्रैश्च दैतयः सोऽ
युधतवगोरिणा शस्त्रास्त्रैर्न समस्तस्वराजपुत्रस्य सो मुहुरः सुषले च वलंतस्यांतस्या बुद्धानिराकृतं
ततःपराजित्यसभूयस्वनुवस्त्राणि शस्त्राणि दानवस्य च चकार सत्ये विरथंततश्च सथ कुचमोगकरोऽ

वे

पु०
२४

८७

म्यधावत तमाभ्यातंतं वभसा त्वदीक्षं विम्वषुकोषं त्रिदशेंद्रचक्रं मस्त्रेण चक्रे भुविराजपुत्रो ज
 वानकालानलयप्रमेण सपावकास्त्रेण हृदि हतो भृशं तस्य जदेह त्रिदशारिरात्मनः वभूव सत्य
 त्वश्रमहोरगाणां रसातलांतो नवमहानथो तसवः ततो पतत पुष्पवृष्टिर्मोही पाल सुतो परिः जगु
 र्गोधर्वपतयो देववाद्यानि सखनुः सचापिराजपुत्रत्वं हत्वा तौ नृपतेः सुतौ मोचयामास तन्वंगां तं
 चकन्यां मुदा वंती तंचापि मुषलंतस्मिन् कुजस्ते विनिपातिते जग्राह नागाधिपतिरनंतशेषं
 सितः तस्याः परितुष्टो सौ शेषः सर्वो रगेश्वरः मुदावत्या मुदा ध्मा तु मनोवृत्तिस्तपोधनः सुनंद मुष
 लष्य शेषश्चकार पुनः पुनः योषिश्च वंस्तनस्पर्शप्रभावज्ञानशोभना मुदावत्या ततो नाम नागरा
 जदारोत् सुनंदमिति सानंदं सौ नंदगुणजं द्विजः सचापिराजपुत्रत्वां भ्रात्यभः सहितां पितुः
 समीपमालिनाशशुप्रणिपत्या ह वै वनं आनीतौ तनयौ तात तथैवेयं मुदा वंती तवा तद्यामय
 न्यभ्यकर्तव्यं तत्समाशिशं मार्केडेय उवाच ततः प्रहर्षं संपुर्ण हृदयः समहीपतिः साधुमा

नागादान
 वे

मार्के०
२४२

तथाहोत्रैवत्वमेतिशोभनं मुदावत्यासभाजितोऽसि त्रिदशैर्वसाहंकारोऽस्ति मः । ताना
यतप्राप्नोयच्चारिर्विनिपातितः आगतान्यगतान्यत्रयच्चापत्यानिमेपुनः तद्गुहागान्यशस्ते द्वि
यानिमस्यामयोद्यतं त्वं राजपुत्रचार्वत्याकन्यायादुहितुर्मम मुदावत्यामुदायुक्तमयं वाक्यं
कुरुष्वमां राजपुत्र उवाच तातस्याज्ञाभयाकार्यायव्रवीमि करोमि यत् त्वमेव तात जानीषे मे
रात्राधिकृतावयं मार्केडेय उवाच ततस्तयोऽसराजेंद्रचक्रे वैवाहिकं क्रमं मुदावत्याचदुहितु
भल्लंदनमुत्तस्यतु ततः सह तयारे मे वत्सधीर्नवयौवनः रमणीयेषु देशेषु प्रासादशिखने मुच
कालेन गच्छता वृद्धपिता तस्या भल्लंदनः वनं जगाम दत्तधीः सवभूवमहीपतिः दृजाजज्ञानस्ततः
प्रजाधर्मो न पालयन् पुत्रवत्पाल्यमानास्तु प्रजास्तेन महात्मनाः वेष्टुर्विषयैस्तस्य न चाभूद्वर्त्तनं
करः न रस्युद्यालद्वार्वृत्तमयमासीच्चकस्यचित् नोपसर्गमयं चैव तस्मिन् शासति भूपतौ इति
मार्केडेयपुराणे भल्लनवत्सधीचरितं ॥ ० ॥ मार्केडेय उवाच तस्य तस्यां पुनर्दायां पुत्राद्वा

पु.
२४२

ज

दशजतिरे प्रांशुः प्रवारः शूद्रश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः वली वला कश्चंडश्च पंचंडश्चंड विक्रमः
मुनयश्च महाभागाः सर्वे संग्रामजित्ता तेषां येष्टो महावीर्यः प्रांशुरासीन्नराधिपः दूतरेभृत्यव
त्तस्य वभूवुर्वशवर्त्तिनः तस्यै द्विजत्पत्न्यो वलोकैर्द्रव्यराशिभिः न्युनवर्त्तैर्विष्टैश्च सत्यनामा
वसुंधरा सम्पत्कपालयतस्तस्य प्रजाः पुत्रानि वौरमान योऽभूदुन च याकाशे तेन निष्पादितास्त
ये कृतवः शतसाहसं तेषां संख्यानविद्यते आयुताद्यैर्न कोपिभिः न च पत्न्यादिभिर्मुने प्रजानि
स्तस्य पुत्रोऽभूत्स्य जज्ञे सतक्रतुः श्रवाप्यंतुष्टिमतुलां यत्तमांगैः सुरैः सह दानवानां सुवीर्यानां ज
ज्ञाननवतीर्नवः वलं च धनिनां ग्रेष्टे जंतं चासुरसत्तमं श्रुत्यांश्च सुमहावीर्यानां जज्ञानां भरविद्विषः
प्रजनेस्तनया पंचरवित्रप्रमुखा सुखामुने तेषां रवित्रो राजा भूत्प्रख्यातो निजविक्रमैः प्रशान्तः
त्यवाकूशूरः सर्वपाणिहिते रतः स्वधर्माभिरतो नित्यं वृद्धसेवी वृद्धश्रुतः वाग्मी विनयसंपन्नः
कृतास्त्रोऽप्यधिकं वनः सर्वलोकप्रियो नित्यमुराचैतदहनि शिवमस्तु द्विजातीनां पीतिवृत्तवधु

मार्क ०
२४३

भूभृतां समृद्धिः सर्ववर्त्तानां सिद्धिरस्तु च कर्मणां भो लोकाः सर्वभूतेषु गिरा वोक्तमदा मतिः
यथा तन्निस्तथा पुत्रे हितमिच्छामि सर्वदा तथा समस्तभूतेषु वर्त्तमं हितबुद्धयः एतत्तु हितम्
मत्पतं भो वाकस्याद्यदुश्यति यत्करोत्यहितं किंचित्कस्य चिन्मूढमानसः संसमभ्येति तः
न कर्तुं गामित्वां यतः दृतिमत्वा समस्तभूतेषु भो लोकाः कृतबुद्धयः सर्वमा लो किकान् पापान्
लोकान् प्राप्स्यथ वै बुधाः यो मे स्निग्धायते तस्य शिवमस्तु सदा भुविः यच्च मां द्वेष्टि लोके स्मिन् सोऽपि
भद्राणि पश्यति एवं स्वरूपपुत्रो भूत एव निव्रतस्य भूपतेः समस्तगुणसंपन्नः श्रीमान् कुजकुले ह
राः तेन ते भ्रातरः प्रीत्या पृथग्ग्राह्येषु योजिता स्वयंच पृथिवीमेतां बुभुजे सागरासुरां प्राच्यं तेन कृतः शो
रीर्द्धिणा घामुदावमुः दिशि प्रतीच्यां मुनयः उत्तरस्यां महारथः तेषां तस्य च भूपस्य पृथग्गोत्राः पु
रोहिता वभूवुर्मन्त्रिणश्चैव मन्त्रिवंशक्रमागताः शौरिवन्ति कुलोद्भूतः स होत्रो नाम वैद्विजः तद्वंशोः
कुलावर्त्तौ गौतमानुयजोऽभवत् काश्यपोऽपमतिर्नो ममुनयस्य पुरोहितः महारथस्य वाशिष्ठः

पु ०
२४३

पुरोधाभून्मरीचिजः बुभुजेतेषु राज्यानि च त्वारोपिन राधिपाः खनि त्रश्चाधिपतेषां मशेषवसुधाधिपः तेषु
दृष्टुकोशेषु खनित्रः समहीपतिः प्रजासुचममस्तासु पुत्रेष्विव मदाहितः एकदामन्त्रिणा धौरिंसपोक्तो
विश्ववेदिना विविक्ते पृथिवीपाल किंचिदुक्तमस्मिन् पश्येद्यं पृथिवीकृत्स्वायस्य भूयावसानुगाः
मराजातस्य पुत्रश्च तत्पौत्रश्चानुयस्तथा दत्तरेभ्रातरस्तस्य प्राप्य सविषयाधिपाः तत्पुत्रश्चाल्पकतस्मा
तत्पौत्राचाल्पकाल्पकाः कालेन ह्यसमासाद्य पुरुषां पुरुषान्तरं कृष्योपजां विलोभूपा भवन्तीति तद
र्थेयाः नोद्धारं कुरुते भ्राता भ्रातृस्ते ह वलार्पणाः कस्ते हः पृथिवीपाल परयो भ्रातृपुत्रयोः तत्पुत्रो
पवतावामिति भवति पाथिवः तत्पुत्रैः केन कार्येन प्रीतिमुक्तिर्भविष्यति अथ चान्न ते नैव संतोषं कुरु
ते नृपः क्रियते तत्किमर्थं तद्भूषैर्मन्त्रिपरिग्रहः भुज्यंते सवलं राज्यं मया ते मन्त्रिणा सता तत्किं सुधी
यसे संतोषं कुरुते यदि कार्ये निष्पादकं राज्यं करणं कर्तुमिष्यते राज्यलस्तश्च ते कार्यं त्वं कर्तुं कि
रावयं सोऽस्माभिः करणं राज्यं पितृपैतामहं कुरु फलप्रदो गमिष्यामि परलोके न ते वसुः राजा वा

मार्क०
१४४

येष्टोराजामहीपालोवयंतस्यानुजायतां ततःसमुक्ते पृथिवीवयंचाल्पवसुंधरां वयंचभातरःपंच
पृथ्वीवैसमहामते सुतोऽस्यां पृथिवीं श्वर्ग्यं कथं कृतं भविष्यति विश्वविद्युवाच एवमेतद्भवती
त्रपंचैकावसुरानृपः तावमेवाभिपत्य स्वज्येष्ठश्रातुघथाभवान् सर्वापिपत्या सर्वेभ्योभवत्य
विलेश्वरः यतंतेचयथाहंतेतेषामाहितमंत्रिणाः राजोवाच येष्टोराजायथाप्रीत्याभजतेमां
सुतानिच कथमस्य करिष्यामि समत्वं जगतीगतं विश्वविद्युवाच राज्ये स्थितः पूजयेमं ज्येष्ठं भू
पाद्गौर्वरैः कनिष्ठज्येष्ठतां केयं राज्यं प्रार्थयतां नृणां मार्कंडेय उवाच तथेति च प्रतिज्ञाते भूभु
जातेन सत्तमः विश्ववेदीततो मंत्री तद्भातनलयद्वरां तेषां पुरोहितां चैव आत्मनः शान्तिकादिषु
नियोजयामास ततः खनित्रस्याभिचारिके विभेदतस्य विनिवृत्तान् शांतदानादिभिस्तथा चक्रे च
परमो योगं निजदंडप्रवृत्ते आभिचारिकमत्युग्रमहन्यहनि कुर्वतां पुरोधसा चतुर्नां तु ज
नेकस्य चतुष्टये विकरालं महावक्रं मतिभीषनददर्शनं ससत्यतमहाभूलः प्रसूतमतिदारु

पु०
१४४

रां ततस्तदागतं तत्र खनित्रेयत्रपार्थिवः निरस्तं चाप्यदुष्टस्य तस्य पुण्यं च येन तत्र कृत्वा चतुष्टयं तेष्वनि
पपात दुरात्मसु पुरोहितेषु भूपालां तथा वै विश्ववेदिनि ततो निरुक्त्य निर्दग्धः कृत्यामांते पुरोहिता विश्ववे
दी तथा मंत्रीसमौरेद्धमंत्रदः दूतिमार्कंडेयपुराणो ॥०॥ मार्कंडेय उवाच ततः समस्तलोकस्य विस्म
यः सोऽभवन्महान् यत्ते ककानने शुभे पृथक् पुरनिवासिनः ततः शुश्रावनिधनः यातान् भ्रातृपुरोहिता
न् मंत्रिणाञ्च तथा भ्रातुर्निर्दग्धा विश्ववेदिना किमेतदिति सोऽतीव विस्मितो मुनिस्ततः खनित्रेभ्य
महाराजो राजानं तस्य कारणां ततो वसिष्ठोऽप्युक्त्वा राजा गृहमागतं यत्कारणां विने शुभे भ्रातृमंत्रि
पुरोहिताः तेन पृष्टस्तदा प्राह यथा वृत्तं महामुनि यच्चैरिमंत्रिणां प्रोक्तं यच्च सौरिरुवाच तं यथा च
बुद्धितं तेन भ्रातृणां भेदकारिणां मंत्रिणां तेन दुष्टेन यच्च कुश्रपुरोहिताः यन्निमित्तं विने शुभे श्रापाप-
पकारिणः पुरोहितोऽस्तस्य राज्ञः शत्रावपि दद्यापरं सततं श्रुत्वा ततो राजा हाहोतीतीति वैवदशः
निनिंदात्मानमत्यन्तं वसिष्ठस्याग्रतो द्विजः राजोवाच धिमान् पुण्यं संस्थानं संतमाग्यमशोभनं

मार्क०

२४५

देवेनापादितं पापं सर्वलोकविहर्षितं यन्निमित्तं विनष्टं तु दाहं विप्रचतुष्टयं मत्तको नः पनतरे
भविष्यति प्रमानभुवि नाभविष्यति यदि प्रमानहं मंत्रमहीतले ततस्तेन विनश्ये पुर्मम धातुपुरोहि
ताः विग्राज्यं विक्रमेज नमभूमुजांतु महाकुले कारणात्वं गतो यो हं विनाशस्य द्विज नमं कुर्वतः स्वा
मिनं ते खं भ्रातृणां मम याजकाः नाशं ययुर्न दृष्टास्ते दुष्टे हं नाशकारणे किं करोमि क्व गच्छामि
ज्योमत्तो हि पापकृत पृथिव्या मक्त हेतुत्वं द्विज नाशस्य योगतः दृष्टुं द्विगृह दृष्टयः खमित्रः पृथि
वीपतिः वलं धियासुः पुत्रस्य कृतवानभि शेषनं अभिसिच्य सुतं राज्ञे च पुंसस महीपतिः भार्य
मिसि सभिः सार्द्धं तपसे मवनं ययौ तत्र गत्वा तपस्ते पेवाणां प्रस्थविधानवित् शतानि त्यपि वर्षाणां
सार्द्धं गीतु पसन्नमः तपसा दीरादे हस्त राजवर्षा द्विजोत्तमः निगृज्य सर्वसोभानित त्याजा सन्न
वणोचरः ततः पुण्यान्धयो लोकान् वरकाम दूहोत क्षयान् अश्वमेधादिभिर्घैर्नैर्नोवापायेन रा
धिपैः भार्याश्च तस्य तस्मिन् समं ते नैव तं यजुः प्राणानवापुः सा लोकं ते नैव सुमहात्मना एतत्

पु०

२४५

खनित्रचरितं श्रुतं कल्मषनाशनं सतां च महयोगद्वुपस्पातो निशामय इति मार्कंडेयपुराणे
खनित्रचरितं ॥ वामार्कंडेय उवाच ह्युपः खनित्रपुत्रस्तु पापराजां यथापिता तथैव पालयामास
प्रजाधर्मेणावंचयन् सदानशीलो यथा च यज्ञानामवनीपतिः समः शत्रौ च मित्रे च व्यवहारादिव
वृत्तिः एकदा समहीपालो निजस्थानगतो मुनेः सूतेरुक्तो यथा पूर्वह्युपो राजा तथा भवन् ब्रह्म
णात्मनयं पूर्वह्युपो भूतपतिव्रीपतिः यादृग्वचरितमस्या भूतादृक्केतुविवेष्टितं राजोवाच श्रोतुं
ह्यमिचरितं ह्युपस्य सुमहात्मनः यदि तादृज्ज्ञया शक्यं वेष्टितं तत्करोम्यहं सूता उचुः सच वाच
राकरावानभू पराजा गोब्राह्मणानपुरा सम्पाद्वेषोपनये वोर्व्यां यष्टेन महात्मना राजोवाच तेषां
महात्मनां राजां को नु याचति मद्भिः यथा उक्तं पृच्छेष्टानां चेष्टाभूयन् महात्मनां ततः श्रूयतां प
तितासां प्रतं क्रियते मया ह्युपस्या नु करिष्यामि महाराजस्य वेष्टितं वीराया गान करिष्यामि
गम्यापाते गते गते पृथिव्याश्चतुरंतायां प्रतिसेयं कृता मया यच्च गोब्राह्मणां पूर्वमहं भूते करं

मार्क०
२४६

तमेव प्रतिदद्यामि वा अगानां तथा गवां मार्कं डेय उवाच दृतिप्रतिज्ञाय च चक्षुपस्त ॥ इत वं
तथा सम्पाधाते स घनास्त्री न यजधजतावर ए गोवा सुगं पुराराताम ददयच्च वै करं तावत्सं
मदाद्विज न्यदो वा अगायमः तस्य पुत्रो भवद्भिरः प्रमथायामनिदितः तस्य प्रतापसौ ध्याभ्यां
वस्यामही भूतः तस्यापि नंदिनी नाम वैदर्भी दधिता भवत विविशंत न घंत स्यां जनयामास
प्रभुः विविशेश मतिमही मही जाले मही जसि माही तलम भूद्व्यापं निरंतरतन घान वैः ववर्ष
कालेषु जन्मो मही शस्यवती तथा सफला निचमस्या निरसवंति फलानि च रसाः पुष्टिकराश्च
न पुष्टिं दो नादकारिणी न विन्नविचयान्तरां प्रभृताम दहेतवः तत्प्रभावेन विपरो भयमा सुमह
मुने स्वास्थं जनः स्वकृद्वर्गो मुदमिच्छति पूर्विकां यत्वा यज्ञाश्च सुदुन सम्यक् संप्राप्य मेदिनी
संग्रामे निधनं प्राप्य शत्रुलोकमिगतः दृतिमार्कं डेय पुराणे विविश चरितं ॥ ७ ॥ मार्कं डेय उवा
च तस्य पुत्रवली नेत्रो महावलपराक्रमः यस्य यज्ञेषु गाघंति गंधर्वा विस्मयोनिताः खलीने

पु०

२४६

५१४

असमो नान्यो भुवि यज्वा भविष्यति येन यज्ञायुते पूर्वे दत्ता एत्थी स मगरा दत्ता च सकला एत्थी वा
अगानां महात्मनां तपसा द्रव्यमासाद्य शोचयासाधिकेन धः यतश्च प्राप्य वित्रर्द्धिमतुलं दा
दत्तमात जगद्भूवा अगानां विप्रनाम्नराजः प्रतिग्रहः सप्तषष्टि सहस्राणि सप्तषष्टिशतानि च
सप्तषष्टिं च यो यज्ञानधजद्भूरिदक्षिणान् स्वपुत्रः समहीपालो मृगया मुपचक्रमे पुत्रार्थं पि
तृयज्ञाय मां सकामो महा मुने अश्वारुढो विनामै न्यमेक एव महावने वद्धयो धांगुलित्रागो
वाणा खड्गधनुर्धरः तं वा हयंतस्तुरगमन्यतो गहनान्न वनात् विनिष्क्रम्य मृगः प्राह मां हत्वा मि
मतंगुरुः राजो वाच अन्ये मृगाः पलायंते भृत्युभीत्या विलोक्य मां कथमात्मप्रदानं त्वं मृत्य
वे कर्तुमिच्छसि मृग उवाच अपुत्रो हं महाराज वृथा जन्म प्रयोजनं विचारयन्न पश्यामि
नामिह धारणो मार्केडेय उवाच अथाभ्येत्य मृगः प्राह तमन्यो वसुधाधिपं मृगस्य तं प्रत्यक्ष
मनमेतेन प्राप्तिं व द्यातयस्वेति मां मां सैर्मम कर्म समाचर यथा कृतार्थतां ते स्याः मवाप्सु

मार्क ०
१४७

प्रकारिता पुत्रार्थत्वं महाराजस्य पितृव्यमिच्छति अपुत्रस्यास्य मांसेन लप्स्यसे वां हितं कथं पा
द्वक्कर्मविनिष्ठाद्यं तादृगद्वयमुपादरेत् दुर्गधेर्न सुगंधानां गंधानां तु विर्नेयः राजो वाच
वैराग्यकारणं पोक्तमनेनापुत्रतामम कथ्यतां प्राणसंत्यागे यत्र वैराग्यकारणं मृग उवाच
वह्वो मे सुताभू परह्यो दुहितरस्तथा तच्चिंता दुःखदा वाग्निज्वालमध्ये वसाम्यहं सर्वमाध
नरेन्द्रेयं मृगजातिः स्वकातरा तेषु पत्येषु मेवातिमम दूतेन दुःखितः मनुष्यसिंहसार्द्धलव
कादिभ्यो विभेम्यहं विहीना सर्वसत्त्वैभ्यः श्वमृगानादपि प्रभो मोहं निमित्तं वंधूनामिमांशू
भ्यां वसुंधरां नृसिंहादितद्या सर्वा मिच्छामि मुनृशं सकृत् तृणां ये चापि खादंति गोजा वित्ररगादि
काः तां स्तेषां पोषणाद्याह मिच्छामि निधनं गतान् निष्क्रान्तेषु तत्तत्तेषु ममापत्येषु वै पृथक् भवं
ति चिंताः शतशो मम त्वावद्धे चेतसः किं धृष्टगोशं किं रजुं चाशुरां दिमुतो मम प्राप्नुवंधने किं
वासिंहादिर्वरशंगतः प्राप्नोय मे कः संप्राप्तास्त्ववस्था कीदृशी ममः सांप्रतं चिंतयते वैशे गताः

पु०
१४७

सुमहावलं दृष्ट्वा प्राप्ता नमाभ्याममहं तानात्मजा नृप दुषदुष्टासितहोमामिच्छामिरजनीं पुनः प्रभा
तेद्विसेहोमसगेके निशामपि वांछाम्यहंकदाहोमं सर्वकालं भविष्यति एतन्नेकथितं भूय ममोद्वे
गस्य कारणां अतः प्रसादं कुरु मे वागोयं पाद्यतां मयि इति दुःखशता विष्टः प्राणानाहं तजामियत्
तत्कारणां निवोधत्वं क्वतो मम पाथिव अमर्यानामते लोकाद्या नृगच्छन्पातुत्वा तकाः यतोपपु
क्ताः पशवः संप्रयांत्युष्टितिं प्रभो अग्निः पुरभूत्पूर्वपशुरासीजलाधिपः भास्वानथो विनिष्प्राप्नोयते
निष्प्राप्नुपागताः तन्ममेतां क्रियां कृत्वा नयमासु विनिर्नृपः आत्मनश्चेपितं कर्म पुत्रलाभादवत्
सि पूर्वमृग उवाच राजेन्द्र नैव हंतव्यो धनोयं मुकती मृगः वहवस्तनया घस्य हंतव्योऽहमसंततिः
उत्तरमृग उवाच एकदेहतरं यस्य दुःखं धन्यः स वै भवान् बंधनियम्य देहानितस्य दुःखान्यनेव
एकोयदाह मासंतु प्राकृतं शदेहजं मम दुःखमासौ नमत्वेतु भार्यायां तदभूद्विधा यदाज
न्यपत्न्या नितदाघावंति तानि वै तावत्सरीरभूमी निमग्न दुःखान्यथा भवन् सकृतां नैव वा शस्य

मार्क०
२४८

नातिदुःखायसंभवः इह दुःखायसंभूतिः परत्र च विरोधिनी यतो रक्षणापार्थम्यपत्त्या नाकरोमिन्न
विंतयामि च संभूतिस्तेन मे नरके भ्रूया राजो वाच नृवेति किं संततिमान् धन्यो पुत्रः पुत्र किं सृ
पुत्रार्थश्चायमावंभो मम दोषाय ते मनः दुःखाय संततिः सत्यमेहि का मुष्मिका ययत् तथा हि
नया धांति श्रगानीति श्रुतं मया सोऽहं प्रतिष्ठापुत्रार्थं सृते प्राणि वधं मगः मास्यैव प्रचंडेन य
पूर्वमहीपतिः दूति मार्कंडेय पुराणे खनीने वनं रं द्र चरितं ॥ ७ ॥ मार्कंडेय उवाच ततः स नृपति
ः श्रुत्वा गोमती पत्न्या शनी तत्रानुष्ठाननिधनो न भूत्वा देव पुरंदरं तस्य मानसा पश्चीं ग्रंथतक्वा य
मानसः तुष्टावप्रयतः शत्रुमपत्त्यार्थं महीपतिः तस्य स्तोत्रेणातपसा भक्त्या च निरुद्धेश्वरः ततोऽप
भगवानिंद्रः प्रादुचेदं महात्मने श्रुतेन तपसा भक्त्या स्तोत्रेणोच्चारितेन च परितुष्टो स्मिते भूपति
यतां भवता चरः राजो वाच अपुत्रस्य सुतो मे रक्तसर्वशास्त्रभृतां वरः सदा च व्याहृतैश्चर्यो धर्म
विद्धमैतकृतिनां वरः मार्कंडेय उवाच तथेति चोक्तः शक्रेण राजा प्राप्नुमनोरथः प्रजापालयि

३

५०

२४८

२४

तुंभूय आजगाम निजं पुरं तत्रास्य कुर्वतो राजं सम्यक्पालयतः प्रजा अजायत सुतो विप्रतदाशक्त
प्रसादजः तस्य नाम पिता चक्रे वलाभद्विभूपतिः अस्रगा ममोषं च ग्राह्या मासतं सुतं पित
र्यु परते स्वर्गमाधिराज्ये पितो नृपः सरसा स्त्रोवणा त्रिभो भुवि सर्वमहीक्षितः कर्तुं च दापयामा
स साग्रहणा पूर्वकं स सर्वभूमिपाल राजा पालयामास च प्रजाः अथाखिलं नृदं दत्तायादा
स्तस्य दुर्महाः नृवात्पुत्या यमततं ते चास्मै प्रदत्तः करान् वांछिताः स्त्रिपुरांष्ट्रं धुनं तौ यपरा
स्ततः भुवं तस्य नरेन्द्रस्य जगद्गते नराधिपाः सगृहीता त्ववमुधाः पृथिवीर्नवनो मुने तस्यैव
नगरेभूषेर्विरोधं वदुमिः सुतः ममेत्यमुपहावीर्या समाधनधनास्ततः रुधुस्तं महीपालं पुरे तत्र
नरेश्वराः पुरीरोधेन तेनाथमुपितः समहीपतिः स्वल्पकोषो लपदं डश्ववैक्रयं परमंगतः अ
श्रमानसवनः शवाणामवलोद्विजसत्तमः करं मुखाग्रतं कृत्वा निशश्वासार्तमानसः ततोऽस्य
दत्तविवरान् मुखानिलसमाहताः निजमुशतं शयोभारयनागतुरंगमा ततः क्षणान्ततस्मै

मार्क०

२४८

२४९

नगरं तस्य भूपतेः व्याप्रमासीद्वलौघेन सावेना विवलाभुने अथ सोतिवलोघेन महता तेन
सवृतः निर्गम्य नगरात् समादव जिश्येन राधिपान् जित्वा च वशमानीय चकार करदात्पनः
यथा पूर्वमहाभागमहाभाग्यो नरेश्वरः ध्यातव्योः करयोर्जते येन तत्स्यारिहानिदं वलंकवं
धमत्तस्मात्सवसापोमिधीयते सधर्मात्मा महात्मा च समैत्रः सर्वजंतुसु कवंधामाभवद्गुः
त्रिषु लोकेषु विश्रुतः संप्राप्तस्य पराभार्तिमुदावविविनाशनं वलंधर्मेन वाहिप्रमभ्युपेत्य
स्वयंवृषः इति मार्कंडेयपुराणोक्तं धर्मचरितमिति ॥ १० ॥ मार्कंडेय उवाच त्रींश्वंद्रस्वता
शुक्रवीरानामभुभवता स्वयंवरे सा जगद्देमहाराजं करंधमं तस्यां पुत्रं सराक्षं देवदत्तं यामा
सवीर्यवान् अवीक्षितमिति ह्यातिमुपेत्य जगती तले जगतत्तस्मिन् मुने राजा स देवमानपृच्छ
त क्वचित्प्रनमूल नक्षत्रे सस्ते लगे मुतो मम कश्चिदालोकि तं जन्म मम पुत्रस्य शोभनैः ग्रहेः
कश्चिन्नदुष्टानां ग्रहानां दक्षतंगतं दृष्टुं क्तास्तनदैवता मुमुवुर्नृपतिं ततः शस्ते मुत्रै नक्षत्रे
वे

पु०

२४८

२५०

लगेचैवसुतस्तव समुत्पन्नोमहावीर्योमहाभागोमहाबलः भविष्यतिमहाराजमहाराजस
वात्मजः अवेक्षतेपुरंदेवानांगुरुशुक्रश्चमप्रमः सोमश्चतुर्थस्तनयंतवैनंममवीक्षते उपो
तसंस्थितश्चैवसोमपुत्रोप्यवेक्षत नावेक्षतेमुंसविता नभोमोनलनैश्वरः तवपुत्रंरुषेक्षतेयुंदेवा
नांगुरुःसोमसुतोपमः अवेक्षतेनचादिभ्योनार्कपुत्रेनभूमिजः अवेक्षतेतिष्ठउगोक्तंभवेद्विर्वद
शोवचः अवीक्षिदितितेनाभ्यार्यातनामभविष्यति मार्कडेयजवाच अवीक्षतेःसुतस्तस्यवेद
वेदांगपावगः अस्त्रग्राममवोषसंकचपुत्रादथाग्रहीन् सरुपेनातिभिषजौदेवानांपार्थिवात्मजः
बुद्ध्यावाचस्पतिकान्याशशतेजसारविं धैर्येणाद्विजयैवोर्ध्वीमद्विद्युत्वेनवीर्यवान् शौर्येननमस
स्तस्यकश्चिदमीमहात्मनः स्वयंवरेतंजगृहे हेमधर्मात्मजोदरात् स्वदेवतनयागौरीसुभद्राव
लिनःसुता नीलावतीवीरसुरावीरभद्रसुतानिभा भीमात्मजाचानुवतीचसुपुत्रीकुमुद्वती
याश्चैनंनाभिनिंदन्तिस्वयंवरकृतहाणाः ताश्चापिसवलाह्वीरोजग्राहन्पतेःसुतः निराकृत्य

दि

मार्क०

२५०

१५०

नृपान्सर्वानतासांपितृकुलानिच स्वयंदिवीर्यमाश्रित्यवलवान्ममदोदृतः एकदाहविश
वैदिशाधिपतेमुभां विशालिनीसमुदृतंस्वयंवरकृताक्षरां परिभूयाविश्वानभूषान्मेघान्
वृत्तस्तथा वलाजग्राहविप्रर्षयथान्यावलगर्वितः ततस्तेभूभृतः सर्वेवभूवस्तेनमालिना निग
कृताः मुनिभिर्नृपोचुरन्योन्यमाकुलाः हर्मतावंचनामेतामेकमादृलशालिनां वदुनामे
वर्त्तानां जन्मधीर्गोमहीभृतां हविषोहिहृतत्राणां वध्यमानस्यदुर्मदैः करोतितस्यतनामवृ
थैवान्ये हि विभ्रति आत्मनोपिहृतत्राणांदुष्टादस्मादकुर्वती भवतां हविषकुलेजातानां कीदृशी
गतिः उवाच्यतेः कतिर्याचसूतमागधवंदिभिः मासत्तामावृषावीराभवत्तविनाशनात् वर
तामावृषेवैषभूर्यशदोदिगंतरं पौरुषाश्रयिनः सर्वे विशिष्टकुलसंभवाः विभेत्किं नमवला
कोयुद्धेन विनामरः विविन्तेतन्न हंतव्यं पौरुषं सख्यवृष्टिभिः एतन्निशम्यते भूषा विषष्टामर्षपू
रिता उचुः परस्परं सर्वे समुत्तम्युश्मसायुधाः केचिद्रथानारवदुः केचिनागांतथाहयाः अन्ये

पु०

२५०

मर्षपराधीनास्तमुताः पदातयः दृतिमार्कंडेयपुराणेऽवीक्षितवरितं ॥१॥ मार्कंडेय उवाच दृतिमग्रा
 समञ्जस्तेषूपामूपमुततथा निराकृतामुवद्रुमः ततकन्यां चाप्यवीक्षितः ततो वभूवपंगामस्पतेः स
 हृदारुणाः एकस्य वद्रुमिर्भूयैर्भूयत्रवरैर्भुने तेऽसिशक्तिगदावाणापांघंतं सुदुर्महा अविद्यंतो युयु
 धिरेतैः समक्षैरमावपि सतांश्च वशतेरुयेर्विभेदन् पमत्तमं कृतामो वलवान्वागैस्तं चतुर्विभिदुः
 शीतैः कस्यचिच्छिच्छिदेवाद्रुमन्यस्य चणिवोधवां हृदिविद्याधवैवान्यं वक्षस्यतीभयत कारावेक्ष
 दकरिणास्तव गम्यतथानिवः रथस्येशांतथाचाश्चान्नथानन्यस्य सारथिं वाणानापततश्चक्रे द्वि
 धावागौस्तथा द्विपान् विच्छेदान्यस्य खड्गं च धत्तुरन्यस्य लाघवात् तनुतेऽपकृते तेन ननाशान्योन
 तजः अवीक्षिताहतश्चान्यः पदातिप्रजहोरवा द्रुत्याकुलीकृते तस्मिन्पानैः सतुपुत्रो महीभ
 युयुधेधर्मयुद्धेन तेन ते चातिकोपिता विच्छिन्नपत्रकवचान्सतानपिमहावलः कर्तुं व्यवसि
 तस्ते चततः कुड्मामहामुने धर्ममुष्ट्ययुयुधुः युद्धमानेन धर्मातः नरेन्द्रपुत्राः प्रसेदन्तं चिन्ता

मार्क ०
२५१

सुराः समं विद्याधकश्चिद्वागौघैः कश्चिद्विच्छेदकामुकं ध्वजयस्यापरोवागौघिन्वाभमभारतभयत्
जम्भरयेतथैवभान्न वभंजश्चापरेरथंगदापातैस्तथैवान्येवागौः पृष्ठमताडयत् छिन्नेधनुषिस
क्रोधः सतदानृपतेः सुतः जग्राहाहासितथाचर्मतदप्यन्येनपातयत् छिन्नासिचर्मजग्राह
गदांगदिनांवरः तामप्यन्यः दुरपेराचिच्छेदकृतहस्तवत् अनेशामदमेराशतेनान्येनरा
विभिद्ः काष्ठकीकृतधर्माघुडुपरांमुखाः सविद्वलः पपातोर्वाभेकोवदुभिवर्दितः राजपुत्रो
महाभागोरवंधुस्तेचतंततः तवधर्मेणतेसर्वेगृहीत्वानृपतेः सुतः विशालेनसमंराजावैदिशंविष्णुः प
रं हृष्टप्रमुदितावद्धमादायचनृपात्मजं स्वध्वराचसाकन्यायस्तातेनततः पुरं प्रवृत्तः पुनर्विपि
त्रोक्तातथातिचपुरोधसा आलक्ष्यतामिति वरोधत्तेराजसुरोचते घदासामौलिनीकचिन्नज
ग्राहवरंमुने तदापप्रच्छदैवतान्नविवाहार्थंनरेश्वरः विपि तस्मैतस्याविवाहाद्यदिनंवद
अद्यैतदीदृक् संजातंघुडुंविघ्नोपचातकं मार्कंडेयउवाच दूतिपृष्ठो नरेन्द्रेणसदैवतोविमृ

पु०
२५१

एतं दुर्मनाः प्राद्वितातपरमार्थमहीपतिं मविष्यन्त्यपुराणीहृदिनानिपृथिवीपते प्रशस्तल
गमुक्तानिशोभनानिचिरेणाच करिष्यामिविवाहत्वंतेषुप्राप्ते नर अलमेतेवयत्रायंमहाविन्न
उपस्थितः दूतिमार्कंडेयपुराणेऽविहितचरिते ॥ वामार्कंडेयउवाच ततःश्रुत्वाचतुर्विधंनयं
सकरंधमः ततःपरीतथावीरा अन्येचापिमहीभृतः तमधर्मेणातनयंवक्त्रंश्रुत्वाऽग्रेपतिः
सममैपृथिवीपालैरत्येवंदृष्टोमहामुने केचिद्वुर्महीपालाःवध्याःसर्वमहर्षीणां प्राज्ञाःसं
युगेवद्धःसममैरधर्मातः युज्यतांवाहिनीशीघ्रमृच्छराण्येकिमास्यते विशालोवध्वागदुष्टमेव
येन्येसमागताः अन्येतथोचुर्द्धर्मात्रपक्तःसर्वमवीहतेः अन्यायेनवलात्पेनगृहीतंमवांक्षते
स्वयंवरेषुशेषेषुतेनराजसुतायदा खनीकृताततःसर्वेःसमेज्यसवशीकृतः तेषामेतद्वचःश्रु
वीरावीरप्रजावती वीरगोत्रेसमुद्धतावीरनीप्रहर्षिता उवाचतर्ह्यप्रत्यहमन्येषांचमहीक्षितां
मद्वंक्षतेमद्रभुजाममपुत्रेणपार्थिवाः गृहीतायद्वलात्कन्याजित्वासर्वमहीक्षितः पार्थयुद्धमा

मार्क ०
२५२

मानोयं वद्ध एको न धर्मतः तदप्यस्मत्सु तस्याजो मन्येनापचयप्रदं एतदेव हि
वशान्नरः नीतिर्नैगायद्येव जिघांसुर्विवकेशरी स्वयं वराय विन्यस्ताममपुत्रेण कन्यकाः
वड्डा गृहीता भूपानां पश्यतामतिमाभिनां कदात्रियकुले जन्म कथावोहीनसेविता वल्गु
वसमादत्ते त्रिविधो वलिनां पुरः नो हं भृङ्गलवंधानां वशं याति न कातराः वासुकारिणां
याति राजानो धर्मशालिनः तदनंदौर्मनस्येन श्लाघ्य एवास्य वंधनं युष्माकमप्युधान्यम
विमूर्द्धमुपातनं कृद्धे पापृथिवीशानां पृथ्वीपुत्राधिकं वसु भार्याचार्यनिष्ठिगुणितं कृता
तानि पौरषं तत्तर्क्यतां वराणां भुस्यंदनान्यधिरोहसु सजीकुरुत मार्गाश्च मासः सप्तारथीन
मन्यधं किं महीपालैः वद्धभिः सह विग्रहं प्रभूतपुरतापायभूरस्यान्यवले क्रिया कस्य नाल्येषु सा
मर्थे नरेन्द्रादिषु जायते तेभ्यो न विद्यते नीतिर्गृहीतस्यापिशत्रुषु व्याप्य लोका समस्तानिो ह्य
तिभूयादितो नरः विरोचते तिशूरः सतमांसीव दिवाकरः मार्कडेय उवाच द्रुथं युद्धर्षितो रौ

पु०
२५२

जातयापत्न्या करंधमः चकार सकलोद्योगं हंतुं पुत्रादितान्मुने ततस्तस्य समं भूपैर्विशालेन च सं
गरः वभूव वंधपुत्रस्यैतैरशेषैर्महासुने दिनत्रयमभूद्युद्धे तेन राजा समंतदा करंधमेन भूपामां
विशालस्यानुकुर्वतां यदा पराजितप्रायंत सर्वभूपमंडलं तदा विशालोऽर्धकरः करंधममुपस्थि
तः करंधमोऽपि संप्रीत्या तेन राजाभिपूजितः विमुक्ते तनये तत्र निशांतां मुखमावृणोत् चकन्या
मुपादाय विशाले समुपस्थिते श्रीवीहि प्राह विप्रर्षे विवाहार्थं पितुः पुरः नाहं भर्ता गृह्ये नाम न
चान्यां योषितं नृप परैर्यस्यां निरीक्षन्त्यां संग्रामेऽहं पराजितः अन्यस्मै संप्रयच्छे मां विप्र चान्यं वृ
णोतुते अखंडितयशो वीर्यं यं परैर्न पराजितः परैः पराजितोऽहं तत्कालं यथा वलं किमन्यथा
सुषवं मे न तस्या मम चांतरं स्वतंत्रतामनुष्णाणां परतंत्रासदावला नरोपि परतंत्रो यत्तस्य कीदृज
नुष्णता सोऽहमस्या सुखं भूयो दृष्टं दर्शयित्वा कथं योऽहमस्याः पुरोभूयो परैर्भूपालीकृतः दृष्टु
क्ते तेन तनया मुवाच जगती पतिः श्रुतं ते च वनं वत्सेव यतोऽस्य महात्मनः वरया

मार्क ०

२५३

२५३

त्तिरमते शुभे वधं रातं प्रयच्छामो यस्मिन् तस्मिन् तवा दृता एतयोर्द्वैकसातिष्ठमार्गं योरुचि
कन्यो वाच पराजितो यं वद्भिरसम्यक् स न्यगाचरः संगमि तद्यशो वीर्यं हानि कारित पाधि वैः एकाद
नां युद्धाय गजानां मित्रं केशरी यः संस्थितः परं शौर्ये तेनास्य प्रकटीकृतं न केवलं मयं तस्यो युद्धे
विलाजिता वदुःशोनेन यत्र तेन विक्रमोऽपि प्रकाशितः शौर्यं विक्रमं संयुक्तमिदं सर्वं सूहीक्षितः
मैयुद्धमधर्मैराजितं वतो वक्रावपा नचापिरुपमात्रे हं लोभमस्य गतापितः शौर्यं तस्मिन् धैर्यं नि
हरं न्यस्य मनो मम तत्किमुक्तेन वदुःताया च्यतां मकृतेनृपः त्वया महानुभावो यं नाल्यो मे भो नृपतिः
विशाल उवाच राजाय त्रमुता प्रादुर्भव मैतच्छेभनं वचः एकं वै तत्त्वया तुल्यः कुमारोऽस्य प्रकीर्तितः अ
विसंवादिते शौर्यं मती वच पराक्रमः पालया सत्कुलं वीरदुहितुर्मै परिग्रहात् राजपुत्र उवाच
नाहं मेतां गृहीष्यामि न चान्यायो धितं नृपा आत्मन्येव हि मे बुद्धिस्त्री मयी मनुजेश्वरः मार्कंडेय उवा
च ततः कवंधमः प्रादुर्भव मैतच्छेभनं वच एवं वै तत्त्वया तुल्यः पुत्रैषां गृह्यतां त्वया विशाल उवाच

पु

८५

विशालतनया सुभ्रुव्यदिहार्दवती दृढं राजपुत्र उवाच माताभंगः कदाचित्ते कृतं पूर्वमया प्रभो तथा
ज्ञापय मां तात यथा ज्ञाने ह भज्यते मार्कंडेय उवाच अत्यंत निश्चित मतो तस्मिन् राजसुते सुतां तामुवा
तामुवाच विशालोऽपि व्याकुलीकृतमानसः निवर्त्य तां मनः पुत्रितमस्मात् प्रययौ जनान् अन्यं वरय भर्तारं
संत्यजे केनृपात्मजाः कन्योवाच वरं वृणोम्यहं तात मां मे षडदिने कृति तपस्येऽन्योऽहं न न्यसि
भविष्यति मार्कंडेय उवाच ततः करंधमो राजा विशालेन समंतदा स्थित्वा दिने पयंतं तत्रास्ते न भ्या
ययौ पुरं श्रीवृद्धिदपिते नैव पित्रान्येभ्यः अनराधिपैः निदर्शनैः पुरा दृष्टैः शान्तिनोऽभ्यागच्छन्तं सापि क
न्यावरणं गत्वा निमृष्टानि जवांधवैः तपस्तेपे निराहारा वैराग्यं परमास्थिता निराहाराय ध्यासांस्तु मां
यसमस्थितान् संप्राप्य परमासक्तिं कृशाधमनि संतता मंदोसाहति तन्वंगी सुमूर्धुरतिवालिका
त्यागाय सा च केतदा बुद्धिं नृपात्मजा आत्मत्यागाय तां ज्ञात्वा कृतबुद्धिं सुरासतः संसेत्यप्रेषयामा
वदूतं तदंतिकं प्रेषितस्त्रिदशैस्तुभ्यं धत्कार्यं तन्निशामय न भवत्यापरित्याज्यं शरीरमतेदं तं

मार्क ०

२५४

२५५

विष्णुसिकल्पा नीजनीचक्रवर्तिनः पुत्रेणचमहाभागेभोक्तव्यानिहताविणा
मप्रद्वीपवतीमही हंतव्यस्तेनतरुजित देवानांप्रवरोरिपुः अथःशत्रून्तथाकुड्येधर्मास्थाप्यास्तथा
प्रजाः परिपालीयेमखिलं चातुर्वर्त्यवधर्मेवित हंतव्यादस्यवोमे क्वायेवान्येदुष्टचेष्टित
ष्टयंविविधैर्धनैःसमाप्रवरदक्षिणैः वाजिमेधादिभिर्भद्रैषट्साहस्रैश्चसंख्यया मार्कडेय
तं दृष्ट्वासांनरीक्षं दिव्यमृगनुलेपनं देवदूतसुराचेदंराजपुत्रीततोमृदु सत्यंत्वमाः राःस्वर्गातदे
वदूतो न संशयः किंतुभर्तुर्विनापुत्रःसकथेमेभविष्यति श्रीवद्वितमृतेभर्तासमस्तान्तेभ्यःपुत्रानि
भवितेतिप्रतिज्ञातंमयैतत्सन्निधौपितुः सचने कृतिमांप्रोक्तेमपिअजनकेनच हंतव्यंमेनैविसमं
घाचितस्तुमयाचमः देवदूतउवाच किमनेनमहाभागेवदुनोक्तेनतेसुतः संमुत्पस्येतिमात्वा
हीस्त्वमात्मानमधर्मेतः अत्रैवकाननेतिष्ठतत्तंहाणोचपोषय यपःप्रभावादेतस्तेसरंसाधुभवि
ष्यति मार्कडेयउवाच दूत्युक्तादेवदूतोसौघथागतमगच्छतः चकारानुदिनंसुभ्रःसाप्यात्तत

मुपोषणं दूतिमार्कंडेयपुराणेऽवीक्षितचरिते ॥१॥ मार्कंडेय उवाच अथ सार्वभौमो माता वीरावी
रप्रजापती पुण्येऽहनि महाबाहो प्राह पुत्रमवीक्षितं पुत्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना
उपवासं करिष्यामि दुःस्फुरो यं किमिच्छकः स चायत्त तव पितुः स्वयासाध्यो मया हृदि प्रतिज्ञातेत्य
या पुत्रतस्तत्तत्र यताम्यहं द्रव्यसार्द्धं महाकोषात्तव दास्याम्यहं पितुः धनं तेहि त्वरां ददुह्य तत्ता
तास्मिन्नेन च क्लेशसाध्यो महाघ्नः सहिष्येद्यो भविष्यति साध्यो भविष्येद्यदिते कश्चिद्दुःखं यथा क
मे सते साध्यो नान्यथा वा दुःखसाध्यो भविष्यति तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरु से यदि पुत्रा त्रैवैव देव मह
मावप्से कथ्यतां तन्मातं तव अवीक्षित उवाच वित्तं मे पितुरायत्तं ममेशिद्धं न तत्र वै यन्मह
निष्पाद्यं तत्करिष्ये त्वयोदितं किमिच्छकव्रतं मातर्निश्चिंता भवनिर्वृथा राजापित्रा समुत्त
दिवित्तेभ्यरेणामे मार्कंडेय उवाच ततः साराजसहिषी तद्व्रतं समुपोषिता यद्यो न सा करोत्युजं
राजराजस्य संयता निधीनामप्यशोषाणां निधिपालगता स च लक्ष्याश्रयः ॥१॥

४११

१०

मार्क०

२५५

कायमानसा विधिकेत्तु गृहस्थो यमथ राजा करः श्रीमत्तमक्तः सचिवैर्नीतिश
वाञ्छुः राजथयः परिणतं तवैतच्छासतो मध्ये एकस्मिन्ननयोरिद्विपत्तदारापरिगुः श्रद्धा
तते निष्ठां यदा भूपगमिष्यति तदारिपदं पृथिवी निश्चितं तव यस्याति वंशक्षयस्तमेवित
पिंडोदकयः एतन्मते विवरं क्रियादान्या भविष्यति तस्मात्कुरु तथा भूपयथा ते तन
करोति सततं बुद्धिपितृणां मुपकारिणी मार्कंडेय उवाच एतस्मिन्नंतरे शवं पर्विजग
तीपतिः पुरोहितस्य गदतो अर्थिनं प्रर्थिनं प्रति धर्मतः कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं प्राध्य
तामिति करंधमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता राजपुत्रोपवीक्षित्वा पौत्रोदयं तव पु
वाचार्यिनः सर्वानराजद्वारमुपागतान् मया साध्यं शरीरेण यम्य किंचिद्व्रवीतु तैः मया माताम
हा भागा किमिच्छकमुपोषिता शृणुंतु मेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञाता मया तनुः किमिच्छयददाम्येष
क्रियमाणो किमिच्छके मार्कंडेय उवाच ततो राजानि शम्ये तद्वाक्यं पुत्रमुवाच्युतं समुत्पत्त्या

पु०

२५५

ब्रवीत्युत्रमहमर्थीप्रयच्छमे अवीहिदुवाच दातव्यं धनमयातातभवतेतद्वीहिमां कर्तव्यं त्वत्त
वातेसाधुदुःसाध्यमेववा राजोवाच यदि सक्यप्रतिज्ञं ददासि च किमिच्छं पौत्रस्य दर्शय
मुखं ममोत्संगमतस्य ततः अवीहिदुवाच अहंतवै वल्लभो ब्रह्मचर्यं च मे पौत्रं न मे पुत्रोऽस्ति पौ
त्रस्य दर्शयामि कथं मुखं राजोवाच पापाय ब्रह्मचर्यं ते यदि दंधार्यं ते त्वया न मे पुत्रोऽस्ति पौ
त्रं मम पौत्रं च दर्शय अवीहिदुवाच विरमास्मान्महाराज यदप्यत्र समाहिं वरिजगमया
त्यक्तस्त्रीसंभोगस्तथास्तुतः राजोवाच बहुभिर्युद्धमानानां दृष्टो वै वैरिणां जयः पत्रापि यदि
वैराग्यमुपैषितदपंडितः किं वानो बहूनां तेन ब्रह्मचर्यं परित्यज स्वयंतु मिच्छा वक्रं पौत्रं स्यात्
यं मां देय उवाच यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्रेण पार्थिवः नान्यत्पार्थयते कचिन्नदाप
वीत्युनः दत्त्वा किमिच्छं तुभ्यं प्राप्नोहं तात शंकटं तत्करिष्यामि निलज्जो भूयो दारपरिगत
स्त्रियाः समहं विजितः पातितो धराणो तले स्त्रीपतिर्भाविता भूयता तेन दत्तिं तं तं किं
करोमेष सत्यपापवशातः करिष्यामि यं वं भुष्यतां निजशासनं इति

मार्क ०
२५६

वीहिचरिते ॥ वा मार्कडेय उवाच कदाचि शजपुत्रोमौमगधामचरद्वने भू
श्रशार्दलादींश्चदंष्ट्रिणः श्वाश्रावमहसाशदंत्राहित्राहीतिघोषितः वित्रे
भयगद्गदमुच्चकैः माभैर्माभैरिति वदन्नाजपुत्रः संवेगितः चोदयामास तुरगं द
गतः ततश्चापि क्लेशकन्यकाविपिनेवने गृहीता दनुपुत्रेणादृढकेशेन मालिनी व
मखतस्याहं भार्याचाहमवीहितः हरत्पनार्थो विपिने पृथिवीशस्य धीमतः यस्य सर्वम
पालासथागंधर्वगुह्यकाः नममन्वाः पुरःस्थातुं तस्य भार्या क्रियाम्यहं यस्य म
धः शक्रस्येव पराक्रमः कबंधमसुतस्यैसा तस्य भार्या क्रियाम्यहं मार्कडेय उवाच
गृहीता दनुपुत्रेणादृढकेशेन मालिनी व
मदीपालतनयः मगराशनी चिंतयामास किमिदं मम भार्या व्रतानने मां येय
नां काननौकसां अथवागत एवाहं सर्वस्य सामिकारणं मार्कडेय उवाच त्वरितः सततो गत्वा
ददशातिमनोरमां कानने कन्यका मेकां सर्वो लंकारभूषितान् गृहीतां दनुपुत्रेणादृढकेशेन दं
डिनः त्राहि त्राहीति करुणां विक्रोशंती पुनः पुनः माभैरिति सतामाहूतं मीति चतं वदन

पु ०
२५६

शामतीमांमंहीदुष्टःकोभूपेचकरंधम यस्यप्रतापावनताभुविमर्वेमहीदितः ततस्तमागतंदृष्टाग
हीतंवरकार्मुकं मात्राहीताहतनंगीक्रियामेपेतिचासकृत रातःकरंधमस्याहंसूराभार्याप्यवीदि
तः क्रियान्येतेनदुष्टेनसनार्थानाथवद्यथा मार्कंडेयउवाच ततोविममृषेवाक्यमवीदित्सतयो
दितं कथमेषादिमेभार्यास्तुषातातस्यवाकथं अथवामोचयाम्येतांतत्वंवेत्स्यात्तज्जुनःहृत्रिये
ह्यार्यतेशस्त्रमार्तानांत्राणकारणात् ततःकुड्येववीहीरोदानवंतंसुदुर्मतिं जीपेनगच्छिक्रेच्येनो
मथवानमविष्यति ततःसतांविहायोच्चैर्दुमुत्तक्षिप्यदानवः तमप्यधावसोप्येनं स्वर्षैरवावि
रत् सरार्यमानोवाणोवैहीनवोऽतिमदान्वितः राजपुत्रायविज्ञेपदंडंशंकुशतावृतं तभापतंतं
दशैर्भूयसुतस्तः सैष्यासनंगृहीत्वोच्चैद्रुममाजौव्यवस्थितः स्रजतःसर्वपाणितंविज्ञेपत
सचतंतिलशश्रुक्रमंदैःकर्मावमार्जितैः ततश्चिज्ञेपचशिलांराजपुत्रायदानवः मा
यासंवितानेनलाववात् राजपुत्रायकुपितोयद्यविज्ञेपदानवः ततश्चिज्ञेदचतं

मार्क०

१५७

५५

मलीलया ततोविच्छिन्नदंडोसोविच्छिन्नसकलायुधः सुष्टिमुद्रम्यसक्रोवाद्रा
तस्यापततएवामोकरंधमसुतःशिवः क्षित्वावेतसपुत्रेणपातयामासवैभुवि तामेदिनेहते
देवैर्दानवेदुष्टचिषिते करंधमसुतःसर्वैःसाधुसाधितिभाषितः वरंष्टणुवेतितदादवैरुते
पातजः ववेपुत्रंमहावीर्येपितुःप्रियचिकीर्षया देवातनुः भविष्यतिहितेपुत्रश्चक्रवर्
वलः अस्यामेवद्विकन्यायांमोक्षितायांत्वयानव राजपुत्रउवाच पित्राहंसत्यपापिव दृष्ट
न्यसुतं जैत्यक्तोदारपरिग्रहः साचमांयाचतीत्यक्ताविशालननुद्वेःसुता
चमत्कृतेत्यक्तोमानुषेनचसंगमं तत्कथंतामनासाद्यविशालतनयामहं नृशंसःकरिष्यामि
अन्यनारीपरिग्रहं देवातनुः दूयमेवहितेभार्याश्लाघतेयात्वयामदा विशालस्यसुतासुभक्त
कृतेसाधितातपः अस्यामुत्पत्स्यतेवीरःसंप्रद्वीपेसुसाधकः यष्टायतसहस्राणांचक्रवर्तीयुतस
वः द्रुपुच्चार्यययुर्देवाकरंधमसुतंद्विज सोप्राहतातदापत्नीकथ्यतांवीरकिंचिदं साचामै

पु०

१५७

कथयामास तत्कृतं भवता यदा तत्कृतं धुज नारायणं निर्वेदात्समुपागता अत्राहं तपसा वीरही
णा प्रायं कलेवरं त्यक्तुं कामासमभ्यत्य देवदूतेन वारिता भविष्यति च पुत्रमेव च कवत्री महावल
प्रीणयिष्यति ये देवारसुराश्च हनिष्यति इति देवा जघाते तदेव दूतेन वारिता तस्य त्यक्तवती दे
हं तत्संगममनोरथा परश्च भद्रा भागस्नातुं गंगा दूदं गता अवतीर्त्ता विकृष्टा स्फुटः गगेण
केनचित् ततो रसातलं नीता तेन तत्र च मे पुनः नगाः सह स्रजस्तत्कृता गङ्गा प्रकुम्भाः
तुष्टुवुर्मां समभ्येत्य मास न्येदं जघत्तथा यथा विरेम विलयं नागानां गङ्गास्तथा प्रकुम्भकुरुमर्षे
षां त्वमस्माकं सुतस्त्वया अपराधमुपेतानां सन्निवर्त्यै रधो मुख अपराधं करिष्यंति त्वत्पुत्रस्य मे
शनाः तन्निमित्तं निवार्योसौ प्रसादः क्रियतामिति तथेति च मया प्रोक्ते दिव्यैः पातालभूषणैस्त
पिताहं तथा पुष्पैर्गंधैर्वीसोभिरुत्तमैः समानीता तदा लोकमिमं तेनाभिलाशिना पुरा यथा
तिमती पूर्ववत्कुपशालिनी इति रूपमती दृष्ट्वा सर्वालंकारभूषितां जगद्दृष्ट्वा शोषं

मार्क०
१५८

मःसुदुर्मतिः युष्माद्वाडुवलेनाहं राजपुत्रविमोहिता तत्प्रसीदमहाबाह्वः
भूर्लोके राजपुत्रो न्योनास्ति सत्यं ववीम्यहं इति मार्कं देयपुराणे अवीक्षितचरिते ॥ १ ॥ मार्कं देयपुराणे
यउवाच इति तस्यावचः श्रुत्वा स्मृत्वा पितृवचः शुभं किमिच्छेत् प्रतिज्ञाते यदुक्तं तेन भूमने
प्रत्युवाच चतान् कन्यां मवीक्षितनृपतेः सुतः सासुरागमनाः कन्यां त्यक्तभोगां चतकते त
तत्प्रवांस्तन्वीत्वा भराति पराजितः विजित्य शत्रून् संप्राप्तात्वं मया त्रकरोमि किं वा श्रोवाच
ममपाणिगृहाणात्वं वरणीये हि कानने सकामाया सकामेन संगमो गुणावा भवेत् ॥ २ ॥
उवाच एवंभवत्तु भद्रं ते विधिरेवात्र कारणा अन्यथा कथमन्यत्र त्वमहं वै समामि ॥ ३ ॥
वाच एतस्मिन्नंतरे प्राप्नो गंधर्वतनयो मुने वराप्सरोभिः सहितो गंधर्वैरप्सरैर्वृतः गंधर्वेन वा
च राजपुत्रसुते यन्मे भाविनी नाम भाविनी अमिश्रापादगल्पस्य विशालतनया भवत्तु बाल
भावेन या गल्पः कोपितः क्रीडमानया ततस्तेन तदाश्रमा मानुषीत्वं भविष्यति प्रसहितः स

पु०

१५८

य

स्माभिर्वलेद्यमविवेकिनी तेनापराधद्विपर्ययसादः क्रियतामिति प्रमात्मानः सोऽस्माभिरिदमाह
महामुनिः वालोतिमत्वाशापोऽल्पोदत्तोऽप्यानायैवतत् इतिशापादगम्यस्यविशालभवनेशुभा
जानेयंमत्सुतासुभ्रमाविनीनामनामतः तदस्याहंकृतेप्राप्नोग्दृष्टोमांनृपात्मजां ममात्मजां
तत्तेत्रवक्रवर्तीभविष्यति मार्केडेय उवाच तथेत्युक्तेहितस्याथसपाणिं पार्थिवः मुजः जग्राह
विधिवद्भूमं चक्रे जत्रचतुर्वरुः प्रजगुर्देवगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः पुष्पानि ^{हृत्पुष्पैः} ~~हृत्पुष्पैः~~ परा
द्यानिसखनुः विवाहेराजपुत्रस्यतथातस्यसमेयुषः ममसुतवसुधात्राणकर्तृकासु नृतया
ततो गंधर्वलोकमेसहतेनमहात्मना तृणप्रेतययुः साचसचराजसुतोमुने भाविन्यायुधसाहे
द्विनृपनंदन साचतेनसमंतत्रभोगसंपत्समन्विता कदाचिदतिरम्येसौनगरोपवनेतथा चिक्रे
तन्वाकदाचिद्वनपर्वते कदाचित्पुलिनेन द्याहंससारसशोभिते कदाचिद्वनम ^{गोपि} ~~गोपि~~ पा ^ज ~~ज~~
चातिशोभने विहारदेशेष्वनेषुरमणीयेष्वनिशं मरेमेसहितसन्वासाचने ^{हृत्पुष्पैः} ~~हृत्पुष्पैः~~ ^{गोपि} ~~गोपि~~

मांक०
२५८

नुलेपनं वसं प्रकृपानादिकमुत्तमं अपजकुलयातत्र मुनिगंधर्वकिन्नराः तथा च... यमवे...
महदुर्लभे गंधर्वलोके वीरस्य पुत्रं मासु सुरेशु भा तस्मिन् जाते महावीर्यं गंधर्वाणां महोत्सवः वसु
मनुजया व्रतेन कार्यमकेक्षतां जगुः केचिन्नैवान्ये मृदंगपटहानेकान् श्रवादयं नैवान्ये
वीणादिकांस्तथा ननु तु श्रुतया तत्र बहवो पारसांगराः पुष्पवृष्टिमुचो मेवाजगर्जुर्मुनिश्च...
तथा कोलाहले तस्मिन् वर्तमाने यत्तु बुरुः तृणापेण स्मृतो यातो जातकर्म करो नमुने ईदृशैः समाध
युमर्षे तथा देवर्षयो मलाः पातालात्पन्नगो द्राश्रयेष वा मुनि तद्वक्ताः तथा देवा एव... यत्तु चो वे...
द्विजोत्तम यक्षाणां गुह्यकानां च वायव्यश्च तथा खिलाः तथा गतैरशेषर्षिदेवदानवपन्नगैः... मिश्राकु
लमभूद्गंधर्वाणां महपुरं ततः सतुरुः कृत्वा जातकर्म दिक् क्रियां चक्रे स्वस्त्ययनं तस्य बालस्य ल
तिपूर्वकं चक्रवर्तिन महावीर्यं महाबाहो महाबल महातंकालमीशिद्धमशेषायाः क्षिते कुरु द्रुमे
शक्रादयः सर्वलोकपालास्तथर्षयः स्वस्तिकुर्वन्तु ते वीरवीर्यचारिविनाशनं मरुतव शिवायाम्

पु०
२५८

वारिपूर्वेणायोरजाः मरुतेविमलषीणांवेमात्यायास्तद्विगाः पश्चिमस्तेमरुद्वीर्घमुत्तमंतेप्रयुक्त
वलंयक्तुंमोक्तुंमरुतवतथोत्तरः दूतिस्वरूपयनतस्यांतेवाग्भवाचाशरीरिणी मरुतवेतिवदुशो
यदिमंगुरवरवीत मरुतदूतितेनायंभुविख्यातोभविष्यति भुविचास्यमहीपालाः धास्यन्त्यज्ञामशेष
तः एषसर्वद्वितीशानांवीरः स्यात्पतिमूर्धनि चक्रवर्तीमहावीर्घसमीत मरुतदूतितेनायंभुविख्या
तोभविष्यति भुविचास्यमहीपालाः धास्यन्त्यज्ञामशेषः सप्रद्वीपवन्तीमंदी आक्रान्तगच्छिवोत्तमं
मोक्ष्यन्त्यवारितः प्रधानः पृथिवीशानांभविष्यतेषयजिनां अधिक्यमौर्घवीर्घेचभविष्यन्त्यमरीजसु
मार्कंडेयउवाच दूत्याकर्ण्यवचःसर्वेदूतैरुक्तंदिवौकसाः तुतुषुर्विप्रगंधर्वाः सास्यमात्तंश्यागिताद
तिमार्कंडेयपुराणे श्रीवीक्षितरिते ॥०॥ मार्कंडेयउवाच ततःसराजपुत्रस्तमादायदधितंमुतं साचा
नुगतोविप्रगंधर्वैरायमौपुरं सपितुर्भवनंप्राप्यनरेन्द्रपितुरादरात् चरणौसावतन्वगीहीमतीनुगतःसु
तां अथाहराजपुत्रोमौगृहीत्वावालकंमुतं धर्मासनगतंभूपंराज्ञांमध्येकरंधमः गोत्रस्थप्रशंस

मार्क०
१६०

त्वत्संगमस्य यन्मया किमिच्छेके प्रतिज्ञातं तु भ्यंतुः कृते पुरा द्रुपुत्कापितुरुत्संगे ॥ ततश्च
यद्यावत्तमशेषं सकथयामास तस्य ततः सपरिस्वज्य च तं पौत्रं आनंदाश्चाविलेक्षणाः सभाग्योः
थात्मानं प्रशंसस पुनः पुनः ततः सौख्यादिना सम्यक् गंधर्वान् समुपागतान् सन्मानयामा
विस्मृतान् प्रयोजनः ततः पुरे मदानासीदं नंदः पौरवेश्मणु अस्माकं संततिर्जातु सार्थं स्वात्
महामुने दृष्टपुष्टजने तस्मिन् गीतवाद्यरवाकुले विलासिन्योतिर्चावर्ग्यो न नृतुर्नो म्यमुत्तमं राजा
च द्विजमुख्योद्योरत्नानि विविधानि च गावो वस्त्राण्यलंकाराण्यददृष्टमानसः ॥ सवाच ॥ अमुं
शुक्लपद्मेयथाशशी पितृणां प्रीतिजनको जनसोऽष्टश्रसो भवत आचार्यानां सकाशात् प्रश्वेदान्ज
गुं दे मुने ततः शास्त्राण्यशेषाणि धनुर्वेदं ततः परं कृतयोग्यो यदा सो भूत खड्गकाम्यकर्मणि
सत्येषु च तथा वीरः शास्त्रेषु विजितश्रमः ततोऽस्त्राणि सजग्राह भार्गवाद्गुरु स तस्मात् विनयावन
तो विप्रगुरोः प्रीतिपरायणाः गृहीतास्त्रः कृती वेदधनुर्वेदस्य पौरगः निश्चानः सर्वविद्यासु सवभू

पु०
१६०

१०६

वनतोपुरा विशालोपिमुतावार्तामुपलभ्याखिलासिमां हर्षनिर्भरचित्तोभूतदौहित्रस्यचयोग
तां अथराजासुतंतंतुदृष्ट्वाप्राप्तमनोरथः यत्तामनेकानिष्ठाद्यदत्वादानानिचारिणां कृतांशे
षक्रियायुक्तःसर्वैर्देर्मतामंदी परिपाल्यारिविजयीवलवुद्धिर्वभूवसः सयिथासुर्वनंपुत्र
मध्वीहिमभाषत पुत्रवृद्धोस्मिगच्छामिवनंराघंगृहानमे कृतकृत्योस्मिनास्त्यन्यत्किंचित्त
दमिषेचनात् स्वविस्वन्नंततोरज्यंत्वंगृहाणामयापितं द्रुपुक्तःपितरंप्रादृखरीर्क्षेनृपमंक्षेपुत्र
यावनतोभूत्वायिथायुक्तपुंसेवनं नाहंतातकरिष्यामिपृथिव्याःपरिपालनं नापैतिर्द्धर्ममनसा
राज्येन्यत्वंनियोजय तातेनमोक्षितोवद्धेनात्मवीर्यादहंयतः ततःकिंततपौरुषंमेपुरुषैःपाल्यते
योहंनपालयामात्मनोपिवसुंधरां सकथंपालयिष्यामिराज्यत्रनिक्षिप सखीसधर्मगरुषोद्यस्य
पनुयते आत्मासोहायभवताबंधनात्पेनमोक्षितः सोहंकथंभविष्यामिस्त्रीकार्मामंदी
विद्यापुमान्भवेद्भूतानस्वयंस्त्रीमहीपतिः पितोवाच नमिन्नश्चपुत्रस्यपितापुःस्तथापितु

मार्क०

१६१

१७१

मोहितो वीरयत्नं पित्रा विमोहितः पुत्र उवाच दृढयन्तान् यथानेतुं मया शक्यं
ममाभी वयत्नं मोहितत्वया पित्रोपात्तुं श्रियं भुंक्ते पित्रा तस्मिन् दृतः विज्ञाताः यः पित्रं
मानवः सोऽभुतत्कुले स्वयमर्जितवित्तानां ख्यातिं स्वयमुपेयुषां स्वयं विजित् कृत्वा
गतिः सा स मे गतिः श्रुत्वा हि दुवाच दृष्ट्या दृष्टं दूशः पित्रयदापोक्तो यमो मुने तदा तस्मै
राद्ये मरुत्तमकरो नृपः स पित्रा समनुत्ता तं राज्ञे प्राप्य पितामहान् चकार सम्यक् स ह दामा
नंदमुपपादयं राजा करंधमश्वापि वीरमादाय तां तदा वनं जगाम तपसं यदुवको यत्नः
तत्र वर्षं सहस्रं स तपस्तप्तामुदश्वरं विहाय देहं नृपतिः शत्रुस्यापि स लोकतां यास्य पत्नी तदा वीर
वर्षाणां परमं शतं तपश्चचार विप्रर्षेजटिनी मलयं किनी सालोका मिहृती भर्तुः स्वर्गतस्य महा
त्मनः फलमूलकता दारा भार्गवाश्च स संश्रया द्विजातिपत्नी मध्याह्नि जशुक्रषणादृता इति मा
कंडेयपुराणे मरुत्तचरितं ॥ ७ ॥ कौटुकीरुचा च भावनिस्तरात् सर्वं ममैतत् कथितं त्वया क

पु०

१६१

धर्मस्य चरितमवीक्षितं च यत् श्रवीक्षितस्य नृपतेर्मरुतस्य महात्मनः श्रोतुमिच्छामि चरितं
अथ ते सोऽपि वेष्टितः चक्रवर्ती महाभागं शूरः कांता महा मतिः धर्मविदुर्मरुतश्चैव सम्यक् कृपा
लयिता भुवः मार्कण्डेय उवाच स पित्रा समनुज्ञातं राजं प्राप्य पिता महात्त धर्मेतः पालयामास
स पित्रा पुत्रानि वीरसान् दृजाय सवदू नृयज्ञानयथावत् प्रापदक्षिणा अनिकपुरोऽपि आदेश
वश्यचित्तो महीपतिः तस्यापतिद्विद्वत्तं चक्रमासीद्वीपेषु सप्रभु गतयश्चाप्यविक्रिह्वविषा
तालजलादिषु ततः प्राप्य धनं विप्रायथावत् सुक्रियापराः अथ जस महायज्ञैर्देवानिंशु रोगैः मान
द्वतरे च तथा वर्नाः स्वस्वकर्मण्यतन्त्रिताः यत्र यातु धनाश्च कुरिष्टापूर्वादिकाः क्रिया पान् ३३
हीतेन मरुतेन महात्मना सम्पर्द्धति दशावासरासिभिर्मुनिसत्तमा तेनातिशायि ३४ स के ३५
महीक्षितः यजिना देवराजोऽपि सतयज्ञोऽपि सन्निभः अतिवृत्तस्य तु ससर्तोव ३६ पृष्ठ ३७
भ्राता वृहस्पतिर्विप्रमहात्मा तपसान्विधिः सौवर्नपुंजवानामपर्वतः सु ३८ वितः पातितेन

मार्क ०
२६२

२६२

त कुंग कृते तत्समहीपतेः तेन तस्याखिलं यज्ञे हेमभाडादकारसः प्रासादाश्च कृत्वा पर्वीशुभास्य
सासर्वकांचनाः गाथाश्चाप्यत्र गाद्यंति मरुतचरिताप्रजाः गाद्यंति सर्वस्यः सर्वे गोध्या
मरुतेन समोनाभूद्यजमानो महीपते सदः समस्तं यद्यज्ञे प्रासादाश्चैव कांचनाः प्रमद्यदिद
मेन दक्षिणाभिद्विजातयः विप्राणां परिवेष्टारशक्राद्यास्त्रिदशोत्तमाः यथायज्ञे मरुतस्य त
र्वमहीपतेः सुवर्नमखिलं त्यक्तं रिक्तं पूर्णं गृहे द्विजैः प्रासादादि समस्तं च सोवर्नं तस्य कृतं
त्रयोवर्नीश्च लभ्यंत तस्मात्किंचिन्नथाददुः तस्य वंतस्यैवं कुतो राज्यं सम्यक्पालयतः
सीकश्चिदभ्यत्यत माह मुनिमत्तम पिनुर्माता तवादेदं दृष्ट्वा तापसमंडलं विधाति भूतेषु
मोक्षे न तैर्नैरेश्वरः पितामहस्ये सप्यातः सम्यक्पाल्य च मेदिनी यत्र पश्यराशक्ता हित्वा ग्रामेव
नेषिताः सोहं पश्यामि वैक्लवंत वराज्यं प्रशासतः पितामहस्ये तेनाभूत् यत्र पूर्वेषां च तेन नूनं
यमनो भोगेषु शक्नोयां विजितेन्द्रियः चारं धत्ता तयस्येयं दुष्टा दुष्टानुवेत्सितं पातालादपेतैस्तु
द्यै

जगैर्मदशालिभिः दष्टामुनिमुनासप्रदूषिताश्रजलाशयाः सेतमूत्रपुरीषेणदूषितं चभृतं हविः
अपराधसमुद्दिश्यदत्तानागवलिश्रिराते एतेसमस्तामुनयोभस्मीकृत्यभुजंगमान किंतेषां ना
धिकारोत्रत्वमेवात्रधिकारवान तावत्सुखंभूपतिर्जैमौगजंप्राप्यतेनृप अभिषेकजलंयावन्नमू
द्धिविनिपातितं कानिमित्राणिकः शत्रुर्ममशत्रोर्वलंकियत कोहंकेमंत्रियेपद्मेकेवाभूतयो
मम कियानकोषोवलंकिंवाकोनुरक्तोजनोमम विरक्तोवापरैर्भिन्नः परेषांमपिकोहः
कःसम्यगत्रनगरेविषयेवाजनोमम धर्मकर्मश्रयोमूढः कःसम्यक्प्रवर्तते केडा
केतथादंड्याः परिपाल्याश्चकेमम केवावध्याश्रवध्यावाकेवाप्रेक्ष्यानवासया सम्यग्भेदम
त्रदेशकालमवेदिता चार्वाश्चारायदन्पैरत्ताताननृपतेश्चैः सचिरादिषुसर्वेषुवरादद्या
पतिः द्रुत्यादौभूपतिर्नित्यंकर्मन्योशक्तमारसः नयेद्विद्वंतथाशान्तिंनतुर्भोगः
शरीग्रहणंनभोगायमहीपते क्लेशायमहतेपृथ्वीसुधर्मपरिपालने सम्यक् वतः

मार्क ०
२६३

धर्मचमहीपतेः इह क्लेशो महान् स्वर्गोपरसंसारमहायं तदेतदवबुध्यतं हि
पालनायदितिः क्लेशं मंगी कर्तुमिहार्हसि इति वस्थावामीणां यवयशनं यधि
कं भूपचारांधानविवेसि किं वदुनात्र किमुक्तेन दुष्टे दंडो विपाद्यतां शिष्टाः
धर्मवद्भागमाप्स्यसि श्रद्धानपापमखिलं दुष्टैरविनयात्कृतः समवाप्स्यस्य
सि कुरु स्वतत एवं मयोक्तं सकलं यत्तद्वाहपितामही कुरु स्वैवं स्थिते यत्तत्
इति मार्के यपुराणो मरुत चरिते ॥ ० ॥ मार्के डेय उवाच इति तापसवाक्यं सश्रुत्वा तज्जापुरो नृपः
वराहमिद्युक्त्वा निश्चस्य जगद्देवपुः ततः सत्वरितं गत्वा तमौर्वस्याश्रमं प्रति ववं देशिरमावीशं मोतरे
पितुरात्मनः तापसाश्रयथा न्यायं तैश्चाशीभि रभिष्टुतः दृष्ट्वा च तापसा सप्रनागैर्दृष्टान् मृतां भु
वि निनिंशत्मानयुसकत्पु रस्तेषां महीपतिः उवाच चैतदत्पादं मदीयं मवमन्यतां धत्करोति
भुजंगानां दृष्टानां ब्रह्मणा द्विषां तत्पश्यतु जगत्सर्वं सदेवा सुरमानुसं मार्के डेय उवाच इत्यु

भा

क्वाजगदेकोपादस्त्रंसमुर्तकं नृपः नाशायाशेषनागानां पातालोर्ध्वविचारिणां ततो ज्वालम
हसानागलोकः समंततः महास्त्रतेजसा विप्रदह्यमानो विचारितं हाहाततितिहासात् हाहाव
त्तेति चुक्रुधुः तस्मिन् शस्त्रे कृते वाचः पन्थगानां मथा भवन केचिज्जलद्भिः प्रच्छायेः फलैरन्येभु
जंगमाः गृहीतपुत्रदाराश्च त्पक्ताभरणवाससः पातालमुत्स्य ह्ययधुः शरणां भाविनी तदा मरुत
मातरं पूर्वघदाभयं तामुपेत्योरगाः सर्वे सरेमारां भयांतराः सगद्गदमिदं प्रोचुः सूर्यताम्रपुरे
दितं प्रणम्याभ्यन्विता पूर्वघदस्माभीरसातले तस्य कालो घमायात्तदा निजप्रजायिनि
पुत्रो निवार्यतां राक्षि प्राणैः साधो ज्यमस्तनः दह्यते सकलो लोको नागानां पातालजापुत्रा
मानानां मस्माकं तनयेन ते शम्यते शरणां नान्यत्र कृपां कुरु यशस्विनि मार्कडेय
वचस्तेषां संस्मृत्वा दौ च भाविनी भर्तारं सहसा साध्वी ससस्त्रममिदं वचः सर्वमे
घहुजंगमैः प्रोक्तं यस्त्वन्विता पूर्वममासीत् नयं प्रति तद्वमेभ्यागताभीतादः

माते

मार्क ०
२६४

तेशरणां पूर्वदत्तमेभ्यो मया भयं ये मां शरणमापन्ना ते त्वां शरणमागताः
हं शरणं तव तस्मिन्निवारय पुत्रत्वं मरुतं च वलात्ततः मया चाभ्यर्थितो रथा
राजो वाच महापराधिनिघतं मरुतः क्रोधमागतः त्वनिवृत्तमहं मन्येतस्य क्रोधो
नुः शरणागतास्तव यं प्रसादः क्रियतां नृपः ह्यत्र स्यात्तं परित्राणानिमित्तं शय्या
वाच नागनां तद्वचः श्रुत्वा भीतानां शरणौ सिनां तथा चाभ्यर्थितः पत्नी प्रहृष्टा
गत्वा व्रवीति तं भद्रे तनयं त्वरया तव पवित्राणां यनागाणां नत्वा ज्या शरणां गताः नोपसहरत
यदि मद्वचना नृपः तदस्त्रैर्वारयिष्यामि तस्यास्त्वं तनयस्य ते मार्कडेय उवाच ततो गृहीत्वा सधत्तुव
रीहि ह्येविद्यो तमः भार्यया सहितः प्रायाद्वरान् भार्गवाश्रमं इति मार्कडेयपुराणे मरुतचरितं ॥ १ ॥
मार्कडेय उवाच सन्न गत्वा वचं सुतं दृष्ट्वा महीपालं भृकुटीकटिलान्नं मादुवस्त्वं मरुतास्त्रमुप
संघतामिति प्रहसं कृतवां लुपवर्नक्रमसुखात्तः सति शम्यगुरोर्वीकं दृष्ट्वा तं च पुनः पुनः गृही

तकार्मुकः पित्रोः प्रणिपत्य सगौरवं प्रत्युवाच पराध्यामे सुभृशं पन्नः गाधिपाः शाशानीमां मयि मंहो प
रिभूपवलं मम सप्राश्रममुपागम्य दष्टामुनिकुमारकः अषीणामाश्रमस्थानाममीषामवनीयते मयि
शासति दुष्टैर्दूषितानि दूषीषि च जलाशयास्तथा ह्येते सर्व एव हि दूषिताः तदेतत्कारणं किंचित न व
क्तव्यं त्वया पितः न निवारयितव्यो हं ब्रह्मवातन प्रतिपन्नगान् अविद्धि दुवाच यद्येभिर्निहता विप्रा
यास्पंति नरकं मृताः भमेतत्क्रियता ह्यकं विरमास प्रयोगतः मरुत्त उवाच नाहमेव गमिष्यामि
नरकं यदि पापिनां न निगृह्यता न्येषां मानि वारयमां पितः श्रवीत्तथा तेन सरणं प्राप्ताः पन्न
गाः सगौरवात् उपसंक्रियता मस्त्रमलं कोपेन तेन चः मरुत्त उवाच नाहमेव नोपसहरते
पराधिनां स्वधर्ममुल्लंघ्य कथं करिष्यामि वचस्तव दंडपातयते दंडं भूपः शि
कानवाप्नोति नरकांश्चाप्युपेक्षणाः मार्कंडेय उवाच एवं स च कुशः पित्रा रण
मंहरते सोऽतंततोऽसौ पुनरववीत् हिंससे पन्नगान् भीतान् भेतान् सरणां गताः
च मरुत्त पितृ

मार्क ०
२६५

करिष्यामिप्रतिद्विधा मयाप्याप्तानि चास्मानि न त्वमेकोऽस्य विदुषि मया गतः
यत्र ततः कामुकमारोप्य कोपतां प्रविलोकनः अविशिदं स्रजं ग्राह्यं
ततो ज्वालापरीवारमविसंमुद्युन्नमं कालास्त्री तु महावीर्यं योजयामास
मजगती समुन्नाख्य प्रजापिता शास्त्रिशैलाखिला विप्रकालस्यास्त्रे समुद्यते
कालाद्युद्युतं पित्रा मरुतं मोहिनीं दत्तं प्राहो वै वस्त्रमेतन्मया दत्तं न तत्त्वद्व
धाय कालात्यमधिमुवंति किं भवात् सधर्मचारिणि सुते स देवात्मा करे तं यथा कार्या महा
भाग प्रजानां परिपालनं तच्चैव क्रियते कस्मात् स दुधायान्मुद्युतं अवीक्षिरुवाच गरणागतं
त्राणं कर्तुं यवसितारयं अस्य व्याघातकर्ता त्वं न मे जीवनविमोक्षसे मां वाहत्वा सतवार्ये न
जहिदुष्टानि होरगात् त्वां वाहत्वा सतमार्येणारहिष्यामि महोरगात् विगतस्य जितितं पुंसः
शरणार्थिनमागतं यो नार्त्तमनुगृह्णाति वै रिपुक्षमपि भूवं हविषो हविर्मेभीताः शरणं म

मुपागताः भयकर्ता तु मे तेष्वांकयं वधो न मे भवान् मरुत उवाच मित्रं वा वांधवोऽपि पिता
वाय दिवा गुरुः प्रजापालन विद्वाय धो हंतयाः सभूभताः सो हंतै प्र हरिष्यामि न को ह्वयं
त्वया पितः स्वधर्मः परिपाल्यो मे न मे क्रोधस्तवोपरिः मार्कंडेय उवाच ततस्तौ निश्चितौ
दृष्ट्वा परस्परवधप्रति समुपेत्यांतरे तत्सु मुनयो भार्गवा दयः उचुः न न मे क्रयं त्वया स्व
पितरं प्रति त्वया च यं न हंतयः पुत्रः प्रख्यात वेष्टितः मरुत उवाच मया दृष्टानि हंत
याः संतो रक्षामही द्विजा दूमे च दुष्टा मुजगा जो पराधेनोऽपि करेत्तं दृष्ट्वा वाच शरणा
गत संतां मया कार्यं मयं च मे अपराधतो विप्राय्यो हतिर्वीक्षित्वा च अपय उचुः
दूमे वदंति मुजगा स्त्रा शाकुल विलोचनाः संजीवयामासुः मां वा दृष्ट्वा दुष्टा नो
तदन्नविग्रं हे शोभो राज व्यापी प्रसीदतां उभावपिर्महोरगात् विगतैका विष्टौ
डेय उवाच सा तु वीरा समभ्येत्य पुत्र मे तदभाक्षमपि ध्रुवं हविषो हसि मे भीमा गानकृतौ

मार्क०
२६६

यमः तन्निष्पन्नं यदा विप्रान्ते जीवन्ति तथा मृताः
मुवाच श्रद्धमन्तर्येता पूर्वमेभिः पातालसंश्रयेः तत्र विदुषि मया गुणः सांगताः भावि
तदेतदार्थे निवृत्तमुभयोरपि सोमनः समभर्तुश्च पुत्रौ संजगादव तत्र विनियोजितः
उवाच ततः संजीवयामासुस्तान् विप्रान्ते भुजंगमां दिव्यैराजयामासु तस्य च मार्कंडेय
पित्रोर्नानासचरणौ सततो जगतो पतिः मरुतं च सप्तमं पाशं समुद्यते ॥ १० ॥ संग्रहणं च
हविवशकाणां चिरं पालय मेदिनी पुत्रपौत्रश्च मोक्षमाचरेत् सततं ॥ ११ ॥ ततो द्विजैरब्रु
वतः ततो वीर्याचनरेभ्यो ममारुढौ रथं सा च भाविनीषु पुरंगताः विहाय कृत्वा स्वमहत्
त्रपो धर्ममृतापरः भर्तुः सलोकतां प्राप्ता महाभागा पतिव्रताः मरुतोऽपि चकारो व्योध
र्मतः परिपालनं विनिर्जितारिषट्कं भोगाश्च भुजेनृपः तस्य पुत्री महाभागा वेदभी
निलया तथा प्रभावती स्ववीरस्य सौवीरा च भवत्सुता च सुकेशी केशकात्री वीर्यस्य

उ
२६६

मागधस्यानुजाभवत् सुतावसीनुवीर्यस्य मद्राजस्य केकयी केकयस्य च सैरिंध्रीसिंधुम
र्तुर्वपुष्मती वेदित्वा जसुतावाभूत् भार्या तस्य सुशोभना तासापुत्रा जस्य चामनभूमृतोष्टा
दशो द्विजः तेषां प्रधानो ह्येष्टश्च न विष्मंतः सुतो भवत् एवं वीर्यो मरुतो भून्महाराजो महा
बलः यस्यां प्रतिहतं चक्रुः यासीद्वीपेषु सप्रसु यस्य तु ल्योपरो यज्वा नभूतो नभविष्यति
सत्त्विकमयुक्तस्य राजर्षेण मतो जसः तस्यैव चरितं श्रुत्वा मरुतस्य जसः जन्म जायद्वि
जग्रेषु मुच्यते सवक्लिषैः इति मार्कंडेयपुराणे मरुतस्यैव चरितं श्रुत्वा मरुतस्य जसः जन्म जायद्वि
वाच मरुतचरितं तं भगवन्कथितं त्वया तत्संततिमशेषां तत्संततिमशेषां तत्संततिमशेषां तत्संततिमशेषां
तीशराज्यार्हवीर्यशालिनः तानाहं श्रोतुमिच्छामि तया ज्ञाता महामुने न च देव उवाच
न विष्मंत इति ख्यातो मरुतस्य भवत्सुतः श्रष्टा दशानां पुत्राणां स ज्येष्ठः स एव वर्षा
नां च सहस्रानि श प्रतिदृश पंच च पुभुजे पृथिवी कृष्णं मरुतपुत्रवर्षमः कौत्सराज्यं स्वधर्मे

राजानोऽ

तां

मार्क ०
१६०

नदृष्टायज्ञाननुकमात् नविष्यंतं सुतज्येष्ठमभिषिच्ययथौवनं एकाग्रचित्तः सवेपि सत्त्वात्
पोमदत्त आरुरोहदिवं विप्रघशमावृत्परोदसी नविष्यसत्ततः योस्य चित्तं त्रिमासवुद्धिः
पितुर्वित्तं समालोकोत्तथा न्येषांच भूभृतां अत्रवंशे महात्मानो मम गार्हाः यजिनो धर्मतः
पृथ्वीपालयामासुरुर्जिताः दातारश्चापि विज्ञानां संग्रामे एतन्मया कश्चरितं शक्त
स्वनुप्राप्तुं महात्मनां किंतु ते नैकृतं कर्म धर्ममादत्तवत्संस्तुतेऽष्टकभुमेऽस्मिन्
अनाजिकरोमि किं धर्मतः पाल्यते पृथ्वीको गुणो वमर्हभृतां अनापिकुपालनात्पापीन
रैर्द्वानरकं व्रजेत् सति विज्ञे महाघताः कर्तव्या एव भूभृता दातव्या चामि किंचित्तं सीदतामीश्व
रोगतिः आभिजात्यंतथा लजां कोपश्चा विजनाग्रयः कारयंति स्वधर्मांश्च संग्रामादपलायजं
एतत्सर्वं यथा सम्यक् पूर्य पुरुषैः कृतं पित्राच मे मन्त्रेन तथा तत्केन शक्यते तदहं किं करिष्या
मिधनतैः पूर्वजैः कृतं ते यजिनो वरादांताः संग्रामाच्चानिवर्त्तिनः महासमरसंसर्गं स्वविसं

पु०
१६७

मार्के ०
२६८

ममयज्विनः नाविद्याकुरुते कश्चित्तयजमानं विलोद्विजः द्विजानां वचने दानं त्रिंशं प्रतिवृत्ति
मार्केडेय उवाच ततः कांश्चिद्विजानां भक्त्या प्रणिपत्य पुनः पुनः अयं ते कश्चिः सयुक्तेभ्यश्च कु
र्महामखं श्रुत्य द्रुतमिदं चासीत् यदा तस्य महीपतेः सयुक्तो भूतदाय चित्तुः माना विलो
जनः द्विजानां मतम्रासीत् दस्य सत्रकश्चनः जयमानः सत्तमः सत्तमः सत्तमः सत्तमः सत्तमः
काः नरिस्यंतो नरपतिविजाय सयदा तदा ततः पदः सत्तमः सत्तमः सत्तमः सत्तमः सत्तमः
कोट्यस्तयज्वनासासनष्टादशाधिकाः प्रतीच्यां गुप्तेषु काद्यां ददि विमर्शितुर्दशः उत्तर
स्यांच पंचाशदशकोट्यस्तदा भवत् अविवाहग्रायतानां न विषंते दैर्घ्यजत एवं सराजाधमा
त्मानविषंते भवत् पुरा मरुत्ततनयो विप्रविख्यात वल्गपौरुषः इति मार्केडेय पुराणे वरिषं
तचरिषं तचरितं ॥०॥ मार्केडेय उवाच न विष्यत्तस्य तनयो दुष्टारिदमनोदमत अवर्त्तयंत
मनुजायस्य शौलं मुनेरिव वाभ्रव्यामिद्रमेनायां सयसेतभुभूजः नववर्षाणि जंवेष्टित्वा मा

पु०
२६८

मार्क ०
१६८

सप्तत्रयमस्माकं यंगृहीष्यति भर्तुबुद्ध्यावरारोहाखयंवरविधा तः तमे
नोभार्याधर्मोपपादिता यदि यंनेदनेकांश्चिदस्माकं मदिरा को भवति न वित्री सा दोद
मंवातयिष्यति मार्केडेय उवाच दूतिते निश्चयं कृत्वा त्रयः पाण्डित्ये मया
चांवेहीदममाभ्यानुवर्तिनी ततः केचिन्तृपासेषां ये पण्डिते विद्वान्
पोः केचिन्मध्यस्थतांगताः ततोदमस्तान्मननपा न माचते सतः
क्यमिदमाहमहामुने दम उवाच भोभूपाधर्मोपपादिता यदि यंनेदनेकांश्चिदस्माकं मदिरा को भवति न वित्री सा दोद
वाधर्मोपपादिता यदि यंनेदनेकांश्चिदस्माकं मदिरा को भवति न वित्री सा दोद
गौर्ये रक्षन्ति विलंबने ततोदशार्त्ताधिपतिश्चारुधर्मो नराधिपः निःशब्दं कारयित्वा तस्य
प्राहमहामुने दमेन यदिदं प्रोक्तं धर्मो धर्मो श्रितनृपाः तद्दुद्वयथा धर्मो ममास्य च न लु
प्यते मार्केडेय उवाच ततः केचिन्महीमाला तमुचुर्वमुधाधिपं परस्परार्थं राजानमानु

पु०
१६८

योविहितोविधिः क्षत्रियाणां परमत्र विभूशूद्रजन्मनां दममाश्रित्य निर्गमः स चास्याद्वि
 तुद्वव इति धर्मे दमस्यैष दुहितुद्ववपार्थिव यो न्यथावर्तते सो ह्यतः कामाद्यासं प्रवर्तते
 अथापरे तथा प्रोचुः महात्मानो हि भूभृतां यक्षेपभूभृते विप्रदरा नैधिपतेर्वचः मोहान्
 किमाह धर्मे गंधर्वे न जन्मनः न तेषां शो वा न्यो हिराक्षमा गतजीविनां वनादिमां
 षेव हंति हत्वा ततः परिपंथिनः तस्येवां सो राक्षसेभ्यः शोचते न भयं न शोचते न भयं
 विवाहविभवे मत्तः क्षत्रियानामधो धर्मे महान् यो मावर्तते स तेषां शोचते न भयं न शोचते न भयं
 प्रोचुः पुनर्भूपाः ये पूर्वमुदितं तथा परंपरा न्वरा गोपत्या द्यादृष्टिः विप्रपितुर्दशमी ताशु
 सोपि क्षत्रियानां परोविधिः विदुषे जनकं वा स्येदमार्थानुमते वरं विष्पति धर्मा वा त्वं न हन
 कृत्यते हि पः मराक्षसो विधिः प्रोक्तः नात्र भर्तृकरि स्थिता पश्यन्तिः शङ्कारमवशाद्यहो
 दमः गंधर्वस्य हि निष्पन्नो विवाहो राक्षसोत्रकः विवाहितायाः त्यागं कामस्यं कृत्वा न
 यदाजाः

मार्क ०

२०

नैव विद्यते कन्यायाश्च विवाहे न संबंधः पृथिवीश्वराः तद्मेघेवलदिनां दमादायात् प्रविताः वलित
लेषदिततः कुर्वन्तु न तु साधुततः मार्केडेय उवाच तत्र श्रुत्वा सौंदर्यमः ... : स कृतलोचनः
आरोपयामास धनुर्वचनचेदमब्रवीत् ममापि भार्गवा वलिभिः पराजितोऽस्मि विनातकुलेन
भुजाभ्यां वा गुणं क्लीवेन जन्मनां धिकमांशस्त्राणि धिक... मपरं...
धिग्वर्थमेकलेजन्ममश्रुत्य महात्मनः यदि... यमाचरेत्सर्व... देवशक्तिः...
धातिजीवनो धिक्ताममवर्धेमनुष्मतां इत्युक्ता तां... विनातकुलेन...
ब्रवीन्नदा सर्वानमहाविरमनोदमः एषात्र शोभना वाला चार्वेगी... किंतस्य जन्म
नानेत भार्गवानप्रस्येयंकुलोद्भवा इति संचिंत्य भूपाला लथादहतसंयुगं घथानिर्जित्य मा
मेतां यत्ना कुरुत मानिनः इत्याभाष्य ततस्तत्र शरवर्षममुचत आदधत् पृथिवीपालांस्तम
मेवमहीरुहान् तेपि वीरामहीपालाशराणां दृष्टिमुद्धवान् मुमुचुस्तत्प्रयुक्ताश्च दमं

५०

२०

4966

द

दलीलया तेपिततप्रहितानवानानतेषांचामौशरोत्करान विच्छेदपृथिवीशानांन
विषंतायुजोमुने वर्तमानेतथायुद्धेदमस्यद्वितिपायुजेः प्रविवेशमहानंदःखड्गपाणि
र्यतोममः तमायांतंततोदृष्टाखड्गपाणिमहामुधे मुमोचशरवर्षाणिवर्षाणीवपुरंदर
अस्त्राणिचतस्रानि शरजालानिततद्वशात् महानंदश्च विच्छेदयामास ततोरोषात्समा
ततोरोषात्समारुह्यतदमस्यतदारथं महानंदोऽपि ततोरोषात्समारुह्यतदमस्यतदारथं
ह्यमानस्यमहानंदस्यलाघवात् दमोमुमोचहृदयमावृतसंततं दृष्ट्वाभिव्यक्तं
कृष्टाभिन्नेतेनततोदृदि दमंप्रतिविचिह्नोपमहानंदोऽपि विच्छेदयामास ततोरोषात्समा
विच्छेदवैदमः शिरोवेतशयंनेणामहानंदस्यवार्द्धिवत् तस्मिन् युगं घथानिर्जित्यमा
परंमुखाः वधूवुःपार्थिवास्तत्रापुष्पावकुंडिलाधिपः दमेनयुयुधामन्युर्विषीपालांतम
नितः दक्षिणांतोमहोपालतनयोरणंगोचरः युधुमानस्यतस्याग्रंकरवायुक्ताभ्रदमंके

पु०
२००

११६

मार्क ०
२७१

विच्छेदसारथिश्चैव शिरःसंयुतथा ध्वजं किन्नखद्वागदांसो यजग्राहवद्वकंठकृत्विताः वलित
शविच्छेदकरस्थामेव सत्वरः धावदन्त्यसमादत्ते सरपुष्पान्वरायुधः तावन्मः स कृतलोचनः
मारपातयत् सपातितस्ततो भूमौ विह्वलांगः संवेपथुः विनिवृत्तमहिर्स्थवितुः वित्रातकुलेन
तमालोक्य तथा भूपसम्भवमतिमात्मवान् उत्सृज्य दायमुद्वहन्तं मयि पितुः सत्त्वं
धिपतिः प्रीतिमानकरंतथो दमस्य सुमनाय प्रोत्साहयन्तं सत्त्वं देवस्यैव प्रोत्साहयन्तं पु
दशार्त्ताधिः पतेः पुरे स्थित्वा ल्पकाले प्रयथो सदा गीतं रापात्तं विष्णुमित्रं दृष्ट्वा श्रद्धा
गां सरेर्दमान् रथशे सीत्रा संतथा वदन् वसन्तं दृष्ट्वा किं वदन् पक्ष पु०
रमात्मनः सैन्यैस्तैश्च तथा भांडैः परिपूर्णं यमजयदिति दूति मार्कडेय पुराणे दमचरिस २७१
मापं ॥०॥ मार्कडेय उवाच सत्तमं लब्ध्वा तथा पत्नीं सुमनां समदात्मने प्रणामानि पितुः पा
दौ मातुश्च द्विनिपाद्यजः सचतौ सप्तशतैः सप्तशतनाम ताभ्यां सप्तशविप्रश्चा

सोमिरभिवंदितो महोत्सवश्चसंज्ञोपरिपूर्णस्यवैपुरे कृतदारेचसंप्राप्तेदशार्त्ताधिपतेःपु
रान समुद्धी नोभ्रपृथिवीभरान श्रुत्वापुत्रेणायुधुदेनविष्यंतोमहीपतिः
पिवेमेसुमनयामहाराजसुतोदमः वरोद्यानवरं दे प्रामादपिकिलानिषु अथ
कालेन रमनानोदमेनया सोपिरुस्यचित्तुमं महीप
तिः वयःपरिणतिंप्राप्यदमंराह्य द्युपिचय मयः मयः व
दमसुतोवने वपुसान्मोपि मयः मयः व
ममलपंकनं दंद्रसेनास्तपतीतपसाभिरु विमलिनर्दण
दंद्रसेनातुतसर्वमाचष्टासौयथातथा मार्केडेघउवाच सोमोदराणां किंकरापह पुंवरं
रिपो प्राप्नोमीतिवद समाधावदंत्पारास्पगगीद्युत्पणोदमचरिस २०९
कंचेदभ्ररावह निर्जितःसमरेजेनयेनमेसुमनाकृता दमस्यतस्यमामिपितुःपा
सतदाविप्रश्ना

मार्क ०
२०२

मः घेचाखिलमहीपालपुत्राः कन्यासमागतीः श्रवधृतानेहनिमिहंपित
स्वरूपेणदमोयस्यदुरात्मनः सदमोवारयत्नेषहनिमस्यरिपोगुरुं
तादुराचारोवपुष्मानवलीघसः श्रवंत्यामिंद्रसेनायांशिराशिनावेकः स
नोमुनेचवनवासिनः तदृक्कः सततं
वपुष्पती पुरधामामपुत्रस्यसमीपं सद्रुतापसं ग
नोद्यसिमद्रुधभूपांतेसोचतेत्रकिं तथापिवाचं ग
प्राप्ताविलोकेतांमपते मद्रुतीविकृतोराजातत्रांपरिपालकं वि
नोनानुरक्षसि भर्ताममनविष्यंतस्तापमलपरिस्थितः विनपयातथानाथाघधानाथोतथा
त्वयिप्राकृष्यकेशेषुवलादपराविनानृपः पुरुषं धर्मशास्त्राख्यं सर्वधर्मापरं हितं नानाचा
रसमायुक्तं नानाधर्मार्थनिश्चयं महात्मानां महिमभिरखंडैर्नोवखंडितं देवीमाहात्मसमा

२०२

मार्क०

२७३

पुनरपौत्रादि वृद्धिं च धनधान्यसमृद्धिं धर्मार्थप्राप्त्यात्मजाः ~~पुनरात्मानुमनुजोमनोरथमवापुधान~~
धौ प्रापुधान् कामं प्रजाधीचापुधात्पजाः यश्चैतन्कावये कौदेवाहो ~~पुनरात्मानुमनुजोमनोरथमवापुधान~~
न च धानं च पितृस्त्वस्योपतिष्ठते एतत्संपूर्णश्रवणं संदेहोभासितं धर्मसद्व्यवहारं ~~पुनरात्मानुमनुजोमनोरथमवापुधान~~
त्रकार्याविचारणान्न जैमिनिरुवाच संदेहोभासितं धर्मसद्व्यवहारं ~~पुनरात्मानुमनुजोमनोरथमवापुधान~~
ज्ञानात्रसंशयः नानाख्यानेतिहासेन नानाधर्मापरिपालकैः ~~पुनरात्मानुमनुजोमनोरथमवापुधान~~
न च पक्षिणाञ्चुः कृतार्थाः समहाभागतवसं दर्शनात् विनयपातयानाथाघघानाथोतथा ~~पुनरात्मानुमनुजोमनोरथमवापुधान~~
च इत्युक्ता पक्षिणस्तत्र पूजयित्वा तु जैमिनिं विसर्जयामास ~~पुनरात्मानुमनुजोमनोरथमवापुधान~~
परमोत्कृष्टः समापुष्कृद्विजोत्तमान् आश्चर्यं हृदये मत्वा ~~पुनरात्मानुमनुजोमनोरथमवापुधान~~
मार्कंडेयपुराणं संपूर्णं ॥०॥ शुभमस्तु ~~पुनरात्मानुमनुजोमनोरथमवापुधान~~
॥०॥ श्री हरि ॥ इदं पुस्तकं

२७३

मार्क०

२७३

[illegible]

22

२७३

~~२७३~~

तं
विताः वलिन
सकृतलोचनः
विवातकुपेना
अभि
गामीदृशी
द्यातापा
तः दि
गानाथाद्यमानाद्योतणा
वर्

२७१